KALIDASA'S
ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL
SANSKRIT COMMENTARY,
AND
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES,
and Test & University questions, etc etc

BY
SARADARANJAN RAY, M. A.,
Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College

TWELFTH EDITION REVISED & ENLARGED
BY

KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D.(h),
Bhishagacharyya

Published by K. Ray, M A
7 Bhawani Dutt Lane, Calcutta

Printed by R N Mitra at the Nalanda Press,
159-160, Cornwallis Street, Calcutta.

Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's Abhijnana-Sakuntalam that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work

The Sakuntala (शाकुन्तल) * is the masterpiece of India's greatest poet Manuscripts of the book exist all over India But they read differently In the midst of this difference, however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes These are—

---

* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works The प्रस्तावना however calls it अभिज्ञान-शकुन्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला—Sakuntala remembered by means of the token (Ring), शाकपार्थिवादि। By transference of epithets this means the नाटक which tells us how Sakuntala is remembered by means of the ring नाटकविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम्। The final vowel is then shortened by the rule 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य"। Or thus अभिज्ञानञ्च शकुन्तला च gives a द्वन्द्व compound which is taken in the singular by the Varttika—"सर्वो द्वन्द्वो विभाषया (?) एकवद्भवतीति वाच्यम्"। When singular (समाहार and एकवद्भाव), it is in the neuter by the rule 'स नपुंसकम्" giving the form अभिज्ञान-शकुन्तलम् in the sense—"The token and Sakuntala" By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is—'The token and Sakuntala."

(1) Manuscripts written in the Bengali character

(2) Those written in the Devanagari character.

(3) Manuscripts written in Telugu

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof E B Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profoundity of indigenous scholarship Dr R. Pischel's edition appeared in 1877

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof Monier-Williams prepared his edition from very trustworthy manuscripts The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the Sakuntalam.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the Recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it, Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension

Dr Pischel has little regard for the reliablity of the South India Recension He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated" Prof Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced He explains his preference for the Devnagari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand and, therefore could not designedly alter"

I do not know what happens in South India But in Bengal books are copied by the pupils when they commence reading them They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day At this stage they are not competent to add or alter "designedly" Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship" These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes ,—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text,

(2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

---

* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity, At one time it was customary to refer him to the sixth century A, D, Prof,

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the Sakuntalam with *notes and Commentary*. *This edition and that of mine* possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions

In his preface, Prof Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it, We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong,"

Unfortunately, in Prof, Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentined where adopted in full, This is apt to leave an unfavourable impression of me wi[illegible] Expressions like" [illegible] are unbounded" [illegible] vague and will not correct the impression,

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,
November, 1924

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our Sakuntalam. Many useful notes, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-todate and hence all the more interesting and useful to our readers

In this Edition Beng. Trans. is omitted for want of papers and the price is made 4/12/- to suit all.

April,
1943

KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

✓1. The Age of Kalidasa

TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the 'nine gems" of the court of a certain prince named Vikramaditya Tradition also has it that the Samvat era, which is still current was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini It is the 1982nd of the Samvat era to-day Hence 1982 years ago in the first century B C Kalidasa wrote his immortal works

FERGUSSON'S ATTACK

Against this we read—'It has long been an open secret however that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a *king Vikramaditya* in the first century B C But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B C could have arisen, and this puzzle has at last been solved by Mr Fergusson I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct"—Thus writes Prof Max Muller in his "India, what can it teach us" The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchhas at the great battle of Korur in 544 A D expelled them from India, and in commemoration of the victory founded the Vikrama era He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A D Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right – there can be little doubt that Mallinath must have known of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidasa in the middle of the sixth century"—Max Muller, India, what can it teach us

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kumara VII sl 1 This word they say is borrowed from the Greeks The Sanskrit "Jamitra" and the Greek Diametron are the same The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A D

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof Macdonell says on Mallinath's interpretation—"This explanation is extremely dubious in itself Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statemant is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D 404"

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

I doubt if स्थूलहस्तावलेप can be legitimately compounded to mean 'foolish vauntings as expressed by gesticulation" Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नागानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाग is not intended for many individuals, the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाग on the part of the poet Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्थूलहस्तावलेप ?

[N B —स्थूलहस्तावलेप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka s time ?]

Prof Max Muller makes much of the fact that Mallinath

century B C

Referring to the astronomical argument, Prof Macdonell says—'But it has been shown by Dr Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta and cannot be placed later than A D 400,"

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof Jacobi on the appearance of the word जामित्र in Kumara This approval implies two things—

(1) That the word is exclusively Greek

(2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough, जामित्र and

Diametron may mean the same thing yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like पितृ, मातृ, भ्रातृ, दुहितृ &c, the nations possessed in common when they were together before the migrations When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil,sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new ideas in old expressions The main, in fact, the only reason for taking जामित्र is derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation cannot be found for जामित्र । जामि is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the शब्दार्थचिन्तामणि , जामिं दुहितरं त्रायते gives जामित्र with the affix क attached to the root त्रै to protect The sense is 'That which guards the daughter from evil" This derivation is sanctioned by the rule 'आतोऽनुपसर्गे कः" । No possible objection can be urged against it. If this is allowed, जामित्र derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative जामित्र without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous The words आख्यात, संहिता &c have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument" though his science gives a special meaning to the word "point". All depends upon the context. I believe जामित्र, as I have derived it, actually suits the context better than जामित्र in the sense of Diameter. I quote the sloka—

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥

In the first place, what is गुण of जामित्र? Mallinatha explains saying गुण means शुद्धि। Even then शुद्धि of जामित्र—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जामित्र with reference to the लग्न and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लग्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जामित्र is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correction—that at marriages, the purity of त्रिकोण (the two positions 90 degrees either way form the लग्न) has to be considered, while the purity of the लग्न itself is at least as important as that of the जामित्र। It is imperative to avoid जामित्रवेध and युतवेध—impurities of the लग्न and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at त्रिकोण and the लग्न? It will not do to say that if the जामित्र is pure, impurities elsewhere do not matter. For युतवेध is as bad as जामित्रवेध। Besides who are the parties involved? The parents of the Universe are to be united, on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced, This is rather a slippery ground to base a theory upon. In an essay read before the Sahitya Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*, I shall therefore state here only the results obtained omitting all details

I. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa

(a) Such reference can be assumed in any passage only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference

(b) Otherwise very awkward results follow bringing bown the Mahabharatam the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair

II The presence of the Huns in Bactria, at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.

(a) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot ?) for its capital

(b) वङ्क्षुतीरविचेष्टनै should perhaps be सिन्धुतीरविचेष्टनै which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinátha. Besides वङ्क्षु and Oxus seem to be different The former has its source close to that of गङ्गा and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 700 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral, Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books वङ्क्षु and सिन्धु seems to be identical.

* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A D

With the existence of more than one Vikramaditya* attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable I note a few below

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910, we read on page 40 —

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad. The beautiful terra-cotta medallion found by Mr Marshall reminds us of a scene from the Sakuntala In the two men on the quadriga in the centre of the medallion we may perhaps see *King Dushyanata and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which* has taken refuge in Kanva's hermitage We note also the hermit's hut and in front of it, a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B C to 72 B C If any of them knew of the Sakuntalam, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

---

* From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A D mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini The latter was a redoubtable exterminator of the Mlechchhas (See Kathasaritsagara, 7ah Lambaka, 4th Taranga and the whole of the 88th Lambaka) The Rajatarangini refers to a Vikramditya in the 2nd Taranga.

invent meanings Hence long before अमरसिंह the word had acquired the character of अश्लील। This would not have been possible if the language were dead at the time of Kalidasa

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century that पेलव is a word that involves an obscene idea (अश्लीलार्थ) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vamana's condemnation. The साहित्यदर्पण is of the same tenor

It is strange however that पेलव is one of Kalidasa's favourite words Not only does he not hesitate to use it but he actually prefers it to the usual word कोमल in describing delicate objects Thus referring to Parvati's penance he writes "मृणालिकापेलवमेवमादिभि" though मृणालिकाकोमलमेवमादिभि preserves the metre as well and perhaps improves the diction Some of his female characters in the highest society have said "धनुषा पेलवपुष्पपत्रिणा", "अपर्णांशापेलवयापि तद्धनम्" "नवकुसुमपेलवा तनुम्" "प्रकृतिपेलवा विरहिणी" &c. He makes the mother address the daughter—"तप क्व वत्से क्व च तावकं वपु पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥"

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than after Christ.

EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar de-

clares the specialist From among a host of instances we may refer to the distinction made between याचि with two accusatives and the same with one accusative only (c f, ■ सुता याचयितुम्, पार्थिवमयाचत, जायापतिवाचितमम्बमान्धाम्, &c) between the तद्धित स्य causing आदिवृद्धि and the same with उभयपदवृद्धि (c f, स्वभिन्नसौहृदः समस्योपरमणीय भवतीना सौहार्दम् &c) between the क्त्वा affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (c f कार्य्या मालिनी, गन्धः पवन &c) between the प्रयोजक without णिच् and the same with णिच् (c f "सर्वशैला दुदुहुर्विवीत्स" "माता ना प्रचलय" etc), and so forth His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "—चतसृ स्वपमौरिता। प्रकृतिचालीवस्थाना चरिताया चतस्रो ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (c f 'प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभ' "पदादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत्" "धातो स्थान इवादेश सुग्रीव सन्निवेशयत्", etc) He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—'वागर्थाविवसंपृक्तौ जगत पितरौ"। This is again seen in Kumara—'तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि"। ' '

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings In Kumara, Canto III he writes वियम्यक स यमिन ददर्श। He was not unaware of the usual form, for he writes व्यक्तीयं त व्याघ्रपादमुखे, and elsewhere गाडीक्रतस्यास्वकर्वीचपेन etc Nor was the anomaly necessitated by the metre, for त्रिलोचन स यमिन ददर्श agrees with the metre and avoids the anomaly, He knew that त्रिलोचन was a name of Siva, he writes त्रिलोचनतामुपचक्रमे च। How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar ? Only one answer seems reasonable Kalidasa believed that he had the option to write त्रियम्बक or त्र्यम्बक। In other words, त्रियम्बक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa

In another place, he writes "मोहिनानवरतनुरिव सुच्यमाना विभाति गङ्गा रौघ पतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्"। We can not say he did not

know that the usual from was गच्छन्ती and not गच्छती। Compare "वधूं समनुगच्छन्ती" "गच्छन्तीनां रमणवसतिम्", etc Nor was the metre in his way for he could have easily written "स्रस्ता रोधःपतनकम्प्या बिभ्रतीव प्रसादम्"। As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती।

Again we find him writing "मन्द मन्द नुदति पवन,"। Usually the duplicated form मन्द मन्दम् is treated like a कर्मधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम्। Our poet knew this for he writes also 'निहितमसकृद् यद्‌ग्रन्थेन गात्रम्'' 'चक्रपि कथं मन्दमन्दायत स्यात्''। The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कर्मधारय compound.

Here is another instance Kalidas writes "न पातयां प्रथममास" instead of the usual form पातयामास, in place of प्रभ्रंशयामास he has "प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार", for स योजयामास he writes "स योजयां विधिवदास"। As before the explanation is that he believed the व्यवधान between the आम्प्रत्यय and the अनुप्रयोग was legitimate

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished It is very important to remember that not a single one of the above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to लौकिक writers, but to which वैदिक writers are fully entitled The Mahabhasya recognises the principle—सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते। Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived लौकिक writers, rights which all enjoyed before पाणिनि।

Hence at the time of the poet, the form of the language, of भाषा as distinguished from छन्दस् was not yet cast in unalterable mould forged by Panini

When an उपसर्ग precedes a root, we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"ते प्राग्धातोः" are Panini's words But Kalidasa says it is after the root (c f "पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत्" quoted above) Indeed the great grammarian did not at all influence the poet We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (छन्दस्) to the Sanskrit literature (भाषा) । Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with छन्दस् ।

I note here a few more points of resemblance The सुट् preceding मानव् is absent in "कामयानावस्थां राजा" । The root वह् takes the वैदिक affix ण्वि in "तुराषाह् पुरोधाय", "तुराषाडिव शाक्रियम्", घञ् is absent in "कुसुमावचयसंचयशस्मा" । उपमा is used in the feminine in "इन्द्रगजा नवोपमा" । Vedic metre is used in the verse—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B C and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the Ist and 2nd centuries B C which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to छन्दस् । Hence Kalidasa probably lived some time in the Ist and 2nd centuries B. C

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer The poet first prays for princes—प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः —Let rulers work for the good of the people We note that he does not say प्रकृतिरञ्जनाय —to please the people, but प्रकृतिहिताय—for the good of the people His prayer is—May kings in their undertaking consider if good will result to the people therefrom Next comes the prayer for the people सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain

respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmans declare Last is the prayer for self—ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः—and let Siva remove my re-birth

This is typical of the true Brahmana – the Brahmana to whom even when he is performing the श्राद्ध of his father the thought does not occur to offer the first share of पिण्ड to the soul of his sire, but to those who have 'न माता न पिता न बन्धुः'—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query किं देयम् —the Brahmana whose father goes without a share of the पिण्ड until and unless the priest utters the permission स्वस्ति दीयताम्। What an example of selfsacrifice! किं देयम् is the query, not कस्मै देयम्। Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re birth At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people * The verse deserves and will repay careful study

The prayer सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रत्यक्षाभि प्रपन्नस्तनुभि &c—Siva known by his directly perceived forms etc A plain statement like अवतु व ईशः—May the Lord protect you—is a perfect form of आशिष्। Why then this solicitude to tell people how ईश is known?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 307)

An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says ■ स्थाणु स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु व —May Siva, who is easily reached by steady devotion, promote your welfare There too स्थाणु निःश्रेयसायास्तु व would have been ■ complete and welcome benediction But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्थाणु is स्थिरभक्तियोगसुलभ । Kalidasa never says anything superfluous If any poet in India may boast of the avoidance of वाच्यविमर्श it is he I really do not see how to explain the presence of प्रत्ययाभि प्रपन्नस्तनुभि and स्थिरभक्तियोगसुलभ except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God His third drama is more explicit There he says सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीश —May the Lord remove those propensities in you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or—discern the righteous course) This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course (तामसी वृत्ति) and began to ridicule the ways of the wise (सन्मार्ग) । Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

"सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रिय " ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule I kill fish no doubt , but that does not show that I am heartless Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is ! Who ever thinks he is cruel ?

The poet here exposes his aching heart The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

It is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the Sakuntalam more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, *but wanton killing for pleasure for killing's sake.* Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः —Let the king work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhishthira or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not workfor the good of the people. He says हिताय not रञ्जनाय। We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people— "यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा — अन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात्"—रञ्जन is the nature of राजा। Just as the चन्द्र ceases to be चन्द्र by not gladdening the heart of men the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रञ्जन। When such a person omits रञ्जन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to very devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित।
e line therefore is a prayer that princes may not interest emselves in Buddhism

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B C, but he did not come long after First to second century B C, is a likely period

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's Buddhacharita is an old book written in the Ist century A D The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa Words that are peculiar to Kalidasa such as विश्राम in the sense of resting place" निर्वाहण to express "carrying away", etc are found in the same sense in Asvaghosha also Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other

In spite of this close resemblance however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language

In the first place, from a cursory examination of the Buddhacharita I could not detect in it a single वैदिक form except the व्यवधान between the आमप्रत्यय and the अनुप्रयोग। But this व्यवधान alone cannot be decisive For, though कात्यायन prohibits the व्यवधान in भाषा later grammarians do not respect the prohibition The भट्टि allows it Haradatta refers to it with a sneer I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar, so much so, that he devotes a section of the second book of his Buddha-

charita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikaryam Thus "आङपरिभ्यो रम" is illustrated by "धर्मेऽभिने विरराम पापात", "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" by "भेजे दम स विवस्वत साधून्" । This is verse 33 "विपराभ्यां जेः" is illustrated by the next verse—

नार्धीरवत् कामसुखे समक्तो न स ररक्षे विदम जनम्याम् ।
पूर्वेन्द्रियाद्यासपत्नान् विजिग्ये यस्य_य पौराय गुर्वजिगाय ॥

The verse following is devoted to "इको गा कुङि" । Thus—

नार्थ रष्ट स स्नाव परस्य विद्या ज्ञान विध यद् तदध्यगीष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain For instance we find चामर्ष, जहार, ददौ in II 36, सखो, पपौ in II 37; पपाथे, जजल्प, चचकन् in II 38, पप्रेदे, मेने in II 39, चचेच्छिदिर, चचेभिदिर in II 40, विविन्ते, अगोप, तस्थाज, ररथ, प्राप, बुभुजे, अर्ध, प्रभद्दी in II 41, चजोघनन, ददर्श, वबंध in II 42, चचारीत, चहासीत, चापत, in II 43, चजरीषीत्, चपिक्रोशीत, चविवसीत् चदिधवीत् in II 44; and so on

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa He does not hesitate to sacrifice sense to sound He opens his book with a rhyme—

श्रिय दधाना विदधविधाऽजित तमो निरस्यन्नभिमृतभानुभत ।
शुद्धिदाथ जितवाकचन्द्रमा स वन्दातेऽङ्घ्रिष यस्य नोपमा ॥

Slokas 14, 15 16 of Book 1, are illustrations of यमक and अर्थालङ्कार । Instances like "रत्नभोद्भासिनि यत्र हेमे तमो न दारिद्र्यमिवाववाशम्," "भुजङ्गदाराश्रितोऽपि सपत्र एव महेन्द्रदानोऽपि मदानुपेत." furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामाभ् ऐन्द्र_नु पथि_मपदान् यत्रापयातोऽपरिवासाय भानुः ।
समापयोमादिव वारि वृष्ट्वं पदात् सम_द्राभिमुखः प्रतस्थे ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for a good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from the Naishadha—

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभिर्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोज्झनाम् ।
तदास्यतां यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays! But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from भाषा the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A D, Kalidasa may be placed at the latest early in the 1st century B C

I am surprised to find that Prof Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the Buddhacharita, referring to slokas—5—12 Raghu VII he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha. One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa."

Those who have followed me thus far will see of this charge. The physical impossibility of

also (अन्योन्यवेगाच्च समाचितपन्था)। There was no occasion for the crowd It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जलक्रीडा of the inmates of the vast harem of prince कुश in the river सरयू and suits the occasion very well

(Asvaghosha—verse 17) The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts This is just the picture we see in Kumara I. 11—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥

(Asvaghosha verse 18) Obscene, for an exact parallel however, see Kumara, VIII 87 This too of Asvaghosha is incongruous She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her

(Asvaghosha, verse 19) Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha verse 20). Crowd so great that earrings came into contact The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl 11. above

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the cars.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI. 1 that the princes at the Svayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Ear-rings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle Compare Kalidasa, sl. 11 above

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine, they either do not suit the occasion, or clash with one another His entire scene is a piece of patch work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur, but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass

(Asvaghosha, verse 23) All were so eagerly looking at the prince, that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one

(Asvaghosha, verse 24) Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife "

See Raghu 12 above Also compare Kumara VII 65—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥

The postscript in Asvaghosha शुद्धै र्मनोभि खलु नान्यभावात्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यमप्यस्य etc., does not indeed appear to be wholly innocent Kalidasa too has altered the second half in Raghu so

[illegible] to leave no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof Cowell supposes it was, he would not have written या दास्यमपत्य लक्षेत in Kumara This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (भरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

"आशास्यमथविगमात प्रभृति प्रजाना सम्पत्स्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ।"

It differs in character from the भरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are —

(1) It speaks of a particular king अग्निमित्र, while other dramas refer to society in general.

(2) It is not an आशिस् at all

The language is—"Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted," Compare this with the words of the Vikramorvasiya—'सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥" The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सम्पत्स्यते is the word used, not सम्पद्यते—one gets what one asks for—is strong enough, But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आशास्य न सम्पत्स्यते न । Even now he thinks a further strengthening is neccessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its members to

say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion

The language is obviously that of an ardent admirer of अग्निमित्र।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अग्निमित्र and lived at विदिशा in the second century B C

This explains the Bhita-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archæological department

RECAPITULATION

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which places Kalidasa in the fifth century A D is untenable

(2) That from the Bhita-Medallion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A D This corroborates (2)

(4) and (5) That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by *Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period* of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B C to 100 B C This is another confirmation of (2)

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka This too points to the period *300 to* 100 B C and confirms (2)

(7) That from consideration of style, taste &c our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A D which again supports (2)

(8) That the Malavikagnimitram seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B C

(9) N B—From the two slokas of Raghu VI (e g—अथो-रगाख्यस्य पुरस्य नाथं दैवसरूपमेत्य । इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टा निजगाद भोज्याम् ॥ पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराज ॥") some modern critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called Uragapura This Uragapura is Uraiyura in prakrit which as history says is the most ancient capital of the pandyas (Colas) Cola, Pandya, Kerala etc are south Indian tribes Coronicle also repeats that the Pandyas were in supreme ascendancy up to 1st century A D. till they were overthrown by Karikala And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the south with their capital at Uragapura must have referred to their prosperous reign during 1st century B C for our poet does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in the 5th century A. D The following sloka of Raghu IV. (e g 'दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।') also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in Kalidasa's time. Again in the same sarga of Raghu we learn that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is well-known that there were no Yavanas in the 4th or 5th centuries It is only in the first century B. C. that we have Yavana-kingdom in the North west. All these also irresistably point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above

11. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is protest of Brahmanism against Buddhism It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान)। As such it is not indisputable Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not The question is better left out of consideration altogether

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आप्तवाक्य for the existence of God , note the word आहुः—declare—in यमाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति and in वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्)। The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God To us His existence is evident from the manifestations around us (c f प्रत्यक्षाभिस्तनुभिः प्रपन्नः ईशः , परिगतशक्तिर्नीललोहितः)। Besides, such of us as are steady in their devotion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (c. f स्थिरभक्तियोगसुलभः स्थाणुः)।

Again, the discussion of this question is a necessity It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotee Hence it is that the poet ends with the prayer "ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः"—Let Nila-Lohita cause

the cessation of my re-birth The prayer is put in the causative form He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (गृहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (तपस्या) । Without this the devotee will not merit the grace of God and escape re-birth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (गृहस्थ) who properly does his duty practises तपश्चर्या every day thereby merits Divine favour This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world Thus a disciple of कण्व says of the king—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।
अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the गृहस्थाश्रम secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read —

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. Says दुष्यन्त—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्ररूढः ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers How selfish ! *Look at the plight* he leaves his ancestors in Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

अस्मात् परं यथाश्रुतिसंभृतानि को न कुले निवपनानि करिष्यतीति।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितर पिबन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors, from selfish motives too one should think twice before renouncing the world For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit It goes to others who had never toiled for it Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपत्य किल तपस्वी। कष्ट खल्वनपत्यता एव भो सन्ततिच्छेदनिरवलम्बना
मूलपुरुषावसाने सम्पद परमुपतिष्ठन्ते। ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रिय एष वृत्तान्त।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhists viz Let one beget a son and then take up सन्यास as शाक्यसिंह did Hold ! says the poet Have you thought of your dependants, the कुटुम्ब whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahmana's life Learn to think of others Rear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives then go out by all means Thus Kanva says to Sakuntala—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथ तनय निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं शान्ते करिष्यसि पद पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society Against this the poet place the testimony of no less a personage than मरीच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु बिडौजा प्राज्यवृष्टि प्रजासु त्वमपि विततयज्ञ स्वर्गिण प्रीणयस्व।
युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यैर्नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयै ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।
तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् is only one instance out of dozens Disrespect towards a Brahmana intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism I purposely pass over illustrations of the law of कर्मन् and other things it has in common with Buddhism The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king He is a model both physically and morally.

His physique is impressive The ascetics exclaim on seeing him—

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम् ।
एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ॥

His charioter compares him to Siva himself—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

Even the gods look at him with wonders Aditi says of his stature—सम्भावनीयानुभावा अस्य आकृतिः ।

His body is capable of bearing great physical strain—रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् । With all this he is of an uncommonly attractive appearance (c f "मधुरगम्भीराकृति " "अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयताऽस्य वपुः ", "एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ", "स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति" &c)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of his accomplishments He is a delightful conversationist too (c f "चतुरं प्रियं च आलपन् प्रभाववानिव लक्ष्यसे")। Besides he is a keen observer (c f "नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः " &c "यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" &c "शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी" &c), an appreciative lover of nature (c f —

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥" &c)

and also an ardent admirer of the sublime (c f प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने &c.) He has thus the makings of a first class painter and practises that art with great success (c f "एषा राजर्षेर्निपुणता जाने सखी मे अग्रतो वर्तते इति")।

Dushyanta s moral side is not less developed Always ready to succour the distressed (c f "आर्तत्राणाय वः शस्त्रम्" &c "आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा" &c), he takes special delight in removing hindrances to the rites of the virtuous (c f "कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि" &c "किं तावद्व्रतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितम्" &c) A warm friend he does not hesitate even to risk his life in furthering the cause of his friend Compare—

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she ■ his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims "अहो धर्मापेक्षिता भर्तुः कोऽन्य विचारयति"। When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares "भो किमत्रभवतीं विप्रलभसे।

> कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव।
> वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः॥"

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुरु is incapable of even thinking of vice (c. f "वत्स न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते", "विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न यद्यमेतत्" etc.)

(b) Kanva—Kanva is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanava's tenderness towards Sakuntala, however, is as genuine as it is remarkable, because he is merely her foster-father and not the true father

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तत् प्रभावातप्रत्ययं मन्ये दैवं तदभवत् · वत्स, खलु मम मातिक्रमो दुर्गे " etc). Possibly this depeened his emotion at the time of her departure.-- He is greatly moved when he says "अमहृये गतवतो था महपमं पाटिश्वो"*। The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the word.—

> "शमयिष्यति मम शोकं कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम्।
> उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः॥
> गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु etc.*

---

* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words अतिपातमाधेयता इव etc

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder He feels it like a sage While he feels it, he analyses the feeling Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin Thus—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage

The sage is a perfect master of wordly affairs (c f, वनौकसोऽपि लौकिकज्ञा वयम् etc) His advice to Sakuntala and message to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

and

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥)

He condemns the apathy of ordinary people towards a female child A daughter is to him a trust property, as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than ■ son until she is united to a suitable husband Compare—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य स प्रेष्य परिग्रहीतृ ।
जातो ममाय विशद प्रकाम प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest He ■ not introduced with a view to illustrate any particular moral principle A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes otherswith opportunity to do their work For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love When told by the king that the Sakuntala-affair was a joke (c f परिहासविजल्पित सखे परमार्थेन न गृह्यताम्) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and dis owned by the king This would not have been if Madhavya were present before the king at the time The fool knew that there was the risk of detention Yet he was taken (cf गृहीतोऽस्य तया परकीयैः हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्य अप्सरसा इव वीतरागस्य नास्ति इदानीं मे मोक्षः etc).

Yet again at the approach of Vasumati it ■ Madhavya who runs away with portrait of Sakuntala and gives Matali an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Sarngarava is the foremost of Kanva's disciples He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has
... in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anchorite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (c f तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव)। The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c f भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः etc)

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding Compare—

कृताभिमर्शामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।
परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ।

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker,

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava He is of an entirely different disposition He has no contempt for the people, he pities them Compare—

' अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।
बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ।"

Cool and self-possessed, he is practical and to the point When Sarngarva works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c f. शार्ङ्गरव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।) Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to th
rescue, saying "शार्ङ्गरव किमुत्तरेण। अनुष्ठितो गुरुनिदेशः। प्रतिनिवर्तामहे वयम्। (राजानं प्रति)

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी॥

गौतमि गच्छाग्रतः"। The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically heads the party in its home ward march

(i) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman Her beauty is incomparable (c f 'मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः' etc 'चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु' etc) But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (e. f. भवत्योरिममात्मानं सर्वथिनुम etc) She is affectionate even to the inferior creation The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her, c f "अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु" etc

"पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥"

She is a tender and expert nurse. Compare—

"यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते॥"

"अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्धित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper वनज्योत्स्ना। She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (c f "अयि आत्मगुणावमानिनि" etc), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

"शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥"

As a wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before her by Kanva We have no occasion to judge her in relation to her elders co-wives, and attendants But as regards her husband the celebrated line भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil In the face of the gravest insult, when she was apparently most meanly विप्रकृत, she could not use a word harsher than अनार्य towards her husband When the fatal decision was finally announced, she only said "भगवति वसुधे देहि मे विवरम्" and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (c f 'मा निन्दसी स्वानि भाग्यानि बाधा याचनिय स्वनसुख प्रभवा" etc) like another model woman, Sita, who—

'न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥"

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal "वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः", but Sita with the divine resolve—

"साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥"

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (c.f 'अहो मधुरमासां दर्शनम्" etc "समवयोरूपरमणीयं भवतोः सौहार्दम्" etc. 'तिमृतप्रभवन्यो

इमास्ते सर्वांश दर्शनीया" etc) Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three Anasuya is the most reserved and the least shy and timid Hence we find that on the sudden appearance of the king Anasuya is the first to recover self possession She receives the king and arranges for the rites of hospitality * -

Priyamvada is more confiding Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive Priyamvada thinks more of the present, Ansuya more of the future Hence Anasuya is provident (c f एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका' etc) While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c,f 'वयस्य बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहय" etc), while Anasuya is apprehensive (c f "प्रिय सहि यद्यपि गान्धर्वेण विधिना · निर्वृत्तं मे हृदयं तथापि एतावच्चिन्तनीयम्" etc 'यदा स राजर्षिः नगरं प्रविश्य स्त्रीगणं इमान्तं स्मरति वा न वा" etc) Priyamvada is confident (c f 'विश्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति" etc) Priyamvada cares more for sentiment (c f 'तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति" etc) Anasuya is more practical (c. f. "गुणवते कन्या प्रतिपादनीया इति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः "etc). In this respect the friends compare well with the disciples शार्ङ्गरव and शारद्वत ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies We have an instance when Durvasas has pronounced his curse Priyamvada is stunned and commences blaming destiny, but Anatuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the sage (c f. "गच्छ पादयो प्रणम्य निवर्तयैनम्" etc)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

Both are devotedly attached to Sakuntala But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f "सुखपरिवर्धितश्चिरका शकुन्तलासकाश गता" etc) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c f तदित अभिप्रायमनु मीयकमर्थं विहसाव" etc) Indeed Anasuya notices very little of the present She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated When Sakuntala says referring to the present 'दुक्खमह करोमि", Anasuya replies pointing to the future 'गुरु पि विरहदुःखमागामिव्य मा भवति" ।

To Sakuntala, therefore, Priyamvada is the more immediately helpful, of the two friends Consequently she thinks more of her She refers to her friends saying "प्रिय वदामिश्रा सख्य " not "अनसूयामिश्रा " । But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c f अनुसूर नम बदिता नतु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या सखी-जना" etc) He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c f "अनुसूर गतवती वो सहधर्मचारिणी । निवर्तत शोकमनुगच्छत माम् etc)*

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her Madhavya falls in the hands of Matali However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c f "कार्यं च कार्यविरोधे मे परिहरति") ।

(i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience Sanskrit dramatists avoid a tragic end The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (c f "स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारात् उत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम") । In the Sixth

* Adopted by Prof Gajendragadkar

Act Sanumati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c f "अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति") *that an heir is born to Dushyanta* and the continuity of his race is assured (c f "सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणान्धकारदोषमनुभवति" etc), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c f "देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति"etc) Sanumati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act

III. THE SOURCE OF THE STORY.

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam King Dushyanta, a descendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits His daughter, Sakuntala receives the king Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta The king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage

In the meantime Dushyanta forgets the marriage, Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess He i therefore named Sarvadamana

When the boy was still a child, Kanva sent him witl Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura Sakuntala re minds the king of his promise The king instantly remember but pretends ignorance Sakuntala resents the treatmen

nd as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation

Kalidasa has modified the story materially Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (c f "दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुम्" etc) This prepares us for another modification the curse of Durvasas which is the calamity Kanva has in view

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a तापसी to whom the world is an illusion But Kalidasa wants a model गृहस्थकन्या। He sees the breach of decorum it implies and creates अनसूया to relate the story Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Mahabharata is rather abrupt The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the विरह of his heroine

Again as a model गृहस्थकन्या it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—अनसूया। The other friend प्रियंवदा is thus a necessity Also to

* Next - shrubs—Adopted by Prof Gajendragadkar

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question it is neccessary that the two friends should be of a different turn of mind so as to discuss matters together from different points of view

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough तापसी। Marriage to her is a mere question of duty (धर्म) leaving no scope for feeling Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it The poet however makes his hero childless and absolutely made brooding over his childlessness Thus Sarvadamana's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father

The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgets his marriage, This is a vital point, In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage

In the Mahabharata, Kanva wants more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura As a sage, he alone knew why he waited so long Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage The haste he explains saying—

> अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
> जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is a high spirited तापसी। She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience hall and personally demanding the legitimate rights

on behalf of her boy She wins her cause by rage of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness

Kalidasa s Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas To add to her confusion she discovered that the signet ring was missing By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII Thus except the barest outlines of the story (viz the king's visit to the hermitage, marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa s own

[N B —The significance thus of Durvasa's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all ladies of the harem See para above also]

(b) THE PADMAPURANAM

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa the Vishnupurana and the Bhagavat The present Padmapurana must therefore be later than these works Now the present Bhagavata is believed to date form the 12th century A D Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa

Again from the stern asceticism of Sakuntala as she is described in the Mahabharata we may guess what the idealof ascetic life was at the time of Vyasa In Kalidasa's drama the ideal has changed Asceticion has lost much of its sternness

* Thus etc —Adopted by Prof Gajendragadkar

Then why the verse is in such a strain * I think Kalidasa as a courtpoet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the sametime he did not forget his Ista-deva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the appellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says "तथाविधाय ममितयमिष यमेव मूर्त्यन्तरमष्टमम्" । Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone And this Bharat-vakya is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people and exaggeration in the case of अग्निमित्र, the king-patron

From all these circumstances the irresistable conclusion comes home to our mind that he cannot but be an out and out Siva.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works

Man is naturally led by his senses in his very early life, so we see our poet depicting love-scenes only in his first work the 'Ritusmhara' Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befiting laudation of his इष्टदेव । Thus he (perhaps) next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—"वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी—" etc. The poet also knew that wordly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of मेघदूत, his next work was मेघदूत containing lavish eulogies of his pet god

* See foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोर्वशीय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in his drama—"अनेन पुनर्विहतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनाप्रतीकारोभविष्यति," "अभितेन खेलगमने विमानता नय मा नवेन वसति पयोमुचा" etc, thesubject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of इष्टदेव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to beland Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem But the result was otherwise than happy Siva's love, etc, depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith The work was thus not much appreciated in spite of its merits Kalidasa was mortified at this, but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "Malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

"पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।" &c]

With selfconfidence and self knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निवृत्ति is good after प्रवृत्ति । At this juncture he gave out his immortal

* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya (See our Evolution of Gita—appendix)

Thus while having admiration for his इष्टदेव, the poet thought it worth while to beland his patron first (and thereby his इष्टदेव as well), to gain wordly success and achievements, —the result was perhaps मालविकाग्निमित्र followed by विक्रमोर्वशीय etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidassa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest, with the end of this drama his active live ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोक्ष i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e. g. ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः—" is a befitting saying of a विरागी ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं श्रियञ्च जनकञ्च गुरुञ्च नत्वा
पूर्वोक्तिमर्म च मया बहुधा विभाव्य ।
शाकुन्तलस्य विवृतिः क्रियते प्रयत्नात्
बालप्रबोधजननी मितभाषिणीयम् ॥१॥
गूढाशयं किल वचः कविकुञ्जरस्य
पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् ।
मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे
दुश्चेष्टितं जडधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥
साधु विधातुमशक्यं
यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।
यत्नमिह तेन सुदुर्गं
सारदारञ्जनी वितनोति ॥३॥

ADDENDUM

सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof of Sanskrit in one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakuntalam The following is the outcome of his request As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere

I shall commence with सौहार्द । The usual derivation is with अण् attached to सुहृदय which changes into सुहृद् by "हृदयस्य हृद्—" and then "हृद्भग—" gives उभयपदवृद्धि yielding सौहार्द । This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji

The derivation, however is open to objection The हृद् here is obtained by the application of a rule (लक्षण) viz 'हृदयस्य हृद्—"—it is लाक्षणिक । But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the लाक्षणिक is not recognised when applying a rule "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" । Hence the rule "हृद्भग—" does not apply to सुहृदय as altered above With अण् therefore we shall not here get उभयपदवृद्धि and the result will be सौहृद not सौहार्द । सुहृदय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द ।

The word सुहृद् means मित्र by the rule "सुहृद्दुर्हृदौ—"। Would this do ? No, it fares worse than सुहृदय । In the first place, the rule "सुहृद्दुर्हृदौ—"directs the substitution of हृद् for हृदय to obtain सुहृद् in the sense of मित्र । Hence the objection 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः—" applies here too, Secondly, the

meaning मित्र of सुहृद् as obtained by the rule 'सुहृद्दुर्हृदौ—', has no reference to the meaning of सु or of हृदय। Even a vile hearted person is one's "सुहृद्" if he is on'es मित्र। The word is रूढि not यौगिक। The whole of it derives the meaning मित्र by निपातन in the rule "सुहृद्दुर्हृदौ—", but its parts then become meaningless, सु in it no longer means 'good' nor does हृद् mean 'heart' either Well then हृद् having no meaning here, the rule "हृद्भग—" does not apply, because the maxim "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" directs that if a word with a meaning (अर्थवत्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule Consequently सुहृद्+अण् with सुहृद् obtained as above, will not have उभयपदवृद्धि and as before will yield सौहृद not सौहार्द।

The word सुहृद्, however, can be derived otherwise without reference to हृदय। An independent word हृद् exists meaning 'heart' Comp. 'मानसं हृन्मानसं मनः"। शोभनं हृदयं gives सुहृत्। In this, हृद् is not निपातित and is अर्थवत्। Hence the objections noted above will not apply to सुहृद् as now derived, अण् attached to this सुहृद् gives उभयपदवृद्धि and yields सौहार्द। This derivation is attributed to Chandracharyya and is accepted by Vamana whose 'अणि हृद्भावात्" (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion

The outcome of the discussion then is :—

(i) सौहार्द=सुहृत्+अण् with the independent word हृद्।

(ii) सौहृद=सुहृदय+अण् or=सुहृद्+अण् when हृद् comes from हृदय by निपातन in the rule "सुहृद्दुर्हृदौ—", or again=सुहृद्+अण् as in (i) but without उभयपदवृद्धि owing to the maxim "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः"। In the case of पद+अञ् we get पाद with वृद्धि and पद without वृद्धि by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद्+अण् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहार्द with उभयपदवृद्धि and सौहृद without it This derivation is suggested by Saranadeva in his दुर्घटवृत्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristic, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life

येति ॥ अन्वयः । या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिहुतं हविः वहति, या च होत्री, ये द्वे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, यां सर्वबीजप्रकृतिरिति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्नः ईशः वः अवतु ॥ व्याख्या—'या' जलरूपा मूर्त्तिः 'स्रष्टुः' जगत्कर्त्तुः 'आद्या सृष्टिः' प्रथमा कृतिः ["अप एव ससर्जादौ" इति मनुः]। 'या' अग्निरूपा मूर्त्तिः 'विधिना' यथाशास्त्रं 'हुतं' दत्तं 'हविः' घृतं 'वहति' यथापात्रं प्रापयति ["अग्निमुखा वै देवाः" इत्यर्थः]। 'या च होत्री' यजमानरूपा मूर्त्तिः। 'ये द्वे' चन्द्रसूर्यरूपे मूर्त्ती 'कालम्' अहोरात्रात्मकं 'विधत्तः' जनयतः। 'श्रुतेः' श्रवणेन्द्रियस्य 'विषयः' ज्ञेयः यः शब्दः, स 'गुणो' यस्याः

तादृशी शब्दगुणा 'या' आकाशरूपा मूर्तिः 'विश्वं' ब्रह्माण्डं 'व्याप्य स्थिता' अनुप्रविश्य वर्तते। 'यां' पृथिवीरूपां मूर्तिं सर्वबीजानां सर्वशस्यानां 'प्रकृतिं' मूलकारणम् 'इति आहुः' कथयन्ति पण्डिता इति शेषः। ["ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इति वर्तमाने लट् आहादेशश्च]। 'यया' वायुरूपया मूर्त्या 'प्राणिनः' प्राणिनः 'प्राणवन्तः' प्राणसमन्विताः। 'ताभिः' 'प्रत्यक्षाभिः' इन्द्रियग्राह्याभिः 'अष्टाभिः तनुभिः' मूर्तिभिः 'प्रपन्नः' प्राप्तः, लक्ष्यः अस्तीति यावत् 'ईशः' शिवः ["भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः" इत्यष्टमूर्तिः शिवः] 'वः' युष्मान् रङ्गगतान् सभ्यान् 'अवतु' रक्षतु।— इत्याशीः सूत्रधारेण पठिता॥ एते तु कालादयः साक्षादुपलभ्यन्ते। अनुमीयते। एषामधिष्ठाता कश्चिदस्ति इति। स हि विश्वात्मा परमकारुणिकः शिवः युष्मान् रक्षतु इति तात्पर्यम्॥ ["प्रपन्नः" (रा., कि., स.,)—"प्रसन्नः" (स., व्या.)]।

NOTES

1 अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see Preface, also see note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2 (a) या सृष्टि etc.—My attention was drawn to the following explanation of या सृष्टिः स्रष्टुराद्या in the नान्दी। The explanation proposes to take आद्या as पूर्ववर्तिनी antecedent. The statement then means—that creation which preceded even the Creator

This is faulty, because—(i) आदौ भवा इति आदि + यत = आद्या means प्रथमा (first) (ii) It is not in common use in the sense पूर्ववर्तिनी (antecedent) Again with the proposed meaning of आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is forthcoming why this should mean water exclusively and not fire, ether, or air But the anomaly is easily avoided if we mean by आद्या as 'antecedent to the universe, the creation of ब्रह्मा (the Creator)'. Thus Kulluka in Manu I, says "आदौ सर्वकार्यभूतब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्"। (b) द्वे ये कालं विधत्त—Refers to the sun and the moon These two by their revolution serve to measure

time (काल). The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar (c) वहति etc —विधानमिति वि+धा+कि भावे विधि injunction शास्त्रानुशासनम् । हूयते इति हु+इन (औणादिक) कर्मणि=हवि offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific deity is हविस् । (d) या च होत्री—जुहोति इति हु+तृच कर्तरि+ङीप् स्त्रियाम्=होत्री । Or—होतृ पौत्रमस्या इति हु+तृन् कर्तरि स्त्रियाम् होत्री । (e) श्रुतिविषयगुणा &c — Refers to आकाश । Ether which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहि (See व्याख्या) । विसिनोति बध्नाति इन्द्रियमर्थेन गुणान् इति वि+सि+अच कर्तरि विषय object of sense-perception इन्द्रियाव । "परिनिविभ्य सेवसितसयसिवु—" इति सत्वषत्वात् षत्वम् । (g) सर्वबीजप्रकृति —This has become उक्त owing to its connection with इति । Hence उक्तार्थत्वात्, i e, अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इत्—(see व्याख्या) । (h) यया—Refers to वायु Air वायु is called जगत्प्राण । Hence naturally वायुना जीवा प्राणवन्त । This gives तृतीया करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then यया takes हेतौ तृतीया । (i) प्रत्यक्षाभि —Here अक्षि means इन्द्रिय sense "सर्वेन्द्रिय इतिविषये अक्षिशब्दो वर्त्ते" इति कैयट । प्रतिमुखलक्षणलाम इत्यव्ययीभावे 'प्रतिपर(?) समनुभ्योऽक्ष्णः' इतिटच् समासान्त । प्रत्यक्षम् इन्द्रियाभिमुखत्वम् accessibility with respect to the sense, तत् अस्त्यासाम् इति प्रत्यक्ष+अच मत्वर्थे स्त्रियाम्=प्रत्यक्षा accessible to the sense Or,प्रतिगता अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षा प्रादितत्—भिः । (j) प्रपन्न —प्र+पद+क्त कर्मणि=प्रपन्न known i e, inferred to exist The existence of Isa is inferred from his eight forms अष्टाभि तनुभि) which are directly perceived (प्रत्यक्षाभि) । The अनुमान is sound, because based upon प्रत्यक्ष । प्र+पद is प्राप्तव—because it is गत्यर्थ । Instance of its गत्यर्थता are numerous Thus—"तोजस्मनी दैन्यश्च प्रपदे" "तां प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या" "प्रपेदिरे चिरैष नाभिः प्रथमोदविस्तर" etc Others take प्रपन्न in the sense युक्त । Others again read प्रसन्न and explain प्रसन्न ईश प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभि व अवतु—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible forms But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as युक्त it is difficult to see what purpose is served

by the epithet प्रत्यक्षाभिः । The sense does not suffer if प्रत्यक्षाभिः is omitted altogether In our interpretation the reference to प्रत्यक्ष is indispensable, serving as the basis of the अनुमान about the existence of Siva. (k) ईश —ईष्टे इति ईश ऐश्वर्ये + क कर्तरि the Lord A name of Siva The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्य (l) अव (रक्षणे) + लोट् तु = अवतु may protect

3 Metre—The metre is स्रग्धरा defined as "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्"—It is स्रग्धरा if the triads म, र, भ, न, य, य, य follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. *Remark*—*At the time of Kalidasa*, *Buddhism* was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeard Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction)

(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)—आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागम्यताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit—making of your *toilet*) *is over, do thou come over here.*

(प्रविश्य) नटी—अज्जउत्त, इअम्हि [आर्यपुत्र, इयमस्मि,

(Entering) Lady Manager—My noble Lord, here I am

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa So let special care be taken with all the Dramatis Personae

नान्द्यन्ते इति। 'नान्द्याः' पूर्वोक्तायाः श्लोकरूपायाः आशिषः [''नान्दी आशीर्वचनयुक्ता'' इति भरतः] 'अन्ते' अवसाने, स्वयमेव नान्दीश्लोकं पठित्वा इत्यर्थः सूत्रधारः सूत्रं धारयतीति 'सूत्रधारः' नटानां नेता रङ्गदेवतायाः पूजकः [''सूत्रधारः पठेन्नान्दीम्'' इति भरतः]। 'नेपथ्याभिमुखम्' वेशरचनास्थानस्य 'अभिमुखम्' अवलोक्य कथयति—'आर्ये' हे सत्पत्नि, 'यदि नेपथ्य' वेशरचनायाः 'विधानं कार्यम्' 'अवसितम्' समाप्तम्, तदा इतस्तावत् अस्मिन् रङ्गमञ्चे 'आगम्यताम्'।

प्रविश्येति। 'नटी' सूत्रधारस्य नटस्य पत्नी 'प्रविश्य' नेपथ्यात् रङ्गमञ्चम् आगत्य आह—'आर्यपुत्र' भो स्वामिन् 'इयम्' अहम् आगता 'अस्मि'। [अतः परम्—'आज्ञापयतु आर्यः को नियोगः अनुष्ठीयताम् इति'' (रा०, स्वा०, म०)]॥

आर्ये इति। 'आर्ये' इयं परिषत्' एषा पुरः दृश्यमाना सभा 'अभिरूपैः' पण्डितैः भूयिष्ठा' बहुला 'अभिरूपभूयिष्ठा' पण्डितबहुला। बहवः पण्डिताः अत्र समागताः 'अद्य खलु' नूतनम् 'अस्माभिः कालिदासेन' तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना 'ग्रथित' निबद्ध 'वस्तु' कथास्वरूपं यस्य तथाविधेन 'अभिज्ञानशकुन्तलम् इति नामधेय' नाम यस्य तेन 'नवेन' अनभिनीतपूर्वेण नाटकेन दृश्यकाव्यविशेषेण उपस्थातव्या सेवितव्या। 'तत्' तस्मात् 'प्रतिपात्र' पात्रे पात्रे इति सर्वास्वपि नाटकीयासु व्यक्तिषु 'यत्नः आधीयताम्'' क्रियतां भवत्या। विचारनिपुणा सभा दुष्टे अभिनये न तुष्येत्। अतिगूढाशयं किल कालिदासं भावगाम्भीर्यात् अभिनेतुम् कदर्थयेत् इति न चित्रम्। नूतनमेतन्नाटकं अस्माभिः अनभिनीतपूर्वम्। इति बहूनि शङ्कास्थानानि समापतितानि। अतोऽहं ब्रवीमि—हे आर्ये सावधाना सती नाटकीयान् जनान् अत्र स्थापय इति तात्पर्यार्थम्॥

NOTES

1 (a) नान्द्यन्ते &c —नन्दन नन्द Rejoicing भावे घञ्। नन्देन दश्यते इति नन्द+अण् शैषिक स्त्रियाम्=नान्दी a benediction "देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा। नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता॥" The object of

experts The mind of the trained, though strong is without confidence in itself

नटीति । 'आर्यस्य' भवत 'सुविहित' साधुकृत.' 'प्रयोग' अभिनयव्यवस्था येन । तस्य 'सुविहितप्रयोगता'। 'तया', अभिनयकौशलेन [कर्मणि वा इत्थं तृतीया], 'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहीनं भविष्यति । सर्वं सदोषं भविष्यति इत्यर्थः ।

सूत्रेति । आर्ये ते तुभ्यं भूतं यथार्थम् 'अथ' तत्त्व कथयामि' । यत तत्त्वतो मे मनसि वर्तते तत् कथयामि श्रृणु—

आ इति । अन्वय —विदुषा परितोषात् आ,प्रयोगविज्ञानं साधु न मन्ये, शिक्षितानां चेत बलवत् अपि आत्मनि अप्रत्ययम् ॥ व्याख्या—"विदुषां" पण्डितानां 'परितोषात्' प्रीतेः "आ'' यावत न प्रीति तावत,'प्रयोगस्य' अभिनयस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं 'साधु' निर्दोषं 'न मन्ये' न गणयामि । 'शिक्षितानाम्' अभ्यस्तविद्यानां निपुणानां 'चेत' चित्तं 'बलवत् अपि' दृढमपि सत् 'आत्मनि' स्वविषये 'अप्रत्ययम्' सन्दिहानम् अदृढं भवति इत्यथ. । निपुणा, मनसोव अन्यावत् शिक्षितं जानन्तोऽपि आत्मना अनुष्ठितेषु सफलता भवेत् न वा इति, सदैव ससन्दा इति भाव ॥

NOTES

1. (a) सुविहित etc —परि+हा त्यागे means to leave, to forsake. (b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुभावता), the construction being—किमपि अभिनयाङ्ग सुभावतया न परिहास्यते—सर्व सुभाव सम्पत्स्यते इत्यर्थ । Hence किम् in किमपि has प्रथमा कर्मणि प्रथमा and परिहास्यते has कर्मणि लृट If however सुविहितप्रयोगतया has इत्थं तृतीया then परिहास्यते has कर्मकर्तरि लृट । Here Prof Gajendragadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing about the arrangements. He therefore takes विहित = निश्चित, a very unusual interpretation He does not even hesitate to push his theory to the logical extreme and say "That the Sutradhara had not already assigned the parts or arranged the representation". How then could the king enter the stage

in a chariot ? Neither the Sutradhara nor the Nati had left the stage to arrange for it (e) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing *

2 आर्ये &c —भूत means सत्य true "भूत सत्योपमानयो " इति हैम । मे has चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule "कर्मणा यमभिप्रैति—" , or चतुर्थी कर्मणि by the rule 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।"

3 (a) आ परितोषात् &c.—परितोषात् has पञ्चमी in connection with आ । "विद् ज्ञतर्मे" इति विद्+शतृ=विदत् or विद्वान् । (b) बलवत् is taken by others along with शिक्षितानाम् as क्रियाविशेषण , Thus, 'बलवत्' अत्यर्थं शिक्षितानामपि =even of those that are extremely learned Prof G objects to my taking बलवत् as an adjective to चेतस् । He says "Its use as an adjective is not Kalidasian" How so ? Later, Kalidasa says "बलवान् खलु मे अभिनिवेश" (Act III), again "सखीषु मे तदा बलवान्" (Act VII) In both these बलवत् is an adjective Prof G also thinks "बलवत् चेत does not sound good Sanskrit " If बलवान् अभिनिवेश , सखायो बलवान्, बलवानिन्द्रियग्राम , बलवान् अन्धकार, (Bhasa) &c, are good Sanskrit there is no reason why बलवत् चेत should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit But Vaysa himself speaks of the weakness of heart in "क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप"—Gita Again the Gita has "चञ्चल हि मन कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्" where the commentators construe मनो बलवत् । Prof G evidently confounds the indeclinable बलवत् with the ordinary attributive word बलवत् which is not an indeclinable (c) Remark—This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्या which is defined "यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या" । (d) The figure of speech (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास । "ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन ॥" Here

* The remark adopted by Prof Gajendragadkar.

his own diffidence in the प्रस्तुतवस्तु, this is justified [साधन] by another वस्तु viz, शिक्षितानामप्रत्यय चेत ।

नटी—एव्वं णेदम् ! अणन्तरकरणिज्जं दाव अज्जो आणवेदु [एवमेतत् । अनन्तरकरणीयं तावदार्य आज्ञापयतु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिममेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides regaling the ears of this assembly ? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced . Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवदुक्तम् 'एवम्' ईदृशमेव । शिक्षिता सभ्या एव इत्यर्थः । 'आर्य' भवान् 'अनन्तरम्' अस्मिन् एव क्षणे, यत् 'करणीय' कर्त्तव्य तत् 'आज्ञापयतु' । प्रसिद्धाः यत आधेय एव इति नास्ति सन्देह. । तत् ब्रूहि प्रथम किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्याः' समागताया 'परिषद' 'श्रुते' श्रवणेन्द्रियस्य 'प्रसादनतः' प्रीणनात् 'अन्यत्' अपर 'किम्' अनन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभाया कर्णविनोद कर्त्तव्य । 'तत्' तस्मात् 'अचिर' सम्प्रति 'प्रवृत्त' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगाहनादिसुखस्य 'क्षम' योग्यम् 'इमम्' एतं 'ग्रीष्मसमयम्' 'एव अधिकृत्य' विषयीकृत्य 'गीयतां तावत्' । सम्प्रति' अधुना आगते ग्रीष्मे 'हि'—

सुभगेति। 'सुभग' इत्यादि प्रीतिप्रद 'सलिले' जले 'अवगाह' निमज्जन येषु तादृशा 'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'संसर्गे'ण सम्पर्केण 'सुरभय' प्राकृतर्यं वा 'वनवाता' 'वनवायवो' येषु तादृशा', 'प्रच्छायेषु' छायाप्रधानेषु स्थलेषु 'सुलभा' सुखप्राप्या 'निद्रा' येषु तादृशा दिवसा 'परिणामे' अवसाने 'रमणीया' प्रीतिकरा भवन्ति। अत्र सुरभिणा वातेन सेव्यमाना छायासु निद्रिता इति नात्र पर उपभोगविधिरस्ति। स च ग्रीष्मे एव दिनावसाने सम्भवति। अतो सुभगता ग्रीष्मस्य इति भाव॥

NOTES

1 अनन्तर &c—अविद्यमानम् अन्तरम् अवकाश कालविलम्बो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा अनन्तरम् without delay Qualifies करणीयम्। अनन्तर करणीयम्। सुप् सुपा।

2. सुतिप्रसादनात् has पञ्चम्यन्तम्। The पञ्चमी is owing to अन्यत। Nothing else but treating them to a sweet song—this is the only अनन्तरकरणीय कर्म।

3 (a) अधिकृत्य &c—द्वितीया तत्—by the rule "अन्तरान्तरेण युक्ते च।" (b) ग्रीष्मस्य समय the time summer. तम्। It was summer at the time of acting and also when the play opens

4 (a) सुभग &c—सलिले सलिलस्य वा अवगाह सलिलावगाह immersion in water. सहसुपेति समास or तत्। Then बहुव्रीहि। (b) पाटल &c—वनस्य वाता वनवाता। पाटलस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य संसर्ग पाटलसंसर्ग, contact of the Patala (Rose ?) flowers तेन सुरभय पाटलसंसर्गसुरभय। सहसुपेति समास—the तृतीया being हेतौ। तादृशा वनवाता येषु। (c) प्रच्छाय &c—सु + लभ + खल् कर्मणि विधाम् = सुलभा easily available. प्रकृष्टा छाया येषु ते प्रच्छाया or प्रकृष्टच्छाया। तेषु सुलभा प्रच्छायसुलभा। सहसुपेति समास। तादृशी निद्रा येषु। (d) परिणाम &c—परि + नम् + घञ् अधिकरणे = परिणाम the end i e., the afternoon रम + णिच् + अनीयर कर्त्तरि बाहुलकात् = रमणीया pleasing Strictly speaking रमणीय should mean, "capable of being pleased" in the कर्मवाच्य। The अनीयर् कर्त्तरि is an irregularity suggested by the rule "कृत्यल्युटो बहुलम्"। परिणामे रमणीया सहसुपेति समास। *We cannot have* परिणामो

रमणीयौ येषामिति बहुव्रीहि because that should give रमणीयपरिणामा।
(c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोगक्षम।*
The Meter is आर्या as already explained

नटी—तह [तथा]। (गायति)—

LADY M.—True [Or—Very well] (Sings)—

ईसीसिचुम्बिआइं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहाइं
ओदंसयन्ति दयमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥ ४ ॥
[ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees.

सूत्रधार—आर्ये साधु गीतम्। अहो रागबद्धचित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो रङ्गः। तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य एनमाराधयामः।

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah! the house with the function of its mind rivetted on the melody, looks like one painted all round. Now then which drama shall we take up to serve it?

नटीति। 'तथा' तदेव भवतु। योऽयमेव आश्रित्य गायामि। इत्युक्त्वा 'गायति'। ईषदिति। अन्वय—प्रमदाः सुकुमारकेसरशिखानि भ्रमरैः ईषदीषच्चुम्बितानि शिरीषकुसुमानि दयमानाः अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः 'सुकुमाराः' अतिकोमलाः 'केसराणां' किञ्जल्कानां 'शिखाः' अग्राणि येषां तानि, कोमलत्वात्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

'भ्रमरैः ईषदीषत्' मन्दमन्दम् ['प्रकारे गुणवचनस्य' इति प्रकारे द्विरुक्तम्] न तु निर्भरं 'चुम्बितानि' पीतानि 'शिरीषकुसुमानि दयमाना' सकृपा अकठोरं स्पृशन्त्य इत्यर्थः, 'अवतंसयन्ति' अवतंसं कर्णभूषणं कुर्वन्ति ['तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्]। स्वभावकोमलानि कुसुमानि प्राक् भ्रमरैरनुकम्पितानि अधुना नारीभिरित्यर्थः। अत्र 'सुकुमारकेशरशिखानि शिरीषकुसुमानि,' इति प्रकृतस्य व्यञ्जना। "भ्रमरैरीषद्-चुम्बितानि" इति दुष्यन्तेन तस्याः, उद्गम, "दयमाना—" इति अपरांशे रक्षणं च गम्यते ["ईषदीषत्" (रा०, वि०, म०) "ईषत्" (न०, न्या०)]।

सूत्रेति। 'आर्ये साधु' अतिमधुरं यथा तथा 'गीतं' भवत्या गानं कृतम् [भावे क्त]। 'अहो' आश्चर्यं 'रागे' गानस्य लग्नचित्ता सर्वो जनः 'रागेण' गीतरागेण 'बद्धा' गृहीता 'चित्तवृत्तिः' यस्य तथाभूतः सन् 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु, यत्र यत्र निर्गत-कयापि तत्र तत्र इत्यर्थः 'आलिखित इव' चित्रित इव प्रतिभाति। नूनम् अभिमुखीकृतो रङ्गः। 'तत्' तस्मात् इदानीम् अभिमुखीभूतः रङ्गः 'कतमत् प्रकरणमाश्रित्य' किं स्वित् नाटकमवलम्ब्य 'एनं' रङ्गम् [अन्वादेशे एनादेशः] 'आराधयाम' उपस्थापयामहे।

NOTES

1 तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the सूत्रधार, or as assent to sing In his latter capacity compare "तथा [इव आचरति]"—Infra

2 (a) ईषत् &c —Expresses प्रकार and qualifies चुम्बनक्रिया। The duplicated form behaves like a compound word by the rule 'कर्मधारयवदुत्तरेषु।" Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्द मन्दम्। (b) सुकुमार etc —केशराणां शिखा केशरशिखा tops of filaments Then बहु—। (c) दयमाना etc —Taking pity Here Prof G comments—"Ray takes शिरीषकुसुमानि दयमाना which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि'।" This is not my construction. I construe दयमाना अवतंसयन्ति। In the Tika—I render दयमाना as सकृपा।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि दयमाना ,शिर कुसुमानि सकृदा gives no sense दयमाना सकृदा अवतंसयन्ति is perfec intelligible I am sorry however being unable to agree w Prof G when he says that शिरीषकुसुमानि दयमाना, is wrong. T rule "अधीगर्थ—" governs the genitive only when the कर्म taken ■ शेष (अकर्मक विवक्षिते)। If the कर्मत्व is recognised must have द्वितीया। Witness "प्रजन्ति नैवा दयसे न कदाचन" with as शेष, and "न तस्य मदना दयिता दयिता" with कर्म as कर्म। H also if शिरीषकुसुम were taken prominently as कर्म of दय the co truction शिरीषकुसुमानि दयमाना would be correct The शिरीष flo being very delicate they are pitied by the bees who kiss th gently, the girls too pity them while they pluck them * Note that both सुभग and मनो describe the summer, but w this difference that while the former notices facts only t latter refers to feelings. The metre is आर्या—a variety of w noticed before.

3 Remark—The poet here seems to be hinting at story of the drama. The delicate शिरीष flowers stand Sakuntala, the gentle kissing by the bees represents the te porary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by celestial nymphs.*

4 रागबद्ध etc.—राग with करणे and रंग with अधिकरणे व विषय इति. चित्तवृत्ति functions of the mind. The melody l captured all the functions of the mind of the whole hou The audience heard nothing but the exquisite strain, s nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so hence it looked like a painted scene. Compare "ता न करें ह शिरोदेवन्तो नायां न प्रदर्शु विंवदान्याथि। तदाहि सर्वेन्द्रियव्यापारा सर्व

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

चत्वरिव प्रविष्टा ॥" (b) कतमत् प्रकरणम्—किम + डतम = कतमत्। तत्। प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक। "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमा। ईहामृगाङ्कवीथ्य प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥ Here the two are used synonymously

नटी—णं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिण्णाणसउन्दलं णाम अपुव्वं णाडअं पयोए अहिकरीअदु त्ति [ननु आर्यमिश्रैः प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकं प्रयोगे अधिक्रियताम् इति]।

LADY M – Well, even at the outset it has been ordered by your honoured self that the new drama named Abhijnana Sakuntala be put on the stage

नटीति। 'ननु' निश्चितमेव जानासि 'आर्यमिश्रैः' मान्यैः भवद्भिः 'प्रथममेव' प्रविष्टायामेव मयि इ मम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम 'अपूर्वं' नूतनं नाटकं 'प्रयोगे' अभिनये 'अधिक्रियतां' प्रयुज्यताम् 'इति आज्ञप्तम्' आदिष्टम्।

NOTES

1 आर्यमिश्रैः &c —आर्य is the usual form of addressing the सूत्रधार by नटी। "आर्यो नटीसूत्रधाराबाराधाना परस्परम्"। मिश्र is a पूज्यवचन word of the मतल्लिकादि class. Hence पूज्यश्च आर्यश्च आर्यमिश्रा the पूर्वनिपात of आर्य being regulated by the rule "पूज्य वाचकनैव"। तैः। गौरवे बहुवचनम् i e, the plural in intensive, the गौरव being already expressed by मिश्र। (b) प्रयोगे—प्र + युज + घञ भावे—प्रयोग acting प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting

सूत्रधारः—आर्ये। सम्यगनुबोधितोऽस्मि। अस्मिन् क्षणे विस्मृतं खलु मया। कुतः ?—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥५॥ (निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना।

प्रथमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च)। सूतः (राजानं मृगञ्चावलोक्य)—आयुष्मन्—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin (Siva) himself chasing the deer

तत इति। 'ततः' तदनन्तरं प्रस्तावनाया अन्ते 'शरचाप'-सहितौ हस्तौ यस्य स सशरचापहस्तः मृगं अनुसरतीति 'मृगानुसारी राजा सूतः' सारथिश्च 'रथेन प्रविशति'।

कृष्णेति। अन्वयः—कृष्णसारे अधिज्यकार्मुके त्वयि च चक्षुः ददत् अहं मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव। व्याख्या—कृष्णसारे पुरः धावमाने कस्मिन् चित्राङ्गे मृगे 'अधिज्यम्' आरोपितमौर्वीकं 'कार्मुकं' धनुर्यस्य तस्मिन् 'त्वयि च भवति 'चक्षुः' (नयनम्) 'ददत्' पातयन्, पश्यन्निव सारथिः पाठ

(नाध्यमाक्षत् ' इति नुमभाव) अद मृगानुसारिणं दृष्ट्वा वयं मृगरूपेण पलायमान याग यथार्थमनुसरन्त 'साक्षात्' स्वयं 'पिनाकिन' पिनाकपाणि शिव 'पश्यामीव'। प्रकृष्टेन वपुषा शिवमनुकरोति भवान् धनुषा ते पिनाक इव भीषणम् इति भाव ।

1 Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दुष्यन्त मृगयया विहरन् हिमगिरेरुपकण्ठं प्राप। अत्रागतस्तत्र तेनानुसृत ऋषिदर्शितमाश्रममृगम् कुलपतेः कण्वस्य तपोवनान्तिकं निनाय। स हि आश्रमसन्निहिते मुनौ शिष्यैरनुरुद्ध एकान परिहृतराजवेशनेपथ्य प्रविष्ट तत्र तेन उपवनभूमौ बालपादपेभ्यो जल ददत्यस्तिस्र कन्यका दृष्टा । स च ताभि सत्कृत । एका तासु शकुन्तला नाम लक्षिम् कान्त-रागा रूपेण तस्य चेतो विवेश । बाल्यात् प्रभृति लालिताऽपि काश्यपस्य कन्या पौरवो नु विश्वामित्रस्य 'मेनकागर्भसम्भवा' इति तत्सख्यामावगात सोऽभूत् तया अर्थी। तदैव च "राजन्नयमाश्रमे वनगजकृतोपद्रव विसृति" इति रव ध्वनिरुद्गत । तेन समभ्रान्ता कन्यका पुनर्दर्शनाय राजानमनुमन्त्र्य पर्णशाला प्रविष्टा राजापि शिविरं प्रययौ ।

2 अङ्क —अङ्क्यन्ते चिह्न्यन्ते लौकचरितमनेन् इति अङ्क + घञ् करणे । An Act Every period ending with "all the actors leading the stage" is an अङ्क ।"अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तित —"Darpana

3 (a) मृगानुसारी—मृग साधु अनुसरति इति मृग + अनु + सृ + णिनि साधुकारिणि कर्तरि closely following a stag । (b) सशरचापहस्त —शरेण सह सशर (or सहशर) together with an arrow बहु— । तादृशचाप यश्चोत्सौ सशरचापौ बहु— । तादृशौ हस्तौ यस्य स बहु— । Both his hands were engaged , he was ready to draw the bow

4 आयुष्मन्—प्रशस्तमायुरस्य इति आयुस् + मतुप् = आयुष्मान् । The charioteer has to address the warrior as आयुष्मन् ।"आयुष्मन् रथिन सूत "—Darpana

5 (a) कृष्णसार—कृष्णश्च सार शबलश्च कृष्णसार black and spotted "वर्णो वर्णेन" इति कर्मधा— A kind of antelope तस्मिन् । (b)

ददत् not ददन् because of the prohibition "नाभ्यस्ताच्छतुः।" (e) अधिगता ज्या गुणः यस्येन, or अधिश्रित ज्याम् अधिज्यम् strung, बहु—or प्रादि— । कर्मणे प्रभवति इति कर्मन्+उकञ्=कार्मुकम् bow

6 Allusion—Daksha, the father in law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law Sati, the wife of Siva was present In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योग। In revenge, Siva killed Daksha dispersed the guests, and, Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of a stag and fled

7 Remark —The metre is स्रग्धरा। Here we have उत्प्रेक्षा which Dandin defines "अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः॥" Here the वृत्ति of दुष्यन्त in chasing the deer is taken as the वृत्ति of पिनाकिन् in pursuing the sacrifice Either of the two Vrittis is quite different (अन्यथा) from the other

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः। अय पुनरिदानीमपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the der part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

एतेनेति। 'अमुना' 'दृश्यमानेन' दूरस्थेन 'सारङ्गेण' चित्ताकर्षकेण मृगेण 'वयम्' ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] 'दूरमाकृष्टाः'। एतेन अस्य मृगस्य धावनविषये अतिनैपुण्यमित्यभिप्रायः।

कथमिति। अन्वयः—पश्य अयं पुनरिदानीमपि अनुपतति स्यन्दने मुहुः ग्रीवाभङ्गाभिरामं दत्तदृष्टिः (सन्) शरपतनभयात् पश्चार्द्धेन भूयसा पूर्वकायं प्रविष्टः (सन्) श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः अर्द्धावलीढैः दर्भैः कीर्णवर्त्मा (सन्) उदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरम् उर्व्यां स्तोकं प्रयाति। व्याख्या—'पश्य' [वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति इति वाक्यार्थं कर्म। यद्वा—पश्य इत्यव्ययम् अव्ययम्] 'अयं' पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दूरं धावितोऽपि इत्यर्थः 'अनुपतति' अनुसरति 'स्यन्दने' रथे 'मुहुः' वारं वारं 'ग्रीवाया' कन्धरायाः 'भङ्गेन' भङ्ग्या 'अभिरामं' मनोहरं यथा तथा दत्तदृष्टिः पातितचक्षुः सन्, 'शरस्य' बाणस्य पतनभयात् पातशङ्कया। अपरः अर्द्धो भागः 'पश्चार्द्धः' उत्तरकायः ["अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः" इति अपरस्य पश्चादेशः]। तेन 'भूयसा' बाहुल्येन 'पूर्वकायं प्रविष्टः' सन्। पश्चाद्भागेन प्रकर्षेण उत्तरकाय एव सङ्कोच्य, इतुत्तरकायं पूर्वकाये सुदूरं प्रवेश्य इत्यर्थः। 'श्रमेण' धावनश्रमेण 'विवृत' व्यात्त यत् 'मुखं' तस्मात् 'भ्रंशिभिः' पतद्भिः 'अर्द्धं' अंशमात्रं यथा तथा 'अवलीढैः' भुक्तैः 'दर्भैः' कुशैः 'कीर्णवर्त्मा' व्याप्तपथः सन् 'उदग्रम्' उत्कटं प्लुतं लम्फो यस्य तद्भावात् औन्नत्यलम्फत्वात् 'वियति' आकाशे 'बहुतरम्' अधिकम्' 'उर्व्यां' भूमौ 'स्तोकम्' अल्पं 'प्रयाति'। अधुना दूरधावनत्वात् खिन्नमनुभवतोऽपि ईदृक् प्रचण्डमस्य धावनम्। अहो भयानकता अस्य इति भावः॥
['दत्तदृष्टि" (त-न्य,-) "बद्धदृष्टि" (वि-, रा-, भ-)]॥

तदिति। 'तदेष मृगः' 'अनुपतत एव' पश्चाद्धावितस्यैव 'मे' मम कस्मात् कथं 'प्रयत्नेन' अतिनिपुणदर्शनेन 'प्रेक्षणीय' दर्शनीय 'संवृत्त' जात। मन्दमपि धावति

मृग, किम्बहुनापि पश्चात् पश्यामि । अत कथं पूर्वं प्राप्तवानोऽपि अधुना कष्टवशो जात —इति भूप अपि प्रश्न ।

NOTES

1 मृग etc —एष indicates भेद difference The sense is—We are carried far and the long run ought to have tired out the stag But no (भेद) difference, he is still strong The constructions is—एष पुनरिदानीमपि वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति—Even now he moves more in the air and less on the earth. The king praises the stamina of the stag

2 (a) ग्रीवा etc —see Tika Qualifies दृष्टिदानक्रिया in दत्तदृष्टिः। The grace in the दृष्टिक्रिया comes from the turn of the neck—(ग्रीवाभङ्ग)। (b) स्यन्दने—स्यन्दते धावति इति स्यन्द + ल्यु अर्थे—स्यन्दन, a chariot The name is happily chosen as the chariot was moving very fast (धावति) at the time (c) दत्तदृष्टिः —दत्ता दृष्टिर्येन that which has cast a look. "बद्धदृष्टि" implies that the look is riveted to the car, which is not the case because मुहुः implies cessation and renewal of the act दत्तदृष्टि is better* N B —The frequent turning of the neck to watch the chariot hampers speed Yet the stag स्तोकमुर्व्यां, वियति बहुतरम् etc O! the stamina of the stag! (d) पश्चार्धेन It is the पश्चार्ध which has entered the पूर्वकाय। But the poet says the stag has entered This implies अभेद of the stag with the पश्चार्ध। Hence पश्चार्धेन इति अभेदे करणे तृतीया।* (e) शर etc —शरस्य पतनं शरपतनम् the descent of the arrow. तस्मात् भयं शरपतनभयम्। तस्मात्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। हेतौ पञ्चमी। It is in the पश्चार्ध that the arrow will strike when shot from behind. The पश्चार्ध is therefore drawn in*; this drawing in, is natural through fright and not intentional (f) भूयसा—बहु + ईयसुन्। Qualifies प्रवेशक्रिया। क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम्। Hence करणे तृतीया। (g) पूर्वकायम्—पूर्वं कायस्य पूर्वकाय, the fore-part of the body तम्। एकदेशिसमास a variety of तत्पुरुष।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

This bars षष्ठीसमास। Hence पूर्व leads in the compound Again though पूर्व is दिक्शब्द, still, barring पञ्चमी, काय takes षष्ठी as in "तस्य परमाम्रेडितम्"। N B —This is another impediment to the stag's speed Yet the stag इदानीमपि &c (b) दर्भ &c — श्व + लिह् + क्त कर्मणि—अवलीढा eaten भुक्ता। Also cp "अवलीढमनामि" Kir XIII अर्धम् अवलीढा अर्धावलीढा half eaten, समसङ्ख्या समास। ै। (i) श्रम &c —श्रमेण विवृतं श्रमविवृतम्। तादृशं मुखं श्रमविवृतमुखम्। तस्मात् भ्रंशः अस्य अस्ति इति श्रमविवृतमुख+भ्रंश+णिनि मत्वर्थीय कर्तरि। ै। विवृतास्यत्वात् पतितैः। (j) कीर्णवर्त्मा—कॄ + क्त कर्मणि = कीर्णम् strewn कीर्णं वर्त्म येन सः। N B —He is fatigued Yet इदानीमपि &c (k) उदग्र &c.—उद्गतम् अग्रम् उदग्रम् terrible The jumps are terrible covering immense ground On the ground again there is just a touch and up again he goes Hence वियति बहुतरं प्रयाति (owing to the long jumps), and स्तोकमुर्व्याम्।*

3 Figure—The figure is स्वभावोक्ति or जाति which Dandin defines thus—"नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती। स्वभावोक्तिश्च जातिश्च।" We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal The metre is स्रग्धरा (explained)

4 तदेष etc —The stag was not very far on a moment before But when the king was about to point it out to the charioteer (पश्य etc) he noticed great distance Hence the surprise and question *

सूत —आयुष्मन्, उद्घातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्रथस्य मन्दीकृतो वेगः। तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः। सम्प्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me Hence the deer has become separated by a long interval Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

NOTES

1. निरूप्य—नि+रूप्+णिच्+ल्यप् having acted. The root रूप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "[illegible]," "भूयो [illegible] निरूपयति" etc

2. (a) निरायत etc.—The indicates running at top speed. (b) निष्कम्प etc—The Chamars were ornamental and were placed between the ears Owing to great speed, their कम्प was not noticed cp "[illegible]" Vikramorvasiya (c) निभृतोर्ध्व etc—निभृत is स्थिर। In this sense compare निभृत in "[illegible]" Also we have अनिभृत in the sense अस्थिर in "[illegible]", ऊर्ध्व does not mean vertical It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping (d) आत्मोद्धतै etc—We assume that the wind was favourable i.e blowing from behind Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind *

* 3 Remark—The metre is वसन्ततिलका or वसन्ततिलकम्। "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः"। The triads त, भ, ज, ज appear in order followed by two heavy syllables The figure is स्वभावोक्ति in the first three lines and उत्प्रेक्षा in the last

राजा—सत्यमतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः। तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्
न मे दूरे किंचित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात्॥८॥

सूत पश्यैनं व्यापाद्यमानम्। (शरसन्धानं नाटयति)।

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris*. For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes, nothing for a moment even remains at a distance or at my side. Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow)

राजेति । 'वाजिनः' अश्वाः अमी 'हरितः' सूर्याश्वान् 'हरीन्' इन्द्राश्वान् 'च अतीत्य' वेगेन पराभूय 'वर्तन्ते' इति 'सत्यम्' । 'तथा हि' यतः —

यदिति । अन्वयः—रथजवात् सहसा आलोके यत् सूक्ष्मं तत् विपुलतां व्रजति, यत् अर्धे विच्छिन्नं तत् कृतसन्धानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयोः समरेखम्—क्षणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या—'रथस्य जवात्' वेगात् (हेतौ पञ्चमी) 'सहसा' तत्क्षणमेव,'आलोके' दर्शने यत् सूक्ष्मं दृश्यते तदेव तत्क्षणं रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'अर्धे' मध्ये 'विच्छिन्नं' व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्' तदैव तत्क्षणं 'कृतसन्धानं' योजना यस्य 'तत् इव' भवति लक्ष्यते । यौ द्वौ समीपे व्यवहितौ दृष्टौ तावेव वेगात् तत्क्षणं दूराद्दृष्टौ सम्बद्धाविव लक्ष्येते । 'यत्' वस्तु 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'वक्रं' समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते 'तदपि' तत्क्षणं 'नयनयोः' नेत्रयोः सम्बन्धे, न तु तत्त्वतः, 'समा' ऋज्वी 'रेखा' यस्य तत् भवति । 'क्षणमपि न किञ्चित्' किमपि वस्तु 'मे दूरे' तिष्ठति 'न पार्श्वे', समीपे तिष्ठति ॥ ["यदर्धा" (न-, व्या-) "यदर्धे" (रा-, म-) "यदन्त" (वि-) ॥ "मे दूरे न पार्श्वे" (रा-, न-, व्या-, म-) "मे पार्श्वे न दूरे" (वि-)] ॥

सूतेति । 'एनं' हरिणम् (अन्वादेशे एनादेशः) 'व्यापाद्यमानं' मया हन्यमानं 'पश्य' । शरस्य सन्धानं मृगं प्रति प्रयोगाध्यवसायं 'नाटयति' नाट्येन दर्शयति । राजवेषो नटः हस्तसञ्चालनादिना चापक्षेपोद्योगं सूचयति इत्यर्थः ॥

NOTES

1 सत्यम् etc.—This is a hyperbole. तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

(a) हियते एभिरिति—हृ + इन् (औणादिक) करणे हरित्। हरतीति हृ + इ (औणादिक) कर्त्तरि हरिः। The former is the name of the seven horses of सूर्य। Comp "दिवा हरिदिव हरितामिवेश्वर" and "हरिदश्वैर्विरेजुरवरोधादिव वाजचन्द्रमाः"। The latter is strictly speaking "golden" "सवर्णे हरि: स्मृत" इत्यमरकोष। Indra's steeds were of that description Comp "हरि विदित्वा हरिभिश्च वाजिभि"।

2 (a) आलोके सूक्ष्मम्—आ + लोक + घञ् भावे = आलोक seeing दर्शनम्। आलोके सूक्ष्मम्—minute in seeing i e looks minute owing to great distance (b) सहसा—Suddenly. The suddenness of the change suggests great speed (c) चक्रा—An अव्यय meaning सत्यम् in reality 'चक्रुद्दे(?)व तमं बाढा योक्ता ममोविति"। चक्रं or चक्र for चक्रा does not seem to give good sense (d) सन्धानम् etc — सम + धा + ल्युट् भावे = सन्धानम् placing together, i e joining The disconnected appears connected, this too is सहसा, hence again the inference of speed (e) वर्त्मरेखा—रेखा is रेखा straight रेखा—line, i e outline This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse (f) दूरेपार्श्वे = This is the order of the words in almost all editions Only one edition reads पार्श्वे दूरे। Remembering that the first line refers to change from दूर to पार्श्व, and the second to that from पार्श्व to दूर, it seems natural to have first दूर then पार्श्व in the fourth line The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change

3 Remark —The metre is शिखरिणी, the definition being "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला ग: शिखरिणी—" the triads, य, म, न, स, भ,are in order followed by *one* light and one heavy syllable

4 व्यापादयितव्य—वि + आ + पद् + णिच् + तव्यत् कर्मणि being killed

(नेपथ्ये)—भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः।

(IN THE DRESSING ROOM)—Ho! Ho! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be

२१

सूतः (आकर्ण्यावलोक्य)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाण-पथवर्तिन कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER (Listening and espying)—O Long-lived one, anchorites have appeared in the region of the stag which is now in the very line of flight of your arrow

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

KING (Hastily)—Then indeed let the horses be checked

सूतः—तथा । (रथं स्थापयति) ।

CHARIOTEER—Very good (Stops the car)

नेपथ्य इति । 'आश्रमस्य' कण्वाश्रमस्य 'मृग' अयं न हन्तव्य, त्वया । (आवेगी इत्यर्थः) ।

[illegible] इति । 'आकर्ण्य' नेपथ्ये यदुक्तं तत् श्रुत्वा 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह । 'ते' बाणस्य पन्था 'बाणपथ' ("ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे" इति समासान्त अप्रत्यय)। तस्मिन् वर्तते य 'कृष्णसार' तस्य 'अन्तरे' अवकाशे । यत भवान् बाण प्रयुङ्क्ते तस्मिन्नेव देशे, तत्र च हरिणस्य च मध्ये इत्यर्थ 'उपस्थिता' प्राप्ता । एतेन ब्रह्म-हत्याभय दर्शितम् ॥ ("बाणपथ" (वि-, अ-) "बाणपात" (रा-, त, न्या-)] ।

राजेति । 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'सह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिन' अश्वा 'प्रगृह्यन्ता' स्थिरीक्रियन्ताम् । अथवा रश्मिना दमिता ह्यामुनय ।*

सूत इति । यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अश्वान् प्रगृह्णामि इत्यर्थ । रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरीकरोति ।

NOTES

1 प्रगृह्यन्ताम्—प्र + ग्रह + लोट् + अन्ताम् कर्मणि let them be checked The ascetics were in imminent danger of being run over by the car Hence the सम्भ्रम of the king.

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

नि+पत+घञ् भावे=निपात the parts by which they alight i. e tips, points*

4 क्व कोमलं क्व शरा,—Implies great incongruity between the two. Compare "क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः" where Malli says "द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः"। The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by बत।† The metre is मालिनी defined as 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः,'—The triads न, न, म, य, य appear in order giving fifteen syllables in each line The figure is उपमा। The definition is "उपमानोपमेययोः सादृश्यं यत्रोपमा भवेत्". उपमा नाम सा। In the first half मृगशरीर and तूलराशि, also शर and वह्नि are compared In the second half the समास in मृगशरीर establishes resemblance between मृग and शर।

5. (a) तत्—Therefore, i e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) साधु—Prof [illegible] disapproves our interpretation of साधु as a mere expletive and prefers to have it as a क्रियाविशेषण qualifying संधानक्रिया। I am unwilling to take it as a क्रियाविशेषण for two reasons —(i) if the प्रतिसंहार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well (साधु) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (सौष्ठव of संधान) is superfluous. (ii) Dushyanta was admittedly the foremost archer on Earth. Compare "को नाम धनुष्मतां प्रवरे ... दूरात् ... इव ... हि ..." Even among gods he has no rival, Comp 'तव ... पुरुहूतस्य ...'। For an ordinary ascetic to shout "well aimed" to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence (c) सायक—स्यति खण्डयति इति षो+ण्वुल् कर्तरि=घातकः the chopper नाश। (d) ... by the Vartika "..." । ... When a distinction is made between देव and

* Adopted by prof. Gajendragadkar.
† Adopted by Prof Gajendragadkar.

देहिन् the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहार-क्रिया। Compare "मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुम्" "कदोजसा नु प्रहृतं त्वया-स्याम," "तस्मिन् प्रजह्रुर्युधि सर्व एव" &c

6 *Remark*—The metre is श्लोक। The verse too conveys a mild censure Your arrow is meant for one purpose, you are using it to another !* "न खलु" is the more common reading It refers to the uniform family practice of the Pauravas, and thus gives point to the censure As to the practice itself, compare "आपन्नाभयसत्रदीक्षिताः खलु पौरवाः" Act II Infra

राजा—एष प्रतिसंहृतः। (यथोक्तं करोति)।

KING—Here, it is retracted (Does as said)

वैखानसः—सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः।

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the race of Puru This is extremely worthy of you whose birth is in the race of Puru May you get a son, endowed with such virtues and presiding over the whole circle of kings

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम्।

KING (With a bow)—Accepted

राजेति। 'एष' इति सन्निकर्षसूचकम्। आज्ञातमात्रमेव 'प्रतिसंहृत' इत्यर्थः। यथा उक्तं तथा करोति। यद्वा—उक्तस्य अनतिक्रम 'यथोक्तम्'। तत् करोति। 'बाणं' प्रतिसंहरति।

वैखानसेति। 'पुरोः' ययातितनयस्य यो 'वंशः' तस्य यः 'प्रदीपः' प्रदीपवत् उद्भासकः तस्य 'भवतः एतत्' आज्ञानुवर्तित्वं 'सदृशं योग्यम्'। पौरवा सदैव ब्राह्मणानाम-नुकूला आज्ञाकराश्च इत्यर्थः।

जन्मेति। अन्वयः—इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोर्वंशे जन्म। एवं गुणोपेत

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

disappears, its कर्म takes चतुर्थी) or तादर्थ्ये चतुर्थी । This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2 कुलपते—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः"—Quoted Vidyasagara

3 Remark—कण्वस्य कुलपतेः is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to आश्रमस्य कुलपतेः which refers to the मठ only

4 (a) आतिथेयसत्काराय—अविद्यमाना तिथिर्यस्य इति अतिथिः an unexpected guest, अतिथिषु साधु इति अतिथि+ढञ् आतिथेय । सत् is an अव्यय, here meaning आदर honour. In this sense it is a गति by the rule "आदरानादरयोः सदसती" । Hence सत्+कृ+घञ् अ,दे कर्मणि घ सत्कार reception, welcome &c प्रतिहत—। 5 तपोधनानाम्—तपोधनं येषां ते तपोधनाः to whom asceticism is wealth. Hence the रक्षा is with regard to asceticism (तपस्) only. प्रतिहतविघ्ना—विहन्यते एभिः इति वि+हन्+क करणे घञर्थे = विघ्न obstructions. The obstructions being removed तपस् is well-protected. Owing to this the क्रिया must be pleasing (रम्या) to you to whom the रक्षा is due. The रक्षा is complete *

राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?

KING—Is the master of Munis present there ?

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय सन्दिश्य, दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soma Tirtha to avert an adverse destiny of hers,

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि। सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति।

KING—Very well, her I shall see, Surely she will report me to the sage on knowing my devotion

राजेति। 'अपि कुलपति' कण्व 'अत्र' आश्रमे 'संनिहित' आत्मना उपस्थित।

वैखानस 'इदानीमेव' अधिकृत्य च यो 'दुहितरं' शकुन्तलाम् 'अतिथिसत्काराय' पूजाय अतिथिसत्काराय कर्मणि नियुज्य 'अस्याः' आश्रमात् 'अस्याः' दुहितुः 'प्रतिकूलं' यत्किञ्चिद् 'दैवं' भागधेयम् शमयितुं 'सोमतीर्थं गतः'। आश्रमं गच्छ, शकुन्तला ते आतिथ्यं विधास्यति इत्यर्थः। प्रतिकूलदैवशमनेन शापात् अस्यापि शकुन्तला मुनौ दुष्यन्तेन सङ्गता भविष्यति इति सूचनम्॥

राजेति। 'भवतु' इत्यव्ययं निश्चयार्थोक्तम्। असंनिहिते कुलपतौ, तत्र आश्रमं गच्छामि न वा इति वितर्के निश्चयमाह—'तामेव' दुहितरं शकुन्तलामेव 'पश्यामि'। सा खलु 'विदिता' ज्ञाता 'भक्तिः' तापसेषु मम श्रद्धा यस्याः तथाविधा 'मां' महर्षेः कण्वस्य सकाशे 'कथयिष्यति'। मद्गतां श्रद्धां स्वयं ज्ञात्वा कण्वस्य गोचरे करिष्यति इत्यर्थः।

NOTES

1 (a) अतिथिसत्काराय - "क्रियार्थोपपदस्य—" (See Note 1, above) ...न कर्मणि चतुर्थी or तादर्थ्ये चतुर्थी। There are arrangements to eceive guests in his absence, you will not be inconvenienc-d * (b) दैवमस्याः &c —कण्व knew शकुन्तला would suffer much, hough it is not clear if the exact nature of her misery was lso known to him at this early stage (c) शम् + णिच् + तुमुन् = शमयितुम्, the वृद्धि being barred in णिच् by the rule "मितां ह्रस्वः"। d) सोमतीर्थ is a name of प्रभासतीर्थ। Here सोम was cured of con-umption "पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुराड् यक्ष्मणा क्लिश्यमानः। ... तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य तु स प्रभासः॥" Bhagawata, quoted ... the वाचस्पत्य।

2 (a) पश्यामि has वर्तमान in the भविष्यत्काल owing to वर्तमानसा

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above, there the surface of a rock-slab appears oily, yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उपवन), trees with कुल्या dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्। एतावत्येव रथं स्थापय। यावदवतरामि।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage Here do thou stop the chariot I will get down

सूत—धृताः प्रग्रहाः। अवतरत्वायुष्मान्।

CHARIOTEER—The reins are drawn in Let the Long-lived one alight.

राजा—(अवतीर्य)—सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम। इदं तावद्गृह्यताम्। (सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावर्ते, तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire You better hold this. made over his bow and jewellery to the charioteer) the horse have their back watered by the time comes back visiting the inmates of the hermitage.

—तथा । (निष्क्रान्त) । Charioteer—So be it (Exit)

राजेति । 'स्तोकम्' अल्पम् 'अन्तरम्' अवकाश 'गत्वा' आह—तपोवने ये
वसन्ति' तापसा तेषाम् 'उपरोध' पीडा माभूत् । 'एतावति एव' एततपरिमाणे
वस्म नि गते 'रथ स्थापय' स्थिरीकुरु । 'अवतरामि यावत्' पद्भ्यामेव गच्छामि ।
इत्यवधारणे ।

सूत इति । 'प्रग्रहाः' रश्मय 'धृता' संयमिता । 'आयुष्मान् अवतरतु'

राजेति । 'अवतीर्य' रथात् भूमि प्राप्य । 'तपोवनानि नाम' ("नाम कोपेऽभ्युपग-
" इति मेदिनी) 'विनीत ' शान्त यो 'वेष ' वस्त्राभरणादिर्भि कृत रूप तेन
प्रवेष्टव्यानि' प्रवेष्टु योग्यानि । शान्तेन वेषेण तपोवन विशेत् इत्यर्थ । 'इदम्'
तु "तावत् गृह्यताम्" इत्युक्ता तथा । 'सूतस्य' (दानाभावात् षष्ठी एव न चतुर्थी)
आभरणानि' अलङ्करणानि 'धनुश्च उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' यत्कालम्
इम् आश्रमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रत्यवेक्ष्य' दृष्ट्वा सम्भाष्य उपावर्ते' प्रत्यागतो भवामि
तत्' तत्काल 'वाजिन ' अश्वा 'आर्द्रपृष्ठा' स्नानजलैरार्द्राणि 'पृष्ठानि' येषां तथाविधा
यन्ता' विधीयन्ताम् । अश्वान् विश्रामय इत्यर्थ ॥ ["सूतस्य" (रा-, त , न्या-,
)—सूताय" (वि) ॥ "उपनीय" (म-)—"उपनीय अर्पयति" (रा-, म-,
-, वि-)] ॥

सूत इति । 'तथा' यथा भवान् आदिशति तथा करोमि । 'निष्क्रान्त ' रङ्गमञ्चा
गत ।

NOTES

1 (a) तपोवननिवासिनाम्—तप साधन वन तपोवनम् । तपोवन + नि +
वस् + णिनि कर्तरि ताच्छील्ये = तपोवननिवासिन । तेषाम् । सम्बन्धे षष्ठी
। (b) मा भूत्—"माङि लुङ्" इति माङ्योगे भविष्यत्काले लुङ् । "न
माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेध ।

2 (a) सूतस्य—No दान is implied Hence षष्ठी as in रजकस्य
वस्त्र ददाति । (d) उपनीय—उप + नी + ल्यप् having made over.
Several editions read उपनीय अर्पयति । But the usual and more

KING—(Listening)—Ha! Methinks I hear conversation to the right (or, south) of this grove of trees I will go there (Going round and espying)—Ah! Here are ascetic-girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants (Eyeing closely) Oh! Pleasing is their appearance If to one living in a hermitage belongs this figure which is rarely found in the inner apartments of the royal house hold, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers I will wait going under this shade (Stands watching)

राजेति । 'कर्णं दत्वा' श्रवणाय प्रेरयित्वा आह—अये इति सम्भ्रमे । 'इतः' या 'वाटिका' वृक्षस्य पुरो दृश्यते, सा 'दक्षिणेन' ततो दक्षिणे देशे (एनप्प्रत्यययोगे द्वितीया) 'आलाप श्रूयत इव' मन्ये संलापो वर्तते । 'एताः दृश्यमानाः' 'तपस्वि' 'कन्यकाः' मुन्याद्य 'बालेभ्यः' क्षुद्रेभ्यः 'पादपेभ्यः' वृक्षेभ्यः 'पयः' जलं दातुं सेक्तुं 'स्वप्रमाणस्य' आकृतेः 'अनुरूपैः' योग्यैः 'सेचनघटैः' सेचनार्थं घटैः कलशैः 'इत एव' अस्यामेव दिशि 'अभिवर्तन्ते' आगच्छन्ति । 'निपुणं' सूक्ष्मं निरूप्य दृष्ट्वा—'अहो' (आश्चर्ये) 'आसां' तपस्विकन्यकानां 'दर्शनं' रूपं 'मधुरं' मनोहरम् ।

शुद्धान्तेति । अन्वयः—इदं शुद्धान्तदुर्लभं वपुः आश्रमवासिनो जनस्य यदि (तर्हि) खलु उद्यानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीकृताः । व्याख्या—'इदम्' पुरतो दृश्यमानं 'शुद्धान्ते' राजावरोधे ("शुद्धान्तोऽन्तःपुरे" इति मेदिनी) दुर्लभं दुष्प्रापं 'वपुः' शरीरं 'आश्रमे' तपोवने यो 'वसति' तस्य जनस्य 'यदि' स्यात् तदा 'खलु' नूनम् 'उद्यानस्थिताः' लताः वनस्थाभिः 'लताभिः' 'गुणैः' सौन्दर्यसौरभादिभिः 'दूरीकृताः' अधःकृताः ॥

यावदिति । 'छायाम् आश्रित्य' छायया अन्तरितः सन् प्रतिपालयामि तिष्ठामि (वर्तमानसामीप्ये "यावत्" योगे भविष्यति लट्) ('विलोकयन्' पश्यन् 'स्थितः')।

NOTES

दक्षिणेन—दक्षिण + एनप् प्रत्ययः । An अव्यय meaning here "clo-

to the south" अन्य is not available if not close If a long way to the south we should say प्रचवाटिकाया दक्षिणस्याम् with सप्तमी।

2 (a) तपस्वि &c—तपः एषामस्ति इति तपस् + विनि मत्वर्थे = तपस्विन ascetics कन्या एव कन्यका। कन् स्वार्थे। Optionally we get कन्यिका also, though वार्तिककार places it in the क्षिपकादि list (b) वयःप्रमाण &c—प्रमाण is measure, hence, here, stature, अनुगत वयःप्रमाणम् अनुरूपा similar वयसः प्रमाणं वयःप्रमाणम्। तस्य अनुरूपा। तैः। (c) सेचनघटैः—सिच् + ल्युट् भावे = सेचनम् watering तदर्थाः or तस्य घटाः सेचनघटाः शाकपार्थिवादि or तत्—। तैः। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्थम्भूत (पयोदानोन्मुख)। Or —घटैः सह इति सहार्थे तृतीया।

3 दर्शनम्—दृश् + ल्युट् कर्मणि बाहुलकात् that which is seen रूप, appearance Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्)! He is not yet specially attached towards any one of them

4 (a) शुद्धान्तदुर्लभम्—शुद्ध अन्तः अवरोधो यस्य स शुद्धान्तः the royal apartments बहु—। तत्र दुर्लभम् rare in the royal apartments, सुप्सुपा। (b) इदं वपुः &c—जातावेकवचनम्। He is thinking of all the three, though speaking in the singular This is obvious from the plural in आसाम् and वनलताभिः। (c) आश्रमवासिन—आश्रम + वस + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये। तस्य।

5 Remark—The king believed that the interests of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth But the belief is shattered on seeing these girls In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care* The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (सदृश) surprising. Hence

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

नवमालिकाकुसुमम् । "विशेष्ये च" इति समास । तदिव पेलवा । उदमानमनाह ।
(f) आलवाल &c—आ समन्तात् जल आलस्य आलाति गृह्णाति इति आ + लव + आ + ला + क कर्तरि = आलवालम् trenches, dug round the root of trees for watering purposes

३ (a) न केवलम् &c—नि + युज् + घञ् भावे नियोग order. This is a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala does not like the watering herself – is an unwilling worker at it – but waters them because her father orders it The reply is—even if father had not ordered me I would have done it, because अस्ति मे सोदरस्नेह ।* (b) सोदर &c—सह also means सह । Hence सहस्थुदरमेषाम् इति सोदरा or सहोदरा brothers. सह—of the तिष्ठद्गुप्रभृति class सह becomes स optionally by the rule "वोपसर्जनस्य"।

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तत्र-भवान् काश्यपः य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१६॥

भवतु पादपान्तरित एव एनां विस्रब्धां पश्यामि । (तथा करोति)।

KING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly, his holiness Kasyapa is not a good judge – Kasyapa who commands this one to the course of life in a hermitage The sage who hopes to render this artlessly charming figure capable of penance, certainly tries to cut a Sami-twig with the edge of a leaf of the blue lotus. Well, consceated as I am by trees, I will watch her at her ease (Does the same)

राजेति । कथम् आश्चर्ये । आश्चर्यात् कथम् ["कथ प्रश्ने सम्भ्रमे च" इति विश्व]। 'इयं सा' वैखानसोक्ता 'कण्वस्य' कुलपते दुहिता' कन्या । यस्या तु इयम् अन्यवृत्ता लीला । यस्मात् सख्या 'इला मजन्ते' इति सम्बोधनात्

Adopted by Prof Gajendragadkar

ज्ञातम् इयमेव कण्वदुहिता इति। 'असाधु' असमीचीनं 'पश्यति खलु' पश्यत्येव 'तत्र-भवान् पूज्यः 'काश्यपः' [उभयवाक्यगतत्वेन न तच्छब्दोपादानम्] 'इमाम् आश्रमस्य तपोवनस्य धर्मे' अनुष्ठाने 'नियुङ्क्ते' व्यापारयति ॥

इदमिति। अन्वयः—यः ऋषिः अव्याजमनोहरम् इदं वपुः तपःक्षमं साधयितुम् इच्छति, स ध्रुवं नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुं व्यवस्यति किल। व्याख्या—'यः ऋषिः' कण्वः 'अव्याज' कृत्रिमशोभारहितञ्च, मनोहरं मधुरञ्च, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः 'इदम्' अनुपमं 'वपुः' शकुन्तलायाः शरीरं 'तपःक्षमं' तपसो योग्यं 'साधयितुं' कर्तुम् 'इच्छति' वाञ्छति, स ऋषिः 'ध्रुवं' निश्चितं 'नीलोत्पलपत्रस्य' इन्दीवरदलस्य 'धारया' प्रान्तेन 'शमीलतां' कठिनां शमीशाखां 'छेत्तुं व्यवस्यति' यतते 'किल' नूनम् अहह ["वार्त्तासम्भाव्ययोः किल" इति विश्वप्रकाशः] ॥ कोमलया उत्पलपत्रधारया शमीशाखा-च्छेदनं यथा असम्भवं सुकुमारेण शकुन्तलायाः शरीरेण तपश्चरणमपि तथैव इति भावः ॥

भवत्विति। 'भवतु' आस्तां तावदेतत्। 'सम्प्रति पादपैः' वृक्षैः 'अन्तरितः' व्यवहितः 'एव' प्रकाशमगत्वा इत्यर्थः 'एतां' शकुन्तलां 'विश्रब्धां' विश्वस्तां, पुरुषसान्निध्यम् अज्ञात्वा स्वैरविहारिणीम् इत्यर्थः 'पश्यामि' विलोकयामि। ('तथा करोति' पाद-पान्तरित एव विलोकयति इत्यर्थः)।

NOTES

1 (a) कथमियम् &c —Sakuntala has now revealed herself by replying to अनसूया। सा refers to what was said by the वैखानस। प्रकान्तत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। (q) साधु = सम्यक्, proper न साधु असाधु। Qualifies दृश्यनक्रिया। असाधु + दृश् + णिनि कर्तरि ताच्छील्ये। (c) तत्रभवान्—तत्र has here प्रथमार्थे त्रल्। तत्र भवान् इति सुप्सुपा or कर्मधा [?] This is allowed in connection with the words भवत्, दीर्घायुस्, आयुष्मत्, देवानांप्रिय by the rule "इतराभ्योऽपि दृश्यते"। Also comp "तत्रभवान् कुमनसामतिथ्यभिलाषुकः —" Kirat XI (d) इमाम् refers to शकुन्तला। The king here speaks of the impropriety of employing शकुन्तला in this work The impropriety regarding the other two girls, does not strike him He is interested, but the interest has not yet deepened into love *

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

गङ्गाधरभूधरादय । कर्मकर्तरि वेदत्वविवक्षाया मविद्धर्मिति"—Bhattoji (c) उपाल-भस्व—उप + आ + लभ + लोट् स्व do censure. उपालभ् means to censure.

2 Remark—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth

राजा—काममननुरूपमस्या वपुषो वल्कलम् । न पुनरलङ्कारश्रियं न पुष्यति । कुतः—

> सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
> मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
> इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
> किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १७ ॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that it does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why ?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saivala) The spot though dark, promotes the beauty of the moon This slim one is more attractive even with a bark What indeed is not a decoration for a charming figure ?

राजेति । 'वल्कलम्' एतत् वासीभूतम् 'अस्या' शकुन्तलाया 'वपुष' आपन्नमदस्य शरीरस्य 'अननुरूपम्' अयोग्य 'कामम्' सत्यम् अनुमन्तव्यम् ["कामं प्रकामेऽनुमतौ" इति विश्व]। 'पुन' किन्तु 'अलङ्कारश्रियम्' वपुषो भूषणशोभां 'न पुष्यति' न तनोतीति इति 'न' अपीत्यमपि वल्कलमिदमस्या वपुर्भूषयत्येव ॥ ["वपुषो वल्कलम्" (प्र-, का-, म,) 'वयसो वल्कलम्' (रा-, वि-)] ॥

सरसिजेति । अन्वय —शैवलेनापि 'अनुविद्धं' सरसिजं रम्यम्, लक्ष्म मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्मीं तनोति, वल्कलेनापि तन्वी इयम् अधिकमनोज्ञा । मधुराणामाकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—'शैवलेनापि' तुच्छया जलनीलया अपि (सर्वागम् अपि) 'अनुविद्धं' 'सरसिजं' कमलं 'रम्यं' मधुरम् । 'लक्ष्म' चिह्नं कलङ्कः ("चिह्नं लक्ष्म च" इत्यमरः) 'मलिनमपि' कृष्णवर्णम् अत एव कुत्सितमपि, 'हिमा शिशिराः

'श्रमत्र' किरणा यस्य तस्य, शीतरश्मेश्चन्द्रस्य 'लक्ष्मीं' शोभा 'तनोति' विस्तारयति । 'वल्कलेनापि' श्वेन वल्कलवाससा अपि 'तन्वी' क्षशाङ्गी 'इयं' शकुन्तला 'अधिक' यथा तथा 'मनोज्ञा' इयं मनोहरतरा । एतेन वितस्मानाध्य मन्ये मधुराणां मनोज्ञानाम् 'आकृतीनां' वपुषां किमिव हि वस्तु किमपि 'वस्तु न मण्डनं' न भूषणम् । अपि तु सर्वमेव कान्तिमूर्तिं ईंदृश भवति ॥

NOTES

1 (a) कामम्—Implies अनुमति (admission) (b) अनुरूप वयस इति अनुरूप योग्यम् । प्रादितत—। न अनुरूपम् unsuitable नञ् तत— । (c) पुनर् Implies भेद difference "पुनरप्रथमे भेदे" इति-कोष । (d) अलङ्कारश्रियम्—अलङ्क्रियते भूष्यते अनेन इति अलम् + कृ + घञ् करणे = अलङ्कार decoration तस्य श्री or तत्कृता श्री the charm caused by decoration ६ तत—or शाकपार्थिवादि । तास । (e) न न—The double negation emphasises *the affirmation*

Remark —A bark garment for this charming figure ■ an obvious incongruity This ■ the admission implied by कामम् । But पुनर् modifies the admission Though obviously incongruous, you cannot say that the bark does not enhance her beauty I prefer the reading वपुः, because the poet closes the sloka following with "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।" The inference there being about आकृति, it seems more relevant here to speak of वपुः than of वयस् which is not आकृति ।

3 (a) सरसिजम्—सरसि जातम् इति सरसि + जन + ड कर्तरि = सरसिज or सरोज by the rule "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" । The बहुलम् implies variety i e whether लुक् or अलुक् or both has to be known from शिष्टप्रयोग । Thus both सरसिज and सरोज occur in authoritative writing, but preferably write सरोरुह not सरसिरुह, पङ्केरुह not पङ्करुह । (b) अधिकमनोज्ञा—मनसा जानाति इति मनस् + ज्ञा + क कर्तरि = मनोज्ञा Lit that which takes one by the mind, i e captives the mind Hence—charming अधिक यथा तथा मनोज्ञा excessively charming; सहसुपेति समास (c) वल्कलेन—तृतीया करणे । It is करण of the क्रिया in मनोज्ञा । (d) किमिव—the इव here is merely ornamental—वाक्या-

लङ्कारे। "इवेति ईषदोपमीतपेवाभाकालङारेषु" इति वर्द्धमानः। (e) किं—is emphatic' Thus किं न मण्डनम् means what is not a decoration' which is a mere question, or by काकु "may imply that everything is a decoration The किं emphasises the काकु—"what indeed is not a decoration " For a similar idea compare—"न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्"—Kirata, "सर्वशोभनीय सुरूपं नाम"—Bhasa

4 Remark —Note the course of the king's love His interest in Sakuntala has now developed into admiration * The metre is मालिनी and the figure अर्थान्तरन्यास (see under आ परितोषाद्विदुषाम etc —Ante) Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows It is perfectly legitimate When दण्डिन् says—वस्तु प्रस्तुत्य तत्साधनसमर्थस्य न्यास —he does not mean that in actual writing the conclusion has to stated first In thought however, the conclution is first before the mind s eye and facts are then brought together in support

शकुन्तला (अग्रतोऽवलोक्य)—एसो वादेरिदपल्लवाङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ मं केसररुक्खओ। जाव णं सम्भावेमि [एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयति इव मां केसरवृक्षकः। यावत् एनं सम्भावयामि।] (परिक्रामति)।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind I will attend to it —[Walks round]

प्रियंवदा—हला सउन्दले, एत्थ एव दाव मुहुत्तअं चिट्ठ। जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररुक्खओ पडिभादि [हला शकुन्तले, अत्र एव तावत् मुहूर्तकं तिष्ठ, यावत् त्वया उपगतया लतासनाथ इव अयं केशरवृक्षकः प्रतिभाति]।

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala do thou stay at this very place for a moment For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper

शकुन्तला—अदो क्खु पिअंवदासि तुमं [अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्]।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada

शकुन्तलेति। ['अयत' पुर 'अवलोक्य' आह] 'एष अयम्' दृश्यमान 'केसरवृक्षक' बकुलपादप 'वातेन वायुना 'ईरिता' चालिता या 'पल्लवरूपा 'अङ्गुल्य' ताभि 'मां त्वरयति' सत्वरगमनार्थम् आह्वयति 'इव'। एहि शकुन्तले झटिति मां सेचनेन स वृद्धं इति संज्ञयति इव। 'यावत् एनं बकुलकं 'सम्भावयामि' गत्वा जलसेचनेन संवर्धयामि। ["परिक्रामति" शकुन्तला परितो गच्छति]।

प्रियंवदेति। 'हला' अयि शकुन्तले 'अत्र केसरवृक्षतले 'एव तावत् मुहूर्तकं' क्षणमात्रं 'तिष्ठ'। 'तावत्' प्रश्नमात्राम् ['यावत् तावत् च साकल्येऽवधारणे। प्रश्न मात्राम्" इति मेदिनी। 'उपगतया' समीपवर्तिन्या 'त्वया' [इत्थं तृतीया] 'अयं केसरवृक्षक बकुलपादप लतया सनाथ नाथवान् 'इव' अलङ्कृत इव इत्यर्थं 'प्रतिभाति' अन्यत्र लतया बकुलमूले स्थिता, तस्मात् लतया इव कयाचित् अयमनुगृहीतो बकुल इति शकुन्तलाया रूपप्रशंसा।

शकुन्तलेति। मधुरभाषिणी त्वया 'अत खलु' इहापि एव प्रियभाषणेन 'त्वं प्रियंवदा असि' प्रियंवदा इति नाम्ना आहूयसे। या प्रियं वदति सैव प्रियंवदा। प्रियभाषणेन पुनर्यथार्थं ते नाम।

NOTES

1 (a) वातेरित &c—ईर+क्त कर्मणि=ईरिता urged पल्लवरूपा अङ्गुल्य पल्लवाङ्गुल्य। वातेन ईरिता वातेरिता urged by the wind तादृश्य पल्लवाङ्गुल्य। ताभि। करणे तृतीया। [b] केसरवृक्षक—कुत्सितो वृक्ष वृक्षक young tree, केसर is a name of बकुल। स चासौ वृक्षकश्च। [c] यावत् indicates अवधारण।

2 Remark—Here we have रूपक in पल्लवाङ्गुली। The defini-

is a सादृश्यवाचक phrase 'तथा चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः' इति दण्डी ।

3. लोभनीयम्—लुभ् विमोहने + णिच् अनीयर् कर्त्तरि बाहुलकात् attractive

Remark—लोभनीय is suggestive. It betrays the king's wish to possess her But just now the wish is not perceptible even to the king himself. Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference *

5 स्वयंवर &c—स्वयम् आत्मना व्रियते यस्मिन् इति स्वयम् + वृ + अप् अधिकरणे स्त्रियाम् = स्वयंवरः by the rule "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण"। तत्र वधू। Or after भानुजी—स्वयं वृणोति इति स्वयम् + वृ + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = स्वयंवरा one who chooses a husband herself. सा च सा वधूश्च। कर्मधा—।

6 (a) वनज्योत्स्ना—ज्योतिरस्त्यस्याम् इति ज्योतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule "ज्योत्स्ना तमिस्रा—"। वनस्य ज्योत्स्नेव उद्भासकत्वात्। (b) स्मरसि—There is no शेषविवक्षा here Hence the rule "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" does not apply, we get द्वितीया because of कर्मविवक्षा। (c) विस्मृता—वि + स्मृ + क्त कर्त्तरि। स्मरति = मनसा गच्छति। Hence secondarily स्मृ is गत्यर्थ। So it takes कर्त्तरि क्त by the rule "गत्यर्थाकर्मक—"।

शकुन्तला—तदा अत्ताणं विसुमरिस्सं [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि]। (लतामुपेत्य अवलोक्य च) हला रमणीए क्खु काले इमस्स लदापादवमिहुणस्स वइअरो संवुत्तो। णवकुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, बद्धपल्लवदाए उवहोअक्खमो सहआरो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः। नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना बद्धपल्लवतया उपभोगक्षमः सहकारः]॥ (पश्यन्ती तिष्ठति।)

SAKUNTALA—Then I shall forget even my own self

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it) Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree The Vanajyotsna has fresh youth in her flowers and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing)

प्रकृतकौतुकेति । यदि वनज्योत्स्नां विस्मरामि 'तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि'। अभिन्ना इव लता, या हि वनज्योत्स्ना सैव अहम् इत्यर्थ । [लता वनज्योत्स्नाम् 'उचित' भाव्य, लतासमीप गत्वा, 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह] 'हला' अनसूये 'रमणीये' मनोहरे 'खलु काले' समये 'लतायाः' वनज्योत्स्नायाः 'पादपस्य' सहकारस्य च यत् मिथुन द्वय, तस्य 'अयं व्यतिकर' समागम 'संवृत्त' जात । रमणीयतां दर्शयति— 'वनज्योत्स्ना' सदाश्या इव नवमालिका 'नवम' अचिरोद्गतम् कुसुमत्वात् मनोरम कुसुमरूप यौवन यस्या तादृशी। 'सहकार' आम्र 'अपि' 'बद्ध' 'पल्लवा' यस्य 'तया' नवपल्लवोद्गमात् उपभोगस्य छायामकरन्दादिसुखस्य 'क्षम' योग्य । यौवनेनैव सहकार प्रीणाति सोऽपि तां छायया अध्यापयति। सहकारोऽल्पशाखी वासन्ती, पल्लवै प्रच्छादयति तत्र सहकारस्तत्र तथापि नवमालिकाकुसुमसौरभम। इत्यतो लोक-सुभगोऽयमनयो समागम । ['पल्लवी' लतापादपौ अन्योन्यं मनसा च समा-गममाधुर्य सुचयती 'तिष्ठति' आह]।

NOTES

1 (a) रमणीये &c —रमयति इति रम + णिच + अनीयर् कर्तरि बाहुलकात् = रमणीय, charming तस्मिन् । (b) लतापादप etc —लता च पादपश्च लतापादपौ creeper and tree तयोर्मिथुन द्वन्द्वम् pair of a creeper and tree, तस्य । (c) व्यतिकर – वि + अति + कृ + अ अधिकरणे वा भावे Union (d) नवकुसुम etc —नव कुसुम नवकुसुमम् । तत् यौवन यस्याः । See व्याख्या for another view In अधर किसलयराग etc. यौवन is spoken of as कुसुम । Working in the same line here कुसुम is taken not merely as like यौवन but as यौवन itself (d) बद्धपल्लव etc —बद्धा, पल्लवा यस्य स बद्धपल्लव having an array of twigs. तस्य भाव बद्धपल्लवता । तया । हेतौ तृतीया । (i) उपभोग etc —उप + भुज + घञ् भावे उपभोग enjoyment तस्य क्षम इति—।

प्रियंवदा—अनसूए, जाणासि किं सउन्दला वनजोसिणिं अदिमेत्तं पेक्खदित्ति [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इति]।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakuntala is earnestly looking at Vanajyotsna?

अनसूया—ण क्खु विभावेमि। कहेहि [न खलु विभावयामि। कथय]।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me

प्रियंवदा—जह वणजोसिणी अनुरूवेण पाअवेण संगदा अवि णाम एव्वं अह वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेयं त्ति [यथा वनज्योत्स्ना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति]।

PRIYAMVADA—"As Vanajyotsna is united with a suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting myself"—This (is her thought)

शकुन्तला—एसो णूण तुह अत्तगदो मनोरहो [एष नूनं तव आत्मगतो मनोरथ]। [कलसमावर्जयति]।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your self. (Inverts the pitcher).

प्रियवदेति। 'अनसूये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनज्योत्स्नाम् अतिगता मात्रा' यस्मिन् तत् तथा तथा सातिशयनिरीक्षणं 'प्रेक्षते' पश्यति, एतस्मी भावे 'इति' एतत् 'जानासि' ? इति काकुः।

अनसूयेति। 'न खलु' न नून 'विभावयामि' अनुमातुं शक्नोमि। यदि त्वं जानासि 'कथय' मे।

प्रियवदेति। 'यथा' यद्वत् 'वनज्योत्स्ना अनुरूपेण' आत्मसदृशेन 'पादपेन' वृक्षेण सहकारेण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'अहमपि एवम्

आत्मन अनुरूप सदृश 'वर' भर्तार 'लभेय' लभ्य, सख्याम् 'इति' एतत् मनसिकृत्य इव वनज्योत्स्नां चूतमङ्गतां प्रेक्षमाणा तिष्ठति।

शकुन्तलेति। हृद्गत निहितम् एष' त्वया उक्त 'तव आत्मगत' मनसि स्थित 'मनोरथ' अभिलाष। अपि चतुरिके, मामाश्रित्य स्वाभिलाष प्रकटयसि? ['कलश' सेचनघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधोमुख करोति, रिक्तं करोति इत्यर्थ]।

NOTES

1 जानासि—The कर्म is इति। Do you know this (इति)। The इति again refers to the sentence कि शकुन्तला वनज्योत्स्नाम्नामतिमात्र प्रेक्षते।

2 (a) अपि नाम &c —The अपि is repeated The first indicates a question "गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि" इत्यमर। She is questioning herself 'नाम—Implies possibility सम्भाव्य। 'नाम प्राकाश्यसम्भाव्य क्रोधोपगमकुत्सने" इत्यमर। Together अपि नाम = Is it possible The second अपि = समुच्चये। अहमपि = I too (b) लभेय—लभ + लिङ् इय। आशि लिङ्। (c) इति—This i e this is her thought इति ध्यायति अत अतिमात्र प्रेक्षते इत्यर्थ।

3 Remark—Priyamvada's reply urges the king on in his course of love On bearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (अनुरूपो वर) for Sakuntala *

4 आत्मगत —आत्मनि गत residing in thyself एतत्—। The point of the retort is—Priyamvada's speech is direct, अहम् referring to शकुन्तला। Sakuntala haughtily misinterprets—अहम् = the speaker, i e प्रियंवदा।

5 आवर्जयति—आ + वृज + णिच् + लट् ति। Inverts i e empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका। Comp नवमालिकासुज् भिन्ना &c infra आवर्जन is bending Compare—'आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटय" "शाखाभिरावर्जितपल्लवाभि" &c

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात्? अथवा कृतं सन्देहेन।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥
तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये।

KING—Can it be that this maiden is born of some
of the Kulapati not of the same caste with him? Or, a
with doubts! She [redacted] undoubtedly fit to be wedded
Kshattriya, because my honourable mind [redacted] inclined tow
her. For, to the good, in matters of doubt, the inclinatio
their mind are the final authority Still I must know the
about her

राजेति। 'अपिनाम' किमिद सम्भावित यत 'इयम' एषा शकुन्तला 'कु
असुतविश्वर्णीयकस्य मुनिकलेश्वरस्य कण्वस्य 'असवर्ण क्षात्रक्षेत्र' यत कलत्रम ['
क्षत्रे क्षेत्रे'' इति कोष] 'ततसम्भवा' तस्मात 'स्यात' भवेत 'अथवा' पद्य
'सन्देहेन' संशयेन 'कृतम' अलम्। इय ब्राह्मणपत्नीप्रसूता, तदितरजाता वा,
अज्ञात्वा स शय।

असंशयमिति। अन्वय —[इयम्] असंशय क्षत्रपरिग्रहक्षमा, यत मे
मन अस्याम् अभिलाषि। सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्त करणप्रवृत्तयो हि प्रमा
व्याख्या—'इय' शकुन्तला 'असंशय' निश्चित 'क्षत्रस्य' क्षत्रियजातेः 'परिग्रह' पत्न
स्वीकार, तस्य 'क्षमा' योग्या। कथमेतत ज्ञायते इत्याह—यत 'मे' मम पुरुवंश
'आर्यम्' आचारपूत 'मन अस्या' शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सस्पृहम्।
मनसि एव अनुहर्त्तव्या, तत्पदप्रवृत्तिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहस्य पदेषु'
["पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमर] संशयस्थलेषु 'वस्तुषु'
यानि यानि वस्तूनि संशयस्थानानि तेषु इत्यर्थ, सता' साधूना, न तु प्राकृता
'अन्त करणस्य' मनस 'प्रकृष्टा वृत्तय' प्रवर्त्तनानिवर्त्तनात्मका व्यापारा 'हि' त
'प्रमाण' कर्त्तव्यनिर्णायकम्। कर्त्तव्याकर्त्तव्येषु साधूना मन एव प्रम
पौरवोऽहं साधुरेव। मनश्च मे शकुन्तला प्रति याति। तन्नूनमिय मे
इति भाव।

तथापीति। 'तथा' एव तर्कयानिर्णीति 'अपि अर्थे' 'एना शकुन्तला 'तत्त्वत' स्वरूपेण 'तृपन्देशे' ज्ञास्ये। आश्रमवासिभ्य परिपृच्छादिभि आमूल शकुन्तलाया वृत्तान्तम् अवगमिष्यामि।

NOTES

1 (a) अपि नाम &c —The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply * (b) कन्यपति —This has a technical sense "मुनीना दश-साहस्र योऽन्नदानादिपोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपति स्मृत ॥" (c) असवर्ण &c —स भवव्यवधात इति सम् + भू + अप् अपादाने = स भव origin उत्पत्तिस्थानम। क्षेत्र is कलत्र wife "क्षेत्र कलत्र केदारे"। समानो वर्णो यस्य तत् सवर्णम् of the same caste समानस्य सभाव। न सवर्णमसवर्णम्। असवर्ण चवम् = wife not of the same caste कर्मधा— तत् स भवो यस्या सा। बहु—। (d) नाम—शक्ति लिङ्। We do not say स भावनाया लिङ् because सम्भावना is already expressed by नाम। (c) क्षमम्—It is an अव्यय in the sense of योग्यम्। Hence अध्यमाणोपयोगक्रियां प्रति कारणत्वात् 'मन्दर्हेन' इति करणे तृतीया।

2 (a) असंशयम्—सम् + शी + अच् भावे = संशय doubt अविद्यमान संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा। बहु—। (b) क्षत्रपरि etc—परि + ग्रह + अप भावे = परिग्रह acceptance (as bride) क्षत्रस्य परिग्रह marriage by a Kshatriya तस्य क्षमा। Or क्षत्रपरिग्रह क्षमते इति क्षत्रपरिग्रह + क्षम + आ कर्त्तरि स्त्रियाम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्— Always neuter singular (d) अन्त करण etc —क्रियते अनेन इति कृ + ल्युट् करणे = करणम् sense इन्द्रियम्। अन्त स्थ करणम् अन्त करणम् the inner sense i e the mind सत्कार्याविर्भावादि तत्।

3 (a) तथापि—Still, i e though I have no doubts The enquiry is through curiosity only He is sure of the result of the enquiry, it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya (d) तत्त्वत —तत्त्व = facts Literally I will ascertain her by facts, i e I will ascertain the facts about her

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

शकुन्तला (ससम्भ्रमम्)—अम्मो सलिलसेअसम्भमुग्गदो णोमालिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्टइ [अम्मो सलिलसेकसम्भ्रमोद्गतः नवमालिकाम् उज्झित्वा वदनं मे मधुकरः अभिवर्त्तते] (भ्रमरबाधां रूपयति)।

SAKUNTALA—(In a fright) Ah! Raised by the agitation caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Navamalika is coming towards my face! (Acts the annoyance caused by a bee)

राजा (सस्पृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥२०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee! we are undone through search after facts, thou art successful indeed! Thou touchest repeatedly her trembling eyes the corners of which are restless, hovering near her ears, thou softly hummest like one whispering a secret, while she is waving her hands, thou sippest her lower lips which is the very essence of desire

शकुन्तलेति ('ससम्भ्रमम्' सत्रासेन सह आह) 'अम्मो' इति आर्त्ती। 'सलिलस' जलस्य सेकात् य 'सम्भ्रम' आन्दोलनं तस्मात् 'उद्गतः' समुत्पतित 'मधुकर' कश्चित् भ्रमर 'नवमालिका' वनज्योत्स्नाम् 'उज्झित्वा' परित्यज्य 'मे वदनं' पद्मगन्धि मुखम् 'अभिवर्त्तते' लोभात् अनुधावति। ['भ्रमरजन्' बाधा पीडा 'निरूपयति' नाट्येन दर्शयति]।

राजेति—[स्पृहा अभिलाष तेन सह इति 'सस्पृहं' साभिलाषम् 'अवलोक्य' भ्रमरम् दृष्ट्वा आह]

चलेति। अन्वय—हे मधुकर, वेपथुमतीं चलापाङ्गां दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याख्यायीव कर्णान्तिकचर (सन्) मृदु स्वनसि करौ व्याधुन्वत्याः रतिसर्वस्वम् अधरं पिबसि, वयं तत्त्वान्वेषात् हताः, त्वं खलु कृती। व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर, भयात् वेपथुमतीं कम्पमानाम् अपि च भवदनुसरणात् 'चल' चञ्चल 'अपाङ्ग' प्रान्तभागो यस्या तादृशीं 'दृष्टिं' लोचनं 'बहुशः' वारं वारं 'स्पृशसि'। रहस्यं गोपनीयं किञ्चित् आख्याति इति 'रहस्याख्यायी' निभृतप्रवक्ता 'इव कर्णयोः अन्तिके' समीपे चरतीति तथाभूतः सन् 'मृदु' मन्दं 'स्वनसि' अव्यक्तमधुरं शब्दं करोषि। 'करौ' हस्तौ 'व्याधुन्वत्या' त्वामिव निषेद्धुं विक्षिपन्त्याः सकम्पं चालयन्त्या अस्याः शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्वं' कामसारम् 'अधरं' निम्नोष्ठं 'पिबसि' पुनः पुनरास्वादयसि इत्यर्थः। 'वयम्' अहम् ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] 'तत्त्वम्' सत्यं ब्राह्मणोऽयं न वा इति यस्य 'अन्वेषात्' निर्णयायानुसन्धानात् 'हताः' अप्रसन्नोऽस्मि जाताः 'त्वं खलु' त्वमेव 'कृती' कृतकृत्यः॥ नवमालिकाकुसुमोज्झिता प्रथमं नीलोत्पलभ्रमात् शकुन्तलायाः नेत्र प्रतिधावितो भ्रमर। समीपस्थं पुनः कर्णौ मिथो वाक्यात् आकृष्टः तत्र एव चलितः। ततोऽपि च पक्वबिम्बभ्रान्त्या अधरमभिगतः। राजा तु अस्याः शकुन्तलायाः भ्रमरं कामिवदितमारोप्य सासूयमाह इति तात्पर्यम्।

NOTES

1 [a] सलिल &c —सलिलस्य सेक sprinkling of water तस्मात् सम्भ्रम agitation from the sprinkling &c सहसुपेति समास। तस्मात् उद्गत raised by the agitation &c [d] अभिवर्तसे—अभि [illegible] here usually taken as a कर्म प्रवचनीय to explain the द्वितीया in वदन। वदनम् अभि=वदनं लक्षीकृत्य। Or we may say अभिवृत् [illegible] सकर्मक owing to अभि। "उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्"। In that case वदन takes कर्मणि द्वितीया।

2 (a) चल etc —The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her * The metre is शिखरिणी। समासोक्ति [illegible] the figure See under वातेरित etc —Ante (b) बहुश — Several times repeatedly I have not got the chance even once Hence the envy * रहस्याख्यायी—रहसि भवम् इति रहस् + यत् = रहस्यम्

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar

a secret तत् आचष्टे आख्याति वा इति रहस्+आ+चक्ष or ख्या+णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि। According to भट्टोजि, however, ख्या is not available here and we have to derive from चक्ष। "चक्ष सार्वधातुकमात्रविषय" इति भट्टोजि। [c] कर्णान्तिक etc —कर्णयो अन्तिकम् neighbour-hood of the ears तत्र चरतीति कर्णान्तिक+चर+ट कर्त्तरि॥

3 [a] तस्य etc —अनु+इष+घञ् भावे=अन्वेष search, तस्मात् अन्वेष तस्मात्। ईतो पञ्चमी। [b] हता —Baffled पर्जितः, or restrained प्रतिहता। 'मनोरथ प्रतिहत प्रतिबन्धो हतय स'। [d] कृती—Successful "कृतादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्यय is the usual derivation of Madhava, Mallinatha etc But opinions differ as to whether कृत is of the स्वादि class An alternative may be given—कृ+क्त कर्मणि भावे वा =कृतम् achievement. कृतम् अस्य अस्ति इति कृत+इनि मत्वर्थे।

शकुन्तला—ण एसो धिट्ठो विरमदि। अण्णदो गमिस्सं [न एष धृष्टो विरमति। अन्यतो गमिष्यामि]। (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम्) कहं इदो वि आअच्छदि। हला परित्ताअह मं इमिणा दुव्विणीदेण महुअरेण अहिहूअमाणं [कथम् इतोऽपि आगच्छति। हला परित्रायेथा माम् अनेन दुर्विनीतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम्]।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop I will move elsewhere [Stepping aside and looking round]. How now, he is coming this way too Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee

शकुन्तलेति। 'एष धृष्टः' दुर्विनीतो भ्रमरः 'न विरमति' निवर्त्तते। 'अन्यतः' अन्यस्मिन् स्थाने 'गमिष्यामि'। (अन्यत् पदं स्थानं 'पदान्तरं' स्थानान्तरम्। तत्र 'स्थित्वा' गमनात् विरता भूत्वा 'दृष्टेः' दर्शनस्य 'क्षेपः' पातः तेन सह भ्रमराभिमुखं दृष्ट्वा आह) 'कथम्' किमेतत् यत् एष भ्रमरः 'इतः अपि' अस्मिन्नपि स्थाने 'आगच्छति'। 'हला' अयि सख्यौ 'अनेन दुर्विनीतेन' धृष्टेन 'मधुकरेण अभिभूयमानां' बाध्यमानां 'मां परित्रायेथां' रक्षतम्।

1 [a] न एष etc —विरमति takes परस्मैपद by the rule "व्याङ् परिभ्यो रम"॥ [b] अन्यत takes तसि after ङि in the सप्तमी विभक्ति। Compare इत in "प्रयुक्तमथ्यस्मितो इथा स्यात्"। [c] कथम is आश्चर्य — an अव्यय। Compare "कथमिय सा कण्वदुहिता", "कथ निगडसंयतासि" ॥ [d] इन्ता is सखीषु कोमलामन्त्रणे अव्ययम्। 'हञ्जामभिलषा सखी हला भाष्या परस्परम्।' [e] दुर्विनीतेन—दुर् + वि + नी + क्त कर्मणि, or दुष्ट विनीत badly diciplined सहसुपेति समास॥ Or विनीत विनय discipline, भावे क्त। दुष्ठित विनीत यस्य तेन। बहु—। (f) अभिभूयमाना परित्रातेयाम् = अभिभवात् परित्रातेयाम्॥

उभे (सस्मितम्)—का वश्र परित्ताहुं। दुस्मन्दं अक्कन्द। राअरक्खिदव्वाइं तवोवणाइं णाम [का वय परित्रातुम्। दुष्यन्तमाक्रन्द। राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम।]

THE TWO FRIENDS (Laughing)—Who are we to save, Call (shout for) Dushyanta Forest of penance are known as to be protected by the king

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम्। न भेतव्यम्—(अर्धोक्ते स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत्। भवतु एवं तावदभिधास्ये—

KING—This is the opportunity to disclose myself Don t be alarmed—(Aside, when only half uttered) But the royal character will be disclosed Well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा, सदृष्टिक्षेपम्)—कहं इदो वि मं अणुसरदि [कथमितोऽपि मामनुसरति।]।

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—What! following me here too,

उभे इति। 'उभे' द्वे अपि सख्यौ 'स्मितेन' इषद्धास्येन सह आह। 'परित्रातु' परित्राणकर्मणि इत्यर्थ 'वयम्' आवा के 'का' इति काकु ["अथाह्रो इतीय" इति

किन्तु 'इयमवयो प्रियसखी' शकुन्तला 'मधुकरे'ण अभिभूयमाना बाध्यमाना सती अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातरीभूता' व्याकुलीकृता ।

NOTES

1. पौरवे—Refers to दुष्यन्त । अनादरे भावलक्षणे सप्तमी । This is intended to mislead पौरवे मयि is the fact, पौरवे दुष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and misleads the maidens (c f राजभावस्तमिच्छातो मवेत above) (b) शासितरि—शास + तृच् अर्हे' कर्त रि = शासिता the chastiser तस्मिन् । Owing to the तृच् we have षष्ठी in दुर्विनीतानाम् । पौरवो दुर्विनीतानां शासिता = पौरवो दुर्विनीतान् शासितुमर्हति । The metre is आर्या (See आ परितोषात् &c Ante)

2 Remark—We have an exact parallel in "कश्चो मर्यो शासति सुग्रीवे मी निरायस माधवर क एष "।

3 सर्वा &c —All were confused but अनसूया was the first to recover self possession She eddressed the king *

4 आर्य etc —अर्य्यते गम्यते शरणार्थिभि आश्रीयते इति ऋ + ण्यत कर्मणि आर्य Lit one who succours the distressed This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man, one of generous impulses, साधु । "महाकुलकुलीनार्य सभासज्जनसाधव " इत्यमर । (d) अत्याहितम—अतीव आहित मनसि that which has made a deep impression on the mind, hence a great danger महाभीति । "अत्याहित महाभीति " इत्यमर । [c] कातरीभूता—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + च्वि + भू + क्त कर्त रिस्त्रियाम् ।

राजा (शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा)—अपि तपो वर्द्ध ते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)—

KING—(Facing towards Sakuntala)—Do your devotional rites prosper? (Sakuntala stands speechless through confusion]

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

अनसूया—दाणिं अदिधिविसेसलाहेण। हला सउन्दले, गच्छ उडअं फलमिस्सं अग्घं उवहर। इदं पादोदकं भविस्सदि। (इदानीम् अतिथिविशेषलाभेन। हला शकुन्तले, गच्छ उटजम्, फलमिश्रम् अर्घमुपहर। इदं पादोदकं भविष्यति)।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distinguished guest Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch offering mixed with fruits This will become water for the feet

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम्।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered by your sweet and sincere words

राजेति। ['शकुन्तलामपि' तथा एवादिक् 'मुख' यथा तथा 'भूत्वा' आह] 'अपि तपो वर्धते' शोभमाने भूजने। तपस बाधत्व किम्? ['शकुन्तला साध्वसात्' सध्वसात् अविद्यमान वचन आवचनता इति 'अवचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति']।

अनसूयेति। शकुन्तलां निरुत्तरां दृष्ट्वा अनसूया आह—'अतिथीनां विशेष' इत्युत्तम 'अतिथिविशेष' उत्तमातिथि अवागमेन। तथा 'लाभेन' प्राप्त्या 'इदानीम्' अधुना तपो वर्धते। चाटुवाद एव राजनि। पिता आदिष्टम् अतिथिपूजनम् आरभन्ती आह—'हला शकुन्तले उटजं' पर्णशालां 'गच्छ'। तत 'फलैः मिश्र' युक्तम् 'अर्घम्' अर्घार्थद्रव्यम् आनीय अस्मभ्य 'उपहर' प्रयच्छ। 'इदम्' एतत् अत्र स्थित जलमेव 'पादोदकं' पाद्य वारि 'भविष्यति'। अयमर्थः, दधिकुशादिकम् आहत्यमानीय प्रथमं पादप्रक्षालनार्थं पाद्यं, तत पूजार्थमर्घं, ततश्च भक्षणार्थं फलं देहि इत्यर्थः।

राजेति। 'भवतीनां सूनृतया' सत्यप्रियया ["सूनृतं प्रियं सत्यं" इत्यमरः] 'वाचा एव आतिथ्यं कृतम्' अन्यत् पुनरायासेन।

NOTES

1. राजा &c—अभिगत मुखमस्य इति अभिमुख facing, वह—by

the Varttika "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः"। शकुन्तलाया अभिमुखः ।

2 शकुन्तला &c —She has not yet recovered from the confusion On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala *

3 [a] अतिथिविशेष etc —विशिष्यते or विशेष्यते इति वि + शिष [or शिष + विष्] + घञ् कर्मणि = विशेष lit that which is left [when the husks are removed] i e the kernel, that is best अतिथीनां विशेष the best of guests, इत्यर्थः । There is no निर्धारण in the वाक्य, because निर्धारण requires the presence of three things, the निर्धार्यमाण, the class from which the निर्धारण is made, and the quality which is the basis of निर्धारण । These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निर्धारणे" does not apply. [b] फलमिश्रमर्घम—फलैर्मिश्रं फलमिश्रम् इत्यत्र – by 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः' अर्घ is पूजाविधि an offering to honour a visitor फलमिश्रं अर्घं । तत । फल here is not a part of अर्घ । These are distinct Offer him अर्घ and also offer फल । No फल is necessary to make up an अर्घ । The वाचस्पत्य quotes काशीखण्ड thus—"आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥" Rice [तण्डुल] and mustard [सिद्धार्थक] in this cannot be called फल । [c] पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet, i e water to wash the feet with—पाद्यम् । अश्वघासादित्वात् समासः । Or पादार्थम् उदकम् इति शाकपार्थिवादि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused *

5 [a] सूनृतया—सुष्टु नृत्यन्ति जना अनेन हर्षात् इति सु + नृत् + क करणे अजर्थे स्त्रियाम् । This is Bhanuji's derivation. It is open to

---

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

the objection that वृत does not occur in the Varttika "घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्"। Hence Bhanuji suggests the alternative सु+वृत+घञ् करणे भावे च and explains that वृत does not take गुण [i e it does not become वर्त] by the maxim "सन्नियोगशिष्टानां अपूर्वको विधिरनित्य"। Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्येषामपि दृश्यते"॥ (b) आतिथ्यम्—अतिथये इदम् इति अतिथि + ञ्य।

प्रियंवदा—तेण हि इमस्सिं पच्छाअसीअलाए सत्तवण्णवेदिआए मुहुत्तअं उवविसिअ परिस्समविणोदं करेदु अज्जो [तेन हि अस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तकमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोतु आर्यः]।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः।

KING—Surely you too are all fatigued by this work

अनसूया—हला सउन्दले, उइदं णो पज्जुवासणं अदिहीणं। एहि उवविसम्ह [हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम्। एहि उपविशामः]। (सर्वे उपविशन्ति)।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the guest Come let us sit down [They all sit down]

प्रियंवदेति। यदि आतिथ्ये सत्कारे एव मन्यते भवता 'तेन हि' तर्हि 'प्रकृष्टाभिश्छायाभिः' सेविते देशे 'शीतलायाम् अस्यां सप्तपर्णवृक्षस्य' वेदिकायां मूलबन्धनभित्तौ 'मुहूर्तकं' क्षणमात्रम् 'उपविश्य आर्यः' मान्यो भवान् परिश्रमस्य पथिक्लान्तेः 'विनोदं' 'लाघवं' 'करोतु' [प्रच्छाय इति बहुव्रीहिः। प्रकृष्टा छाया इति प्रादिसमासे तु प्रच्छाया इति स्यात्]।

राजेति। 'नूनं' निश्चितं 'यूयमपि अनेन वृक्षसेचनरूपेण कर्मणा परिश्रान्ताः' जातखेदाः। तत् यूयमपि उपविश्य श्रमनोदनं कुरुत।

to discover the cause, "नु वितर्कप्रश्नयोः" इति मेदिनी। [b] तपोवन etc.—तपसो वनं, तप साधनं वनं वा तपोवनम्। तस्य विरोधी, i. e. opposed to a hermit-life तस्य। विक्रियते मनोऽनेन इति विकारः emotion; घञ् करणे। Here it is Love [c] अवगमनीया—अव+गम+अनीयर्, कर्मणि स्थितम् fit to be reached i. e. accessible

3 [a] समवयो etc.—वयश्च रूपश्च age and beauty, द्वन्द्व। समे वयोरूपे equal age and beauty याभ्यां समवयोरूपम् इतत्—। [b] सौहार्दम् —शोभनं हृदयमस्य इति सुहृत् a friend निपातनात् by the rule "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः"। तस्य भावः इति सुहृत्+अण=सौहार्दम् friendship. Also see under "स्रस्तमोहरम—" Infra Act VI. and Addendum for further details.

4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the person for whom intended "त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्। अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात् तज्जनान्ते जनान्तिकम्॥" - Sahitya-darpana.

5 अनसूये etc.—(a) कः—implies प्रश्न। नु suggests वितर्क। Hence this is a वितर्कगर्भ प्रश्न; खलु is only ornamental = वाक्यालङ्कारे। "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः। [b] मधुरा च गम्भीरा च मधुरगम्भीरा। कर्मधा—। मधुरगम्भीरा आकृतिर्यस्य of a pleasing and august presence; or मधुरा गम्भीरा आकृतिर्यस्य। विग्रहद्वय—। [c] चतुर etc.—These are adverbs qualifying आलपनक्रिया। [d] प्रभाव etc. प्रकृष्टो भावः इति प्रभावः majesty प्रादिसमास। We cannot attach घञ् to प्र+भू to obtain प्रभाव because of the rule "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" the root भू does not take घञ् when an उपसर्ग precedes. प्रभाव+मतुप्=प्रभाववान्।

अनसूया—सहि, मम वि अत्थि कोदूहलं। पुच्छिस्सं दाव णं [सखि ममापि अस्ति कौतूहलम्। प्रक्ष्यामि तावदेनम्]। (प्रकाशम्) अज्जस्स महुरालावजणिदो वीसम्भो मं मंतावेदि। कदमो अज्जेण राएसिवंसो अलंकरीअदि कदमो वा विरहपज्जुस्सुअजणो किदो देसो, किं णिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणपरिस्समस्स अत्ता पदं उवणीदो [आर्यस्य मधुरालापजनितो

विश्रम्भः मां मन्त्रयते। कतमः आर्येण राजर्षिवंशः अलङ्क्रियते। कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो देशः। किं निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्रमस्य आत्मा पदम् उपनीतः]

ANASUYA—Friend, mine too is the curiosity Well I will ask him [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance

अनसूयेति। 'सखि ममापि कौतूहलं' निर्णयकौतुकम् 'अस्ति'। अथ तर्कं मयि अपि आस्ते। 'एतं' 'तावत्' एव जनमेव 'प्रक्ष्यामि'। [प्रकाशम् स्पष्टम् उच्चैः राजानं प्रति आह] 'आर्यस्य भवतो 'मधुरालापेन' मधुरवचसा 'जनित' उत्पादितः यो 'विश्रम्भः' विश्वासः ['समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः] स 'मां मन्त्रयते' मन्त्रणकर्मणि, वाक्प्रयोगे नियोजयति। विश्वासेन प्रेरिता भवन्तं ब्रवीमि, पृच्छामि सर्वम् इति भावः। 'आर्येण कतमः' प्रसिद्धेषु चन्द्रसूर्यादिप्रभवेषु कोऽसौ 'राजर्षीणां वंशः 'अलङ्क्रियते' जन्मना भूष्यते। पञ्चालप्रदेशादिषु 'कतमो देशः' एतन्मुहूर्तं 'विरहेण' भवद्दर्शनेन 'पर्युत्सुकाः' समुत्कण्ठिताः 'जनाः' यस्मिन् तादृशः क्रियते। प्रजारक्षणात् अन्वर्थनामा राजासि। 'किं' 'निमित्तं वा' कस्मात् वा निमित्तात् 'सुकुमारतरोऽपि' अतिमृदुरपि 'आत्मा' भवतो देहः ['आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु। प्रयत्ने चापि' इति विश्वः] 'तपोवनस्य' यः 'परिश्रमः' आगमनक्लेशः तस्य 'पदं' स्थानम् 'उपनीतः' प्रापितः। आगमनक्लेशस्वीकारस्य को हेतुः।

NOTES

1 [a] सखि &c—Literally 'The curiosity exists in me too" i e I am myself curious to know who he is. [b] कुतूहल-

2 [a] कथम् etc —This is how the king deliberates 'She wants to know who I am I cannot tell a lie Yet I do not want to be known How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito in the question" [b] भवतु—Indicates that the king has made up his mind कर्तव्यनिश्चयद्योतकम् । [c] भवति etc.—

This is truth as well as hoax. The king refers to his father by पौरवेण राज्ञा and to his kingdom by धर्माधिकारे। He thus speaks the truth अनसूया however understands दुष्यन्त by पौरवेण राज्ञा and the तपस्विविभाग by धर्माधिकारे। Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown. [b] अविघ्न etc.—विहन्यते एभिः इति वि+हन्+क करणे =विघ्नाः obstacles, क, though usually used कर्तरि, may be had here करणे by the Varttika "घञर्थे कविधानम् स्था स्ना पा व्यधिहनियुध्यर्थम्"। (c) उप+लभ्+घञ् भावे=उपलम्भ ascertaining. अविद्यमानाः विघ्नाः यासु ताः अविघ्नाः। अविघ्नाः क्रियाः unobstructed rites तासामुपलम्भः Literally "Ascertaining unobstructed rites", i e to ascertain if rites are unobstructed or not क्रियाविघ्नतोपलम्भाय इत्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी। [f] धर्मारण्यम्

रणे साधु रण्यम् suitable for a battle न रण्यम् अरण्यम्। A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc is impeded and no battle can be fought * धर्मार्थं धर्मसाधनं वा अरण्यम्।

अनसूया—सणाहा दाणिं धम्मचारिणो [सनाथा इदानीं धर्मचारिणः]। (शकुन्तला शृङ्गारलज्जां नाटयति)।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord [Sakuntala acts the bashfulness of amour]

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्) हला सउन्दले जइ एत्थ अज्ज तादो सविहितो भवे (हला शकुन्तले यदि अत्र अद्य तातः सन्निहितो भवेत्)।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

THE FRIENDS [Noticing the demeanour of the two Aside]—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

शकुन्तला—तदा किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

SAKUNTALA - What will happen then ?

सख्यौ—इमं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं करिस्सदि [इमं जीवितसर्वस्वेनापि अतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy even with all he owns in life

समर्थ्येति। 'इदानीम्' अधुना त्वयि तपोवनम् आयाते 'धर्मचारिणः धर्मक्रियानिरता तापसाः' नाथवन्तो जाताः ।

['सनाथा' इत्यस्य 'भर्तृमन्' इत्यपि अर्थः । अत 'शकुन्तला शृङ्गारलज्जां नाटयति' अवनतेन मुखेन मुकुलितेन चक्षुषा च दर्शयति] ।

सख्याविति।] 'उभयोः शकुन्तलादुष्यन्तयोः आकारं चेष्टां स्निग्धावलोकित पराहततत्त्व वदनं 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिकं' परस्य अश्रुतम् आहतु] 'यदि अद्य तात' कण्व 'अत्र' आश्रमे सन्निहितो भवेत्' प्रत्यागत स्यात्।

शकुन्तलेति। 'तत किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव।

सख्याविति। 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथिं 'जीवितस्य' जीवनस्य यत् सर्वस्व' धनं तेन अपि' तदपि दत्त्वा इत्यर्थः कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति। तामस्मै प्रदास्यति इति आशयम्। जनान्तिकमेतत्।

NOTES

1 सनाथा etc [a] नाथ्यते याच्यते अर्थिभिः इति नाथ + घञ् कर्मणि = नाथ the king Or नाथते पत्या इति नाथ the husband नाथेन सह-वर्तमाना, बहु ॥ [b] धर्मचारिण.—धर्मं चरन्तीति धर्म + चर + णिनि कर्तरि those who practice penance This includes both males and females Thus the remark means "Ascetics now feel it that they have a king to look after them ' But to unmarried

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम् भवेथ, किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे"—You alone know with what trash in your mind you are talking

2 प्रार्थना &c —अभि + अर्थि + युच् भावे स्त्रियाम् = अभ्यर्थना prayer, i e. the king's prayer to be allowed to ask questions

3 (a) शाश्वते—शश्वत् is an अव्यय meaning सदा। "पुनः सदार्थयोः शश्वत्" इत्यमरः। शश्वत् भवम् इति शश्वत् + अण् = शाश्वतम् perpetual नित्यम्। "शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः। The maxim "अव्ययानां भमात्रे टिलोपः" does not operate here owing to the prohibition 'शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः'। This very Varttika gives us the option to attach अण् to शश्वत्, otherwise we should have had ठञ् alone by the rule "कालात् ठञ्" as we see in the rule 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'। "बाधकान्येव निपातनान्यादृत्य प्रत्यय ठञा च समावेशः"। Hence the two forms शाश्वत with अण् and शाश्वतिक with ठञ् (by निपातन in the rule "येषां च विरोधः शाश्वतिकः")। Cp also our notes on 'शाश्वती समा' in Uttara. Act. II (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्य (तपस्) which enjoins celibacy 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि' इति मेदिनी। The king's question is "How can a celibate have a daughter"

अनसूया—सुणादु अज्जो। अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्तणामहेओ महाप्पहावो राएसी [शृणोतु आर्यः। अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः]।

ANASUYA—Let your honour listen There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika

राजा—अस्ति श्रूयते।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं णो पिअसहीए पहवं अवगच्छ। उज्झिआए सरीरसंवड्ढणादिहिं तादकस्सवो से पिदा [तम् आवयोः प्रियसख्याः

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रभवम् अवगच्छ । उज्झिताया: शरीरसंवर्द्धनादिभिः तातकाश्यप: अस्याः पिता]।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend : Father Kasyapa is her father only because of the rearing *of her body etc when she was abandoned*

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलात् श्रोतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned I wish to hear from the beginning

अनसूयेति । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयः नाम यस्य तादृश गोत्रनाम्ना कौशिक इति ख्यात 'महाप्रभाव' प्रभूतशक्ति राजा ऋषिरिव । ऋषिरिव कश्चिद्राजापि गोत्रेण कौशिक नाम्ना च ।

अनसूयेति । त कौशिकम् आवयो प्रियसख्या शकुन्तलया प्रभवम्' उत्पत्ति-स्थानम् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्झिताया ' त्यक्ताया अस्या शरीरस्य सवर्द्धना-दिभि पोषणादिभि कर्मभि तातकाश्यप अस्या पिता' ज्ञात ["सपिता यस्तु पोषक " इति] ।

राजेति । उज्झितशब्दो भवत्या प्रयुक्त । तेन मे कौतूहल कौतुक जनितम् 'आमूलात्' आमूलम् आदित आरभ्य 'श्रोतुमिच्छामि' ।

NOTES

1. (a) कुशिकस्य राजर्षेर्गोत्रापत्यं पुमान् कौशिक । Refers to विश्वामित्र who was the grandson of कुशिक । कान्यकुब्जे महानासीत् राजर्षि भरतर्षभ। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भव । तस्य धर्मात्मन पुत्र सभल्यबलवाहन । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दन ॥ (b) गोत्र &c —नाम एव इति नाम + धेय स्वार्थे = नामधेयम् name गोत्र is any issue from the grand son down-wards "अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रम्"। Grandson, great grandson etc., are all गोत्रापत्य or briefly गोत्र of the original progenitor.

Ante)। नियमविघ्न साधु करोतीति नियमविघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम्, or—विघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी। नियमस्य विघ्नकारिणी। Qual अप्सरा।

2. चर्मा तत् &c.—अन्यसमाधि भीत alarmed at others austerities, सुप्सुपा। तस्य भाव परतयधार। The gods always got nervous in such cases Nom to अस्ति।

3. (a) तत &c.—उदंयते समन्तर्व प्राप्यते इति उद् + ऋ + घञ कर्मणि = उदार improved, hence attractive, pleasant मनोहरा। In this sense compare "माकेतोपवनमुदारमध्यास", "तथापि मे शीलमुदारदर्शने" &c. वसन्तेन हेतुना उदार pleasant by reason of the spring season. सुप्सुपा, or इथा तत acc. to some। तादृश समयः। [d उन्मादयितृ शीलमस्य इति उद् + मद + णिच् + तृन् ताच्छील्ये कर्त्तरि। (c) अर्द्धम् उक्तम् अर्द्धोक्तम् half uttered कर्मधा। Or सुप्सुपा with अर्द्धम् as a क्रियाविशेषण, तस्मिन्। (d) विरमति—परस्मैपद by the rule 'व्याङ्परिभ्यो रमः।'

राजा—परस्तादवगम्यत एव। सर्वथा अप्सरःसम्भवैषा।

KING—The sequel is easily guessed After all, she is born of a nymph

अनसूया—अह इं [अथ किम]।

ANASUA—What else? (Even so)

राजा—उपपद्यते।

✓ मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ २३॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति)।

KING—That's proper How could the birth of such beauty happen amongst females that are human? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth, (Sakuntala remains with down cast eyes)

राजा (आत्मगतम्)—लब्धावकाशो मे मनोरथः।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजेति। 'उपरस्तात्' ततः परं [प्रश्नस्यार्थे परस्मादनन्तरमिति] 'श्रूयते' बुध्यते 'एव'। 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'एषा' शकुन्तला 'अप्सरःसम्भवा' उत्पत्तिस्थानं यस्याः तादृशी।

अनसूयेति। 'अथ किम्' एवमेव ['अथ किम्' इति स्वीकारे अव्ययम्]।

राजेति। एतत् 'उपपद्यते' युज्यते।

मानुषीति। अन्वय —मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भवः कथं वा स्यात्। प्रभातरलं ज्योतिः वसुधातलात् न उदेति। व्याख्या—'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'अस्य' अमानुषस्य 'रूपस्य' आकृतेः 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'कथं वा स्यात्' कथमपि न स्यात् [सम्भावनायां लिङ्]। 'प्रभाभिः तरलं ज्योतिः' तेजः वैद्युतं ज्योतिः, सूर्यो वा, चन्द्रो वा, 'वसुधायाः तलात्' पृष्ठात् भूतलात् 'न उदेति' न उद्गच्छति। विद्युत् भूतलात् न स्फुरति इहापि रूपं मानवीषु न जायते।

('शकुन्तला आत्मसमुत्था' विशेषतोऽभिमतजनस्तुत्या, लज्जिता 'अधोमुखी तिष्ठति')।

राजेति। 'मे मनोरथः' अभिलाषः 'लब्धः' प्राप्तः 'अवकाशः' अन्तरं येन सः। उपलब्धयोग्या एव मे शकुन्तला मदभिलाषस्य विषयो भवितुमर्हति। [अत्र परम्— "किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः" (रा०, वि०, म०)]।

NOTES

1 अप्सरःसम्भवा—अप्सरस् is not always plural Compare "आपः सुमनसो वर्षा अप्सरस् सिकताः समाः। एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥" The भाष्य has एका अप्सरा। Also see Note I preceding Now see Tika

2 (a) मानुषीषु—मनोरपत्यानि स्त्रियः इति मनु + अञ् = मनुष् + अञ्—मानुष। The षुक् comes in by the rule "मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च"। ङीप्। (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic contradiction How could it happen—most assuredly it could not happen * (c) प्रभातरलं ज्योतिः—This is not necessarily electricity Any bright object—any beautiful woman—may be

* Adopted by Prof Gajendragadkar

said to have तरलतमा। Compare—'सुन्दरी सा न वेधसो विवेकेन जायते। प्रभातरलं हि तरलं दृश्यते न वसुधायां॥"—Dandin.

3 The figure is प्रतिवस्तूपमा। See under शुद्धान्तदुर्लभम् &c—Ante Here there is सम्भवमीति। The birth of such रूप among मानुषी is as absurd as the उदय of प्रभातरल ज्योतिः from वसुधातल। Also we have वाक्यद्वय। Hence the लक्षण applies. The metre is श्लोक।

4 लब्धावकाशा etc.—Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a ब्राह्मणकन्या। The second is her pedigree. She is अप्सरःसम्भवा from a क्षत्रिय। This places her higher than any ordinary क्षत्रिय girl *

5 Reading—I have omitted the portion "किन्तु सख्या परिहासोदाहृता वरमार्गणा सुता श्रुतद्वैधीभावकातरं मे मनः।" The परिहास—joke is "यथा वनज्योत्स्ना अनुरूपं वरं लभेय"—Ante. श्रुतद्वैधीभावकातरम्—distressed by having acquired द्वैधीभाव। Here evidently the च्वि प्रत्यय is superfluous, because अभूततद्भाव is already expressed by the word श्रुत। Say either श्रुतद्वैधभावकातरम् or द्वैधीभावकातरम् but not श्रुतद्वैधीभावकातरम्। As a rule कालिदास does not write so loosely Again द्वि+धमुञ् प्रकारे or अधिकरणविचाले—द्वैधम् in two ways or divided into two This is मकारान्त। With स्वार्थे we get द्वैध+अ=द्वैध which is द्वैधम् in the neuter च्वि is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (अनभिधानात्)। In the second sense, अद्वैधस्य द्वैधस्य भाव इति द्वैध+च्वि+भू+घञ् भावे=द्वैधीभाव the division into two of one previously undivided This is extremely cumbrous statement. All this is for च्वि। The purpose is easily served without च्वि। Thus द्विधाभवनम् इति द्वैधभाव द्विप्रकारेण स्थिति इत्यर्थः। तेन कातरम् द्वैधभावकातरम्। A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास।

These two considerations, taken with the fact that the

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage It does not fit in with what follows For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix He loves Sakuntala but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्रार्थना and हृतद्वैधीभावकातर)। But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicions Advance love!"—भव हृदय साभिलाषं सम्प्रतिसन्देहनिर्णयो जात: &c —Infra How so ? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation ? Nothing except the information that her father has made up his mind to got her married to a suitable bridegroom if available (गुरो: पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्प: —Infra) Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will, or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself! So, this information does not account for the king's joy The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go Prof Gajendragadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion, the jubilation "भवहृदय etc" naturally follows from 'गुरो: पुनरस्या etc" If Prof G's Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरो: पुनरस्या: etc" enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after

Moreeover, Prof Gajendragadkar considers that the passake 'किन्तु सख्या: परिहास etc" is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्तुकाम इव आर्य: ", without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्तुकाम।

Now let us see what information the king has gathered He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl. (2,

that her father is a renowned Kshattriya king and her mother a celestial nymph; (2) that she is thus "अतएव स्वपरिग्रहक्षमा"।

But then he sees that Sakuntala is practising penance It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her Hence the king must be पुनरपि बद्धकाम or his interest in Sakuntala becomes a sham

Hence Prof G's contention, that the passage "किमुतसख्याः परिहास etc." is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons Other reasons against the passage, however are not wanting

In the first place the परिहास does not justify the अभिप्राय। The परिहास is—"यथा अनन्यागता अनुरूप वर लभेय"। This does not suggest that Sakuntala loves another अनुरूप वर लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual The case would have been different if she had said अभिमत वर लभेय। But she does not say that Every girl in the world with accomplisaments however meagre naturally hopes to be suitably united Thus the remark "किमु सख्याः परिहास etc" is quite un-called for

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf नीवाराः शुकगर्भ etc) Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf ante, सख्यौ—(उभयोराकार विदित्वा) etc] These could not have escaped the king's—the lover's—observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage, "किमुसख्या etc." has not place

Referring to my condemnation of च्वि in धृतदीर्घीभावकातरम्, Prof Gajendragadkar says—"Regarding the च्वि we are constrained to remark, with very great sorrow, that Ray has no clear conception about the proper province of cvi He evidently has tripped over the expression "अभूततद्भाव" (Gaj Notes p 59) Again "the real province of cvi is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj Notes p 21) In other words, according to Prof G, if the transformation is real च्वि is not available, it comes in only when the change is figurative

Prof Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach च्वि with a real transformation (Gaj Notes, p 21)

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's conception of the province of च्वि। G, however, condemns these usages as 'poetical license'

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य अनेकीकरणम्" (p 5 4 43) of the Vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many This is a real transformation and is spoken of with च्वि। कैयट also has the same here

This ought to be enough to condemn Prof G 's interpretation of Nagesa But if need be, still higher authorities may be cited

In 1 76 Panini has "तनूकरणे तक्ष" where तनूकरण has च्वि while the sense is actual thinning not metaphorical This is clear indication of Panini's views in the matter Panini will have च्वि when the transformation is real

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपीभवति, अभ्याशीभूत etc, a difficulty strikes him, viz there is no अभूततद्भाव in these असमीप is distance and समीप is neighbourhood, and as distance can never become neighbourhood च्वि is not available "न हि असमीपं समीपं भवति। किं तर्हि? असमीपस्य

समीपस्थ भवति"—Bhashya The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika 'समीपादीनामुपसंख्यानम्'। The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if असमीप is considered समीप metaphorically and not in reality

Hence Katyayana understands—(1) च्वि is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give च्वि

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समीप and असमीप in the sense of समीपस्थ and असमीपस्थ by लक्षणा। "तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यं भविष्यति"—Bhashya

While discussing the absence of ण in कुर्वन्ति, Patanjali says "अनुस्वारीभूतो णत्वमनिमित्तमिति"—escape the change into ण by first becoming an अनुस्वार। Here the अनुस्वार is a real one not metaphorical His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अङ्कुप्यङ्कुम अयाङ्कि" is "अनुस्वारोऽपि परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते" in which the परसवर्ण is not such only metaphorically

The discussion above leads to the following conclusions —

(1) च्वि comes in when the change is real

(2) If the change is metaphorical च्वि requires defence

(3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking च्वि has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible

It will now be seen that what Prof Gaj deems as 'poetical license' is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन" are apparently irregular but become regular if by पुत्र etc we understand like पुत्र etc by लक्षणा।

प्रियंवदा (सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी

भूत्वा)—पुणो वि वत्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव आर्यः]। (शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing to speak again (Sakuntala rebukes her friend with her finger)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या। अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि प्रष्टव्यम्।

KING—Rightly observed by you. From my desire to hear the story of the good, arises yet another question

प्रियंवदा—अलं विआरिअ। अणिअन्तणाणुओओ तपस्सिअणो णाम [अलं विचार्य। अनियन्त्रणानुयोगः तपस्विजनो नाम]।

PRIYAMVADA—No use deliberating Hermits are indeed persons to whom unrestricted questions may be put

प्रिय वदेति। (शकुन्तलाम् अधोमुखीं 'विलोक्य स्मितेन सह' ईषत् हसित्वा 'नायकाय' कथानायकस्य, राज्ञः दुष्यन्तस्य, 'अभिमुखी भूत्वा' तमेव सम्बोध्य आह) 'आर्य', मान्यो भवान् 'पुनरपि' भूयोऽपि किञ्चित् 'वक्तुं' कामो यस्य तादृश 'इव' लक्ष्यते ["तुं-काममनसोरपि" इति तुमो मकारलोपः]। भवान् अन्यदपि भवती वक्तुमिच्छति।

(शकुन्तला सखीं प्रियंवदाम् 'अङ्गुल्या' तर्जन्या 'तर्जयति' भर्त्सयति) [तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तत्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणात् परस्मैपदम्। न हि आत्मनेपदमपवादः। तेन तर्जने भर्त्सने इत्यपि भवति]। तिष्ठ दुर्विनीते, अस्य वचसा मां लज्जितां दृष्ट्वा, मद्वचनमेव अयं पृच्छति इति जानती अपि, भूयोऽपि मां लज्जयितुं यतसे—ईदृशम् अङ्गसंस्कार.।

राजेति। 'भवत्या सम्यक्' साधु 'उपलक्षितं' निरूपितम्। 'सतां' साधूनां 'चरितस्य' वृत्तस्य यत् 'श्रवणम्' आकर्णनं तत्र यो 'लोभः' स्पृहा तस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकम

'अन्यदपि प्रष्टव्य' जिज्ञासितव्यम् 'अस्ति'। श्रवणीय श्रुत्वा न तृप्यामि, अन्यच्च श्रोतुमिच्छामि इत्यर्थः।

प्रियवदेति। 'कल विचार्य' पृच्छामि न वा इति विचारणा मा भूत्। तदभिलाष 'तापसा' आनयन्वच 'निर्बोध' 'अनुयोग' प्रश्न येषु तथाविधा. 'नाम' यदीच्छ प्रष्टव्या किल।

NOTES

1 स्मितम etc —स्मितम् qualifies आह understood She noticed that Sakuntala was feeling uncomfortable through bashfulness Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun at the expense of the poor girl and with a smile—note the smile which betrays her wickedness—she urged the king to talk on in this strain * शकुन्तला was अधोमुखी and could not have noticed स्मित। The smile would have been lost on her Hence the construction स स्मितमाह is better than स्मित विलोक्य।

2 वक्तुकाम —वच + तुमुन् कर्तरि = वक्तुम् one who will say (यो वक्ष्यति स)। This is by the general principle—"कर्तरि कृत्"। वक्तुम् कामो यस्य in the वाक्य of a समानाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् qualifies काम। The म् of वक्तुम् disappears by the maxim "लुम्पेदवश्यम कृत्ये तुङ्काममनसोरपि। समो वा तद्धितयोर्मांसस्य पचि युड्घञो॥" Again वक्तुम् is an अव्यय and there is another view according to which कृत affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाच्य ("अव्ययकृतो भावे" इति भाष्यम्)। Hence वक्तुम means वचनम् saying This gives a व्यधिकरण बहु—। Thus वक्तु वचन कामो यस्य। वक्तुम् in this has पूर्वनिपात because the word is an अव्यय। It is first (पूर्वनिपात) in the compound by the rule "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ"। Priyamvada divines the king's motive in asking and wants to extort from him an admission।

3 तर्जयति—She threatens her for her wicked query तर्जि drops इ which is an अनुदात्त vowel So तर्जि is अनुदात्तेत्। Therefore by the rule "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" we expect तर्जयते। Hence तर्जयति requires defending The root अदिद् suggests the defence. This root drops इ which is अनुदात्त and it drops ङ as well.

* Adopted by prof Gajendragadkar

Hence it is अनुदात्तेत् and also ङित्। The effect of either of these is to give it the आत्मनेपद। But when पाणिनि attached इ to चक्ष making it चक्षि, he should have stopped there, for, the अनुदात्त इकार would have secured the आत्मनेपद desired But he is not satisfied and adds ङ after चक्ष for the sake of the आत्मनेपद। This shows that अनुदात्तेत् roots are not necessarily in the आत्मनेपद, there are exceptions, तर्जि and भर्त्सि are among the exceptions Thus तर्जयति—तर्जयते, भर्त्सयति भर्त्सयते। Those who will take ङित् in चक्षि as to avoid इदित्क्रिया (cf.—ङित्वं अन्तेदित्वाद्यावातचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical license, or by ज्ञापकात् अनित्य etc

4 भवत्विति etc —This is of course only an excuse He wants to be taken as an indifferent listener guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभ न has ईदृशी शक्तिः। सद्वाक्य श्रवणार्थं लोभी ऽस्मि।

5 (a) विचार्य – Here there is no क्रियाद्विक्रिया, yet we have ल्यप्। This is owing to अलम् in the sense of "prohibition" (प्रतिषेध)। "अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" is the rule अलं विचार्य is also allowable (b) अनु+युज् घञ् भावे=अनुयोग question प्रश्न। "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इति कोष। नि+यन्त्र (चुरादि)+ल्युट् or युच् भावे=नियन्त्रणम् or नियन्त्रणा restraint अविद्यमानं नियन्त्रणं यस्मिन् स अनियन्त्रण unrestricted बहु— "नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोप" इति "विद्यमान"-पदलोप। Now See Tika (c) तपस्वी यासौ जनश्च a person practising penance धर्म धा—। (d) नाम indicates अङ्गीकार, अभ्युपगम admission "नाम कोपेऽभ्युपगमे" इति मेदिनी। You want to question I admit (अभ्युपगम) your right to question

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्
व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम्।
अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवल्लभाभिर्
आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or, will this one, dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजेति। 'ते सखीं शकुन्तलाम् 'इति' इत्याकारं च 'ज्ञातुमिच्छामि'। अनुपदं वक्ष्यमाणयोः प्रकारयोः एकतरप्रकारं च ज्ञातुमिच्छति राजा।

वैखानसमिति। अन्वयः—'अनया मदनस्य व्यापाररोधि वैखानसं व्रतम् आ प्रदानात् निषेवितव्यम्, आहो स्वदृशवल्लभा अत्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति? व्याख्या—'किम्' इति 'आहो' इति च, पदद्वयं विकल्पं ब्रूते। 'किमनया' शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापारं' प्रवृत्तिं रुणद्धि, प्रतिबध्नाति इत्येवंशीलस्य इति 'व्यापाररोधि' प्रवृत्तिविघातकं वैखानसं तापसं 'व्रतं' धर्मं, प्रदानपर्यन्तं 'आ प्रदानात्' प्रदानपर्यन्तं विवाहपर्यन्तमित्यर्थः ("पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी) 'निषेवितव्यम्' अनुष्ठातव्यम् 'आहो' अथवा सदृशे तुल्ये ईक्षणे नेत्रे यासां तासां हरिणीनां 'वल्लभा' तुल्यनेत्रत्वादेव प्रिया शकुन्तला ("[illegible]" इति [illegible]) 'अत्यन्तमेव' चिरमेव 'आभिः' पुरो दृश्यमानाभिः 'हरिणाङ्गनाभिः' वनमृगीभिः 'समं सह' ("समं सह—" इत्यमरः) 'निवत्स्यति'। सम्प्रति कुमार्यपि एषा भवदीया, अथवा यावज्जीवं ब्रह्मचारिणी, इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—इति पूर्वेण सम्बन्धः। ["अत्यन्तमेव सदृशे" (रा., वि., का)—"अत्यन्तमेव मदिरे" (रा.)—"अत्यन्तमात्मसदृशे" (म)]।

NOTES

1 इति—Has the sense of एवम्, thus I wish to know your friend thus, i e I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following

2. (a) वैखानसम्—वैखानसस्य इदम् इति वैखानस + अण् belonging to a hermit. वि + आ + पृ + घञ्भावे = व्यापारः operation प्रवृत्ति। तं रोद्धुं शीलमस्य इति व्यापार + रुध + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये बोध्ये। (c) निषेवितव्यम्—"परिनिविभ्यः सेवसित—" इति षत्वम्। (d) अत्यन्तम् एव (or—अन्तः) यदि

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i e so long as life lasts Qual निवत्स्यति ॥ (e) सदृश &c —Usually the whole is taken as one word qualifying हरिणाङ्गनाभिः । सदृशचक्षुर्भ्यां वल्लभाभि favourite because having similar eyes But then निवत्स्यति wants the nominative Hence it seems preferable to separate आभि making सदृशचक्षुर्वल्लभा the nominative as in the Tika The epithet then implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes resembled theirs, so they had confidence in her Their fondness for her would be a reason for her prolonged stay at the hermitage (f) अङ्गानि सन्त्यासां प्रशस्तानि इति अङ्ग + न सतर्वं स्त्रियाम् = अङ्गना fair-limbed i e female sex हरिणानामङ्गना । आभि । समानमिति सदृशार्थकयोगे वृतीया। "न केवलं सहयोगे, तत्पर्याययोगेऽपि वृतीया। योगश्च साधुनो बोद्धा वा। "वृद्ध युना—" इति वचनात्"।

2 Reading—The reading सदृशचक्षुर्वल्लभा does not sufficiently explain why शकुन्तला was वल्लभा of the deer The other reading आत्मसदृश &c omits एव which is not desirable यावज्जीव—Is it really for the whole life - indicates disapproval (परिभव) of the idea Dushyanta has now so far advanced in his career of love that the suggestion of वनवास he cannot broach with approval or even indifference The एव implies the expected disapproval (परिभव)। "एवोऽवधारणपरिभवौ" इति हैम —

प्रियंवदा—अज्ज, धम्मचरणे वि परवसो अअं जणो । गुरुणो उण से अणुरूववरप्पदाणे संकप्पो [आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशः अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः]।

PRIYAMVADA = Noble sir, even in religious practices this person is subject to another Her father's wish however, is to betroth her to a suitable husband

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

✓ आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २४ ॥

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain O Heart, be hopeful The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए गमिस्सं अहं [अनसूये गमिष्याम्यहम्]।

प्रियवदेति। धर्माचरणे स्त्रिय स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अयं जनः' शकुन्तलाख्य: धर्मस्य 'चरणे' अनुष्ठाने 'अपि परवशः' पराधीनः पित्राज्ञावर्ती। 'गुरोः पुनः पितुः काश्यपस्य तु अस्याः' शकुन्तलायाः 'अनुरूपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने' सङ्कल्पः' अभिलाष योग्योऽसि त्वमस्याः, पितरं प्रार्थयस्व, एषा तवैव भविष्यति, इति ध्वनिः।

राजेति। 'खलु' नूनं निश्चितम् 'इयं प्रार्थना' एषोऽभिलाषः, शकुन्तलालाभेच्छा तु येन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्लभा 'न'। क्षत्रियग्राह्या कन्या, प्रदानार्थी पिता, योग्यश्चाहं क्षत्रियः अर्थी, एतत् त्रितयसन्निधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला।

भवेति। अन्वयः—हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः, साभिलाषं भव। यत् अग्निमाशङ्कसे, तत् इदं स्पर्शक्षमं रत्नम्। व्याख्या—हे 'हृदय' चेतः 'सम्प्रति' अधुना 'सन्देहस्य' सन्दिग्धवस्तुनः शकुन्तलाजन्मनः 'निर्णयः' तत्त्वतो निरूपणं जातः।

यद्वा—'सन्देहस्य, क्षत्रियस्य भवपरिग्रहयोग्योऽयं' न वा इत्याकारस्य 'निर्णयः' निराकरणम्, अपगमः इत्यर्थः 'जातः' निष्पन्नः। तेन हि 'साभिलाषं' सस्पृहं 'भव' शकुन्तलागताभिलाषं सादरं पोषय। कीदृशो निर्णय इत्याह—यत्' वस्तु त्वम् 'अग्नि' स्वयं विदाहि 'आशङ्कसे' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पर्शं 'क्षमते' सहते इति स्पर्शक्षमं सुखस्पर्शम् आदेयं रत्नं मणिः।

शकुन्तलेति। ('गमिष्ये' कोपेन 'अहं इव' अस्याः प्रकारमभिनीय। नहि तस्याः क्रुद्धा भूत्वा]।

NOTES

1 खलु &c—Note the reasons why not दुरवापा। In सुलभा मे in the Tika मे has षष्ठी—मम सम्बन्धे सुलभा। You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer

2 (a) साभिलाषम्—अभि+लष+घञ् भावे=अभिलाष desire तेन सह। बहु—by the rule "तेन सहेति तुल्ययोगे" the तुल्ययोग here being in विद्यमानता। (b) सम्+दिह+घञ् कर्मणि (or भावे)=सन्देह that about which doubt is felt (i e here शकुन्तला)। If भावे, it means the act of doubting निर्+नी+अच् भावे=निर्णय solution, removal In the first case he means that he has nowgot definite information about Sakuntala and is no longer in doubt (c) स्पर्शं क्षमते इति स्पर्श+क्षम+अ कर्तरि=स्पर्शक्षमम् that which tolerates handling (d) The second half means—You saw the glow only and thought it was fire (शङ्का—सन्देह), but it turns out to be a gem (निर्णय)।* The glow refers to तपःप्रभाव which burns and is therefore like अग्नि। Compare "शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः"।—Act II

अनसूया—किं णिमित्तं [किं निमित्तम्]।

Anasuya—What for

शकुन्तला—इमं असंबद्धप्पलाविणिं पिअंवदं अज्जाए गोदमीए णिवेदइस्सं [इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदाम् आर्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि]।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babbler Priyamvada to venerable Gautami

अनसूया—सहि ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्ददो गमणं [सखि न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम्]। (शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव)।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguished guest, with rites of hospitality un rendered, and go away wil-fully. (Sakuntala moves without saying)

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

अनसूयेति । 'किं निमित्तं' कस्य हेतोः गमिष्यसि । गमनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'आर्यायै' मान्यायै 'गौतम्यै' गौतमीमभिप्रेत्य गौतमीं बोधयितुं वा, 'अनभ्युपपन्नम्' असङ्गतं प्रवदितुं शील यस्या , तथा पुनः पुनरसम्बद्धं प्रलपति या ताम् 'इमां प्रियंवदां निवेदयिष्यामि'। प्रियंवदा मामधिकृत्य असङ्गतं प्रलपति इति विज्ञापयिष्यामि ।

अनसूयेति । 'अकृत ' अविहित 'सत्कार ' पूजा यस्यै तम् 'अतिथिविशेष" विशिष्टमतिथिं 'विसृज्य' विहाय 'स्वच्छन्दतः' स्वेच्छया 'गमनं न युक्तम्' अनुचितम् । अयं विदधि अतिथये पूजानवसरो गमनमनुचित अयत पूजकसमातिथि रक्तसमधि यदुक्तया कुरवी, माति आर्यामपि यात्ता इति किम् अनुचिततमो भवेत् । एवा याहि इत्यत ।

['न खि चिट्ठा' इतिवचनमनवसा 'प्रस्थिता' एव शकुन्तला]।

NOTES

1. किं निमित्तम्—"निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति प्रथमा । (a) असमञ्जस &c —सम+अञ्च+स समस्ति =समञ्जस coherent, न समञ्जस incoherent नञ् तत्— । तथा प्रवदति इति असमञ्जस+प्र+वद+णिनि कर्तरि ताच्छील्ये आभीक्ष्ण्ये वा विग्रहम ताम । (b) गौतम्यै—गौतमीमभिप्रेत्य प्रियंवदां निवेदयिष्यामि makes a सम्प्रदान of गौतमी by the rule "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" । चतुर्थी सम्प्रदाने । Or गौतमीं बोधयितुं प्रियंवदां निवेदयिष्यामि, whence suppressing बोधयितुम् we get गौतम्यै as कर्मणि चतुर्थी by the rule "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" ।

2 (a) विशिष्यते इति वि+शिष+घञ् कर्मणि=विशेष excellent, the best अतिथीनां विशेष the best of guests, an illustrious guest तत्— । तम् । Here अतिथीनाम् has षष्ठी षष्ठी । निर्धार is not available, because three things are necessary for निर्धार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation , we have not got them here Thus the prohibition "न निर्धारणे" does not apply, and we get षष्ठीतत्पुरुष समास । (b) छन्द is अभिप्राय will. "अभिप्रायवशौ छन्दौ" इति कोष । स्वस्य छन्द or स्वच्छन्द own will. तेन इति स्वच्छन्द+टा+तस् करणे सार्वे =स्वच्छन्दत, । करणे is available by the Varttika "तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्"।

Compare—स्खल and वर्णत for स्वरेण and वर्णेन in 'इष शब्द स्वरतो वर्णतो वा'। अनसूया is always matter of-fact She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly Note the steps of her reasoning (See Tika) *

राजा (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम्। आत्मगतम्)—अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्ति। अहं हि—

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः।

स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः॥ २५॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside)—Ah! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)—हला ण दे जुत्तं गन्तुं [हला न ते युक्तं गन्तुम्]।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling, you should not go

शकुन्तला (सभ्रूभेदम्)—किं णिमित्तं [किं निमित्तम्]।

SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा—रुक्खसेअणे दुवे धारेसि मे। एहि दाव अत्ताणं मोआवेहि तदो गमिस्ससि [वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे। एहि तावदात्मानं मोचय, ततो गमिष्यसि]। (बलादेनां निवर्तयति)।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees Come do release yourself, thou you shall go, (Stops her by force).

* * Adopted by Prof Gajendragadkar

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणाद्
अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः।
बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२६॥
तदहमेनामनृणां करोमि। (अङ्गुलीयं दातुमिच्छति। उभे नाममुद्राक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः)।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red, even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears, and the knot constantly unloosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled I will then free her of debt. (Offers his ring The two stare at each other on reading the letter of the name on the seal)

राजेति—'भद्रे' हे साधुरूपे प्रिय वदे 'श्रमवतीं' शकुन्तलां वृक्षसेचनात् एव' स्वेन वा इदानीं सेचनादेव 'परिश्रान्तां' गुरुखेदां 'लक्षये' पश्यामि [वीरादिवस्स लक्खये. स्ट.]। 'तथापि' पाठस्तु भवती।

स्रस्तेति। अन्वय—घटोत्क्षेपणात् अस्याः बाहू स्रस्तांसौ अतिमात्रलोहिततलौ, प्रमाणाधिकः श्वासः, अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरीषरोधि घर्माम्भसां जालकं बद्धम्, बन्धे स्रंसिनि मूर्धजाः एकहस्तयमिताः पर्याकुलाः। व्याख्या—'घटस्य' सेचनकलशस्य 'उत्क्षेपणात्' ऊर्ध्वं वहनात् [हेतौ पञ्चमी]। 'अस्याः बाहू भुजौ अद्यापि स्रस्तौ' स्रस्तांसौ ययोः तथाभूतौ, 'अतिमात्र' प्रमाणाधिक 'लोहित' रक्त 'तलं' हस्ततलं ययोः, तथाभूतौ च। 'प्रमाणात्' स्वभावात् 'अधिकः' श्वासः' गुरुश्वसनम् 'अद्यापि' इदानीमपि 'स्तनयो: वेपथुं' कम्पं 'जनयति' करोति। स्रस्तौ नतौ अंसौ स्कन्धौ ययोः तादृशौ जातौ, लोहिते तले च ययोः लोहिततले, आकोऽन्दि गुरुः। तत्र तन्निमित्तमिदानीमपि विद्यन्ते। अपि च 'वदने' मुखे 'कर्णयोः' इत्र शिरीष 'रोद्' ईर्ल दस

तथाविध धर्माम्भसा स्वेदजलानां 'जालक' विन्दुसमूहरूप 'वद्ध' समुदितम्, 'अन्ये' केशबन्धे 'स्रंसिनि' पुन पुनर्गलति सति["बद्धमाभोद्" इति पौन पुन्ये बाहुलकात् णिनि] 'मुहुर्जात केशा अपि 'एकेन हस्तेन यमिता' बन्धन नीता मत्य 'पर्याकुला विक्रीया ["बद्ध" (त-, न्या-, म)—"मुक्त" (रा , वि-)] ।

शरिति । 'सत्' सकाशात्, सर्वथा एषा भूयो वृक्षसेचनमानर्हा अत, 'अहं' सेचन-मूल्य दत्वा 'एनां' ते अधमणाम् 'अविद्यमानम् ऋण' यस्या तथाविधाम् अनृणां 'करोमि' ।

[अङ्गुलीयम्' अङ्गुलीयक 'दातुमिच्छति' । अस्य च अङ्गुल्या उन्मोचनकाले 'नाममुद्राया' तत मुद्रितस्य नाम 'अचराया' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परा परा' प्रियवदा अनसूयाम्, अनसूया च प्रियवदाम्, इत्यत्र [द्वित्वम् । अससमासवद्भाव । पूर्वस्य सुप सु] 'अवलोकयत' पश्यत । तत राज्ञो दुष्यन्तस्य नाम समकीर्य इश ह' अपि सख्यौ विस्मिते, किमेतत् इति अन्योऽन्यमुखमवलोकत कुरुत । अथवा उभे इति शकुन्तलाप्रियवदे] ।

NOTES

1 (a) भद्रे—O gentle one A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala * (b) अधमवतीम्—Here अव takes द्वितीयार्थे अम् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule 'इतराश्रोऽपि दृश्यन्ते' । सहसुपेतिसमास , वा कर्मधा—[?] ।

2 (a) स्रस्तांसौ—A slight droop of the shoulders ■ ■ point of beauty in females Compare the word प्रकाम in "प्रकामविनतांसौ" Act III infra [b] अतिमात्र etc—अतिशता मात्रा यस्मिन् तत् अतिमात्रम् excessive बहु—। अतिमात्र लोहितम् excessively red सुप्सुपेति समास । A certain amount of redness of the palms is considered a गुणस्व । See Tika [c] घटोत्क्षेपणात्—उत्क्षेपण ■ ऊर्ध्वप्रेरण । This is necessary Without an upward jerk the tops cannot be watered [d] कर्णशिरीषरोधि—कर्णस्य शिरीष कर्णशिरीषम्, the शिरीष in

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

the ears are used as कर्णपूरः। शकुन्तलां वदति। Compare "अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि"—Prelude. "कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम्"—Act VI Infra &c. कर्णशिरीष + रुध + णिनि ताच्छील्ये कर्तरि। रोधन is obstruction The flowers stick (रोध) on the face owing to the perspiration and no longer oscillate She was profusely persp ring Qual आननम्। (e) स्तनांसात्—स्तनं च अंसश्च or स्तनयोः अंसौ समाहारः, तेषाम्॥ (f) एकहस्त &c. —यम + णिच् + क्त कर्मणि = यमितः restrained. एकः हस्तः एकहस्तः। "पूर्वकालैक—" इति कर्मधा—। Then स्तन—। She used one hand only, the other was engaged with the pitcher Note that the king is now too far interested in Sakuntala to check his effusion. Pred to मुखं जा।

3 Reading—स्रस्त in स्रस्त कर्णशिरीष &c means slipped down This does not seem to suit the context जालक (समूह) seems to suggest the formation of separate drops, and does not agree with the running down of perspiration

4 [a] नाममुद्रा &c—मुद + र + अ वे—मुद्रा engraving नाम्नो मुद्रा engraving of the name i e the name engraved भावानवर्णे इत्यामलनम्। तस्याः अक्षराणि। (b) अनु + वच् + णिच् + ल्यप् = अनुवाच्य having read (c) परस्परम्—Each stares at the other Hence there is व्यतिहार reciprocity. This gives द्वित्व by the Varttika "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्". We have now परा पराम् अवलोकयत। We do not get समासवद्भाव in परा पराम् owing to बहुल ग्रहण। 'बहुलग्रहणात् अन्यपरयोर्न समासवत्'। Next 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुप सुर्वक्तव्य"। Hence पराम् पराम् अवलोकयत। Next the टाप् disappears बाहुलकात् leaving परम् पराम् = परःपराम् = परस्पराम् because of निपातन in the कस्कादि list or the sutra 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये"। Lastly the final विसर्ग is optionally changed into आम् by the Varttika "स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः"। Hence परस्पराम् or परस्परम्। For the disappearance of टाप् compare "इत्वचये टाबभाव लोके पादद्विरदः सखी। कलासि सोमलुक् चैव सिद्धं बाहुलकात् सदम्"॥ The टाप् may be dropped at any stage after the duplication

राजा—अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य। राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम्।

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेण हि ण अरिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुलो-विओअं। अज्जस्स वअणेण अरिणा दाणिं एसा [तेन हि नार्हत्येतत् अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीवियोगम्। आर्यस्य वचनेन अनृणा इदानीमेषा]। (किञ्चिद्विहस्य) हला सउन्दले मोइदासि अणुअम्पिणा अज्जेण अहवा महाराएण। गच्छ दाणिं [हला शकुन्तले, मोचितासि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महाराजेन। गच्छ इदानीम्]।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger. She is now free of debt by the word of your honour. (Laughing slightly) Dear Sakuntala you are released by this kind sir or by the great king. You may go now.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—जइ अत्ताण पहविस्सं [यदि आत्मनः प्रभविष्यामि]। (प्रकाशम्) का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुन्धिदव्वस्स वा [का त्वं विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा]।

SAKUNTALA (Aside)—If I can control myself. (Aloud) Who art thou for one to be discharged or detained?

राजेति। 'अन्यथा' नाम 'अन्यथा' अन्यप्रकारेण, अथवा मया दक्षिणी इत्य तर्कितं तथाविधं, सम्भाव्य' अनुमान्य 'अलम्'। मां नाम अमात्यवादिनं मन्वीथाम्। 'राज्ञः' सकाशात् 'अयं प्रतिग्रहः' एतद्भवम्। केन त्वया इत्य भो मन्देह। "राज्ञः अयं प्रतिग्रहो अत्वा" इति चाह। अन्यथा अमात्यवादी ज्ञापितः॥ ["प्रतिग्रहोऽयम्" (त- न्य-) "प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवगच्छ (अ-)—"प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवगच्छत" (क, वि-)]॥

प्रियवदेति । 'नेत्र हि' निमित्तेन, तदा भवति स्वदर्थं, यदि राज्ञा तुभ्यं दत्त तदा तु 'एतत् मम तोषकम्' इत्युक्त्वा विहस्य विवादेन 'न अर्हति'। राज्ञा दत्त यवतो रह्य, तदेतत् भवत एव अङ्गुल्या तिष्ठतु 'इदानीम् एतत्' अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीयदानं विनापि 'भावस्य वचनेन [इतो दृतोऽस्य] अस्माकं अनृणत्वम्। राज्ञो वचनमर्थे तुला, राज्ञा प्रदानम् इति श्रुत्वा, राजानं इति कला वक्रोक्तिमिह विदग्धा—"यदनेनाहदया करोमि" इति दत्त भावस्य वचनं, राजाज्ञा हि सा, तेनैतम् अनृणत्वम्, किमत्र गोपनीय इति भाव । [इत्थं गूढस्य राजभावस्य प्रकाशनात् 'विचित' इत्यत्र 'विहस्य' गाढमति-धानस्य भदवैहंसिका अनुकम्पा इत्याह] 'अनुकम्पिना त्वयि भवदीय 'भावेन वा महाराजेन भवता मोचित अस्मि'। अनुकम्पिना इति भावमिश्रत्व यत, गूढस्य व्यञ्जम्। अनुकम्पोऽत्र त्वयि, एत दरिद्रस्य इदि तत्र स्त्रोऽपि 'गच्छ इदानीम्'।

मङ्गुलाङ्गेति। स्थिताऽसि 'इदि भावस्य' स्वस्य 'प्रभविष्यामि' प्रभुर्भविष्यामि। आत्मा मे अधुना परवती ज्ञात्वा तत कदमय मया अभ्यन्न गम्यते ? ['प्रकाशं' स्वगत, एवं सदर्थे, भाव] योऽपि जनो 'विसर्जय' विमुद्घोषा धीरा 'रोहय' रोहु सर्व, तदनुरूपस्य समर्थो त्व' वा इति भाव। न भावि स्वतं। तदनन्तरं कथितं स्यादिति वा इच्छति वा इति वा मन्तव्य।

NOTES

1 Reading राज्ञ प्रतिग्रहोऽयम्—It is a gift from the king The sentence is purposely left unfinished Gift to whom? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint Thus "From the king to Priyamvada" means "I am the king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint Now if we add "इति राजपुरुष मामवगच्छत" with a कर्मधा—in राजपुरुष instead of the usual षष्ठीतत—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint.

2. (a) भावस्य वचनेन &c.—The king perhaps succeeded in ; Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that way The sly girl retorts "आज्ञप्ता वचनेन अनृणा"—The king's command has freed her! (See Tika) Then she laughs (विहस्य) The laugh is significant It is Greek meeting Greek The laugh says "No! I am not to be caught so easily" Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence * (b) अनुकम्पिना = साधु अनुकम्पते दयते इति अनु + कम्प + णिनि कर्तरि साधुकारिणि। तेन। The king is so thoroughly kind (साधु-कारिणि णिनि) towards you that he relieves you of the debt This sort of kindness has its reason The king loves you Thus the speech is a thrust as both the king and Sakuntala (c) गच्छ इदानीम्—Go now, i e the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you

3 यदि etc —I would go if I could The place has now become too dear to leave

4 कः त्वम् etc —You are nobody to discharge or detain Don't you think I would go because you want me to go I leave or stay as I wish She feigns perverseness to excuse her stay विसृष्टव्या and रोद्धव्या qualify अहम् understood Or with अविवक्षा of कर्म and भावे तव्य, they mean विसर्जनम् and रोधनम्।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्)—किं नु खलु यथा वयमस्याम् एवमियमप्यस्मान् प्रति स्यात्। अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना। कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः
कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे।
कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

* Adopted by prof Gajendragadkar.

पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥२८॥

अपि च—

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः
पादाकृष्टव्रततिवलयासङ्गसञ्जातपाशः ।
मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥२९॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoofs of his horses, are, like a host of locusts settling on the trees of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of your penance (Listening all are slightly startled)

नेपथ्ये इति । 'नेपथ्ये' वेशरचनास्थाने, रङ्गस्थानात् बहिः, एषा वाक् उच्चरिता— 'तपोवनसत्त्वानाम्' आश्रममृगाणाम् 'रक्षायै' परित्राणाय 'सन्निहिताः' समीपस्थाः 'भवत' । 'मृगयां' मृगाणाम् हिंसाम् 'विहरति' परिचरति इति 'मृगयाविहारी' आखेटकारी 'पार्थिवो राजा 'दुष्यन्तः' 'प्रत्यासन्नः' अतिनिकटचारी 'किल' समागत एव ।

तुरगेति । अन्वयः—तथाहि तुरगखुरहतः परिणतारुणप्रकाशः रेणुः शलभसमूह इव विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु आश्रमद्रुमेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः सन्निकर्षात् हि 'तुरगाणाम्' अश्वानां 'खुरैः' हतः 'अतएव उत्थापितः परिणतस्य मावसानस्य सूर्यस्य 'प्रकाशः' इव प्रकाशो' दीप्तिर्यस्य तथाविध आश्रमविटपाः आरक्त

इत्यर्थः 'रेणुः' धूलिः 'शलभानां' 'समूह' राशिः 'इव विटपेषु' शाखासु 'विषक्तानि' आसञ्जितानि 'जलार्द्राणि' वारिसिक्तानि 'वल्कलानि' येषां तथाविधेषु 'आश्रमद्रुमेषु' तपोवनतरुषु 'पतति', यावत् धूलिभिर्न दृश्यन्ते, तावदयम् ध्वंस्ता वल्कानि इत्यर्थः ।

तीव्रेति । अन्वयः—स्यन्दनालोकभीतः, तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः, पादाकृष्टव्रततिवलयासङ्गसञ्जातपाशः भिन्नसारङ्गयूथः गजः नः तपसो मूर्तो विघ्न इव, धर्मारण्यं प्रविशति । व्याख्या—'स्यन्दनानां' रथानाम् 'आलोकेन' दर्शनेन 'भीतः' अदृष्टपूर्वत्वात् त्रस्तः 'तीव्रेण' गुरुणा 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहत' निराकृतो यः 'तरुः' वृक्षः तस्य 'स्कन्धे' लग्न एको दन्तो यस्य तथाविधः दन्तेन विद्ध अपि तरु दन्तेन आकर्षन्नेव इत्यर्थः । 'पादेन आकृष्टा' या 'व्रततयः' मार्गप्रसारा लता तासां यानि 'वलयानि' मण्डलानि, तेषाम् 'आसङ्गेन' सम्बन्धेन 'सञ्जातपाशः' प्राप्तबन्धनरज्जुः, पादेन लताजालं वहन् पाशबद्ध इव प्रतीयमान इत्यर्थः । 'भिन्नानि' विभक्तानि विद्रावितानि 'सारङ्गाणां' मृगाणां 'यूथानि' येन तथाविधः 'गजः' वनहस्ती 'नः' अस्माकं 'तपसो मूर्तो' मूर्तिमान् 'विघ्न इव' प्रत्यक्ष इव धर्माचरणसम्बन्धि 'धर्मारण्यं' तपोवनं 'प्रविशति' । स्यन्दनं श्री वनगजोऽयम् अदृष्टपूर्वात् रथात् त्रस्तः अतः हि भीतेन न दृष्टिपथो भाति केवलः किन्तु समरेखमेव धावति, मार्गे यत्र यत्र च पतितं तत् सर्वं मर्दयित्वा चलित । अत्र दन्ताघातपतितं तरुं दन्तेनैव वहन् तत्र हस्तिना लता-गुल्मानां पादलग्नानि वल्गानि पादेनैव कर्षन्, यत्र च हरिणयूथेषु सहसा पतितः तानि विद्रावयन् तेषां विघ्नं पदे पदे व्याकुलमाचरन् अतिवेगेन एव धावति । तत् रक्षत धर्मकर्माणि झटिति मार्गमन्यं दत्वा आत्मानं रक्षत इति भावः ॥ ["तीव्र-घातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः" (म), "तीव्राघातादभिमुखतरुस्कन्धभग्नैकदन्तः" (त-व्या), "तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः" [रा वि] । "पादाकृष्ट" (रा-, वि-, म-)—"प्रौढाकृष्ट" (त-, व्या-) । "सङ्गसञ्जात" (रा-, वि-, म)—"सघनासञ्जात" (त-, व्या-) । [सर्वां कथां दत्वा श्रुत्वा किञ्चिदिव ईषत् न तु सन्त्रस्त् 'सम्भ्रान्तः' यथा] ।

NOTES

1. (a) तपोवन &c—तपसो वनम् तपोवनम् । अश्वशमादिवत् तादर्थ्ये

प्रतिहत and क्षय do not show the fright and consequent haste which are so necessary here In Raghava's reading, स्खलपर्क-दन्त, is obscure पादाकृष्ट is better than मोटाकृष्ट because it plainly states where the creepers have stuck, and how easily they could have been removed and yet were not removed through fright and haste It is difficult to choose between सकृत्पर्ण and सकृत्प्राप्त। The former perhaps improves the flow of the style and better preserves the uniformity by making a single compound of each पाद in the first half

राजा—(आत्मगतम्)—अहो धिक् पौरा अस्मदन्वेषिण-स्तपोवनमुपरुन्धन्ति। भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत्।

KING (Aside)—O fie, the citizens searching for me are disturbing this forest of penance Well, I must go back.

सखी—अज्ज, इमिणा आरण्णअवुत्तन्तेण पज्जाउलम्ह। अणु-जाणाहि णो उडअगमणस्स [आर्य, अनेन आरण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः। अनुजानीहि नः उटजगमनाय]।

THE FRIENDS—Noble sir, we are greatly disturbed by this news of the wild elephant Permit us to return to the cottage

राजा (ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः। वयमप्याश्रमपीडा यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे। (सर्वे उत्तिष्ठन्ति)।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange that there be no disturbance of the hermitage. (They all get up).

सखी—अज्ज, असम्भाविदादिहिसक्कारा भूओवि पेक्खणणिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं [आर्य, असम्भावितातिथिसत्कारा ... प्रेक्षणनिमित्तं लज्जामहे आर्यं विज्ञापयितुम्]।

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again

राजेति। 'यतो भवान्' माम् 'अन्विष्यन्ति विचिन्वन्ति ये तथाविधा पौरा नागरिका 'तपोवनम् उपरुन्धन्ति' पीडयन्ति एतम् 'धिक्' गर्हामहे। भवतु प्रतिगमिष्याम, प्रत्याहृत्य 'भविष्यामस्तावत्'।

सख्याविति। 'आरण्यकस्य' वनगजस्य 'वृत्तान्तेन' वार्त्तया करणेन 'पर्याकुला' सन्तः 'स्म'। 'त' अस्मान् 'उटजे' पर्णशालायां 'गमनाय अनुजानीहि' अनुमन्यस्व।

राजेति। [उद्विग्नत्वात् 'ससम्भ्रमेव' त्वरया 'सह' यथा तथा आह] 'गच्छतमपि' भवत्यौ 'आश्रमस्य पीडा' तपोवनोपरोधो 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अहं प्रयत्नवान् भविष्यामि। इत्यहमपि गमनाय उचित एव। ["ससम्भ्रमम्" (रा-, त-)—"सहसम्भ्रमम्" (वि-)] ॥

सख्याविति। 'असम्भावित' अकृत 'अतिथि' आगन्तुकस्य ते सत्कार' पूजा याभि तथाविधा वयम् 'भवन्तं' भवन्तं 'भूयोऽपि प्रत्यवमिलित दर्शनार्थं' 'विज्ञापयितुम्' अभ्यर्थयितुं 'लज्जामहे' लज्जिता भवाम। अतिथिर्भवान् न च पूजित, तत् कथं भूय पुनरपि आगच्छत इति। यद्येतदुदारतया क्षम्यते भवता, तदागम्यतां भूयोऽपि इति भाव ["सत्कारा" (वि-)]—"सत्कारम्" (रा-, त, आ- क-] ॥

NOTES

1 (a) आरण्यक &c —रणे साधु इति रण+यत्=रण्यम् suitable for battle, i. e an open space न रण्यम् अरण्यम् a forest, नञ् तत्—। तत्र इव इति अरण्य+वुञ्=आरण्यक a wild elephant वुञ् is available in the sense by the Varttika "पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिषु इति वक्तव्यम्"। Hence आरण्यको हस्ती, आरण्यको मनुष्य etc , but आरण्य पशु not आरण्यक पशु (b) उटज etc —उटजे गमनम् उटजगमनम्। सुप्सुपेति समास। तस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी।

सम्भ्रमम्—सम्भ्रम haste त्वरा or आवेग। He was in haste to go back Compare —"भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" above But he was waiting impatienly that the suggestion to separate may come from

the maidens The impatience may be read between the lines in the present speech also It is owing to these indications of impatience that I have rendered it "hurriedly" otherwise the temptation is great to say ससम्भ्रम सादरम्। "सम्भ्रम साध्वसेऽपि स्यात् स वेगादरयोरपि" इति विश्व।

3 Reading—असम्भ्रमम्—without being moved—does not commend itself

4 उत्तिष्ठन्ति—"उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' (उत्तिष्ठन्ति) implies ऊर्ध्वकर्म upward action

5 (a) असम्भावित etc —सम्यक् भावित सम्भावित इति सम्+भू+णिच्+क्त कर्मणि—सम्भावित rendered न सम्भावित । नञ्तत— । असम्भावित अतिथिसत्कार यामि those that have not rendered the rites of hospitality, बहु— । This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again (b) प्रेक्षण दर्शन निमित्त कारण यस्मिन् that in which the motive is to see तत् यथा तथा । Qualifies विज्ञापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्त विज्ञापयितुम् to ask for another interview विज्ञापयितुम्—वि+ज्ञा+णिच्+तुमुन् भावे to pray कृत्यल्युटो भावे इति इति भावे तुमुन् । विज्ञापयितुं विज्ञापनं लज्जामहे इत्यन्वय । The सप्तमी disappears because विज्ञापयितुम् is अव्यय । The rule 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" probibits षष्ठी in the अनुक्तकर्म in the case of an अव्ययकृत् ।

6 Reading —"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यम् । Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the force of an almost irresistable appeal for another visit *

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीना पुरस्कृतोऽस्मि ।

KING—No you must not say so I am rewarded even by the sight of you

शकुन्तला—अणसूए, अहिणअकुससूईए परिक्खद' मे

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चलणं, कुरवअसाहापरिलग्गं च वक्कलं। दाव परिपालेध मं जाव णं मोआवेमि [अनसूये, अभिनवकुशसूच्या परिक्षतं मे चरणं कुरवकशाखापरिलग्नं च वल्कलम्, तावत् परिपालयतं मा याव-देतत् मोचयामि]। (राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता)।

SAKUNTALA—Anasuya, my foot is pricked by a young Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-branch Do then wait for me until I release it (Gazing at the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the friends)

राजेति। 'एवम्' ईदृशम्, अपूजितत्वात् पुनर्दर्शनाय विश्रामविद् अस्मभ्यं इत्याकारं 'मा' ब्रूत मा ब्रूत। यस्मात् विदितम्। 'भवतीनां' साधुशीलानाम्, अमुत्कर्षदर्शनमात्रमित्यर्थः 'दर्शनेनैव' [किमुत सम्भाषणेन इत्येवकारार्थः] 'पुरस्कृतो ऽस्मि' सत्कृतोऽस्मि। युष्मद्दर्शनमात्रेणैव सत्कारः, मया तु सम्भाषणमपि लब्धम्। तत् कथमकृत उपकार इति भावः।

शकुन्तलेति। 'अभिनवा' नूतना या 'कुशसूचि' कुशाग्रं तया, दर्भाङ्कुरेण मे चरणम्' [चरणशब्दो द्विलिङ्गोऽपि पुंस्येव भूरि प्रयुक्तः] 'परिक्षतं' गाढं विद्धम् 'वल्कलञ्च कुरवकस्य' कण्टकबहुलस्य पुष्पवृक्षविशेषस्य 'शाखासु परिलग्नं' दृढं सक्तम्। गाढवेधात् दृढसङ्गाच्च मोचने विलम्बो भविष्यति। तत् 'यावत्' यत्कालम् 'एतत्' चरणं वल्कलञ्च 'मोचयामि,' कुशकण्टकात् कुरवकशाखायाश्च इत्यर्थः, 'तावत्' तत्कालं 'मा' परिपालयत प्रतीक्षध्वम्॥ [बाधनेऽत्र अपठितमेतत्]॥ (इति 'व्याजेन' छलेन 'सह', छलपूर्वकं 'विलम्ब्य'। राजानं पुनरपि द्रष्टुं छल एष उद्भावित इत्यर्थः 'निष्क्रान्ता' रङ्गमञ्चात् बहिर्यातुं प्रवृत्ता [आदिकर्मणि क्तः])।

NOTES

1. पुरस्कृत —पुरस्+कृ+क्त+कर्मणि Literally—Placed in front. Hence—Honoured

2 अनसूये &c.—(a) कुशस्य सूचि, a shoot of Kusa grass, अभिनव new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet (b) In परिक्षत and परिलग्न the परि is intensive The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer पालयति is to wait for Here the appeal is to अनसूया because she knows the quick-witted प्रियंवदा will meet her with some sharp retort

3. व्याजम्—वि + अज गतिक्षेपणयोः + घञ् करणे = व्याज Lit.—That which diverts attention Hence a pretence अपदेश । "व्याजः शाठ्यापदेशयोः" इति कोष । तेन सह । वह्— Qualifies विलम्ब not निष्क्रान्ता।

4 Reading Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—"मिय प्रसाधि शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्" * कुरुबक occurs in several editions. But कुरबक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the यमक in "मधुलिहा मधुदानविशारदा कुरबका रवकारणतां ययुः"—Raghu IX 26

राजा—मन्दोत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers, and encamp them not far from the penance-forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all].

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजेति। 'नगरे गमनं' प्रत्यावर्त्तनं प्रति 'प्रति' [प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया] "मन्द" मृदु 'औत्सुक्यम्' उत्कण्ठा यस्य तथाविधः अधुना सञ्जातः 'अस्मि'। शकुन्तलादर्शनेन नगरगमनं न इच्छामि। 'अनुयायिकान्' अनुगामिनः 'सैनिकान्' समाप्य 'तपोवनस्य नातिदूरे' अनतिदूरे [नञर्थेन नशब्देन सह सुपेति समासः] "निवेशयामि" स्थापयामि। आश्रमपीडा मा भूत् इति अतिदूरे एव सेनानिवेशः कर्त्तव्यः तत् कथं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्तलायाः' शकुन्तलाविषये 'यो व्यापारः' प्रवर्त्तनं 'प्रवृत्तिः' तस्मात् आत्मानं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु। अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि॥ ["नातिदूरे" (रा, म-)—"अतिदूरे" (त, व्या,)—"नातिदूरेऽपि" (वि-)॥ "शकुन्तलाव्यापारात्" (रा-, वि-, म-) "शकुन्तलादर्शनव्यापारात्" (त-, व्या-)]॥

गच्छतीति। अन्वयः—प्रतिवातं नीयमानस्य केतोः चीनांशुकम् इव मम हि शरीरं पुरः गच्छति, असंस्थितं चेतः पश्चात् धावति। व्याख्या—'प्रतिवातं' वायोः प्रतिकूलं 'नीयमानस्य' चाल्यमानस्य न तु स्वयं गच्छतः [केतुपक्षे अचेतनत्वात्, राजपक्षे औत्सुक्याभावात्] 'केतोरिव' ध्वजस्येव 'मम हि' मम तावत् 'शरीरं' [केतुपक्षे ध्वज-दण्डः, राजपक्षे वपुः] 'पुरः' अग्रे 'गच्छति' मन्दं मन्दं चलति 'असंस्थितं चीनं' देशोद्भवं ध्वजवसनम् 'इव असंस्थितम्' अस्थिरं चञ्चलम् [चीनांशुकपक्षे लाघवेन हेतुना वायुना अभिभूतत्वात्, चेतःपक्षे शकुन्तलाव्यापारेण अभिभूतत्वात्] 'चेतः' चित्तं 'पश्चात् धावति' जवेन याति [अतः वेगितायाः गतेः धावादेशः]। कर्त्तव्यबुद्धिर्मे नयति न त्वभिलषितो यामि। तेनाहं ध्वज इव शकुन्तला च वातस इतीरितः। शरीरं मे ध्वजदण्ड इव, चेतश्च ध्वजवसनमिव। शकुन्तलारूपात् वातात् इति प्रतिकूलमहं कर्त्तव्यबुद्ध्या नीयमानः। देहो मे ध्वजदण्ड इव मन्दं पुरो याति, चेतस्तु अस्थिरं सत् ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति। अत्र इव शब्दो हि योज्यः॥ ["असंस्थितं" (त-, वि-, व्या)—"असंस्तुतं" (रा, म-)]॥

['सर्वे' अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ताः, रङ्गमञ्चात् बहिर्गताः। तदानीमपि सखीभ्यां शकुन्तला बहिर्न गता। इतः पूर्वं गन्तुमारब्धा हि सा। व्याजविलम्बोऽपि जातः। अधुना च सर्वे अपि, राजा सख्यौ शकुन्तला च इत्यर्थः 'निष्क्रान्ताः']।

NOTES

1. (a) अनुयायिकान्—अनु पश्चात् यात्रा गमनम् अनुयात्रा । सा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पतिः । Followers, तान् । (b) नातिदूरे अनुयायिका निविशन्ते gives with णिच्—नातिदूरे अनुयायिकान् निवेशयामि । अकर्मकत्वात् अधिकरणं कर्म संज्ञा । The क्रिया here makes नातिदूरे a सत्त्ववचन word, i e it refers to some पदार्थ । Hence अधिकरणे सप्तमी । (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठी अन्यतरस्याम्' इति दूरार्थ-नातिदूरशब्दयोगात् षष्ठी । पक्षे पञ्चमी । (d) आत्मानम् इति अधिकरणं कर्मसंज्ञा ।

2. धावति = धाव्+लट् तिप् becomes धौ+लट् तिप् when the root means 'to move fast'. सम्+स्था+क्त कर्तरि = संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward, धावति चेतः the mind rushes back Note the contrast, one moves slow, the other goes quick Such turning back of the mind is described by Kalidasa with a different simile, cp "एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥"—Vikra केतु is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag चीनदेशजम् अंशुकम् इति चीनांशुकम् ।

[N B.—Note China and India's probable trade-relation during our poet's time]

3 Reading—Raghava has असंस्तुतम् which he explains शरीरेण अपरिचितम् which has become a stranger to the body It is difficult to apply the meaning here

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः)

विदूषकः (निःश्वस्य)—भो दिट्ठं । एदस्स मिअआसीलस्स रण्णो वअस्सभावेण णिव्विण्णोम्हि [भो दिष्टम् । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि] । अअं मिओ, अअं अअं सद्दूलोत्ति मज्झण्णे वि गिम्हविरलपाअवच्छाआसु

वणराइसु आहिण्डीअदि अडवीदो अडवी [अयं मृगः, अयं वराहः, अयं शार्दूलः, इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजिषु आहिण्ड्यते अटवीतः अटवी]। पत्तसङ्करकसाआइं कडुआइं गिरिणईजलाइं पीअन्ति [पत्रसङ्करकषायाणि कटुकानि गिरिनदीजलानि पीयन्ते]। अणिअदवेलं सुल्लमंसभूइट्ठो आहारो अण्हीअदि [अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते]। तुरगाणुधावणकण्डिदसन्धिणो रत्तिम्मि मे णिकामं सइदव्वं णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितसन्धेः रात्रावपि मे निकामं शयितव्यं नास्ति]। तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीएपुत्तेहिं सउणिलुद्धएहिं वणग्गहणकोलाहलेन पडिबोधिदोम्हि [ततो महति एव प्रत्यूषे दास्याःपुत्रैः शकुनिलुब्धकैः वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि।] एत्तएण दाणि वि पीडा ण णिक्कमदि [इयता इदानीमपि पीडा न निष्क्रामति]। तदो गण्डस्स उवरि पिण्डओ संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः]। हिओ किल अम्हेसु ओहीणेसु तत्तहोदो मिआणुसारेण अस्समपदं पविट्ठस्स तावसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा [ह्यः किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेण आश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता]। संपदं णअरगमणस्स मणं कधं वि ण करेदि [साम्प्रतं नगरगमनस्य मनः कथमपि न करोति]। एव्वं चिन्तअन्तस्स मे पहादा अच्छिसु रअणी [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अक्ष्णोः रजनी]। का गदी। जाव णं किदाचारपरिक्कमं पेक्खामि [का गतिः। यावदेनं कृताचारपरिक्रमं प्रेक्षे] (परिक्रम्या-

वलोक्य च) एसो बाणासणहत्थाहिं जवणीहिं वणपुप्फमालाधारिणीहिं पडिविदो इदो एव्व आअच्छदि पिअवअस्सो [एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिः वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृतः इत एव आगच्छति प्रियवयस्यः]। होदु, अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ चिट्ठिस्सं, जइ एव्वं वि णाम विस्समं लहेयं [भवतु अङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्रमं लभेय]। (दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः)।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA (Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of this chase loving king 'Here is a stag," 'There goes a boar," "Yonder escapes a tiger,"—thus we have to rush, even in mid day, from thicket to thicket, in rows of forests whereas it is summer, the shade of the trees is scanty Waters of mountain streams, brown through the admixture of leaves and bitter, have to be drunk Meals, mostly of spitted meat have to be eaten at irregular hours With the joints, bruished by galloping on horse-back, there is not much lying down for me even at night Then even at the earliest dawn I am aroused by the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the birdcatchers. My trouble does not cease with even so much. Boil has now formed on the abscess Only yesterday, while we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by my cursedness shown to his Highness as he entered the site of the hermitage in pursuit of a stag Now on no account does he turn his mind toward going back to the town Even I was thinking thus, night passed and dawn came to my Can't help! I must see him when he has finished

his usual morning duties (Going round the stage and looking about) Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs if even thus I may get rest (Stands leaning on his staff)

तत इति । ('विदूषक' इति राज्ञो नर्मसचिव विकृतवेषो विकृताङ्गः ब्राह्मण विशेष ' विश्रम ' खिन्न इव उत्थमाय 'प्रविशति')।

विदूषक इति । भो दिष्टम्' अहो मे भागधेयम् । आत्मन अदृष्टस्य गर्द्दभमेतत् ["दिष्ट दैव भागधेयम्" इत्यमर]। 'मृगयाशीलस्य' मृगयारतस्य 'एतस्य राज्ञो' तृपस्य 'वयस्यभावेन' सखित्वेन ["वयस्य स्निग्ध सवया " इत्यमर] 'निर्विण्ण' खिन्न 'अस्मि' ["निर्विण्णोऽयम् खिन्नमानस" इति कोशः]। "ग्रीष्मेण" आतपेन 'विरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यासु तथाविधासु 'वनराजिषु' काननपङ्क्तिषु 'अयमपि अयं मृग ' एष हरिणो धावति 'अयं वराह ' इतो याति शूकर एष 'अयं शार्दूल' एष व्याघ्र पलायते 'इति' एवम्प्रकारेण 'मध्याह्नेऽपि' कठोरतमतापयुक्तेऽपि ग्रीष्मदिवसमध्ये 'अटवीत अटवीम्' अटवीं गुल्मं विहाय [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'अटवीं' अन्यो गुल्मम् ' आहिण्ड्यते' अनुधाव्यते। इत्येवं विहारे खेदकारणम्। 'पत्राणां सङ्करेण' मिश्रणेन 'कषायाणि' आरक्तानि ["कषायो रसभेदे स्यात् द्रव्यपक्षस्य "सुरभौ लोहिते त्रिषु" इति मेदिनी] 'कटुकानि' तीव्ररसानि गिरिनदीनां प्रस्रवणानां 'उदकानि पीयन्ते'। इति पानेऽपि खेदकारणम्। 'मूलक' यत 'मांस तैल' भूयिष्ठ बहुल 'आहार' भोजन 'अनियता वेला समय, यस्मिन् कर्मणि तत् यदा तदा 'भुज्यते'। अतस्तिरकी शुष्कमांसस्य भोजन सोऽपि पुनरसमये, इति आहारे खेदस्थानम्। 'तुरगेण' अश्वेन यत् अनुधावन मृगानुसरण तेन 'कण्डिता' कुट्टिता 'सन्धय' यस्य तथाविधस्य मे रात्रावपि निकाम' यथेष्ट 'शयितव्य' नास्ति यथासुखेन न भवति। 'ततो रजन्याश्चतुर्थे यामे यदा स्वल्प सुप्त तदा दास्या पुत्रै ' निन्दितजन्मभि ["पुत्रेऽन्यतरस्याम्" इति कुत्सायामलुक्] 'शकुनिलुब्धकै ' पक्षिव्याधै 'महति एव प्रत्यूषे वनग्रहणस्य वनवेष्टनस्य य कोलाहल ' आराव तेन 'प्रतिबोधितोऽस्मि' यथा विहारे तथा पाने च आहारे च

तथैव पुनर्मे शयने खेदः—अहोमि दुरदृष्टम्। 'इदानीम्' इति वाक्यालङ्कारे 'इदम् अपि' एतावता च 'मे पीडा न निष्क्रामति' न मे क्लेशस्य अवसानम्। 'ततो गण्डस्य' स्फोटस्य 'उपरि पिटकः' स्फोटः 'संवृत्तः' जातः [एषा लौकिकोक्तिः]। तदेव दर्शयति—'ह्यः' पूर्वस्मिन् दिने 'किल अस्मासु अवहीनेषु' पश्चात् स्थितेषु 'मृगस्य' अनुसारं अनुसरणं तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थः 'आश्रमपदं' तपोवनभूमिं प्रविष्टस्य तत्रभवतो राज्ञो दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तत्रभवते इत्यर्थः (चतुर्थ्यर्थे षष्ठी) तापसकन्यका शकुन्तला मम 'अधन्यतया' दुरदृष्टेन 'दर्शिता'। सम्यं मनसैव दानमात्रं राजानं तत्राह्वयित्वा शकुन्तलामस्मै दर्शयामास। 'साम्प्रतम्' अधुना शकुन्तला हृता इत्यर्थः 'कथमपि' केनापि प्रकारेण 'नगरगमनस्य मनो न करोति,' सर्वदा नगरगमनं परिहर्तुमिच्छति। 'एवमेव' इत्याकारेणैव चिन्तयतः' दुर्भाग्य' अस्मदीयौ चयतो मे अक्ष्णोः' अनिमीलितयोः लोचनयोः' अनिमीलतोः लोचने अनादृत्य ("षष्ठी च अनादरे" इति चकारात् सप्तमी) 'रजनी प्रभाता'। 'का गतिः' क उपायः। सर्वमेतत् सहनीयम्। यद्यपि ईदृशमनिशं क्रियमाणम् अद्य च पुनर्जागरणम् एव पारि-धीता, तथापि किं करिष्ये ? 'यावत् एनं राजानं 'कृतम्' अनुष्ठितम् 'आचारमात्र' यथाचारं कुलाचारोक्तं 'परिकर्म' सज्जा यस्य तं कृताचारात् प्राप्तकालः परिकर्म च येन तादृशं 'प्रेक्षे' द्रक्ष्यामि [यावत्पुरायोगे भविष्यति लट्] परिकर्मणि समाप्ते गत्वा तस्मै आत्मानं निवेदयामि इत्यर्थः। ('परिकर्म' इत्यस्य' परितो गत्वा 'अवलोक्य' अयतो हस्ता च) एष 'प्रियो'मे'वयस्यः' मित्रं, राजा इत्यर्थः 'धनुष्पाणयः' हस्ता धारयन्ति या ताभिः, 'बाणासन' धनुः 'हस्ते' यासां ताभिः 'यवनीभिः' यवनरमणीभिः 'प्रतिवृत' 'वेष्टित' सन् 'इत एव' अस्यामेव दिशि 'आगच्छति'। अयं हि मृगया प्रति चलित एव लक्ष्यते, मामपि अद्य अविश्रान्तम् आगच्छति इत्यर्थः। 'भवतु अङ्गानां भङ्गेन विकलो' जड इव 'भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्रमं' विश्रान्तिम् ("नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति घञि वृद्धिनिषेधः) 'लभेय'। ('दण्डकाष्ठं' यष्टिः 'काष्ठम् अवलम्ब्य' तदाश्रित्य 'स्थितः')। ("एवमेव चिन्तयतो मे प्रभाता अक्ष्णोः रजनी" (क-, ना-)—"अद्यापि तथा तामेव चिन्तयत अक्ष्णो 'प्रभातकालीन' (रा-, वि- म-,)। "कृताचारपरिकर्माण" (म)—"कृताचारपरिकर्म" (रा-, वि-)— " ... " (ना-, मा-)]॥

NOTES

1 Summary—अथ प्रभातायां रात्रौ तामेव मुनिकन्यकां ध्यायता निरुत्साहेन राज्ञा मृगया प्रतिषिद्धा। ततो विदूषकेण सह इत्थमभूत् तस्य शकुन्तलागतो मन्त्र —

राजा। माधव्य, रमणीयैव किल सा।

माधव्य। रत्नं चेत् राजग्राह्यं हि तत्। झटिति गृह्यताम्?

राजा। दूरं पिता प्रदाता, कथं झटिति गृह्येत?

माध। अस्ति तत्रोपायः। ब्रूहि कीदृशी सा त्वयि।

राजा। ननु सानुरागा।

माध। तर्हि गान्धर्वोऽनुष्ठीयताम्।

राजा। युज्यते। कथय पुन कथमनाहूतो राजाहं तत्र यायाम्।

एवं स वदमानयोस्तयोः कण्वशिष्याभ्यामागत्य यागविघ्नविनाशाय राक्षसवधार्थं राजा आहूत। तत्र सपदि सहर्षं राजनि गन्तुं नगरात् राजमातुर्दूत प्राप्त तस्मात् पुत्रत्राणार्थं तूर्णं नगरगमनं प्रति मातादेशं श्रुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः प्रतिनिधीकृत्य सम्प्रेष्य नगरं प्रेषयामास। तत्र वयस्यम्प्राह अपि परिहासजल्पितं मुनिसुतायां तु न प्रसङ्ग। सोऽपि मूढमतिरिव तथ्यं मेने। ततः स्वस्थो राजा मृगोऽप्याश्रमं ययौ।

2 ततः &c — The jester enters with a dejected look. He is a Brahmana—the king's companion "विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषक,।" He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is proverbially timid. Here he bemoans his luck.

3 (a) दिष्टम्—Raghava renders it दृष्टम्। "भो दृष्टम्" is then a query Have you seen? दिष्टम् is surely better (b) मृगया-शीलस्य—मृग अन्वेषणे + श भावेस्त्रियां निपातनात्। मृगया hunting chase. तां शीलयति इति मृगया + शील + णिच + ण कर्त्तरि addicted to chase तस्य। (c) वयस्यभावेन – वयस्य Friend, तस्य भाव Friendship, तेन। हेतौ तृतीया। (d) निर् + विद् + क्त कर्त्तरि = निर्विण्ण, disgusted (e) एतस्य &c— The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me. But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break-neck speed after the quarry All relish for life is gone out of me O Luck !

4 मध्यन्दिन etc —(a) From मध्यम् अहः —The middle of the day =we expect मध्यमाह्न because the rule for एकदेशिसमास mentions पूर्व, अपर, अधर उत्तर only not मध्य also But पाणिनि himself refers to सायाह्न—The end of the day—in the rule "ह्रस्वात्-वि सायपूर्वं च अहन्‌ अह्न अन्यतरस्यां ङौ"। Hence the inference is—'सर्वोऽप्येकदेश अह्ना समस्यते"—all parts are compounded with अहन् in an एकदेशिसमास। Some go even further and say सर्वोऽप्येकदेश कालेन समस्यते। The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मध्य giving मध्य + अहन्। The rule "अह्नोऽह्न एतेभ्य" directs अह्न to be substituted after an एकदेश। Hence मध्याह्न। Next by the rule "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो" this ought to be neuter because अहन् is neuter But the rule "रात्राह्नाहा पुंसि" interferes and we get मध्याह्न। तस्मिन्। (b) ग्रीष्म etc - ग्रीष्म Heat आतप, or Summer निदाघ। ग्रीष्मेण विरला ग्रीष्मविरला scanty because of summer कर्तृकरणे कृता बहुलम् इति समास। पादैः पिबति इति पाद + पा + क कर्तरि—पादप a tree, आतोऽनुपसर्गे कः। पादपस्य छाया पादपच्छाया the shade of a tree ग्रीष्मविरला पादपच्छाया यासु। Or पादपानां छाया पादपच्छायम्। Neuter by the rule 'छाया बाहुल्ये'। ग्रीष्मविरल पादपच्छाया यासु। Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains Hence the shade is poor in summer,* (c) वनराजिषु—वनानां राजय rows of forests तासु। (d) आ + हिण्ड् गतौ + लट् नै कर्मणि (हिण्ड्यते, हिण्डितव्य, अहिण्डिष्ट)। (e) आहार विहार, शयन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned *

5 (a) पत्र &c.—सम् together + कॄ + अप् भावे सङ्कर mixture, पत्राणां सङ्कर admixture of leaves तेन कषायाणि। कर्तृकरणे कृता बहुलम् इति समास।(b) गिरि etc —गिरौ नद्य or गिरिसम्भवा नद्य गिरिनद्य or गिरिणद्य

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar

mountain streams The य is optional by the Varttika "गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्"।

6 (a) अनियत etc —नि + यम + क्त कर्मणि = नियता restricted i e. fixed न नियता not fixed, i e irregular नञ्तत —। (b) शूले संस्कृतम् इति शूल + यत = शूल्यम् roasted on spites शूल्यं मांसम् spitted meat, कर्मधा—। तेन भूयिष्ठ इतत्—। (c) आहार is a wide term including पान and भोजन। Here he first speaks of पान—The water we drink is brown and bitter Next भोजन is described—We have to eat half-roasted tough meat, and even that not in time! It seems more natural to render अनु्दीव्यदि by अश्यते, but all commentators have भुज्यते।*

7 (a) तुरग etc —अनु + सृ वेगगमने + ल्युट् भावे = अनु + धौ + ल्युट् = अनुधावनम् pursuit, तुर त्वरितं गच्छतीति तुर + गम + ड कर्तरि = तुरग a horse तेन अनुधावनम् galloping on horse-back इतत्—। This may be to keep company with the king, or independently तेन कण्डित, dislocated by galloping etc कडि भेदने चुरादौ परस्मैपदी। (b) नि + काम + घञ् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i e enough भौवत्तमभिधानात् इति वाचस्पति। तत् यथा तथा। Qualifies शयितव्यम्। (c) My joints ache at night as if broken and I do not get sufficient sleep to refresh myself

8 (a) तत etc —प्रत्यूषति दहति इति प्रति + उष क कर्तरि = प्रत्यूष dawn दास्याः पुत्रैः —It is a compound—अलुक् समास। दासीपुत्रै is also possible It does not mean that their mothers were actually slaves, but used merely as an abuse (c) शकुनि etc —शकुनि Bird 'शकुनि पु सि विहगे" इति मेदिनी। तेषु लुब्ध a bird catcher स एव इति स्वार्थे क। Or लुब्ध एव लुब्धक hunter शकुनिषु or शकुनीनां लुब्धक। तैः। अनुक्ते प्रयोजके कर्तरि तृता। This is a contemptuous reference to the beaters to the camp The beater's contingent is furnished by a class of people who are professional hunters This sort of war is quite congenial to them and they are the best qualified for it They hunt with bow and

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar

arrow and a stick of tough bamboo They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat, and the feather and skin have a market value for them Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them लुब्धक which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneaky fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized The wretches go at the poor bird (शकुनि) that has no fight in him They are शकुनिलुब्धक, mere birdcatchers. The contempt introduced by दास्या:पुत्र being thus sustained in शकुनिलुब्धक the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—*fancy*, such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhvya whose prowess at chase even the king prizes !

N B—From certain southern manuscripts Prof. Gajendragadkar has unearthed the reading श्वगणिलुब्धक which he prefers to शकुनिलुब्धक। श्वगणिलुब्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line (d) वन etc—वनानां दवथुम् surrounding of the forests. तत्कोलाहल । तेन। करणे ३या। Prof. Gajendragadkar takes this as going against the reading शकुनिलुब्धक because he thinks the कोलाहल would scare away the bird and the hunters would fail to shoot down any of them The fact however is just the reverse A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets Towards this end the hunters shout throw stones and send in dogs The birds are then killed while on the wing. (e) शयन is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep It is painful to lie down (कष्टितमस्मि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable

9 (a) पीडा—पीड+अ भावे trouble b) निष्क्रामति—निस् + क्रम + लट् ति। Goes out, i e leaves The disease has got hold of me (c) The पीडा is बलवान and भ्रूणा। It ceases by going back to town But this has become almost out of the question now * The reason follows

10 (a) ह्य etc —ह्यस् is an अव्यय meaning पूर्वस्मिन् दिने। (b) अध्यास्य—भावे सप्तमी। (c) अवहीनेषु—अव+हा त्यागे प्रत्यं पद्दी+क्त कर्मणि= अवहीना left behind तेषु। (d) तापस etc —तप अस्यास्तीति तपस्+अण् मत्वर्थे। कन्या एव कन्यका not usually कन्यिका। Just as तारा gives तारका not तारिका। Or कन्यिका also like इष्टिका। तापसस्य कन्यका। (e) अधन्यतया—धनमस्य इति धन+यत्=धन्य blessed धन्यता blessedness अधन्यता cursedness तया। अनुक्ते कर्तरि तृतीया। (f) नगरगमनस्य—चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease *

11 कस्य —भेदे षष्ठी। कस्मै सम्बन्धे प्रमाण। Or सप्तमी as in the Tika

12 (a) यावत् is अवधारणे। (b) क्षणावार etc —परिकर्म is अङ्गसंस्कार decoration, स्नानादि। आचारप्राप्त परिकर्म आचारपरिकर्म customary decorations गात्रकर्षादि। क्षतम् आचारपरिकर्म येन।

13 (a) बाणासन etc —बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति बाण+अस+ल्युट् करणे=बाणासनम् bow तत् हस्ते यासां ताभि। वक्ष्यते—। हस्त is of गड्वादि, hence the परनिपात। (b) वनपुष्प etc —वनजानि पुष्पाणि wild flowers आकर्पादि। तैस्तां माला। तां धारयन्तीति वनपुष्पमाला+धृ+णिच्+णिनि कर्तरि, स्त्रियाम्। ताभि। Qual यवनीभि।

14 (a) अङ्ग etc —विगता कला यस्य स विकल, deficient, hence powerless अङ्गानां भङ्ग failure of the limbs, तेन विकल powerless through the failure of the limbs (b) लभेय—लभ+ईयल्लिङ्। शक्तिलिङ्।

15 Reading (a) इदम् for दिष्टम् ignores the drift of the Jester's speech He is cursing his luck,* "मम अधन्यतया" confirms this (b) अन्यापि तथा etc does not fit in with का गति, because का गति, shows he is still lamenting his own misfortune

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

एवमेव etc. gives the cause for lament Usually he takes a wink before the hunters commence shouting, but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गति etc Prof Gajendragadkar prefers to read कथापि तथा etc. because he thinks—(i) "कथापि तथा" etc logically follows "साम्प्रतं न करोति" । (ii) एवमेव चिन्तयतः is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रतं न करोति is the fact that vitally affects the jester After having mentioned that, it is superfluous—almost irrelevant—to add कथापि तथा etc

Besides how could the jester know that the king had no sleep (कथापि तथा etc) ? He did not stay the whole night with the king On the contrary "कृतावारं प्रविशे" "भवतु चक्षुरविषय", in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then

Regarding (ii) the self contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed 'O I could not sleep at all last night,' meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king's sleeplessness becomes still more intolerable (c) इतदार etc. seems absurd.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा)। राजा (आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person

['यथा' यद्वत् 'निर्दिष्ट' सर्वं च 'परिवारो' यस्य, यवनीपरिवृत इत्यर्थ]

राजेति। अन्वय —प्रिया सुलभा न कामम्, तु मन तद्भावदर्शनाश्वासि। मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभयप्रार्थना रतिं कुरुते। व्याख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा' न सुखप्राप्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थ, 'कामम्' इत्येतत् अनुमत्यर्थकमव्ययं मे। तर्हि व्यर्थता तत्प्रार्थना इति चेत् न—'तु' किन्तु प्रियाया सुदुर्लभत्वेऽपि मम 'मनो' मे तस्या' शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागचिह्न दृष्ट्वा आश्वासि' आश्वस्तं भवति। सुदुर्लभा प्रिया इति निराशया खिन्नस्य शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिदिव तु खोपशमो भवति इति भाव। आश्वस्यं यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मनसिजे कामे अकृतार्थेऽपि असिद्धेऽपि प्रार्थिते अलब्धेऽपि इत्यर्थ उभयो' नायकनायिकयो प्रार्थना' परस्पराभिलाष रतिं' कुरुते' जनयति। यथा अङ्गमर्दन तथा परस्परानुरागो भवतीति शास्त्रात् सुखम्। अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानतोऽपि मम मयि तस्या अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भाव ॥ [दर्शनाश्वासि" [स-म्या- अ-] 'दर्शनायासि" [रा वि-]।

[स्मितं कृत्वा' इत्यत्र हसितस्य तत्कारणत्वात् स्मित'पदोल्लेख] स्मितकारणमाह—आत्मन' स्वस्य अभिप्रायेण' चित्तवृत्त्या सम्भाविता' निरूपिता इष्टजनस्य प्रीतिपात्रस्य 'चित्तवृत्ति' येन तादृश यथा अहमस्मिन् तथा अत्र जनोऽपि मयि इति मन्यमान प्रार्थयिता' प्रणयी विडम्ब्यते' वञ्चनां लभते। शकुन्तलायाश्चेष्टितानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽत्र निर्णय ? प्रत्युत अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु मद्विषयाणि तस्य मे आत्मनोऽपि इयमेव विडम्बना—इति स्मितम्।

NOTES

1 यथानिर्दिष्ट &c —परिवार्यते अनेन इति परि+वृ+णिच्+घञ् करणे

NOTES

1 (a) स्निग्धम्—स्निह् + क्त कर्तरि वर्तमाने soft Qualifies वीक्षितम्। स्निग्धवीक्षित was natural to her It seems to be the same [illegible] मुग्ध विलोकित referred to in "कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः"—Infra (b) अन्यत —अन्यस्यां दिशि or अन्यस्मिन् वस्तुनि इति अन्य + ङि (सप्तमी) + तसि स्वार्थे। Compare त in "प्रवृत्तमध्यस्थितिनी कथा स्यात्"। अव्यय—अपि एवौ। (c) प्रेरयन्त्या —प्र + ईर् + णिच् + शतृ स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting तया। There is little to choose between the reading प्रेरयन्त्या and प्रेषयन्त्या। (d) सासूयम् —असूज + यक् कण्ड्वादि अ भावे स्त्रियाम् = असूया spite, "परदोषाविष्करणमसूया"। तया सह। Qualifies उक्ता। मा मा etc refers to Priyamvada's 'हला न ते युक्तं गन्तुम्'—and Sakuntala's "मा [illegible] विसृष्टव्यस्य रोद्धव्य वा"—Act I (e) मा—"माङि लुङ्" इति भविष्यति लुङ्। "इणो गा लुङि" इति गादेशः। "न माङ्योगे" इति अडागमनिषेधः। (f) किल—This is sarcastic अरुचि। All these refer to me indeed! That [illegible] to say, these have nothing to do with me [g] मम etc—अयति गच्छति अस्मिन् वा इति अय + ल्युट् करणे अधिकरणे वा = अयनम् track, पन्था resort आश्रय। परं प्रधानम् एकम् केवलं अयनं परायणम् (?) the sole subject, कर्मधा—। अहं परायणं यस्य of which I am the subject (h) कामी स्वतां पश्यति is a paraphrase of "आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता।"*

2 (a) वाचेव इति वाङ्मात्रम् speech only, मयूरव्यंसकादि। नित्यसमास। तेन। "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे"। Here अवधारणे। b जायते—जि + णिच + लट् ते कर्मणि। जि becomes जा when णिच् follows by "क्रीङ्जीनां णौ" जि here does not mean "to conquer" It means "to prosper" उत्कर्षं प्राप्ति and is अकर्मक। "अधिकंर्याभिभवयोरान्योऽर्थे स्यादकर्मक उत्कर्ष प्राप्तिरान्योऽर्थे द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ असु-

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

एवमेव etc gives the cause for lament Usually he takes a wink before the hunters commence shouting, but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गतिः etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read क्वापि तथा etc because he thinks—(i) "क्वापि तथा" etc logically follows "साम्प्रत - न करोति" । (ii) एतेनैव चिन्तयत is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रत न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that, it is superfluous—almost irrelevant – to add क्वापि तथा etc

Besides how could the jester know that the king had no sleep (क्वापि तथा etc) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary "हताशाय प्रविशे" "भवतु अङ्गभङ्गविकल", in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then

Regarding (ii) the self contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed 'O I could not sleep at all last night,' meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king's sleeplessness becomes still more intolerable (c) कुतदार etc, seems absurd

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा (आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person

['यथा' यथा 'निर्दिष्ट' सर्वं च 'परिवारो' यस्य, यवनीपरिवृत इत्यर्थ]

राजर्षि। अन्वय —प्रिया सुलभा न कामम्, तु मम तद्भावदर्शनाश्वासि। मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभयप्रार्थना रतिं कुरुते। व्याख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा' न सुखप्राप्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थ , 'कामम्' इत्येतद् अनुमत्यर्थकम् मे। तर्हि व्यर्था तत्प्रार्थना इति चेत् न—'तु' किन्तु प्रियायाः सुदुर्लभत्वेऽपि मम ' चेतो मे तस्याः' शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागचिह्न दृष्ट्वा आश्वासि' आश्वस्त भवति। सुदुर्लभा प्रिया इति निराशया खिन्नमपि शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिदिव दु खोपशमो भवति इति भाव । आश्चर्यं यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मन-सिजे कामे अकृतार्थेऽपि असिद्धेऽपि प्रार्थिते अलब्धेऽपि इत्यर्थ उभयो ' नायकना-यिकयो प्रार्थना' परस्पराभिलाष रतं ' कुरुते' जनयति। यथा अहमर्थये तथा अयमपि जनो मां इति ज्ञानात् सुखम्। अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानतोऽपि मम मयि तस्याः अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भाव ॥ (दर्शनाश्वासि" [त-स्या- म-] 'दर्शनाशासि" [रा वि-]।

[स्मित कृत्वा' ईषत् हसित्वा तत्कृतचापलात स्मितपदोपेक्ष] स्मितकारणमाह —'आत्मन ' स्वस्य अभिप्रायेण' चित्तवृत्त्या 'सम्भाविता' निरूपिता इष्टजनस्य प्रीति-पात्रस्य 'चित्तवृत्ति ' येन तादृश यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपि मयि इति मन्यमान प्रार्थयिता' प्रणयी विडम्ब्यते' वञ्चना लभते। शकुन्तलायाश्चेष्टितानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽत्र निर्णय ? प्रणयवान् अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु मदिच्छयापि तस्य मे आत्मनोऽपि इयती विडम्बना—इति स्मितम्।

NOTES

1 यथानिर्दिष्ट &c —परिक्रियते अनेन इति परि+कृ+णिच्+घञ् करणे

=परिवार or परीवार attendants etc. "उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्" इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः। यथा निर्दिष्टः यथानिर्दिष्ट as described सहसुपेति समासः। तादृश. परिवारो यस्य। बहु।

2 (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभ। This should cause anguish and dispair But it does not. The reason follows—(b) मनस् &c,—तस्या भाव। तस्य दर्शनम्। तेन साधु आश्वसिति इति तद्भावदर्शन+आ+श्वस+णिनि कर्त्तरि। Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo! I derive comfort by merely watching her. (c) कृतार्थे—कृत अर्थ यस्य येन वा कृतार्थ having the object accomplished. बहु—। न कृतार्थ। [d] मनसिजे—मनसि जात, इति मनस्+जन+ड कर्त्तरि भूते=मनसिज love, also मनोज.। तस्मिन्। [e] उभयप्रार्थना—प्र+अर्थि+युच् भावे=प्रार्थना solicitation उभयो प्रार्थना। उभ becomes उभय when compounded ; वृत्तिविषये उभशब्दस्य नित्यमयच् प्रत्ययो भवति। उभ is dual and विशेष्यलिंग but उभय is usually singular and neuter. [f] The second half of the sloka supports the first half Hence we have अर्थान्तरन्यास of the kind सामान्येन विशेष समर्थनम्। See under "आ परितोषाद्विदुषाम्" etc Prelude [g] Compare—"परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयो:"—माल-विकाग्निमित्रम्।*

3 Reading. With the reading दर्शनाशासि explain तद्भावदर्शनाय आशास्ते इति तद्भावदर्शनाशासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason Because उभयप्रार्थना रति कुरुते therefore तद्भावदर्शनाशासि। From this it does not by any means follow that "तद्भाव" necessarily exists, There is merely the watching for indications, that is all. On the other hand तद्भावदर्शनाश्वासि implies two things—[1] the assumption that तद्भाव really exists, [2] hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows * I therefore prefer आश्वासि।

* A[illegible]ted by Prof. Gajendragadkar.

4. (a) आत्माभिप्राय &c—अभि+प्र+इण् तदर्थे+भावे घञ् = अभिप्राय wish आशय। Or अभिमुखं प्रकर्षेण अयते मनो न इति अभि+प्र+अय गतौ+घञ् करणे। सम्+भू+णिच्+क्त कर्मणि = सम्भाविता assumed प्रकल्पिता। आत्मनः अभिप्रायः, इतत्—। इष्टजन the desired person, i e the beloved कर्मधा—। चित्तस्य वृत्ति the operation of the mind, इष्टजनस्य चित्तवृत्ति। सम्भाविता इष्टजनचित्तवृत्तिर्येन बहु—। आत्माभिप्रायेण सम्भाविते-ष्टजनचित्तवृत्ति। इतत्—। Or आत्माभिप्रायेण सम्भाविता, इतत्—। तथाभूता इष्टजनचित्तवृत्तिर्येन। बहु—। (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—"I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion! Where is the proof of her love? I judge her feelings by my own. Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be) 'Is not this ridiculous?" This makes him smile * Compare न हि स्वाभिप्रायेण मे दृश मम'—Act III

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव।
मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी
सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥२॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere, the slow dalliance-like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—'Do not go"—all that, forsooth, relates to me! Ah! How a lover fancies he sees his own!

विदूषकः (तथास्थित एव)—भो वअस्स ण मे हत्थपाआ पसरन्ति वाआमेत्तएण जआवीअसि—जअदु जअदु भवं [भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति। वाङ्मात्रेण जाप्यसे—जयतु जयतु भवान्]।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only – Be thou victorious

स्निग्धमिति। अन्वयः—अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तया स्निग्धं वीक्षितम् (इति) यत्, नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं (इति) च यत्, मा गा इत्युपरुद्धया सा सखी सासूयम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मत्परायणं किल। अहो कामी स्वतां पश्यति। व्याख्या—विडम्बनामेव प्रपञ्चयति। 'अन्यतोऽपि' अन्यत्र कस्मिन् अपि वस्तुनि 'नयने प्रेरयन्त्या' पातयन्त्या 'तया' शकुन्तलया 'स्निग्धं मुग्धं वीक्षितं' दृष्टम् इति 'यत्' प्रकृत्या स्निग्धं तस्य यत् वीक्षणम् इत्यर्थः—'नितम्बयोः गुरुतया' दुर्वहत्वात् इत्यर्थः [हेतौ तृया] 'विलासादिव' भावव्यञ्जकचेष्टया इव [हेतौ, ल्यब्लोपे वा ५मी] 'मन्दं' धीरं 'यातं' चलितम् इति च यत्', 'मा गा' मा याहि अस्मात् स्थानात् 'इति' अनेन प्रकारेण 'उपरुद्धया' निवारितया शकुन्तलया 'सा सखी' प्रियंवदा 'सासूयं' सकोपम् 'उक्ता' "किं निमित्तम्" इति दोषाविष्कारपूर्वकं कथिता, इति 'अपि यत्,' 'तत् सर्वं मत्परायणं किल, मदाश्रितं' मामेव विषयीकृत्य कृतम्, इति न सन्देहे इत्यलीके वा [किल इत्यव्ययी। "वार्तायामव्ययो किल" इत्यमरः। अलीके च किल]। 'अहो' आश्चर्यं 'कामी' कामोपहतचित्तो जनः 'स्वतां' आत्मीयतां स्वविषयताम् [“स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने” इत्यमरः] 'पश्यति'। स्निग्धवीक्षणं मन्दगमनञ्च स्वभाव। सख्यामपि प्रतिकूलाचरणात् परुषभाषणम्। अत्र कुत्रापि नाहं कारणम्। अहन्तु मय्यनुरक्ते एव एतत् सर्वम्। धिक् स्वार्थचिन्ता कामिनाम्॥ ["प्रेरयन्त्या" (स०, व्या०, म०]—"प्रेषयन्त्या" [रा०, वि०]। "कामी स्वतां" [रा०, वि०, म०]—"काम स्वता" [स, व्य]]॥

विदूषेति। ['तथा' तद्वत् दण्डकाष्ठमवलम्ब्य 'स्थित एव'] हस्तौ च पादौ च 'हस्तपादं' करचरणम् [प्राण्यङ्गत्वात् एकवचनं नपुंसकता च] 'न प्रसरति' न कर्मणि प्रवर्तते। भवन्तं द्रष्टुं आधारप्राप्तम् उपसर्पणं दक्षिणहस्तमुद्यम्य च आशीर्वचनं मया कर्तुं न शक्यते। अतो 'वाङ्मात्रेण' वचसा एव 'आप्यसे' अयं नीयसे 'जयतु जयतु भवान्' स्वोस्ति वर्द्धताम् [अवाप्यमकर्मको जयि]।

NOTES

1 (a) स्निग्धम्—स्निह्+क्त कर्तरि वर्तमाने soft Qualifies वीक्षणक्रिया। स्निग्धवीक्षित was natural to her It seems to be the same as मुग्धविलोकित referred to in "हत इव मुग्धविलोकितोपदेशः"—Infra (d) अन्यत—अन्यस्या दिशि or अन्यस्मिन् वस्तुनि इति अन्य+हि(स्मि)+तसि स्वार्थे। Compare तत in "प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्"। अन्यत्र—अपि एवौ। (c) प्रेरयन्त्या—प्र+ईर+णिच्+शतृ स्त्रियाम्=प्रेरयन्ती casting तया। There is little to choose between the reading प्रेरयन्त्या and प्रेरयन्त्या। (d) सासूयम्—असूय+यक् कण्ड्वादि भ आवे स्त्रियाम्=असूया spite, "परदोषाविष्करणमसूया"। तया सह। Qualifies उक्ता। मा गा etc refers to Priyamvada's "हला ण ते जुत्तं गन्तुम्"—and Sakuntala's "का त्वं विसृष्टस्य रोद्धव्य वा"—Act I (e) गा—"माङि लुङ्" इति भविष्यति लुङ्। "इणो गा लुङि" इति गादेशः। "न माङ्योगे" इति अडागमनिषेधः। (f) किल—This is sarcastic अरुचि। All these refer to me indeed! That is to say, these have nothing to do with me [g] मन etc—अयते यत्र अस्मिन् वा इति अय+ल्युट् कर्मणि अधिकरणे वा=अयनम् track, पन्था resort आश्रय। पर प्रधानम् एकम् इत्यर्थः अयनं परायणम् (?) the sole subject सर्वथा—। अहं परायणं यस्य of which I am the subject (h) कामी स्वतां पश्यति is a paraphrase of आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति प्रार्थयिता।*

2 (a) वागीत इति वाङ्मात्रम् speech only, मयूरव्यंसकादि। नित्यसमास। तेन। "मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे"। Here अवधारणे। b आयासे—जि+णिच्+लट् से कर्मणि। जि becomes जा when णिच् follows by "क्रीङ्जीनां णौ", जि here does not mean "to conquer" It means "to prosper" उत्कर्षप्राप्ति and is अकर्मक। "अभिव्याप्तिमिदमीरायां वे स्त्वाभकर्मक उत्कर्षप्राप्तिरर्थोऽयं द्वितीयेऽर्थे सकर्मक॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः?

KING—Whence is this palsy of limbs?

विदूषकः—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ असुस-

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

कारणं पुच्छसि [कुतः किल स्वयमपि आकुलीकृत्य अश्रुकारणं पृच्छसि]।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वअस्स जं वेदसो कुज्जलीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण णं णईवेअस्स [भो वयस्य यत् वेतसः कुब्जलीलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य]।

VIDUSHAKA—O friends, is it through its own power or of the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजेति। 'अथ' गात्राणाम् 'उपघात' इत्य 'कुत' कस्मात् प्राप्त ।

विदूषकेति। 'स्वयम्' आत्मना 'अपि' कस्यापि जनस्य चक्षु 'आकुलीकृत्य' कण्ड्वादिना अनाविलं कृत्वा 'अश्रुणः कारणं' हेतुं किल पृच्छसि कस्मात् पृच्छसि ? अयं ते प्रश्नो न मे रोचते [किल इत्यरुचौ]।

राजेति। 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया।

विदूषकेति। वेतस' जलजताभेद 'कुब्जस्य, गुप्तपृष्ठस्य जनस्य लीलां' चेष्टां 'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मन' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' महिम्ना 'ननु' उत 'नदीवेगस्य' स्रोतस ? आहोस्वित् ननु। अत्र पक्षद्वये मन्तुल्य तद्वाचकौ द्वितीयः प्रस्तुत. ["मन्त्रामन्त्रणे परिप्रश्ने" इति हैम ॥ "ननु" [रा-, वि-, म-]—"अथवा" [त-, भा-]]॥

1 गात्रोप etc —उपहननम् इति उप+हन+घञ भावे=उपघात power-less lessness In this sense वाचस्पति quotes "तथात्वञ्चेन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृति ।"

2. कुत किल etc —The point is – You are the cause of all this trouble and yet you ask what ails me ! This is queer *

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3 भो वयस्य &c —(a) वेतस &c refers to the water-cane The force of the current bends it and its movements are hence like those of a bump-back वैतसी वृत्ति is proverbial for 'yielding to force', cp. "आत्मा स रक्षित सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—प्रभवनम् भाव । भत्र् भावे। प्रकृष्टो भाव प्राभितत—। तेन। Here Bhattoji makes ण optional by the rule "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च"। The ण is विकल्पित्व, thus प्रभावेण or प्रभावेन। But the Vrittikara allows only प्रभावेण। (c) Reading ननु implies आक्षेप disapproval Two alternatives are suggested , आत्मन, and नदीवेगस्य, with disapproval of the former It is not a mere question with an indication of the answer wanted, something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,* अथवा would make it a simple question Hence I prefer ननु।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause

विदूषकः—मम वि भवं [ममापि भवान्]।

VIDUSHAKA—*And of me thyself*

राजा—कथमिव ।

KING—How so

विदूषकः—एव्व राअकज्जाणि उज्झिअ एआरिसे आउलप्पदेसे वणचरवुत्तिणा तुए होदव्वं, जं सच्चं पच्चह सावदसमुच्छारणेहिं संखोहिअसंधिबंधाणं मम गत्ताणं अणीसो म्हि संवुत्तो। ता पसीद मे एक्काहम्पि दाव विस्समीअदु [एवं राजकार्याणि उज्झित्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यं यत् सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसन्धिबन्धानां मम गात्राणाम् अनीशोऽस्मि संवृत्तः। तत् प्रसीद मे, एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्]।

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

VIDUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs, the ligatures of the joints of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey So favour me, do rest but a day

राजेति। 'तत्र' तस्मिन् कुसुमोल्लासविडम्बने 'मदोवेग' सति 'कारणम्' [कारण-मिति लिङ्ग क्लीबे]।

विदूषेति। 'मम अपि' सम्बन्धे 'भवान्' कारणम्।

राजेति। 'कथमिव' अहंकारणम्?

विदूषेति। प्रत्यह प्रकृतिभि र्मिलमानानि राज्ञः कार्याणि तानि 'उज्झित्वा' त्यक्त्वा 'त्वया एतादृशे भयावहे 'आकुले' अरण्यादौ 'प्रदेशे' एवम्' ईदृश 'वनचरवृत्तिना भवितव्य' वनचरेण इव वर्तितव्यम् बभ्रमणमिति ईदृशो मज्ञाता इत्यर्थ 'यत् सत्य प्रत्यह' प्रतिदिनं 'श्वापदानां' व्यालमृगाणां 'समुत्सारणे विद्रावणे मक्षोभिता 'सञ्चालिता 'सन्धिबन्धाः प्रत्यङ्गबन्धय येषां तादृशानां 'मम गात्राणाम् अनीश' अप्रभु सम्बन्धोऽस्मि' गात्रसञ्चालने नाह समर्थ। 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नो भव, 'एकम्' एकमात्रम् 'अह अपि' एकम् दिनम् ["राजाह सखिभ्यष्टच्" इति टच्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया।] विश्रम्यता' मृगयाया विरम्य विश्रान्तिर्लभ्यतां भवता। तेन ममापि विश्रम स्यात् ["यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्' [त., व्या.]— 'तत् प्रसादयिष्यामि विमृष्ट माम् एकाहमपि तावत् विश्रमितुम्' [रा., वि., म.]]॥

NOTES

1 कथमिव—इव is वाक्यालङ्कारे।

2 (a) कुल is समूह। आहृतानि कुलानि अस्मिन् आकुल a place where all sorts of things are huddled together तादृश' प्रदेश a wild tract तस्मिन्। (b) वने चरतीति वन+चर+ट कर्तरि=वनचर or वनेचर। तस्य वृत्ति, सैव वृत्तिरस्य तेन। बहु—। (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम्। Construe You have to lead the line of a forester. Really I have become &c यत् is idiomatic—वाक्यालङ्कारे। Or यत्सत्यम् is a compound अव्यय meaning Really. (d) अहनि अहनि=प्रत्यहम् daily वीप्सायां अव्ययीभाव.।

टच् समासान्त । भद्रबाहु is also allowable by the rule "द्वौ मातृन्यौव-दृग्धन्" । Again an अव्ययीभाव ending with अन् if the last word is neuter, takes टच् optionally, Hence अनाड is another form. (e) श्वापद &c —श्वन् पदानि the feet of a dog न becomes आ by the varttika "शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु" । श्वापदानि इव पदानि एषां श्वापदाः having feet like those of a dog i e having nails instead of hoofs Hence beasts of prey. सम + उत् + सृ + णिच् + णमुल् भावे अनुसृत्यादि starting from their lair See Tika है । Plural shows this has to be done several times in the day *(f) सन्धीभिन्न etc —सम् + धुम + विच् + अ सन्धि = सन्धिबिन्धा thoroughly shaken. सन्धीनां बन्धा ligatures of the joints । Now See Tika

3. (a) ईष्टे इति ईश + क्विप् (कर्तरि) or क कर्तरि = ईश lord न इश । (b) एकम् अहः इति एकाह one day टच् समासान्त (see Tika) ।"रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंस्त्वम् । तम् । "अह्नोऽह्न एतेभ्य " इति अह्नादेशे प्राप्ते"उत्तमैकाभ्यां च" इति प्रतिषेध । वि + अव + सोट लाम भावे = विप्रलम्भन ।

4 Reading—तत् मदर्थमुपावि etc is diffuse and less elegant than तत् भवोद । Besides the latter is more polite *

राजा (स्वगतम्)—अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसुता-मनुस्मृत्य मृगयाविक्लवं चेतः । कुतः—

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus, mine too the heart thinking of the daughter of Kasyapa, is declined towards hunting (Do you ask) Why ? This bow strung and with the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom instruction in guileless look was, as it were, given after having obtained the companionship of my darling

राजेति । 'अयं' विदूषकः 'च' एव मृगयार्थकेन विवादपरम् 'आह' भाषते । "ममापि चेतः" चित्तं 'काश्यपस्य' कण्वस्य 'सुतां' शकुन्तलाम् 'अनुस्मृत्य' ध्यायत् मृगयायां

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

विषये 'विक्लव' विमुखं जातम्। 'कुत' इति चेत् शृणु—नेति। अन्वय—अधिज्यम् आहितसायकम् इद धनु मृगेषु नमयितु न शक्नोमि, यै प्रियाया सहवसतिम् उपेत्य मुग्धविलोकितोपदेश कृत इव। व्याख्या—'अधिगता ज्या' मौर्वी येन तादृशम्, आरो-पितमौर्वीकम् 'आहित' संयोजित 'सायक' बाणः यस्मिन् तत् इद मदीय 'धनु' मृगेषु' हरिणेषु 'नमयितुम्' आकृष्ट 'न शक्त' समर्थ 'अस्मि' भवामि। किन्तु मृगैः एवकसामर्थ्यस्य कथाह—'यै', मृगै 'प्रियाया' कान्ताया, शकुन्तलाया 'सहवसति' सह-वासम् 'उपेत्य' लब्ध्वा सहवासस्य दान स्वीकृत्य 'मुग्धानि' मधुरतरलानि यानि 'विलोकितानि' आलोकनानि [नपु सके भावे क्त] तेषु 'उपदेश' शिक्षा 'कृत इव' मुग्ध-विलोकनशिक्षणस्य प्रतिदान दत्तमिव। यै प्रियाया उपदिष्टा तेषु कथ बाणः पात्यताम्। ["अस्मि शक्त" [रा-, वि, म-]—"उत्सहिष्ये" [१- आ] । "मुग्ध-विलोकितोपदेश" (रा-, वि-, म-)—"लोचनकान्तिसविभाग" (रा-, आ-)]॥

NOTES

1. विक्लव is विह्वल। Compare "वैक्लव्य मम तावदीदृशम्"—Act IV.

2 (a) नम + णिच् + तुमुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम्। Comp. "अथ मयवीक्षितानमनफके"—Magha I. 13 (which see). (b) सह एकत्र वसति सहवसति co-lodging सहसुपेति समास। ताम्। (c) इव् नतौ is प्राप्त्यर्थक here उप + इ + ल्यप् = उपेत्य having received (d) प्रियाया is better taken as षष्ठ्यन्त। (e) मुग्ध etc.—मुग्धानि विलोकितानि। कर्मधा—तेषु उपदेश सुप् सुपा। The idea in the second half is—they received (उपेत्य) the privilege of colodging [सहवसतिम्] from my darling [प्रियाया —दूती] and in the return gave her [कृत ■■] lessons as to how to look in a charmingly guileless way [मुग्धविलोकितोपदेश]।* Comp "सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु। व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि" ।—Kumara.

3 Reading [a] उत्सहिष्ये in the future refers to what will happen when meeting a stag [b] लोचनकान्तिसविभाग share

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

in the beauty of eye She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her [c] The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart [उत्सहिनो] to shoot at them [नमयितु धनु] I It is difficult to choose between the two sets of readings

विदूषकः (राज्ञो मुखं विलोक्य)—अत्तभवं किं वि हिअए करिअ मन्तेदि । अरण्णे मए रुदिदं आसि [अत्रभवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् आसीत]

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering I did the crying in a wilderness

राजा—(सस्मितम्)—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else ? I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me

विदूषकः—चिरं जीअ [चिरं जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—May thou living long ! Wants to go

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

KING—Stay, friend My say is not over yet.

विदूषकः—आणवेदु भवं [आज्ञापयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command

विदूषेति । 'अत्रभवान्' पूज्यः [इति प्राग्व्याख्यातम्], 'किमपि' वस्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' जल्पति । एतत् 'मया अरण्ये रुदितम्' मम अरण्ये रोदनम् 'आसीत्' अरण्ये रोदनमिव निष्फलं मे वचो जातम् ["अरण्ये रुदितम्" इति लोकोक्तिः] । कथ्यमानं न भवता मदुक्तं न श्रुतमेव । ["अरण्ये मया रुदितमासीत्" [रा०, वि०, म०]—"अरण्ये खलु मया रुदितम्" (न, त्या)] ॥

राजेति। 'अन्यत्' अपरं किं मन्त्रये? 'सुहृदो भवतो 'वाक्यं' मे अनतिक्रमणीयम् अलङ्घ्यम् 'इति' हेतोः 'स्थितोऽस्मि' मृगयागमनात् विरतोऽस्मि।

राजेति। अवशिष्यते इति 'अवशेषः' अवशिष्टं वस्तु। तेन सह 'सावशेषम्' असमाप्तम्। 'मे वचः सावशेषम्' वक्तव्यात् अनुक्तमप्यस्ति तच्च शृणु इति भावः।

विदूषकेति। अवहितोऽस्मि 'भवान् आज्ञापयतु' आदिश्यतां यत् श्रोतव्यं मया।

NOTES

1 a अरण्ये &c —मया has अनुक्ते कर्तरि तृतीया। षष्ठी is barred by "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्"। "अरण्ये रुदितम्"—weeping in a wilderness – does no good, because no one listens, so relief cannot be expected. Hence the phrase has become proverbial for anything (not necessarily weeping) done in vain * The construction is peculiar अरण्ये मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It was as if I wept in a wilderness. Or मया कृतं रुदितम् अरण्ये आसीत् —my weeping was done in a wilderness (c) The other reading "अरण्ये खलु &c" is more direct and simpler in construction.

2. सावशेषम्—अवशिष्यते इति अव+शिष+घञ् कर्मणि = अवशेषः residue, तेन सह। बहु—। With a residue, i.e unfinished

राजा—विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन् अनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम्।

KING—When rested, you will have to help me too in a matter requiring no exertion

विदूषकः—किं मोदअखज्जिआए तेण हि अअं सुगहीदो जणो [किं मोदकखादिकायाम्। तेन हि अयं सुगृहीतो जनः]।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats? Then indeed this has been well-chosen.

राजा—यत्र वक्ष्यामि। कः कोऽत्र भोः।

KING—In what I well tell you. Hallow ! Who is here ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु भट्टा [आज्ञापयतु भर्ता]।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command

राजेति । 'विश्रान्तेन' विनीतश्रमेण 'भवता ममापि एकस्मिन्' कस्मिंश्चित् 'अनायास-काले' आयासे श्रम रहिते कस्मिंश्चित् तथाविधे मुहूर्ते 'सहायेन' सह अयते गच्छति इति 'सहाय' अर्थात् तेन 'भवितव्यम्' । यथा अद्य मया भवतः श्रमापनयनकर्मणि मे सहायो भूत तथा ममापि कस्मिंश्चित् कर्मणि मम सहायो भूया , एवं मे हर्षो न भविष्यति इत्यर्थः ।

विदूषकेति । 'मोदकानां लड्डुकानां 'खादने' भक्षणे, तदास्वादे शीला 'मोदकखादिका [क्रीडाया धनुष्क्रियाणाम्] तस्यां 'किं' सहायमिच्छसि ? 'तेन हि' तदा 'तु अयं' अहं पीडया गृहीतः' सुष्ठु चिन्तित । "अनायासे कर्मणि" इति भवता उच्यते, किन्तु क्रीडां विना सर्वत्र क्लेशः । क्रीडास्वपि लड्डुकभक्षणम् अतीव सुखकरम् यदि तत्र सहायमिच्छसि, तर्हि योऽन्यतरः सहायो न लभ्य इति भावः ।

राजेति । 'यत्र' दक्षिण कर्मणि अहं 'वक्ष्यामि' तत्र त्वं सहायो भूया 'क अत्र भवति' 'भो क' अत्र द्वारि तिष्ठति ? इति दौवारिकम् आह्वयति [वाक्यमिदम् दौवारिकाह्वान वाक्यादि.] ।

प्रविश्येति । आह्वान श्रुत्वा 'प्रविश्य' द्वारि नियुक्त दौवारिक ["तत्र नियुक्त" इति ठक्] प्रणम्य' अभिवाद्य आह—'भर्ता' स्वामि 'आज्ञापयतु' आदिशतु दास्यते, मया ।

NOTES

1 (a) विश्रान्तेन—श्रम + क्त भावे = श्रान्तम् fatigue श्रम । विगत श्रान्तं यस्य तेन बहु— । Or वि + श्रम + क्त कर्तरि = विश्रान्त rested तेन । (b) भवि—मनुष्यै । I have helped you, do you too help me (c) अनायासे—आ + यस + घञ् भावे = आयास toil श्रम । Now See Tika. (d) सहायेन—सह अयते गच्छति इति सह + अय + अच् कर्तरि = सहाय a helper.

2. (a) मोदक &c—मोदयति इति मुद + णिच् ण्वुल् कर्तरि = मोदक a kind of sweet-meat. "मोदक खाद्यभेदेऽस्त्री" इति मेदिनी । Bhanuji

गुणा एव जाता न गुणे दोषा ["गुणादेव" [त-, न्या,—"गुण एव" [रा, वि म)] तानेव गुणान् आह 'तथाहि' इति।

अनेति। अन्वय—गिरिचरः नाग इव, देव, अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्वं, रविकिरणसहिष्णु, क्लेशलेशैः अभिन्नम्, अपचितमपि व्यायतत्वात् अलक्ष्यं, प्राणसारं गात्रं बिभर्ति। व्याख्या—गिरौ पर्वते चरति विहरतीति गिरिचरः ["चरेष्ट" इति टः] पर्वतविहारी नाग इव गज इव देव स्वामी अनवरत निरन्तर धनुर्ज्याया धनुःगुणस्य गुणस्य आस्फालनेन आकर्षणेन क्रूरं कठिनं पूर्वकायो यस्य ताद्दशम् रविकिरणसहिष्णु सौरकर सहिष्णु सहनशीलम् ("न लोक—"इति कारकषष्ठीनिषेधः] क्लेशस्य श्रमखेदस्य लेशैः अल्पेनापि अभिन्नम् अस्पृष्टम् अपचित कर्शनविहारात् एधितेन पीवरम् अपि व्यायतत्वात् विशालत्वात् अलक्ष्यं पीवरत्वेन अप्रतीयमान प्राणस्य बलस्य ["प्राणोऽनिले बले" इति हैम] सारं स्थिरांशमिव [सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः] गात्रं शरीरं बिभर्ति धारयति॥ ["क्रूरपूर्वम्" [रा वि म]—"क्रूरकर्मा" [त न्या]॥ 'सहिष्णु' [रा वि म]—सहिष्णु" [ता न्या]॥ क्लेश [म]—खेद" [रा त वि न्या]॥ अभिन्नम्' रा वि म —"अभिन्न" (त न्या)॥ उपेत्येति। उपेत्य समीपं गत्वा आह—स्वामीजयतु जयेन युज्यताम्। गृहीता निरूपिता श्वापदाः यासम् वा यस्मिन् तद्विधं जालम् अरण्यम्। कुत्र कथित श्वाप अस्ति कुत्र वा इह इति सर्वमस्माभि परिज्ञातम्। तत् अन्यत् वनम् अनवगाहमानाः अत्रैव देवः 'किं' किमर्थम् अवस्थीयते' हेदेन ? झटिति तत्र तान् व्यापादयतु स्वामी।

NOTES

1. (a) आज्ञा &c —ञ्रू or वच+लुट भावे=वचनम् speaking, uttering आज्ञाया वचनम् uttering the command उद्गत कण्ठः यस्य उत्कण्ठः Lit With the neck uplifted, but this indicates anxiety. Hence उत्कण्ठ, means anxious, eager, (b) इत —इदम्+ति (थस्)+सार्थे तसि this way.

■ (a) दृष्टदोषा—Which is known to produce evil effects (not that गुण does not exist) (b) स्वामिनि—The general is a servant (भृत्य), but he is a high officer; hence he addresses the

king as स्वामिन्। Contrast सखा निवृति of the दौवारिक। केवलम्—Alone, i e. the exclusion of दोष। (d) गुणाय—गुणम् आधातुं म हता = गुणाय स हता, i e "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति कर्मणि चतुर्थी। (e) दैव—Compare "राजा स्वामीति दैवेतिमत्यं भंदेति वाचमे"।

3 Reading—दृष्ट in दृष्टदोषा and केवलम् go against the reading गुण for गुणाय। If the former were intended, the poet would have probably said दोषोऽपि स्वामिनिमृगया गुण एव सहता। Besides मृगया स्वामिनि गुण conveys no meaning Because in the first place मृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदोषा, that which is दृष्टदोषा, i e possesses or imparts दोष, cannot be itself a गुण। दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव। Secondly, मृगया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण, the epithet दृष्टदोषा gives it a धर्म and makes it धर्मिन्, i e a द्रव्य।

4 (a) अनवरत=etc—अव+रम+क्त कर्तरि=अवरतम् ceased, न अवरतम् नञ्‌तत्—। धनुः स्थिता ज्या धनुर्ज्या string attached to the bow शाकपार्थिवादि। Separate mention of धनुस्‌ is necessary here, because pulling the ज्या alone is no exercise Prof Gajendragadker objects that by parity of reasoning ज्याशब्देनैव दूरत in Act III, should have been धनुर्ज्याशब्देनैव दूरत। Not at all The mention of शब्द implies that the ज्या is attached to the धनुस्‌ because the ज्या alone has no शब्द। Hence separate mention of धनुस्‌ is unnecessary But the ज्या attached to the धनुस्‌ (धनुः स्थिता) works as an excellent chest expander †. तस्या आस्फालनम् the drawing of the string attached to the bow अनवरत यथा तथा धनुर्ज्यास्फालनम् Incessant drawing of etc सहसुपेति समास। With आस्फालनक्रूर compare आस्फालनकर्कश in 'ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्र''—Kumara तेन क्रूरपूर्वम्। क्रूर—। क्रूरकर्मा or क्रूरपूर्वम् implies censure, and is therefore rejected [b रविकिरण सहिष्णु। सहसुपेति समास। Vamana however takes these under "गामगाम्यादि" and makes द्वितीया तत्—compounds with them. N B—षष्ठी समास as रविकिरणस्य सहिष्णु may also be got here.

(c) क्लेशलेशैः—Almost all editions read स्वेद for क्लेश। But the most valued of the benefits obtained from active exercise is श्रमजय—power to bear fatigue. If we omit क्लेश there is nothing in the sloka to refer to this, कालिदास refers elsewhere to श्रमजय as a गुण deriveable from मृगया। Thus "परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम्। श्रमजयात् प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ।" Raghu IX. This is a reason for retaining क्लेशलेशैः। There are also reasons to reject स्वेदलेशैः। In the first place absence of sweat (स्वेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt Thus—"तस्य कर्कशविहारसम्भवं स्वेदमाननविलग्नजालकम्। आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः।" * etc (d) व्यायतत्वात्—वि+आ+यम +त कर्मणि = व्यायत vast, विशेषेण आयतं व्यायतं। तस्य भावस्तत्त्वम्। हेतौ पञ्चमी। A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यायतत्वात् (through hugeness) अलक्ष्यम् not noticeable, (e) अलक्ष्यम्—लक्ष+णिच+यत् कर्मणि लक्ष्यम् noticeable न लक्ष्यम् not noticeable, i e that which cannot be noticed as reduced. (f) प्राणसारम् = Raghava explains प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यस्य तत् with vigour alone left

5. गृहीत etc —The General here feigns keenness—The beasts are tracked already Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport !* For वागुरा see वागुरावृत्तसारैः —Ante pp 207

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिबन्धो भव। अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये। (प्रकाशम्) प्रलपत्वेष वैधेयः। ननु प्रभुरेव निदर्शनम्।

---

* Adopted by prof. Gajendragadkr.

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥५॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind (Aloud) The fool is raving Why, your majesty himself is the proof The body becomes light and fit for exertion, with the waist thin from reduction of fat The minds of animals, as disturbed in fright and anger, are noticed too That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark Verily, they falsely call chase a dissipation Whence is such pleasure ?

राजेति। 'मृगयाम् अपवदन्तम्' निन्दितुं श्रोतमस्य भीतवत्वात् इति 'मृगयापवादी' माधिव्यनिन्दक, तेन माधव्येन' तदाश्वा निरूपणेन 'मन्द' कृतेन 'उत्साह' भावको यस्य तथाविध आत्मज्ञोऽपि 'क्लान्तोऽस्मि' कथितोऽभवत्।

सेनेति। ('जनान्तिकम्' राज्ञा अश्रुत यथा तथा माधव्यं प्रति आह) 'स्थिर' अचल 'प्रतिबन्धी' बाधा यस्य तादृशो 'भव'। 'स्वामिनः' चेतसो 'वृत्तिं' व्यापारं छन्द निश्चयं 'अनुवर्तिष्ये' अनुसरिष्यामि। यदहं मृगया शोभामि तत् स्वामिसमक्षं, न हि स्वमतेन। तत् त्वं इदं बाधस्व येन प्रभुः मृगयां न करोत्येव। 'एष वैधेय' मूर्खो माधव्य 'प्रलपति' असम्बद्धं भाषते। अस्य वचनं न ग्राह्यम्। तत्र प्रमाणं कि ब्रूम 'ननु प्रभु' स्वामी भवान् 'एव निदर्शनं' दृष्टान्त। भवान् दृष्ट्वा एव भाषते माधव्योक्तम् उन्मत्तप्रलापमात्रम्। ["प्रतिबन्धी" (रा॰, वि॰, क॰)—"प्रतिपक्षी" (त॰ ना॰)। "प्रलपत्येष" (त॰, अ॰, क॰)—"प्रलपति" (र॰, वि॰)। "वैधेय" (र॰ना॰, दि॰, स॰) "वैधवेय" (रा॰)]। मेद इति। अन्वय—वपु मेदश्छेदकृशोदरं लघु उत्थानयोग्य भवति। भयक्रोधयो सत्त्वानां विकृतिमत् चित्तमपि लक्ष्यते। चले लक्ष्ये इषवः सिध्यन्ति (इति) यत् धन्विनाम् स च उत्कर्षः। मृगयां मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति। ईदृक् विनोद कुतः। व्याख्या—वपु शरीरं

'मेदश्छे' दस्याः छेदेन निरासेन 'कृशोदरं' तनुमध्यं दर्शनीयमित्यर्थः। किंच 'लघु' सत्पतनक्षमं सत् उत्थानयोग्यम् आयासक्षमं 'भवति' तेन सर्वेषु प्रसादं न भजते। 'भये क्रोधे' च 'सत्वानां' प्राणिनां 'विकृतिमत्' विकृत 'चित्त' स्य 'उत्थाने' दृश्यते, एषः भीतस्य बहिराकारः, एषः क्रुद्धस्य इति ज्ञायते, तेन च प्रहसमातने भीतोऽक्रुद्धो वा इति ज्ञात्वा कर्तव्यस्मात्सरित् करोति। 'चले' चाकति 'लक्ष्ये' शरवेधे 'इषव' शरा 'सिध्यन्ति 'प्रसीदन्ति' चलदपि लक्ष्यं घातयन्ति इति, तत् 'धन्विनां' धनुर्धराणाम् (धनुरधीनशस्त्रिप्रभृतयो धनुर्धर्याय) 'स च' स एव (विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गता) 'उत्कर्षं' गौरवम्। तत्र गौरवं मृगयायां सम्भ्रमम्। तथा एवं गुणा तां 'मृगयां मिथ्या' अकारणम् 'एव व्यसनं' दोषं 'वदन्ति' पण्डिताः तदाहरन्ति ("मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः।" इति मनुः)। 'ईदृक्' एवंविधः 'विनोदः' प्रमोदः 'कुतः' कुत्रापि। तन्मात्रकस्य निन्दावादोऽयमुपेक्ष्य एव॥

NOTES

1. (a) सखे etc —You oppose I will humour ! We can see now what to think of his keenness in the preceding page (b) प्रतिषा for प्रतिबन्ध seems unsuitable

2. (a) वैधेय —वि+धा+यत् कर्मणि = विधेयम् that which has to be enjoined विधातव्यम् शास्त्रविधिः। तस्य चक्षम् (अधिकारी) इति विधेय+अण्=वैधेयः one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (प्रलपति)। (b) मन्ये चार्थे—in refutation of Vidushaka Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृगया।*

3 (a) मेदश्छेद etc —कृशम् उदरं यस्मिन्, बहु—मेदस छेदः मेदश्छेदः, दैतत। तेन कृशोदरम्। दैतत्—(b) लघु—Raghava says—मेदश्छेदकृशोदरम्,

* Adopted by prof Gajendragadkar

भवति लघु। But मेदश्छेद is the हेतु of लघुत्व and कृशोदरत्व as well It seems better not to speak of कृशोदरत्व as हेतु of लघुत्व after having distinctly mentioned मेदश्छेद। Say मेदश्छेदलघु or कृशोदरलघु, but not both I have therefore explained differently in the Tika (c) उत्थानयोग्यम्—उद्+स्था+ल्युट् भावे=उत्थानम् exertion उद्योग। तस्य योग्यम्।

4. (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean धनुस् bow Hence धन्वम् एषामस्ति, or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन्+इनि मत्वर्थे—धन्विन archers तेषाम्। "धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापि स्थलेऽपि च" इति मेदिनी। Ordinarily इनि is not available after धन्वन् and the गणकार cites it under the ब्रीह्यादि class, so as to take इनि optionally by the rule "ब्रीह्यादिभ्यश्च"। Panini's ब्रीह्यादि is described by the गणकार as धन्वादि। There as an example of धन्विन् he quotes this very line from Sakuntalam, thus – "धन्वी यथा—उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले"—Ganaratnamahodadhi Verse 425 (b) व्यसनम् —व्यस्यते क्षिप्यते कर्त्तव्यात् धन्यता श्रीयते अनेन इति वि+अस+ल्युट् करणे।

विदूषकः (सरोषम्)—अवेहि रे उच्छाहइत्तुअ। अत्तभवं पकिदिं आवण्णो। तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्सवि मुहे पडिस्ससि [अपेहि रे उत्साहहेतुक। अत्रभवान् प्रकृतिमापन्नः। त्वं तावत् अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः नरनासिकालोलुपस्य जीर्णर्क्षस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि]।

VIDUSHAKA – (Angrily)—Avaunt! You tempter His Highness has returned to his senses You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose

विदूषक। ('रोषेण' कोपेन सह यथा) 'रे उत्साहहेतुक' उत्साहस्य 'हेतु' कारकम् (कुत्सायां कन्) 'अपेहि' दूरं व्रज। 'अत्रभवान्' मान्यः राजा 'प्रकृतिं' स्वभावम् 'आपन्नः' प्राप्तः। तदेव उत्तम् हित अत कृतयो यति, स्वभूमा तु प्रकृतिस्थ

सह रमयस्व। मन्ये 'त्वं तावत् अटवीत,' गुहाग् 'अटवी' गुहम् आहिण्डमान' गाहमान भराणां नासिकायां नवनासिकामथवी 'लोलुपस्य' तस्य ऋक्षस्य 'कस्यापि जीर्णर्क्षस्य' ऋक्षभल्लूकस्य 'मुखे पतिष्यसि' तेन व्यापादयिष्यसे। ["अपेहि रे उत्साहहेतुक" (न, श्या, म)। राघवविद्यासागरौ एतत् न पठतः]।

NOTES

I (a) उत्साह &c—कुत्सित उत्साहहेतुः इति उत्साहहेतु+कन् or क। (b) नवनासिका etc—अर्हति लुप्यति इति लुप+यङ्+अच् कर्मणि भावार्थे वाम् =लोलुप greedy. (c) जीर्ण ऋक्ष जीर्णर्क्ष or जीर्ण ऋक्ष, तस्य। Beasts of prey take to man-eating when they get old जीर्ण or otherwise unable to hunt. Probably the bear considers the human nose a delicacy. 'भल्लूका मनुष्याणां नासिकां गृह्णन्ति'—Dasakumara quoted by Monier-Williams

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसन्निकर्षे स्थिताः स्मः। अतस्ते वचो नाभिनन्दामि। अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विस्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥६॥

KING—Good General, we are staying near a hermitage. So I do not endorse your remark To-day, then let the buffaloes plunge into the waters of of pools tossed up repeatedly with their horns, let the deer-tribe practise ruminations in herds formed under shades, let the digging up of bulbs be quietly done by rows of boars in shallow lakes, and let this bow of ours enjoy rest with grip of the string loose

राजेति। 'भद्र' सौम्य 'सेनापते आश्रमस्य सन्निकर्षे' समीपे 'स्थिताः स्मः' तिष्ठाम 'अतो' हेतो 'ते वचनं न अभिनन्दामि' नाद्रिये॥ ["सन्निकर्षे" (न, श्या)—"..." (रा, वि)—"सन्निकृष्टे" (म)]॥ गाहन्तामिति। अन्वयः—

महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं गाहन्ताम्। मृगकुलं छायाबद्धकदम्बकं रोमन्थ-मभ्यस्यतु। वराहततिभिः विस्रब्धं पल्वले मुस्ताक्षतिः क्रियताम्। इदम् अस्मद्धनुश्च शिथिलज्याबन्धं (सत्) विश्रामं लभताम्। व्याख्या—'महिषाः निपानस्य' उपकूप-जलाशयस्य सलिलं' जलं शृङ्गैः विषाणैः 'मुहुः' वारं वारं 'ताडितम्' उच्छलितं यथा तथा 'गाहन्ताम्' विशन्तु स्नानाभावात् स्वच्छन्दं जलं मज्जन्तु। 'मृगकुलं' हरिणयूथम् समूहं यत्र छायायां बद्धकदम्बकं' रचितवर्गं सत् 'रोमन्थं' चर्वितचर्वणम् 'अभ्यस्यतु' अनुशीलयतु॥ 'वराहाणां' शूकराणां 'ततिभिः' श्रेणीभिः' विस्रब्धम् निःशङ्कं यथा तथा 'पल्वले' क्षुद्रसरसि [अल्पजलाशये] 'मुस्तानां' घासमूलानां 'क्षतिः' उत्खननं 'क्रियतां' विधीयताम्। 'इदम्' एतत् 'अस्माकं धनुश्च शिथिलम्' श्लथः 'ज्याबन्धः मौर्वीबन्धनं यस्मिन् तथाभूतं सत् 'विश्रामं' व्यापारविरतिम् [अभ्यास पर्यायः, अवश्यविरतिविभागाद्युक्तम् इति] 'लभतां' प्राप्नोतु निर्व्यापारं तिष्ठतु इत्यर्थः॥ ["विस्रब्ध" (रा०, वि०, म०)—"विश्रब्धं" (मा०, व्या०)॥ "ततिभिः" (वि०, म० —"पंक्ति" (रा०, मा०, व्या०)]॥

NOTES

1. (a) सेनापते—This address pays the General a complement You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well but there are other considerations We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c (b) With the reading अभिहतं explain अभिहतं देवी।

2 (a) निपान &c—निपीयते अस्मिन् इति नि+पा+ल्युट्, अधिकरणे = निपानम् a pool "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये" इत्यमरः। Here उप-कूपजलाशय—a trough near a well—does not apply Such a trough is not possible in the wilderness It is better taken as any piece of shallow water (b) शृङ्गैर्मुहुस्ताडितम् is an adverbial phrase qualifying गाहन्ताम्। See Tika Raghava takes it as qualifying निपानसलिलम् (c) छाया etc —कदम्ब means समूह। "वृन्दे कदम्ब नीपे ना"। कदम्बमेव कदम्बकम्। कन् स्वार्थे। बद्धं कदम्बकं येन। बद्ध—। कुल and कदम्ब mean apparently the same To avoid tautology let बद्ध-कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and कुल

to the whole herd, a single कुल producing different Kadambakas (d) रोमन्थम्—रोम मथ्नातीति रोम+मन्थ+अण् कर्त्तरि The cure for disease पृषोदरादि। The rumination is supposed to do good to the cattle (e) अभ्यस्यतु—अभि+अस् (दिवादि)+लोट् let them do it over and over again. (f) These two lines indicate absence of disturbance, hence, ease and confidence On this point छुट. and अभ्यस्यतु are suggestive * (g) वराहपतिभि for वराहततिभि has the weighty support of Bhoja and Vamana It is supported to imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting for * (h) विश्रामम्—विश्रामयति इति वि+श्रम+णिच् अण् कर्त्तरि = विश्राम that which relieves fatigue, i e rest श्रम। Here in simply वि+श्रम+घञ the sutra "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" will bar वृद्धि। In श्रम+णिच the rule "मितां ह्रस्वः" does not stand in the way for under this rule वृत्तिकार has the remark 'केचिदत्र 'वा' इत्यनुवर्त्तयन्ति। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन उत्कामयति संकामयति इत्येवमादि सिद्धं भवति'। Mallinatha takes advantage of this to defend "विश्राम" 'विश्रामयन्' &c Haradatta however is opposed to it Or say श्रम एव श्राम, fatigue प्रज्ञादि अण्। विगत श्रामो यस्मिन् तत्। विश्रमम् is Bhoja's reading Vamana has विश्रान्तिम्। (i) छाया बन्ध। इतम

3 Remark—The metre is शार्दूलविक्रीडितम्। See under मोहारा, &c Act I The figure is स्वभावोक्ति। See under ग्रीवाभङ्ग &c Act I The काव्यप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रमभङ्ग। The commentator thereon remarks— अत्र गाहन्तामिति कर्तृकारकवाचकतिङा प्रक्रम्य क्रियतामिति कर्मकारकवाचकता'।

सेनापतिः—यत् प्रभविष्णवे रोचते।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः। यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः। पश्य—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति ॥८॥

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

KING—Well, then recall the forest surrounders that have gone before My soldier have to be so warned that they do not disturb the forest of penance Know that in ascetics with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning Like sungems, pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

GENERAL—As Sire commands

सेनेति । 'प्रभविष्णवे' प्रभवतोऽस्माय स्वामिने ["क्रुध्यतामां प्रीयमाणः" इति चतुर्थी सम्प्रदाने] 'यत् रोचते' तदेव भवतु । स्वामिवाक्य तथास्तु ।

राजेति । 'तेन हि' 'पूर्वं' गतान् प्रस्थितान् 'वनग्राहिणो वनवेष्टकान् 'निवर्तय' प्रत्याहर । 'मे सैनिका, यथा तपोवन न उपरुन्धन्ति पीडयन्ति 'तथा निर्दिश्यन्ताम्' निवारयितव्या । पश्य' जानीहि—शमेति । अन्वय —शमप्रधानेषु तपोधनेषु दाहात्मक निगूढम् तेज अस्ति हि । स्पर्शानुकूला सूर्यकान्ता इव अन्यतेजोऽभिभवात् तत् [ते] वमन्ति । व्याख्या—'शम' शान्ति 'प्राधान्येन सेवा' येषां तेषु 'तपोधनेषु' मुनिषु 'दाह' दहनम् 'आत्मा' स्वभावो यस्य तथाविध 'तेज' ज्योति शक्तिविशेष 'गूढ गुप्तम्' च हि यथा । 'स्पर्शे' करपरामर्शे 'अनुकूला' सुखा करवाला 'सूर्यकान्ता ' मणिभेदा 'इव अन्यस्मात् तेजस ' ज्योतिष ' अभिभव ' तिरस्कारः तस्मात् हेतो 'तत्' तेज ते 'वमन्ति' आविष्कुर्वन्ति [गौणश्च इयं वाक्यतापरिहार] । ["तत" (रा , वि-, म-) "अपि" (त-, क्षा-) । "तदूष्य" (रा-, वि-, म-)— "ते दाष" (त-, क्षा) । "वमन्ति" (रा-, वि , म-) "दहन्ति" (त-, क्षा-) ।

NOTES

1. प्रभविष्णवे—प्र + भू + इष्णुच ताच्छील्ये अर्थे रि=प्रभविष्णु the lord The usage is वैदिक । तथा । "क्रुध्यतीनां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी । This is artfully worded He is overjoyed but assumes the air of chagrin Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when my orders to stay in !!!* Cp "विनियोग प्रसादो हि किङ्कर प्रभविष्णुः"—K VI

2 (a) पूर्वं गता पूर्वगता gone first सहसुपेति समासः । तान् । गतपूर्वान्

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar

is also allowable as साधित by the rule "भूतपूर्वे चरट्"। (b) वनवाहित—वन वहनेतु शीलमेषाम् इति वन+वह+णिनि कर्तरि ताच्छील्ये—वनवाहिन्। तान्।

3. [a] अनुकूला कूलम् अनुकूला favourable, मार्दवम्—। स्पर्शानुकूला: tolerating handling, c. f 'स्पर्शक्षम रत्नम्—Act. I [b] अन्यतेज: &c. —अभि+भू+अप्+भावे=अभिभव affront, अन्यत् तेज: or अन्यस्य तेज:, कर्मधा—or तत्पु—। तस्मात्; or तेन अभिभव। Affront from energy of others सहसुपेति समास or तत्पु। तस्मात्। हेतौ पञ्चमी। Or अभिभवं प्राप्य वमन्ति इति 'ल्यब्लोपे' कर्मणि पञ्चमी। [c] वमन्ति—वम्+लट्, अन्ति literally to vomit. Here in the secondary sense गौणवृत्त to exhibit. It is ग्राम्य in the मुख्य sense but not so in the गौण। दण्डिन् says "निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते।"

4 Remark—Here the king points out to the General the risks he runs if he does not check his men [सैनिक]। The ascetics appear to be harmless creatures [शमप्रधान]। But your men must not take liberties with them for they know how to burn. There is fire in them [तेज अंस] only it is hidden [गूढ इव]। Molest them they will show the fire. Look at the sunglass. You can handle it. But let sun's heat [अन्यतेजस्] oppress it and it burns all that approach it. Cp "न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते। स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः" &c. in Uttara. So do go and call back your men. This is a dodge to send the General away because the king wants to be alone with the jester *

विदूषक—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो [ध्वंसतां ते उत्साहवृत्तान्त:]। (निष्क्रान्त: सेनापति:)।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned. [Exit General]

राजा (परिजनं विलोक्य)—अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेषम्। रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING (Looking at his attendants)—Go and put off your hunting dress. Raivataka, you too see that your post is not vacated

परिजनः—जं देवो आणवेद [यत् देवः आज्ञापयति]। (निष्क्रान्ताः)।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit)

विदूषकः—किदं भवदा णिम्मच्छिअं। सम्पदं इमस्सिं पादवच्छायाविरइदविदाणसणाहे सिलायले उवविसदु भवं जाव अहम्मि सुहासीणो होमि [कृतं भवता निर्मक्षिकम्। साम्प्रतम् अस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि]।

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably

विदूषकेति। 'नेदं [illegible]' [illegible] 'कृत्वा' 'भवता' [illegible]। [illegible] दर्शनेन प्रोत्साहय॥ ['भवता' (क०) – भवति (रा०)]॥

राजेति। ['परिजन' [illegible] विलोक्य दृष्ट्वा, [illegible] [illegible], [illegible] 'मृगयावेशम्' [illegible] 'अपनयत' परित्यजत। [illegible] 'रैवतक' इति दौवारिकसम्बोधनम् 'त्वमपि स्वम्' [illegible] 'नियोगम्' अधिकारं [illegible] [अधिकरणं भज] 'अशून्यं' [illegible] पूर्णं 'कुरु' इति एव [illegible]।

विदूषेति। 'भवता' [illegible] 'निर्मक्षिकम्' [[illegible]] 'कृतम्'। परिजनानाम् [illegible] [illegible] [illegible] देवः। 'साम्प्रतम्' अधुना 'अस्मिन् पादपच्छायया विरचितं यत् 'वितानम्' [illegible] [illegible] ["वितानमुल्लोचे" इति विश्वकोषः] तेन 'सनाथे', युक्ते 'शिलातले' [illegible] भवान्,

'उपविशतु'। उपविष्टे भवति 'तावत् अहमपि सुखम् आसीनो भवामि' इत्युक्त्वा स्थातुमशक्तः उपवेशनसुखमनुभवामि इदानीं ["पादपच्छायाविरचितवितानच्छायां शिलातले" (का., न., म.)—"पादपच्छायायां विरचितलताविताननिर्मिते दर्भासने" (रा. वि.)]।

NOTES

I. (a) उत्साहवृत्तान्त—वृत्त: वार्ता account or प्रवृत्ति news. "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः"। The Jester refers to the news "मृगयोत्साहवृत्तान्तम्" with which the General entered The news is tempting to a hunter—it is an उत्साहकारणम्। May such news cease to come (अपगताम्)।* (b) अतिक्रान्त will refer to the past. The Jester does not care for the past, he wants no such news in future

2. परिजन—जन has ज्ञात्यर्थवचनम्। परितो जनः परिजन attendants It means attendants at the chase i e the Yavana women.

3. (a) नियोगम्—नियुज्यते अधिकृत इति नि+युज्+घञ् अधिकरणे = नियोग appointment, post, i e the door (b) अशून्यम्—न शून्यम् not vacant तथा।

4 (a) निर्मक्षिकम्—The jester notices how the king sends away the General, the attendants the warder He expects some confidential talk, and remarks "कृतं भवता निर्मक्षिकम् i e now tell me what you have got to say, there is none to overhear (b) पादप &c —वितन्यते इति वि+तन्+घञ् कर्मणि = वितानम् a canopy नाथेन सह सनाथम् furnished with a master Hence secondarily "taken care of" "looked after," "well furnished" &c पादेन पिबति इति पाद+पा+क कर्तरि = पादप a tree, so called because it drinks (पिबति) sap from the earth with its roots (पादेन)। पादपस्य छाया पादपच्छाया। We do not say पादपानाम् because that will give पादपच्छायम् in the neuter by the rule 'छाया

* Adopted by Prof Gajendragadkar

व्यपदिश्यते"। तथा चिरचितम्। इतम्—। तादृश शिलातलम्। क्रमधा—। मेव समाधम्। इतम्—। तथिव। Here the jester points to a particular stone-slab under the shade of a tree which by completely shutting out the sun very well serves the purpose of a canopy spread over the slab. Prof Gajendragadkar justly objects to this reading saying that—"The shade is cast on the ground while the canopy is overhead." The objection cannot be met unless we suppose that by छाया we mean by लक्षणा that which causes छाया i. e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact is all the readings available here are objectionable. The time was early morning so the reference to पादपच्छाया is unintelligible. Besides there are other serious objections against the other readings. The suspicion is irresistible that originally the plain अखिन् शिलातलं was the text but subsequently qualifying epithets to शिलातलं were interpolated.

5 (a) यावत indicates dependence. My sitting depends upon your sitting. The कमकार says यावत् is used in senses other than those mentioned [कप्यादि हुटजे]. These have to be gathered from usage. [b] सुखासीन —आस + शानच् = आसीन seated. सुखेन आसीन indicates ease when sitting down. We require ease while seated. Prefer सुखमासीन। अहमुपविशामास।

राजा—अच्छाग्रत।

KING—Go in front.

विदूषक—एदु भवं [एतु भवान्]। (उभौ परिक्रम्य उपविष्टौ)।

VIDUSHAKA—Come your Majesty. [The two go round the stage and sit down.]

राजा—माधव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम्।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the

benefit of his eyes as what is worth-seeing has not been seen by you.

विदूषकः—नं भवं अग्गदो मे वट्टइ [ननु भवान् अग्रतो मे वर्तते]।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me

राजेति—'चक्षुष्मतां' इति यावत्।

विदूषकेति। 'एतु' नाम चक्षुष्मत् चक्षुष्मत्।

राजेति। 'अनवाप्तम्' चक्षुषः 'चक्षुषो फल' दृष्टव्यदर्शनं येन तथाभूत इति। 'येन' इत्यस्य 'त्वया' इति भवतो चक्षुषम् 'त्वया दर्शनीय द्रष्टव्य वस्तु 'न दृष्टम्' यदा 'येन त्वया दर्शनीय न दृष्ट' स त्वम् अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि इत्यर्थः। कश्चित् चक्षुः येन इति त्वया इत्यनेन समानाधिकरणम्। उत्तरवाक्यगततत्त्वेन तमादायात तच्छब्दोपादान नापेक्षते। यदि द्रष्टव्य न दृश्यते तदा किं फल ते चक्षुषा इति भावः।

विदूषक इति। राजोक्तिम् असहमान आह 'ननु' दर्शनीयतमस्य भवतो 'भवान्' मे 'अग्रत' सम्मुखे 'वर्तते' तत् किं इदा भवान् न दृष्ट मया इति?

NOTES

1. अनवाप्त &c.—अन + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained चष्टे इति चक्ष + उसि [णी] कर्तरि = चक्षु that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप्तम्। अनवाप्त चक्षुःफल येन। बहु—। Or—अवाप्त चक्षुःफल येन। बहु—। न अवाप्तचक्षुःफल। We do not get चक्षुष्फल because the विसर्ग in चक्षु is अव्यय। ["चक्षि: ख्याञ्" इति ख्याञादेश उसिरिति सार्वधातुकम्। तेन न ख्याञ्]।

2. ननु—Implies आक्षेप। How can you say I have not seen what is worth seeing? Even now your majesty stays before me, and Where on earth is there a better looking person ?*

राजा—सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति। अहं तु ताम् आश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

KING—Every one sees his own as beautiful But I speak referring to Sakuntala the very ornament of this hermitage

विदूषकः (स्वगतम्)—होदु से अवसरं ण दाइस्सं [भवतु अस्मै अवसरं न दास्यामि]। (प्रकाशम्) भो वअस्स, दे तावसकण्णआ अब्भत्थणीआ दिस्सदि [भो वयस्य, ते तापस-कन्यका अभ्यर्थनीया दृश्यते]।

VIDUSHAKA [Aside]—Well I will not give him scope [Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be wooed by you ?

राजेति । 'सर्वः' आत्मीयं स्वजनं 'कान्तं' मनोहरं 'पश्यति' । अत खलु स्व मेव दर्शनीयं मन्यते । 'एतत् तु नाम आश्रमस्य' अस्य तपोवनस्य 'ललामभूताम्' भूषणस्वरूपाम् ["चिह्ने ध्वजे भूषायां ललामेति बुधैः स्मृतम्" इत्यनेकार्थकोषः] शकुन्तलाम् अधिकृत्य लक्ष्यीकृत्य 'ब्रवीमि' । तथा ते चन्तु यत्र सैव तथा न दृष्टा ।

विदूषक—इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अस्य तावत् एव प्रवेशं किन्तु अहम् 'अस्मै अवसरम्' अभिप्रायस्य प्रसरं न दास्यामि' । अभिलाषं विनिघ्नन् एव शकुन्तलाव्यापारात् निवर्तयिष्यामि । 'प्रकाशम्' सर्वं श्राव्य—'भो वयस्य' सखिवयस्य सख 'ते' तव 'तापसकन्यका' तपस्वी ब्राह्मणकन्या 'अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीया 'दृश्यते' प्रतिभाति। किमेतत् अनार्यं ते ?

NOTES

1. आश्रम &c —भूत is सम like [तुल्य]। भूत आदौ प्राप्ते त्रिषु समे सत्ये" इत्यादि मेदिनी। ललाम or ललामम् is ornament ललामेन or ललामं यथा तथा ललामभूता। Those who hold that भूत means सम only when it is an उपपद have to take it as नित्यसमास। For details here see under प्रतिरूपता in Act VI

2 [a] भवतु = An अव्यय indicating a sudden thought A resolution made there and then [b] अवसरदानम्, इति अव + सृ + अ अधिकरणे अप्रत्ययः = अवसर, an opportunity (c) The jester here makes up his mind (भवतु) to thwart the king अवसरं न दास्यामि— I will not encourage him

3 तापसकन्यका—कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका। तपः अस्यास्तीति तापसः ascetic. अत् सततं। तस्य कन्यका। Mark the impropriety Being a क्षत्रिय you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचार, you are going to violate आचार।*

✓राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते।

सुरयुवतिसम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम्।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided. Like a Navamallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned

विदूषकः (विहस्य)—जह कस्सवि पिण्डखज्जूरेहिं उव्वेजिदस्स तिन्तिलीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभोइणो भवदो इमं अब्भत्थना [यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिड्याम् अभिलाषो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिभोगिणो भवत इयमभ्यर्थना]।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजेति। 'पौरवाणां' पुरुवंशीयानाम् आर्यं 'मनः परिहर्तव्ये' वस्तुनि अर्थे विषये 'न प्रवर्तते'। यदि शकुन्तला क्षत्रिये परिहर्तव्या स्यात्, मम मनः तत्र न यायात्।

सुरेति। अन्वय—शिथिलम् अर्कस्योपरि च्युत नवमल्लिकाकुसुममिव तदुज्झिताधिगत सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम्। व्याख्या—'शिथिलं' वृन्तात् भ्रष्टम् 'अर्कस्य' (आकन्दस्य इति भाषा) उपरि च्युतं पतितं 'नवमल्लिकायाः कुसुममिव' पुष्पमिव

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

यादौ 'उज्झितं माता त्यक्ता पश्चात्' अधिगत मुनिना प्राप्त 'सुरयुवति' अप्सरा मेनका 'सम्भव' कारणं यस्या 'किल' 'तादृशमेव' 'तत् मदभिलषितं 'सुतं' कन्यका 'अपत्यं' कन्या शकुन्तला। अपरार्धस्य तु कथं परिहार्या।

विदूषक इति। राजोक्तौ अनादरप्रकाशार्थं 'विहस्य' ईषद्धसित्वा आह 'यथा' यद्वत् 'पिण्डखर्जूरैः' अतिमधुरैः खर्जूरमेदैः 'उद्वेजितस्य' पीडितस्य जातारुचेः 'कस्यापि' जनस्य 'तिन्तिण्याम्' अम्लरसायां चिञ्चायाम् 'अभिलाषो भवेत्' जात स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] तथा तद्वत् 'स्त्रीरत्नानि' परस्त्रीः 'परिभोक्तुं' भोक्तुं यस्य तस्य भवत' इयम् एषा तपस्विकन्यापरिचयविषयिणी 'अभ्यर्थना' प्रार्थना। यस्या तावदपरिहार्या एव शकुन्तला। किन्तु यानि रत्नभोगानि ते अन्तःपुरे सन्ति तैश्चामवत तुल्यैव वनवासिनी। तत्र अज्ञाता भवामाकाङ्क्षा इति भावः। { 'स्त्री' (-, वि-—'भव पुरस्त्री—' (ग ज्ञा म) ॥ परिभोक्तुमिव' (ग ज्ञा)—' परिभावित' (दा वि) ॥

NOTES

1 (a) सुरयुवति &c —युवन् + ति स्त्रियाम् = युवति a young woman सुराणां युवति a heavenly maiden i e an अप्सरस्, referring to मेनका। (b) किल—वार्तायाम् or अवधारणे। (c) अपत्यम् —न पतन्ति पितरः अनेन इति नञ् + पत + यत् करणे व्युत्पत्तिः that which prevents the ancestors from going to hell, i e progeny (d) तत्—That i e. *the one of which I am speaking Here* अपत्यं *is not necessary* प्रस्तावादेव सम्बन्धोपादन नापेक्षते। (e) उज्झित &c —Abandoned (by the mother and found by the sage), "पूर्वं कालेऽत्र—" इति कर्मधा—। The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl *The match will therefore give an exalted rank to the race of* पुरु। Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "अप्सरसंभवा" । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view

2 *Remark—Note how the gender changes with the objects* compared Thus (1) सुरयुवति and नवमालिका both in the feminine,

this is necessary in speaking of the mother (ii) कुन्द and अर्क both masculine and represent the father (iii) पत्र and कुसुम both in the neuter; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name (अपत्य)। Again the circumstances are similar too—(iv) शुद्धवति is high, कुन्द is low, so also नवमल्लिका is high and अर्क is a low shrub.—(Akanda). (v) उज्झित by the higher one and अधिगत by the lower, so also शिरीष from the higher one and च्युत on the lower

[illegible] (a) N B.—Navamallika Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works

3 (a) The jester now attacks from another side He ridicules the king's taste (b) विहस्य—It is the laugh of ridicule * (c) उद्+विज+णिच्+क्त कर्मणि = उद्वेजित troubled पिण्डखर्जूर is very sweet, too much of sweet things produces disgust and causes loss of appetite Then chutni of tarmarind is welcome (तिन्तिण्यामभिलाष)। But then that is for a moment only Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets Such seems to be case with you now * (d) स्त्रीरत्न &c —"जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते"। स्त्रीषु रत्नानि स्त्रीरत्नानि the best of the female sex No निर्धारण, no prohibition of षष्ठीसमास because निर्धारण takes place only when three things are mentioned, viz (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole These do not occur here स्त्रीरत्न+परि+भुज्+णिनि कर्तरि ताच्छील्ये = स्त्रीरत्नपरिभोगी (णिनौ बाहुलकात् भोगार्थे कुत्वम्) or परि+भुज+घञ = परिभोग। स्त्रीरत्नस्य परिभोग। स अस्ति यस्य इति मत्वर्थीय इनि one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तथा। (e) The jesters' point is—The incomparable beauties in your harem are the sweets You have had too much of them To improve your appetite for them you desire this tarmarind or the her-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mit's daughter for a change I understand you! You will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour Now, think if that would be either honourable on your part, or, just with regard to this simple maiden of the forest

4 Readings—[a] अन्तःपुरस्त्रीरत्न is more definite, but स्त्रीरत्न alone too leaves no doubt as to who are meant [b] परिभाविन् one who despises does not suit the context

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so

विदूषकः—तं क्खु रमणिज्जं जं भवदो वि विम्हअं उप्पादेदि [तत् खलु रमणीयं यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration

राजा—वयस्य, किं बहुना—

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

KING—Friend, what use saying much? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful

राजेति । 'एनां' शकुन्तलां 'तावत् न पश्यसि येन' हेतुना 'एवम् अवादीः.' इत्य-वादिषि [अवदनं भूते लुङ्] । न हि सा त्वया दृष्टा अतएव एवम् उच्यते त्वया ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रतिमाभवत् ॥ · तिल तिल समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता। तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ ·अत्र सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे। प्रार्थनीयैव रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥—Mahabharata , such was her loveliness, that Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have a good look at her Compare—"इद् कामस्य चाल्पर्यं गतया पार्श्वतस्तथा। अभ्यदक्षिणपद्मात् दक्षिण निःसृत मुखम् पृष्ठत परिवर्तन्त्या पश्चिम निःसृत मुखम् ॥ गतया चोत्तर पार्श्वमुत्तर मुखम् ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठत पार्श्वतोऽग्रत ॥ रक्तान्तानां विशालानां सहस्र सर्वतोऽभवत् ॥—Mahabharata. Cp. Kalidasa's description of Urvasi's beatuty—"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकर। वेदाभ्यासजडः कथ नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिद रूप पुराणो मुनि" ॥

4. Reading—The sloka is a knotty one No two commentators agree in their explanation Raghava's construction is—(शकुन्तला) विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा नु। रूपोच्चयेन मनसा कृता नु। धातुर्विभुत्व तस्याः वपुश्च अनुचिन्त्य सा स्त्रीरत्नसृष्टि मे अपरा प्रतिभाति। अपरा जगत्स्त्रीरत्नसृष्टिविलक्षणा। Vidyasagara construes—(शकुन्तला) विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा। नु रूपोच्चयेन मनसा कृता। धातुर्विभुत्व तस्याः वपुश्च अनुचिन्त्य मे सा अपरा स्त्रीरत्नसृष्टि प्रतिभाति। अपरा—अनन्यसदृशा। Our explanation (see Tika) gives this sense—Thinking of her loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to create her But when I remember that विधि is omnipotent, I fancy that like celebrated गौरम, created for the destruction of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरत्नसृष्टि in Sakuntala; but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्म himself, and not his menial विश्वकर्मन् that did the work. Even he had to draw a picture first and then infuse life into it, or perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse and did it all with his mind though the materials employed, were the same as previously used by विश्वकर्मन् viz. the assemblage of all that is beautiful in the universe * The result has been a lovelier production than तिलोत्तमा herself Note the two

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness First – Implements are the same (hands), the mode of work is different (चित्रे निवेश्य &c) Second = Material the same (रूपोच्चय), the Implements are different (mind and hand) Of course there is this additional common difference that in one case the servant (विश्वकर्मन्) works, in the other the master (धातृ) himself Prof Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect, viz तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मन्। This is *immaterial Even though shaped by विश्वकर्मन् she was* none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मन् was in the matter Thus – "ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वं तां सर्वतस्तदा मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य विश्वकर्माणमाह्वयत्। व्यादिदेश पितामहः। सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः॥" – Mahabharata

5 Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious, वसन्ततिलका is the metre.

विदूषक—जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रूअवदीणं [यदि एवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्]।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties

राजा—इदमपि मे मनसि वर्तते।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहैर्
अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः॥१०॥

KING—That is just what is in my mind [Or—This too is in my mind] Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided I know

have रूपक in the first two lines (see वातेरित &c Act. I) and उत्प्रेक्षा in the third (see कृशतरं Act I)].

विदूषकः—तेन हि लहु परित्ताअदु णं भवं। मा कस्सवि तवस्सिणो इङ्गुदीतेल्लचिक्कणसीसस्स हत्थे पडिस्सदि [तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान्। मा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदीतैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति]।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil

राजा—परवती खलु तत्रभवती। न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः।

KING—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति। तेन हि यद्येवं तदा 'भवान् एनां' शकुन्तलां 'लघु' झटिति 'परित्रायतां' रक्षतु। कुतोऽस्या भयमित्याह—'इङ्गुदीतैलेन चिक्कणं' स्निग्धं 'शीर्षं' मस्तकं यस्य तादृशस्य, अत एव कुत्सिताकारस्य 'कस्यापि तपस्विनः' 'हस्ते' सा 'पतिष्यति' तेन ऊढा तद्भोग्या भविष्यति ["हस्ते पतनम्" इति लौकिकोक्तिः] इति 'मा' मा भूत्॥ [तैलचिक्कण (ट०, म्रा०, म) "तैलमिश्रचिक्कण" (रा०, वि०)]।

राजेति। 'तत्रभवती' शकुन्तला 'पर' अन्यः अस्ति यस्याः प्रभुत्वेन इति 'परवती' पराधीना 'खलु'। 'गुरुजनः' येन सा परवती स 'च अत्र' अस्मिन् तपोवने 'न सन्निहितः' न उपस्थितः। अतो लघु परित्राणं न सम्भवति।

NOTES

1. तेन हि etc —The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate * In "तैलमिश्रचिक्कण" मिश्र is superfluous.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. परवती &c —The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master Her father has to be apporached, but he is away. Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic not woo and win her of that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now. Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विश्रान्तेन भवता ममाप्यनेन अविलम्ब्यम्—Ante)

विदूषकः—अथ भवन्तं अन्तरेण कीदृसो से दिट्ठिराओ [अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृश अस्या दृष्टिरागः]।

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour?

राजा—निसर्गादेव अप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः। तथापि तु—
अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम्।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥

KING—A hermit's daughter is indeed naturally un-obtrusive Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled, but as if the smile arose from some other cause. Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed

विदूषेति। 'अथ' प्रश्नान्तरे, गुरुजनस्य असन्निधानपक्षे पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ["अन्तरान्तरेणयुक्ते" इति द्वितीया] अस्या शकुन्तलाया 'दृष्टिरागः' नेत्रप्रीतिः 'कीदृशः' ['अथ" (त, व्या-, अ)—'अत" (रा-, वि)]। "भवन्तमन्तरेण" (रा, वि-, अ-) "तत्रोपरि" (त-, व्या-)]।

राजेति। 'तपस्विकन्याजनः' 'निसर्गात्' प्रकृत्या [इतो पञ्चमी] 'एव अप्रगल्भः' अधीरगुणभावः। 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि।

अभीति। अन्वय —मयि अभिमुखे सति संहृतं तया ईक्षितम्। अन्यनिमित्तकृतोदयं हसितम्। अतो मदनो विनयवारितवृत्तिः न विवृतः न च संवृतः। व्याख्या—मयि

अभिमुखे' मयि दृष्टनेत्रे सति 'अन्यत' परावर्तितं च यथा तथा 'तथा' अन्यमनस्का 'ईक्षितं' दृष्टम् [भावे क्त]। 'अन्यस्मात्' मदभिन्नात् 'निमित्तात् कारणात् 'उदय' आविर्भावो यस्य हासस्य, तत् यथा तथा 'हसितं' हासः कृत [भावे क्तः]। 'मद मदन' कन्दर्पः 'विनयेन' सुशिक्षया 'वारिता' निरुद्धा 'वृत्ति' प्रसरो यस्य तथाविध सन् 'न विवृत' प्रकाशित 'न च न संवृत' गोपित । 'मयि ईक्षित' मन्मथस्य इसितञ्च तेन मन्ये सा अनुरक्ता। किन्तु ईक्षणं मन्मुख हासश्च निमित्तान्तरात्, इति तु उदासीनेति प्रतीयते। एवं मतिं न जाने "कीदृशोऽस्या दृष्टिरागः" इति भाव। ["हसितम्" (न- वि-, व्या-, म)—"ईक्षणम्" (रा-,)। 'कृतोदयम्'—(रा-, वि-, म-) "कथोदयम्" (त-, व्या-)]॥

NOTES

1 अथ—An अव्यय। Suggests an alternative (विकल्प)। "अथाथो मङ्गले स्यातामधिकारे च मङ्गले। विकल्पानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्यसमुच्चये ॥" इति मेदिनी। First, tell me if she likes you or not If you are liked (विकल्प), a solution is posible, even though the father be absent (b) अन्तरेण—Towards with reference to. An अव्यय। Compare='देवी वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि'—Act V (c) दृष्टिराग—रज्यते अनेन इति रञ्ज+घञ् करणे=राग colour, i e expression, पश्यत्यनया इति दृश+क्तिन् करणे=दृष्टि। तस्या राग the expression of her eyes (d) With the reading अत्र for अथ take अत्र as द्वितीयार्थे त्रल्। अत्रभवन्तम् towards your honour

2 (a) निसर्ग—निसर्गो सृज्यते इति नि+सृज्+घञ् कर्मणि=निसर्ग nature स्वभाव। (b) प्रगल्भते इति प्र+गल्भ+अच् कर्तरि=प्रगल्भः forward, out spoken न प्रगल्भः।

3 (a) अभिगत मुखमस्य अभिमुख, बहु—। तस्मिन्। भावे क्ती। (b) अन्यत निमित्तम् some other cause कर्मधा—। तेन हेतु एतत्। तादृश उदयो यस्य, तत् यथा तथा। (c) विनय·—वि+नी +अच् भावे=विनय discipline. वृ+णिच्+क्त कर्मणि=वारिता checked. विनयेन वारिता checked by decorum तादृशी वृत्तिर्यस्य। (b) The sense is—I may say she betrayed love, because she glanced at me But then she withdrew the glance when I faced her'

which is not encouraging Again, her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine So I can say neither that she loved me, not that she does not The metre is द्रुतविलम्बित ।

विदूषकः—ण क्खु दिट्ठमेत्तस्स तुह अङ्कं आरोहदि [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्कम् आरोहति] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen [Or—She does not sit on your lap just as you are seen ?]

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । तथाहि—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

KING – But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion, saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees

विदूषकेति । प्रथमदर्शने एतदेव पर्याप्तम् । दृष्ट एव इति दृष्टमात्रम् [मिश्र-समासो—मयूरव्यंसकादि] तस्य, दृष्टमात्र 'तव' न तु अन्यस्य, अधिष्ठितमा 'न खलु अङ्कमारोहति' । यद्वा—परिहासोक्तमेतत् । 'दृष्टमात्रस्य तव अङ्क' न खलु 'आरोहति' ? इति काकु । दर्शनमात्रमेव अङ्कमारोहतु इतीव न अभिलाष प्रतिभाति ।

राजेति । 'मिथः' अन्योन्य 'प्रस्थाने पुनः' गमनकाले तु [पुनर् इति भेदे] 'तत्रभवत्या' शकुन्तलया 'शालीनतयापि' अधृष्टतया अपि लज्जया तथा यत् इत तिरापि, 'कामम्' यथेष्टं 'भाव' अनुराग 'आविष्कृत' प्रकाशित । 'तथाहि'—

, दर्भेति । अन्वय —तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकाण्डे दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इति स्थिता, द्रुमाणां शाखासु असक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदना च आसीत् । व्याख्या—'तन्वी' कृशाङ्गी शकुन्तला 'कतिचिदेव' [redacted] तु बहूनि 'पदानि गत्वा अकाण्डे' अनवसरे ["काण्डोऽनवसरे वारि" इति धरणि] मिथ्यैव इत्यर्थः 'दर्भस्य' कुशस्य 'अङ्कुरेण' सूच्या 'चरणः क्षतः' पादो विद्ध 'इति' एवमुक्त्वा 'स्थिता' निश्चला आसीत् । 'द्रुमाणां' वृक्षाणां 'शाखासु असक्तमपि' अपरिलग्नमपि 'वल्कलं' लग्नमिव विमोचयन्ती शाखामुक्तं कुर्वती सती विवृत्त ' परावृत्त मदभिमुखमिति यावत् वदन' मुखं यस्याः तथाविधा च आसीत्' जाता ॥ भूयोऽपि मां द्रष्टुमिच्छन्ती लज्जया सखीभ्य स्वाभिप्रायमगोपयित्वा व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भाव ॥

NOTES

1 (a) दृष्टमात्रस्य—"मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" इत्यमर । Hence अवधारणे । दृष्टमात्रम् is the neuter by the rule "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो" । But कालिदास has elsewhere विद्मात्र in the sense विद्व on in the masculine We avoid मात्रच् स्वार्थे because "वत्वन्तात् स्वार्थे—" restricts it to words ending in वत् only, such [redacted] यावत्, तावत् &c (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—No woman sits on the lap of one who is but seen only once If प्रश्न, then the remark is sarcastic—Oh । She does not sit on your lap as soon as your are seen !! Is that makes you doubt her love ?

[redacted] स्निग्ध &c —(a) Here the king refers to more positive indications of love (b) पुन —Shows the differnce (भेद)। The previous indications were vague but (पुनर्) these are more decisive (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्हति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो"—शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अधृष्ट and अकार्य respectively "अधृष्ट अप्रगल्भ (shy) खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते" – Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i e one who does not know

the ways of the world—Bashful तस्भाव ग्राम्यता। We take it in the neuter, because if we derive first ग्राम्या in the feminine we shall not have पुंवद्भाव with तल् प्रत्यय। (d) अपि—गर्हायाम्। The *force is*—*Through bashfulness she could not disclose her wish to her friends* The ruse she adopted was through bashfulness Even thus she betrayed herself

3 (a) अकाण्डे—न काण्डे अकाण्ड no occasion तस्मिन्। (b) स्थिता—स्था + क्त कर्त रि stopped (c) कति—किम् + डति। चित is an अव्यय having here the sense of अपि। कतिचित=कति अपि, i e an indefinite few (d) The metre is वसन्ततिलका।

विदूषक—तेन हि गहीदपाहेओ होहि। किदं तुए उववणं तवोवणं त्ति पेक्खामि [तेन हि गृहीतपाथेयो भव कृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे]।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि। चिन्तय तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छाम.।

KING—Friend, I have been recognised by some of the ascetics, think then with what pretext I may again visit the hermitage

विदूषकः—को अवरो अवदेसो तुम्हाणं राआण [को अपरः अपदेशो युष्माकं राज्ञाम्]। णीवारच्छट्टभाअं अम्हाणं उवहरन्तु त्ति [नीवारषष्ठभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति]।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings? Be it this "Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains"

विदूषकेति। तेन हि' यस्येव तर्हि' गृहीत' सञ्चित' पाथेय' यन्तु: पथि साधु वस्तु येन तादृशो भव'। शकुन्तलारूपात् मत्वाम् त्वया न निर्वर्ति तन्य किन्तु तत्प्रति-

मंपदो इति—हन्त हर्षे। सिद्ध सम्पन्न कार्य प्रयोजनं यस्य तद्‌विधो स्व' भवाव। राजदर्शनार्थं चलितो सफलो जातो न वा इति संदिहानो न स्यात् इति श्रुत्वा हृष्टो तापसौ एवम् उचतुः।*

NOTES

1. निर्वर्तन्ति—निर् + वृत + लट् अन्ति here [वर्तते—ते, उताप—ऊर्वे वसासि—ते, वसास्ते]।

2 (a) उत्तिष्ठति—Accrues उत्पद्यते। उद् + स्था takes आत्मनेपद when it does not mean to 'get up', the rule being—उदोऽनूर्ध्वकर्मणि। Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get आत्मनेपद, because, for the आत्मनेपद, the Varttika 'ईहायामिति वक्तव्यम्' requires the meaning to be "to make an effort.' (b) वर्णेभ्यः —From the four वर्ण class as distinguished from the forester (आरण्यक)। अपादाने पञ्चमी। (c) क्षयि—क्षीयते इति क्षि + इनि ताच्छील्ये कर्त्तरि। (d) तपःषड् &c. षट् here means षष्ठ, the sixth by the maxim 'सङ्ख्याशब्दस्य—' etc, see Tika Hence it is not a संख्या and the rule "द्विक स्त्रियां संख्यायाम्" does not apply Thus षड् भाग षड् भाग कर्मधा। तपस षड् भाग। तम। (e) अक्षय्यम् नैतुं शक्यम् इति क्षि + यत् कर्मणि अक्षय्यम् by निपातन in the rule 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे'। The usual form is क्षेयम् in the sense क्षेतुमर्हम्। (f) आरण्यका अरण्ये भवा इति अरण्य + वुञ् by the rule 'अरण्यान्मनुष्ये'। Nom to ददति।

3 Remark—उत्तिष्ठति is usually used with reference to income as in ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति। It is customary to speak of income as धन not as फल Hence, prefer the reading धनम् to फलम्।

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अये धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम्।

KING—Ha! By their deep and calm voice they are bound to be ascetics.

(प्रविश्य) दौवारिकः—जेदु जेदु भट्टा। एदे दुवे इसि-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

कुमारआ पडिहारभूमिं उवट्टिदा [जयतु जयतु भर्ता। एतौ द्वौ ऋषिकुमारकौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ]।

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious. (Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths have approached the ground at the door

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ।

KING—Then let them enter without delay

दौवारिकः—एसो पवेसेमि [एष प्रवेशयामि] (निष्क्रम्य ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) इदो इदो भवन्तौ [इत इतो भवन्तौ]।

WARDER—Here, I am letting them in (Going out and reentering with the hermit youths) This way, Sirs, this way.

गर्जितेति। ('कर्णं दत्त्वा' श्रुत्वा, आह) 'धीराः' गम्भीराः 'प्रशान्ताः' स्थिराश्च ये स्वराः कण्ठध्वनयः तैः उपलक्षितैः ["इत्थम्भूतलक्षणे" इति तृतीया] तपस्विभिर्भवितव्यम्। यथा धीराः प्रशान्ताश्च कण्ठस्वराः श्रूयन्ते, तथा मन्ये तापसा आगता इति भावः।

जयत्विति। ऋषी आम् कुमारकौ चेति ऋषिकुमारकौ तापसयुवानौ 'प्रतिहारस्य' द्वारस्य 'भूमिं' देशम् 'उपस्थितौ' प्राप्तौ।

तेनेति। 'तेन हि' अत 'तौ' 'अविलम्बितं' झटिति यथा तथा 'प्रवेशय'। इत इति। 'भवन्तौ इत इत' अस्यां दिशि उपवर्तताम् यत्र राजा आस्ते।

NOTES

1. धीर &c —धीर is deep Compare "प्रथमानामधीरनादिनीम्"। धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्वी is like जटाभिस्तापसः। Such voice, like matted locks, indicates तपस्वी। Hence इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया।

2 प्रतिहार &c —प्रतिह्रियन्ते राजसकाशं नीयन्ते जना अस्मात् इति प्रति + हृ + घञ् अपादाने—प्रतिहार the gate तस्य भूमि।

3 अविलम्बितम्—विलम्बितम् विलम्बः। भावे क्त। अविद्यमानं विलम्बितं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा। बहु—।

4 एषः—Implies instant execution

(उभौ राजानं विलोकयतः)। प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः। अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि। कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति।
अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः॥१४॥

(The two look at the king) FIRST HERMIT—Oh! The attractiveness of his person though resplendent! Or this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment. He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heavens.

अहो इति। 'अहो' आश्चर्ये अव्ययम्। 'दीप्तिमतोऽपि' तेजसा भास्वरस्यापि अस्य 'वपुषः' 'विश्वसनीयता' विश्वासयोग्यता। अस्य भासुरमपि वपुः विश्वासमुत्पादयति भयं नैव जनयति इत्यर्थः। 'अथवा' नैतदाश्चर्यम्। 'उपपन्नं' युक्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभ्यः' कण्वादिभ्यः [अन्यार्थभिन्नशब्दयोगात् पञ्चमी] 'नातिभिन्ने' अनतिभिन्ने ऋषिकल्पे [नञर्थेन नशब्देन 'सुपसुपा' इति समासः] 'राजनि' दुष्यन्ते। ["एतदस्मिन्" [त-, न्या-, म-]—"एतत्" [रा-, वि-]। "ऋषिभ्यो नातिभिन्ने" [रा- वि]—"ऋषिकल्पे" [त, न्या-, म-]]।

अधीति। अन्वयः—अमुनापि सर्वभोग्ये आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता। रक्षायोगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति। वशिनः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुण्यः मुनिरिति शब्दः चारणद्वन्द्वगीतः मुहुः द्यां स्पृशति। व्याख्या—'अमुना' राज्ञा 'अपि' ऋषिभिः इव 'सर्वैः भोग्ये' व्यवहर्तव्ये 'आश्रमे' गृहस्थाश्रमे, ऋषिपक्षे तपोवने, 'वसतिः' वेश्म

गृहम् ["वसती रात्रिवेश्मनो " इत्यमरः] 'अध्याक्रान्ता' अधिकृता । 'रक्षार्थं' प्रजापालने 'योगात्' व्यापारात् 'अयमपि' ऋषिरिव 'प्रत्यहं तपः' भुक्तं 'संचिनोति' अर्जयति 'वशिन' लोकेशस्य आत्मेशस्य च 'अस्यापि' ऋषिरिव 'केवलं राजन्' इति शब्द 'पूर्वो' यस्मात् तादृश 'पुण्यः' पवित्र 'मुनिरिति शब्द' आख्या 'चारणयो' वैतालिकयो देवगायनयोर्वा 'द्वन्द्वेन' युग्मेन 'गीत' सन् 'मुहुः' वारं वारं 'दिवं' स्वर्गं स्पृशति' अधिरोहति । ऋषिरिवायमाश्रमवासी तपश्चर्याशील । भेदस्तु अयं राजपूर्वको ऋषि राजर्षि इत्येतावदेव । अतोऽहं ब्रवीमि 'ऋषिकल्पो नातिभिन्नः राजनि' इति ।

NOTES

1. (a) शान्तरम्य &c —Sages are of august appearance, yet they can be approached with confidence · The king does not differ much from a sage Hence, like that of sages his appearance too is confidence creating though august The next sloka explains how he does not differ much from a ऋषि। *

2 (a) अध्याक्रान्ता &c —This is the first point of resemblance with a sage, viz the king has an आश्रम which is the resort of all, (b) रक्षायोगात् &c —Sages practice तपस्। So does this king by his self-sacrifice in offering protection to his subject (c) He too is वशिन् like a sage The sage is वशिन् because he is जितेन्द्रिय। This king is doubly वशिन् because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation "वश: प्रभुत्वे इच्छायां" इति कोष । He is therefore entitled to be called a मुनि like the sages for, "दुःखेष्वनुद्विग्नमना: सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते"॥ (d) With these three points of agreement and only one differrance (केवल राजपूर्व,) he is truly ऋषिकल्पो नातिभिन्न । (e) द्वन्द्व—द्वि is duplicated and by निपातन becomes द्वन्द्व। "पूर्वपदस्य च अभावो निपात्यते । उत्तरपदस्य च अत्वम्"—Bhashya. Neuter by usage कोपत्व लोकात्। "अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम्" । Bards always (अत्यन्त) appear two together सहचरित before kings Hence they are अत्यन्तसहचरित। Also they are लोकविज्ञात।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ?

SECOND H.—Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H.—Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम्
एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।
आशंसन्ते समितिषु सुरा बद्धवैरा हि दैत्यै-
रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥१५॥

SECOND H.—Well then it is no wonder that this person with arms long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of Puruhuta Indra (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Puruhuta)

गौतमेति। हे 'गौतम' किम् अयं स इविह 'बलभिद' इन्द्रस्य 'सखा' ["राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्] दुष्यन्त इति काकु ।

अथेति। अथ किम् इति स्वीकारोक्तिः। स एव इत्यर्थः।

तेनेति। अन्वयः—तेन हि नगरपरिघप्रांशुबाहुः अयमेकः उदधिश्यामसीमां कृत्स्नां धरित्रीं भुनक्ति, दैत्यैः बद्धवैरा हि सुराः समितिषु अस्य अधिज्ये धनुषि पौरुहूते वज्रे च विजयम् आशंसन्ते, [इति] यत् एतत् न चित्रम्। यद्वा—सुराः समितिषु पौरुहूते वज्रे [सति] अस्य अधिज्ये धनुषि विजयम् आशंसन्ते च [इति] यत् एतत् न चित्रम्। व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिनाकी अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर परिघ' पुरार्गला इव 'प्रांशू' दृढदीर्घौ बाहू भुजौ यस्य सः [अत्र विशिष्यहारैव हेतुप्रयासः] 'अयम् एकः, एकल' 'उदधिः' सागर एव 'श्यामा' नीला 'सीमा' यस्य ताम्

["डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति डाप् । उपसर्जनत्वम् । ततष्टाप्] 'कृत्स्ना' समग्रा 'धरित्रीं' भुवं 'भुनक्ति' पालयति, 'दैत्यैः' असुरैः सह 'बद्ध' कृत 'वैरं' विरोधः येषां तथाविधाः 'हि सुराः' देवाः । यतो बद्धवैराः ततः इत्यर्थः [हि हेतौ च] 'समितिषु' युद्धेषु दानवयुद्धेषु 'अस्य' दुष्यन्तस्य "अधिज्ये" आरोपितगुणे 'धनुषि' पुरुहूतस्य इन्द्रस्य इदं 'पौरुहूतम्' ऐन्द्रम् । तस्मिन् 'वज्रे' च 'विजयम्' अरिपराभवम् 'आशंसन्ते' इच्छन्ति विजयाशंसया स्थापयन्ति इत्यर्थः इति 'एतत् न चित्रं' न आश्चर्यम् । यद्वा—'सुराः' समितिषु पौरुहूते वज्रे सति अनादृत्य ["षष्ठी चानादरे" इति अनादरे भावलक्षणे सप्तमी] 'अस्य चाधिज्ये धनुषि विजयमाशंसन्ते च' [अत्र भुनक्ति सुराः आशंसन्ते च इति समुच्चये चकारः] इत्यादि प्राग्वत् ॥ सति एवं विधे देवोत्कर्षे सर्वमेतत् सम्भवति इति भावः । | "समितिषु सुराः" [त०, श्या, वि०, म०]—"सुरयुवतयः" [रा] ॥ "बद्धवैराः" [रा, वि०—] "सक्तवैराः (त०, श्या०, म)] ॥

NOTES

1. बलभित् &c—बलं तदाख्यमसुरं भिनत्ति दारयति वज्रेण यः स निहन्ति इति बल + भिद् + क्विप् = बलभित्, the slayer of बल। A proper name of Indra.

2 अथ किम—This is a compound अव्यय indicating assent अभ्युपगम।

3. (a) उदधि &c—By the rule "उदकस्योदः संज्ञायाम्," उदक becomes उद when leading in a compound which is a संज्ञा। Hence उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि अधिकरणे संज्ञायाम् = उदधि the sea सीमन् + डाप् स्त्रियाम् = सीमा boundary श्यामा सीमा श्यामसीमा blue boundary कर्मधा—। उदधिः, श्यामसीमा यस्याः ताम्। (b) धरित्रीम्—धरति इति धृ + इत्र कर्तरि + ङीप् स्त्रियाम् (गौरादि) the earth (c) नगर &c—परिहन्यते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघ the bar of city gates "परिघोऽस्त्री योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च" इति हैम । हन becomes घ by the rule "परौ घः"। नगरस्य परिघः। स इव प्रांशू long and stout like the bar of the city-gate, उपमानकर्मधा। तादृशौ बाहू यस्य। This gives the reason why it is not strange that this person lords it over the whole earth, and is invited to succour the gods With such powerful arms, all this is expected of

him. (d) भुनक्ति—guards "भुजोऽनवने"—भुज will have आत्मनेपद except when meaning to guard' 'to protect'[(अवन) । Here the meaning is 'to guard' hence भुनक्ति not भुङ्क्ते । Compare "बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्" in the sense 'to enjoy' (e) आशंसन्ते—They expect In this sense शंस is always preceded by आ and is आत्मनेपदी । "आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के" has शंस with a different root आ + शंस, which means to tell' and is परस्मैपदी । (f) समित्सु—सम्भूय यन्ति यासु इति सम् + इ + क्विप् अधिकरणे = समित्सु battles

4 Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators According to the usual construction, the second half gives the reason for the first half It is no wonder that his person &c because the gods expect &c But then what purpose is to be served by नैव हि ? In fact नैव हि makes what has gone before the reason for what follows, Thus if this (अयम्) be the man then indeed (नैव हि) it is no wonder &c Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika The second seems better, It makes the king's bow superior to even Indra s thunderbolt With धनुषि विजयमाशंसन्ते, compare 'भिदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्ष्मणे'—Raghu

5. Reading (a) समितिषु सुरा seems better than सुरयुवतय because it is more natural to speak of the males of one country सुरा as in enmity with the males दैत्यैः of another country—सुरा दैत्यैर्बद्धवैरा is perfectly natural सुरयुवतयो दैत्यस्त्रीभिर्बद्धवैरा may be tolerated some how, but सुरयुवतयो दैत्यैर्बद्धवैरा, is as absurd as सुरा दैत्यस्त्रीभिर्बद्धवैरा । वैराचरण is not a feminine characteristic at all.*

(b) सक्तवैरा gives the same meaning, but seems to sin against

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

the style. आश्रमस्थं मनस्विषु सुरा समर्थ्येषा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoils the वैदर्भीरीति which prevails in the sloka

उभौ (उपगम्य)—विजयस्व राजन् ।

BOTH H (Having approached)—Be thou victorious, O king

राजा (आसनात् उत्थाय)—अभिवादये भवन्तौ ।

KING—(Rising from his seat)—I salute both of you

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरतः) ।

BOTH H —Blessings to thee (They offer fruits)

राजा (सप्रणामं परिगृह्य)—आज्ञामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow)—I solicit commands

उभाविति । 'उप' समीपे गत्वा 'उपगम्य' । विजयस्वेति ["विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्] । अभीति । 'भवन्तौ अभिवादये' नमामि ।

स्वस्तीति । भवते स्वस्ति' मङ्गलं भवतु ["नमः स्वस्ति—" इति चतुर्थी] ।

फलेति । रिक्तपाणिना राजदर्शनं निषिद्धम् इति फलानि गृहीत्वा आगतौ तौ तानि राज्ञे 'उपहरतः' समर्पयतः ।

राजेति । ['प्रणामेन' नम्रतया सह 'परिगृह्य' फलानि स्वीकृत्य आह] ।

आज्ञामिति 'आज्ञां' निदेशं शीघ्रम् 'इच्छामि' कृत्वा भवन्तौ तोषयामि युवाम् { "आज्ञामिच्छामि" [वि , म-]—"आज्ञापयितुमिच्छामि" [रा] } ।

NOTES

1 विजयस्व—No enemy is referred to It is better taken as अकर्मक in the sense—'Do you prosper'

2. अभिवादये—The merit accruing from salutation goes to the agent Hence "भिवादये" इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

3 फलानि उपहरतः—Kings have to be approached with some sort of present "रिक्तपाणिर्न सेवेत राजानं दैवतं गुरुम्" । Compare—

* Adopted by Prof Gajendragadkar

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्"—Raghu. "सोपायनोपस्थितलोकपालम्" —Bhatti, &c

4 आराधयितुमिच्छामि for आराधयामि is unnecessarily roundabout. The king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love-affair

उभौ—विदितो भवान् आश्रमसदामिहस्थ, तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you—

राजा—किमाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

KING—I am favoured

विदूषक (अपवार्य) एसा दाणिं अणुऊला दे अब्भत्थणा [एषा इदानीमनुकूला ते अभ्यर्थना]।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now this request is favourable to you

विदित इति। इह तिष्ठतीति 'इहस्थ', अत्र स्थित 'भवान्' आश्रमे सीदन्ति इति 'आश्रमसद्,' तपोवनवासिन. ("सत्सूद्विष.—" इति क्विप्) तेषां 'विदित' ज्ञातः [वर्त्तमाने क्त । "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी]। भवान् अत्र स्थित, इति मुनयो जानन्ति 'तेन' हेतुना 'ते भवन्त प्रार्थयन्ते'—।

ऽ

तवेति । 'तत्रभवतो' मान्यस्य 'महर्षेः' कण्वस्य' असन्निधिरेव 'असान्निध्यम्' असमीपस्थितिः । 'असान्निध्यात्' दूरावस्थानात् (हेतौ पञ्चमी) 'रक्षांसि न इष्टेः यागस्य विघ्नम् उत्पादयन्ति' कुर्वन्ति । 'तत्' तस्मात् 'कतिपया' का अपि अनिर्दिष्टसंख्या (कतिपयशब्द अनिर्दिष्टसंख्यार्थं अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्) 'रात्रीः' (अच् समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) 'सारथिद्वितीयेन' सारथिमात्रसहायेन 'भवता आश्रमः' कण्वस्य अनुपस्थितौ अधुना 'असनाथः' अनायकः भवदुपस्थित्या 'सनाथः' क्रियताम् 'इति प्रार्थयन्ते' ।

विदूषकेति । 'अपवार्य' अन्यं अश्रुतम् उक्त्वा आह ।

एषेति । 'एषा अभ्यर्थना' तपोवनवासिनां प्रार्थना 'इदानीम्' अस्मिन् अवसरे ते 'अनुकूला' सपक्षा, अस्मदभिप्रायदर्शिनी । ["एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना" (रा-, वि-, म)—"एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहस्तः" (त-, ध्या-)] ॥

NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आश्रमसद् which is got from आश्रमसदः by विभक्तिविपरिणाम। It is याच्यर्थ hence द्विकर्मक, one कर्म being भवन्तम् and the other इति further down This इति refers to the whole of तत्र भवत ... क्रियतामाश्रम ।

2 किमाज्ञापयन्ति—This is an interruption The word प्रार्थयन्ते (they solicit) the king considers too high to come to him from the Munis, and he hastily puts in what he considers, the correct word आज्ञापयन्ति (they command)

3 (a) असान्निध्यात्—सम + नि + धा + कि भावे = सन्निधि presence सन्निधिरेव इति सन्निधि + ष्यञ् स्वार्थे = सान्निध्यम । न सान्निध्यम् । नञ् तत् । तस्मात् । (b) रक्षांसि—Rakshasas This also takes a स्वार्थिकप्रत्यय, viz अण् giving राक्षस in the masculine सान्निध्य and राक्षस are instances of a स्वार्थिकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first from masculine (सन्निधि) to neuter, and in the second from neuter (रक्षांसि) to masculine क्वचित्स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते । (c) यज + क्तिन् करणे भावे वा = इष्टि sacrifice विहन्यते अनेन इति वि + हन + क करणे घञर्थे = विघ्न obstruction. (d) कति &c —The वाचस्पत्य derives कतिपय from कति with अयच् and the augment पुक् । But the rule "प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च" seems to be against this

There तय stands for अयच् i.e. अयच् प्रत्ययान्त words So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sutra The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all Besides, there is no rule to attach अयच to कति or to have पुक् either The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नप्रातिपदिक)। Again, from the presence of बहु and गण in the rule "बहुगणवतुडति संख्या" commentators argue that other words that remotely refer to संख्या such as भूरि, कतिपय, &c are not to be taken as संख्या। "अनियतसंख्यावाचिनां येन संख्याकार्यं स्यात् तर्हि बहुगणयोरेव"—Jnanendra Bhikshu "भूय्यादीनां निवृत्त्यर्थं संज्ञा विधीयते"—Vrittikara, 'कतिपयशब्दो न संख्या"—Ibid Hence कतिपया रात्रयः समाहृता इति कतिपयरात्रि + अच्, समासान्त = कतिपयरात्र in the masculine by the rule 'रात्राह्नाहाः पुंसि"। "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" does not apply because कतिपय is not a संख्या as already remarked For the same reason the समासान्त affix अच् has to be attached by योगविभाग from the rule "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" and not by "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः"।* Prof Gajendrgadkar adopts these details except he prefers कतिपया रात्रयः यस्मिन् स कतिपयरात्रः कालः—a बहुव्रीहि compound This is objectionable, रात्रि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c Comp "सायन्तने सवनकर्मणि" (Act III) Hence the compound should have रात्रि prominent in it Prof G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रात्रि।

The reason for Prof G.'s preference is that he thinks कतिपया रात्रयः समाहृता must make a द्विगु of कतिपया and रात्रय, whereas, कतिपय not being a संख्या, a द्विगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्विगु। Witness समाहार in the द्वन्द्व compound हंसकोकिलम्। In a तत्पुरुष the rule "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" does not mean संख्या एव समस्यते समाहारे but संख्या समस्यते समाहारे एव। Thus the right of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a द्विगु) of कतिपया and रावय, । The idea being a collective one (समाहार) we have singular "क्वचापि च दृश्यते · दीर्घवाव समवाय स्वाव । तद्वित मर्थ योगविभाग क्रत्वा साधयन्ति"—Vrittikara (e) सारथि &c —सारथिना द्वितीय or सारथिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

4 अनुकूला—अनुगता कूलम् towards the shore, i e favourable The metaphor is derived from navigation The wind is favourable (अनुकूल) when towards the shore and unfavourable (प्रतिकूल) if away from it * The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage Now, here you are ! They request you to come !*

5 Reading—"अनुकूली गलहस्त" is proverbial (लोकोक्ति)। When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one's advantage (i e when a thief is turned out instead of being made over to the police) the turning out becomes to him अनुकूलो गलहस्त । Here a task is so to the king, he is dragged to do some work It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets an अनुकूलो गलहस्त । The pleasantry suits very well the character of the jester It is not easy to decide which reading to prefer The king's smile however (See राजा स्मितं कृत्वा below) points to pleasantry and favours the reading अनुकूलो गलहस्त ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—रैवतक, मद्वचनादुच्यतां सारथिः सबाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Raivataka, let the charioteer be ordered this, using my words—"Bring me the car with the bow"

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] । (निष्क्रान्तः) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

* Adopted by Prof Gajendragadkar,

उभौ (सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।
आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH [With joy] – This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed"

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING [With a bow]—Go first yourself. I am coming too following you closely

राजेति। 'रैवतक' इति दौवारिकनाम। 'वाचासनेन' अनुया 'सह धम् उपस्थापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'मद्वचनात्' मद्वचनमनुसृत्य अवलम्ब्य (ल्यप्लोपे कर्मणि पञ्चमी) 'आर्वादि उच्यताम्'।

अन्विति। अन्वय—पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम्। पौरवाः आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु। व्याख्या—'पूर्वेषां' प्राचीनानां पौरवाणाम् 'अनुकारिणि' अनुवर्तिनि तच्चरितचारिणि इत्यर्थः 'त्वयि इदम्' तापसवचनकरणं 'युक्तरूपम्' अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः)। कुत इत्याह—'पौरवाः' तदेव पूर्वे राजानः 'आपन्नानां' विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत 'अभयं' भयाभावः तदेव 'सत्राणि' यागाः तेषु 'दीक्षिताः खलु' व्रतवन्त एव। आरण्यकानाम् ऋषीणामिव पौरवाणां राजर्षीणामपि यज्ञाकर्मस्थ सत्रमस्ति, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सत्रस्य नाम। तेन हि भीतानां भयमपगच्छति। तत् पौरवस्य तव अस्माकं भयनिरासाय यतसे, सुसङ्गतं' ॥ एतत्।

गच्छतामिति। 'भवन्तौ पुरो गच्छताम्' पूर्वम् आश्रमे प्रतिनिवर्तेताम्। 'अहमपि अनुपदम्' अन्वक् भवताम् अनुगामी भूत्वा ("अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः) 'आगत एव' आश्रमं प्राप्त एव अविलम्बितं गच्छामि इत्यर्थः।

NOTES

1. [a] साधु अनुकरोति इति अनु+कृ+णिनि अनुकारिणि कर्तरि—

अनुकारी one who follows well तद्वित्। [b] इदम्—This i e readiness in succouring the distressed [c] आपन्न &c —आ + पद + क्त कर्त्तरि = आपन्ना the distressed अभय अभाव अव्ययम्—Absence of danger, अभयी— : तस्य हवांषि sacrifices for the absence of danger Now see Tika, तेषु।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्व + ङि (७मी) + अस्ति स्वार्थे = पुरस् First पूर्व is changed into पुर् by the rule "पूर्वाधरावराणाम् असि पुर् अध् अवश्चैषाम् ॥ (d) अनुपदम्—पदस्य पश्चात् after your foot-steps अव्ययी— Amara makes this mean a follower But Kalidasa often uses it in the general sense पश्चात् subsequent Thus "अनीशः प्रतिपन्नस्य वध्यांनुपदमाशिष"—Raghu For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम्। प्रादितत्—। This gives us a विशेषणिय word and not an अव्यय like the *former*

उभौ—विजयस्व। (निष्क्रान्तौ)

BOTH—Be thou victorious (Exeunt).

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम्।

KING – Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala?

विदूषकः—पढमं सपरिवाहं आसि। दाणिं रक्खसवुत्तन्तेन विन्दूवि ण अवसेसिदो [प्रथमं सपरिवाहम् आसीत्। इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः]।

VIDUSHAKA—At first it was to over-flowing Not even a drop is now left at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषीः। ननु मत्समीपे वर्त्तिष्यसे।

KING—Fear not, you will indeed be near me

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खिदोम्हि [एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि]।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथममिति। 'प्रथमम्' इतः पूर्वं मे कुतूहलं 'परिवाहेन' इतितो निर्गमनेन 'सह'

9 ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies सम्भ्रम। The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders "ननु प्रश्ने परकृतावधिकारे च सम्भ्रमे" इति मेदिनी। प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करभक and thus censure him Why does he not come in? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्ता) not letting him in? प्र+विश+णिच्+लोट लाम कर्मणि।

करभकः—जेदु जेदु भट्टा। देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो भविस्सदि। तहिं दीहाउणा अवस्सं अम्हे सम्भावइदव्वे त्ति [जयतु जयतु भर्ता। देवी आज्ञापयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्रपिण्डपालनो नाम उपवासो भविष्यति। तत्र दीर्घायुषा अवश्यं वयं सम्भावयितव्या इति]।

KARABHAKA—Be victorious Sire be victorious The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named 'Putrapinda palana" comes off At that I have to be honoured by thee the long lived one, without fail

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् इतो गुरुजनाज्ञा। इयमप्यनतिक्रमणीयम्। किमत्र प्रतिविधेयम्।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable What has to be done now?

विदूषकः—तिसङ्कु विअ अन्तरा चिट्ठ [त्रिशङ्कुरिव अन्तरा तिष्ठ]।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku

जयत्विति। 'आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्डः पाल्यते' अनेन इति 'पुत्रपिण्ड-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

पालनो नाम' ["करणाधिकरणयोश्च" इति करणे ल्युट्] 'उपवासो भविष्यति'। 'तत्र' तस्मिन् उपवासे 'दीर्घायुषा' आयुष्मता भवता 'अवश्यं वयं सम्भावयितव्याः' स्नेहपूर्वं सम्भावयितव्या — इति देवी राजमाता 'आज्ञापयति' आदिशति ['पुत्रपिण्डपालनो नाम" (त., स्या. म.)—'प्रयुक्तपारणो मे" [रा., वि.]]।

इत इति। 'इतः' एकतः 'तपस्विनां कार्यम्' ऋषिविघ्ननिवारणम्, इतः' अन्यतः 'गुरुजनस्य' मातुः 'आज्ञा'। 'द्वयमपि अनतिक्रमणीयम्' अनुल्लङ्घनीयम्। अपि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्यात्। 'अत्र' अस्मिन् आकुले विषये 'प्रतिविधेयं' प्रतिविधातव्यं मनुष्येण 'किम्'। किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम्।

त्रिशङ्कुरिति। यथा हा, पूर्वं त्रिशङ्कुर्नाम राजा "अधःपत" इति इन्द्रेणोक्तः "ऊर्ध्वं गच्छ" इति विश्वामित्रेण च आदिष्टः नाधो न च ऊर्ध्वं गत्वा मध्ये स्थितः, तथा त्वमपि 'अन्तरा' मध्ये एव 'तिष्ठ'। तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः। ["अन्तरा" [त., स्या.]—"अन्तराले" [रा., वि.]]।

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट्, ति commands. Note that ज्ञप् of the चुरादि class would give ज्ञपयति like आज्ञप्त above. Then again we should have आज्ञापति with ज्ञा + णिच्। (b) पुत्र &c —पुत्रस्य पिण्डम् the sons's pinda (sacrificial cake). Now see Tika पिण्डपालन is the opposite of पिण्डलोप। पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालन is a vow which secures progeny. Dushyanta's mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*

2. Reading —The reading प्रयुक्तपारण or प्रवृत्तपारण speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself isknown to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

over पुत्र plays a prominent part in this row as is evident from "तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति"—Infra All these considerations point to पुत्रपिण्डपालन as the more likely reading

3 त्रिशङ्कुः &c—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala Viswamitra then undertook the sacrifice but *the gods declined to take part in it Nothing daunted*, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead foremost Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (अन्तरा) in the starry region as a constellation Vidushaka says this in jest

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्य, तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness

सत्यमिति । 'सत्य' मित्यत 'अनाकुल' इति 'आकुल' भविष्यत, 'भूतोऽस्मि' भवतोऽस्मि ।

कृत्ययोरिति। अन्वय—कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः, पुरः शैले प्रतिहत स्रोतोवहं नदी यथा, द्वैधीभवति। व्याख्या—'कृत्य' कार्यम् ["विभाषा कृवृषोः" इति क्यप्]। 'कृत्ययोः कार्ययोः इष्टिविघ्ननिवारणमाऽऽज्ञानुवर्तनयोः 'भिन्नौ देशौ' ययोः तस्य भावः, भिन्नस्थाने कर्तव्यत्वात् [हेतौ पञ्चमी] 'मे मनः' चेतः 'पुरः' अग्रतः 'शैले' पर्वते 'प्रतिहत प्राप्तबाधम् 'स्रोतः' प्रवाहं वहति' या सा स्रोतोवहा' नदी ["क्विप् च" इति क्विप्] तस्या 'स्रोतो यथा' प्रवाह इव। द्विविभागविशिष्टं द्वैधं [अधिकरणविचाले धमुञ्। स्वार्थे अण्। ततो मत्वर्थीयोऽच्]। अद्वैधं द्वैधं सम्पद्यमानं भवति "द्वैधीभवति" द्विधाविभक्तं भाव भजते [शैलैः" (रा०, वि०)— "शैले" (त०, भ्या०, म०] ॥

विचिन्त्येति। 'विचिन्त्य' आलोच्य, कर्तव्यमवधार्य इत्यर्थः आह—'पुत्र' इति पुत्र-वदेव 'प्रतिगृह्णीत' स्वीकुरुत। 'यत यस्मात् कारणात्। 'भवान् इत' अस्मात् स्थानात् 'प्रतिनिवृत्य' व्यावृत्य गत्वा 'स्वपितरौ' मातरं पितरं च 'आलपत' 'आगम'नं [स्वार्थे णच्] तस्य तथाविधं 'मम् च्यावितं' मायं विमाय्य तदभवतीभ्यां' मातृ [गौरवे बहु-वचनम्] 'पुत्रस्य कार्ये' कृत्यम् 'अनुष्ठान कर्तुम् अर्हति योग्योऽभवति। पुत्रस्थानीयस्य सम्प्रति पुत्रकृत्यं कुरु।

NOTES

1. (a) द्वैधी &c —द्वयोः स्थानयोः स्थिति इति द्वि+धमुञ्—द्वैधम् which is मात्र and अव्यय। द्वैधम् एव इति द्वैधम्+अ स्वार्थे—द्वैधम् in the neuter and प्रकारार्थ। This means "division into two" द्वैधम् अस्ति अस्य इति द्वैध+अच् मत्वर्थे = द्वैधम् having two divisions Or द्वि+धमुञ् = द्वैधम् divided into two अधिकरणेषु अत्र। अद्वैध इति द्वैधम्+अ स्वार्थे = द्वैधम् &c as before (b) The comparsion is of (i) मे and स्रोतोवह, (ii) मनः and पुरः प्रतिहत शैले स्रोत। In the both cases (मनस् and स्रोतस्), the result is द्वैधीभवनम्। This result is due to कृत्ययोर्भिन्न-देशत्वम् in both cases When applying to स्रोतस्, we take कृत्य to mean क्रिया, i e प्रवहण flowing, and note that this (प्रवहण) takes in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock

2. Reading—शैलैः refers to several rocks But then the stream is divided into more than two parts शैले is better.

3 तपस्वि &c.—तपस्विनां कार्यम्। तस्मिन् व्यग्रम्। सहसुपेति समासः। तादृशं मानसं यस्य तम्। बहु—।

विदूषकः—ण क्खु मं रक्खोभीरुअं गणेसि [न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि]।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas?

राजा—(सस्मितम्)—कथमेतद्भवति सम्भाव्यते।

KING [With a smile]—How is this to be thought of thee?

विदूषकः—जह राआणुएण गन्तव्वं तह गच्छामि [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि]।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger bother of the king has to go

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided

विदूषकः—तेन हि जुवराओम्हि दाणिं संवुत्तो [तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः]।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprinee

नेति। 'न खलु' (खलु मन्ये) 'मां रक्षोभ्यः भीरु' भयशील 'रक्षोभीरु'। स एव रक्षोभीरुक' [स्वार्थे कः] तादृशमिव गणयसि' सम्भावयसि।

कथमिति। भवति' भवद्विषये एतत्' रक्षोभीरुत्वेन गणनं' कथं सम्भाव्यते' युज्यते चिन्त्यते वा न कथमपि। इति परिहासोक्तिः।

यथेति। 'राज्ञः अनुजः' कनीयान् भ्राता तेन यथा येन विधिना गन्तव्यं' गन्तुमुचितं तथा गच्छामि [भविष्यत्सामीप्ये लट्]। [गच्छामि" (रा-, वि-) —"गमिष्यामि" (म-)]।

नन्विति। ननु तपोवनस्य उपरोधः पीडा परिहरणीयः यकरणीय' 'इति,'

ईतो 'सर्वान् अनुयात्रिकान्' अनुयायिन 'त्वया एव सह प्रस्थापयामि' प्रेषयामि। अनुचरैः सह राजानुज इव गच्छसि इति किं वक्तव्यम्?

नैनमिति। 'नैव हि' इदानीम् अधुना अनेन मत्कार्येण युवराज' कुमार संवृत्तोऽस्मि।

NOTES

1 स्थोभीतकम्—See Tika. The word may also be read कुमुमिते। Thus कुमुमिते स्थोभीत स्थोभीतकम्।

2 राजानुजेन—अनु पश्चात् जातः इति अनु + जन + ड कर्तरि = अनुज a younger brother राज्ञः अनुजः। तेन। अनुजे कर्तरि तृतीया।

3 (a) ननु—Implies अनुज्ञा assent. The jester wants to go with a retinue suitable to his position as the younger brother of a reigning prince. The king notifies assent saying that all attendants go with him "प्रत्यावर्तयानुयात्रिकान् ननु" इत्यतः। (b) अनुयात्रिकान्—Followers. See Act I अभितः ... ।

4. युवराज—युवा राजा the young prince 'राजाऽत्र अधिकारः' इति टच्।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं बटुः। कदाचित् अस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत्। भवतु एनमेवं वक्ष्ये—(विदूषकं हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि। न खलु सत्यमेव तापसकन्यायां ममाभिलाषः। पश्य—

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः।
परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः॥१८॥

KING (Aside)—This is a babbler. He might some time relate my desire to the ladies of the inner apartments. Well I will tell him this (Taking Vidushaka by the hand—Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the sage. Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl. Friend, think where we are and where the person grown with fawns to whom love is unknown. Let not the word uttered in jest be taken as the very truth.

विदूषकः—अह इं (अथ किम)। (निष्क्रान्ताः सर्वे)।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All)

द्वितीयोऽङ्कः। (SECOND ACT)

चपल इति। 'बय वट' माधवक 'चपल' चापल्यात्। 'कदाचित्' कदापि 'अस्याः प्रार्थना' शकुन्तलाभिलाषम् 'अन्तःपुरेभ्यः' अन्तःपुरस्थिताभ्यो देवीभ्यः [तान् ख्यात् ताभ्यस्ताम। सम्प्रदाने चतुर्थी] 'कथयेत्' कथयेत् [सम्भावनायां लिङ्]। 'भवतु एवम्' ईदृशम् 'एव' विदूषक 'वत्स्ये' कथयिष्यामि। एवमुक्त्वा एव वक्ष्यामि। 'ऋषयः सृषीणां वत् गौरव' महिमा तस्मात् हेतौ पञ्चम् 'आश्रम गच्छामि। न खलु सत्यमेव मम तापसकन्यायाम् 'अभिलाषो वर्तते'।

क्व इति। अन्वय—सखे क्व वयं क्व, मृगयार्थे समम् एधित परोक्षमन्मथो जनः क्व —पश्य। परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यताम्। व्याख्या—'सखे' वयस्य माधव्य 'वयं' राजचक्रवर्तिनः 'क्व' कुत्र वर्तामहे, 'मृगयार्थे' हरिणशिशुभिः 'सम' सह 'एधित' प्रवृद्ध 'परोक्ष' अतीन्द्रिय 'मन्मथ कामो यस्य तथाविधः अविदितमदनवेदनो 'जनः' शकुन्तलारूपा व्यक्तिः क्व' कुत्र वर्तते 'पश्य' निपुणं विभावय [दर्शनमत्र ज्ञानमात्रम्]। आवयोर्महदन्तरं कुतः प्रणयः इति हा कथयन्तो सूचयत। यदेव किञ्चिद् जल्पितं भवता उच्यात—'परिहासेन' कौतुकेन 'विजल्पित विविध 'सखे' परमार्थेन' सत्येन सत्यरूपेण 'न गृह्यता' न निर्णीयताम्। ["समभिवर्धित" [रा- वि॰, म-]—"सह वर्धित" [त, व्या॰]। "विजल्पितं" [रा॰, वि॰, म-]—"विजल्पितं" [त॰, व्या-]]।

NOTES

1 वटु —Literally is a Brahman boy Compare "वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन्"—Uttara. The jester is thus referred to perhaps owing to his childishness Sometimes it implies निन्दा as in "निवार्यताम् आलि किमप्ययं वटुः" "किं रे वटुरिदधिचिदसि" &c —

2 (a) ऋषिगौरवात्—ऋषिषु गौरवम् ऋषिगौरवम् regard for the sages Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात्। हेतौ पञ्चमी (b) खलु and एव both imply अवधारण। The first emphasises न and the second सत्यम्।

3 (a) वयम्—Applies to kings in general (b) परोक्ष &c — मननम् इति मन+क्विप् भावे=मन् consciousness मथ्नातीति मथ+अच् कर्तरि मथ the destroyer, मनो मथ मन्मथ the destroyer of consciousness A propername of Cupid षष्ठीतत्पुरुष समास। This is Bhanuji's derivation अक्षि means generally any इन्द्रिय। "हृषि-किद्वे सर्वमिन्द्रियमक्षिशब्दो वक्ति" इति कैयटः। Hence परोक्षम् अक्षाणाम् इति पर+अक्षि+टच् (समासान्त)—परोक्षम् transcending the senses अव्ययी—। परोक्षम् अस्ति अस्य इति परोक्ष+अच् मत्वर्थे=परोक्ष that which transcends the senses Two points have to be noted here First the टच् (अ) in समास is according to some by the गणसूत्र "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः"। Others consider पर as an interpolation here, and attach अच् by the rule "अक्ष्णोऽदर्शनात्"। Secondly, पराक्ष is the form expected Instead we have परोक्ष by निपातन in the rule 'परोक्षे लिट्'। The भाष्य says "परोभाव परस्यादेः लिटि द्रष्टव्यः। उत्वं वा इति, पराद्यक्ष लिङ्ग वाक्यनिपातनात्॥" Thus (i) पर+अक्ष=परो+अक्ष=परोक्ष, or (ii) पर+अक्ष=पर+उक्ष=परोक्ष, or again (iii) पर+अक्ष=परोक्ष by निपातन। (c) मृग॰ &c—मृगाणां शावाः young stags तैः। मृगैरिति सहार्थयोगे तृतीया। [d] परिहास &c —परिहसनम् इति परि+हस+घञ् भावे=परिहास jest विरुद्धं जल्पितं विजल्पितम् perversely uttered प्रादितत्—। परिहासेन विजल्पितम् uttered perversely in jest [e] परमार्थेन—परम अर्थ Lit the highest thing, i e truth तेन। अभेदे करणे तृतीया [परमार्थ and वचन are identified] Or परमेण मुख्येन अर्थेन अभिधेयेन in its literal sense [f] The sense is—Kings are used to the blandishments of beauties trained in all the arts of fascination, by constant association with these beauties they have acquired peculiar tastes It is impossible that an artless woman of the wild can please a king My talk about Sakuntala is a huge joke Do not be misled by it *

4 Reading—विकल्पितम means विरुद्ध कल्पितम् stated otherwise i e falsely represented, which is equally good.

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भक

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः)। शिष्यः—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः। प्रविष्टमात्र एव आश्रमं तत्रभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः।
हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि। (परिक्रम्यावलोक्य च। आकाशे)—प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते। (श्रुतिमभिनीय) किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्था शकुन्तला तस्याः शरीरनिर्वापनाय इति। प्रियंवदे यत्नादुपचर्य्यताम्। सा हि तत्रभवतः कुलपतेरुच्छ्वसितम्। अहमपि तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि। (निष्क्रान्तः)।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa grass]

PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta! Our rites became free from obstacles even when His Highness but entered the hermitage. What to say of aiming the arrow! Verily he removes obstacles with even the twang of the bowstring from afar, as if with a growl of the bow. I will take these Kusa to the sacrificers for strewing them round the altar. [Going round, looking about and addressing in the air] Priyamvada, for whom are being carried this Usira-unguent and the lotus-leaves with stalks? [Acting the hearing of the

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat attack [sun stroke ?], and these are for soothing her body ? Priyamvada, let her be nursed carefully She is indeed the life of His Worship the Superior I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautami [Exit]

विष्कम्भकः (PRELUDE)

तत इति—['कुशान् आदाय' गृहीत्वा 'यजमानस्य' कण्वाश्रमवासिनः कस्यचित् ऋत्विजः 'शिष्यः' छात्रः 'प्रविशति']।

अहो इति। 'अहो' आश्चर्यम्। 'पार्थिवो' राजा 'दुष्यन्तो महान् अनुभावः' प्रभावो यस्य तादृशः। 'तत्रभवति' मान्ये तस्मिन् 'आश्रमे प्रविष्टमात्रे' एव' सद्य एव प्रविष्ट एव, 'नः कर्माणि' क्रिया 'निर्गता उपद्रवा उपप्लवा' विघ्ना येषां तथाविधानि 'संवृत्तानि' जातानि ["महानुभावः पार्थिवो" (व., वि.)—"महाप्रभावो राजा" —[त०, व्या०, म०] ॥ "प्रविष्टमात्रे" [वा., वि.] ॥—"येन प्रविष्टमात्रे" [त० व्या० म०] ॥ "संवृत्तानि" [त०, व्या० म०]—"प्रवृत्तानि भवन्ति" [वा० वि०]।

का कथेति। अन्वय—बाणसन्धाने का कथा। स हि दूरतः ज्याशब्देनैव धनुषः हुङ्कारेणेव विघ्नानपोहति। व्याख्या—किमयमुपद्रवाभावो बाणेन कृतः ? न इत्याह— 'बाणस्य सन्धाने' धनुषि योजने 'का कथा'। तस्य आवश्यकतैव नास्ति। 'स हि' नृपः सः, दूरात् 'ज्यायाः' धनुर्गुणस्य शब्देनैव तत्स्वरेणापि, 'धनुषः हुङ्कारेण' कृत्वा 'इव' [उत्प्रेक्षा], विघ्नान् दुष्टविघ्नकारकान् 'अपोहति' निराकरोतीति। [धनुषि कण्ठाभावेऽपि हुङ्कारश्च हि कृतः। ज्याघोषेण रावणः पलायितः। अन्ये नार्थं व्याचक्षते किन्तु यद्वत् तस्य धनुर्ज्याहुङ्कारेण विघ्नान् निरास]।

यावदिति। 'इमान्' संगृहीतान् 'दर्भान्' कुशान् 'वेद्या' यज्ञवेदिकायाः 'संस्तरणार्थं' परितः पातनार्थं 'ऋत्विग्भ्यः' यजमानेभ्यः। ['ऋत्विग्दधृक्—" इति क्विन् निपातितः] 'उपहरामि' नयामि। नीत्वा तेभ्यो ददामि।

परीत्येति। ['परिक्रम्य' रङ्गमञ्चं परितो गत्वा 'अवलोक्य' 'आकाशे' अनन्यं आह। रङ्गादि स्थितः पात्रः सम्बोध्य यत् कथ्यते तत् 'आकाशे']। 'इदम् उशीरस्य' वीर-

—आचारवस्य 'अनुलेपनं' देहचर्चा 'सनालवन्ति' सनालसहितानि 'नलिनीदलानि' पद्मपत्राणि 'च कस्य' अर्थे नीयन्ते 'श्रुति' श्रवणम् 'अभिनीय' रूपयित्वा। प्रति-वचनम् अश्रुतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा। ['श्रुतिमभिनीय" (स, वि, च-म-) —"आकर्ण्य" (रा-)]।

किमिति। 'आतपेन' सूर्यस्य योगेन वा 'लङ्घनात्' अभिभवात् शकुन्तला 'बल-वत्' अत्यर्थम् 'अस्वस्था' अप्रकृतिस्था, ग्लाना इति यावत् जाता, 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापविनोदाय एतत् सर्वम् 'इति शृणोषि किम्'? 'यत्नात्' यत्नमालम्ब्य [ल्यब्लोपे पञ्चमी] 'उपचर्यतां' सेव्यतां सा। सा हि' शकुन्तला 'तत्रभवतः' मान्यस्य 'कुलपतेः' अस्माकमादिगुरोः मुनिश्रेष्ठस्य कण्वस्य 'उच्छ्वसित' मि श्वासभूता, प्राणभूता—विधेयविशेषणमेतत्। अतएव चिन्तनीया सा। अहमपि तावत् 'वैतानिकं' याज्ञिकं 'शान्त्युदकम्' शापशान्तिजनकं गौतमीहस्ते अस्यै शकुन्तलायै 'विसर्जयिष्यामि' प्रेषयिष्यामि ["नियोगादेव उपचर्यताम्" (स- व्या, म-)—"तर्हि त्वरितं गम्यताम्" (रा-, वि)। 'सा हि तत्रभवतः" (स- व्या- म)—"अस्ति सा खलु भगवतः कण्वस्य" (रा- वि-)]।

विष्कम्भक इति। यत्र स्वयं वृत्तमपि कथायाः अंशद्वयं योजयति तत्र विष्कम्भक इति कथ्यते। "वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः"।

NOTES

1. Summary—तत्र प्रतिदिनं राजनि रक्षितरि मुनिभिः कर्माण्यनुष्ठीयन्ते। वर्द्धते च राज्ञः शकुन्तलाधारः सन्तापः। एकदा समाप्ते माध्यन्दिने कर्मणि खिन्नेन राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वेतसगृहे विरहतप्ता शकुन्तला सखीभ्यां परिचर्यमाणा अदृश्यत। ताभ्यामर्थितया तदानीमनुरागस्तया विवृतः। श्रुत्वा राजा सहर्षमुपगत्य आत्मा निवेदितः। एवं विदिते परस्परानुरागे गान्धर्वेण विधिना परिणयः सम्पन्नः। एतस्मिन्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशलं जिज्ञासमाना तत्र वृद्धा तापसी गौतमी प्राप्ता। सा शकुन्तलां विटपान्तरिते राजनि उटजं निनाय। ततः सायन्तने होमे प्रवृत्ते विघ्नार्थमागता राक्षसाः। राजापि तान् प्रत्येव प्रगतः।

2 [a] महानुभाव —अनुमता भाव इति अनुभाव majesty प्रादिस—। We cannot say अनु+भू+घञ् भावे=अनुभाव because by the rule "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" घञ् has to be attached to भू only when no उपसर्ग precedes Or अनुभावयति इति अनु+भू+णिच्+अच् कर्तरि=अनुभाव । [b] प्रविष्टमात्रं &c —मात्र is अवधारणे। In this sense it is always neuter 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे'' । प्रविष्ट एव प्रविष्टमात्रं तस्मिन् । Here the अवधारण is with regard to प्रवेश—he has but entered and done nothing else एव implies अवधारण regarding to time——Even at the time of entry, not a moment later But Kalidasa very often has मात्र in such cases in the विशेषलिङ्ग । Thus 'स निवृत्तमात्र किम'—Raghu The present may be a similar case * We may also attach मात्रच् in the sense of प्रमाण in defence of such cases Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमाणमस्य इति प्रविष्ट+मात्रच् =प्रविष्टमात्र one of whom we can say nothing beyond the fact that he has entered (प्रविष्ट)। Practically this amounts to अवधारण। Hence the meaning ■ unchanged, or मात्रा = measure प्रविष्ट इति मात्रा यस्य, बहु—। (c) निरस्ता उपप्लवा येषां ते निरस्तप्लवा: [बहु—] । Also see Tika

3 [a] का कथा &c —What shall I say about his aiming his arrow? That his arrow will remove obstructors need not be stated, it is self evident The reason follows [b] दूरात —दूरात from distance दूरे स्थित्वा इति ल्यब्लोपे—'' अधिकरणे पञ्चमी। This is not अपादान पञ्चमी। Hence the तस् is attached by the Varttika 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्''। [c]—हुङ्कारेण इति हुम्+कृ+घञ् भावे =हुङ्कार a growl. हुम् is अनुकरण and प्रतिम ग्रह by the rule "अनु करणं चानितिपरम्"। तेन। The Rudras growl [हुङ्कार] and dispel enemies So does his bow [d] अपोहति—अप+ऊह्+लट् ति removes The परस्मैपद is optional by the Varttika "उपसर्गा-दस्यत्यूह्योर्वा वचनम्''।

4 Remark—The metre is श्लोक। The first line gives the conclusion. His arrows thoroughly extirpate obstructors The reason is—Because even the twang of his bow scares

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

them away, such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows Hence the figure is अर्थान्तरन्यास। There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in इवारोपैव।

5. [a] यावत्—अवधारणे। [b] वेदि &c.—समन्तात् स्तरणम् इति सम्+स्तृ+ल्युट् भावे=स्तरणम् strewing वेद्याः स्तरणम्। नञ् यदा तदा। "अर्थे न नित्यसमासः—" इति अर्थोन्तत्—of the नित्यसमास class Qualifies उपहरामि। क्रियाविशेषणत्वात् क्लीवत्वम्। For strewing of Kusa grass round the altar, compare "अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।—Act IV

6 [a] आकाशे ·किं ब्रवीषि—Only one actor is present He imagines he sees some in the distance, shouts out a question, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying किं ब्रवीषि &c—"किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम्" [b] अवस्था—व्यवस्थिम् तिष्ठति इति अव+स्था+कर्तरि=अवस्था at ease, न अवस्था। (c) शरीर &c—निर्+वा often means 'to soothe' 'to comfort' with कालिदास। Compare "अपि नाम मनागवतीर्णोऽसि रतिरमणवाणगोचरम्"—Infra। मनोऽस्य प्रियसन्देशैः सौतामयमधोक्षत—Raghu. &c. निर्+वा+णिच्+ल्युट् भावे=निर्वापणम् soothing शरीरस्य निर्वापणम् तत्। 'तादर्थ्ये' चतुर्थी। (d) उच्छ्वसितम्—उद्+श्वस्+क्त भावे Lit the breath, here—Life. cp "तमेव तयोः एकमावसुच्छ्वसितम्"—Kad

7 (a) वैतानिकम्—वितन्यते इत वि+तन्+घञ् कर्मणि=वितानः a sacrifice यज्ञः। 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी। विताने भवम् इति वितान+ठञ् अध्यात्मादि। (b) शान्त्युदकम् शम्+क्तिन् भावे=शान्तिः relief शान्त्यर्थमुदकम्। शाकपार्थिवादि। (c) अमी "कर्मणा यमभिप्रैति—" इति सम्प्रदाने चतुर्थी। (d) गौतमीदर्शनं—It is the आधार or विसर्जन। See next (e) विसर्जयिष्यामि—The णिच here is स्वार्थे as in 'रामो राज्यमकारयत्',"चाह्रायकान् भूमिपतेरयोध्यां व्यसर्जयन्ते दिन मर्त्यमुखाः"=Bhatti &c Also सृज sometimes means merely 'to place' Compare "विसृज्य मयि दृष्टिमिति" "दिग्वासुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्,"

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

&c.—This is the sense here. Hence गौतमीदर्श is the आधार। (f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दुष्यन्त and शकुन्तला as described towards the end of Act III "चक्रवाक वधुके &c Act III.*

1. विष्कम्भयति इति विष्कम्भः। पचाद्यच्। स एव विष्कम्भकः। It is a short statement showing the connection of events acted, past and future. It is of two kinds शुद्ध and संकीर्ण—शुद्ध when acted by one or two मध्यम actors, and संकीर्ण if both मध्यम and नीच are employed"मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः। शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः॥ This is a शुद्धविष्कम्भ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा)। राजा (निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम्।
अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम्॥ २॥

(Then enters the king in the state of one in love) KING (Sighing)—I know the power of penance. That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

ततः इति। कामयते इति आगच्छ कामयमानस्वमनियमिति हुकि अन्ते 'कामयान' आतमदन् इत्यर्थः ("कामयानशब्द सिद्धोऽनादिश्च" इति वामन)। तस्य अवस्था कामयानावस्था। सा इव अवस्था यस्य तथाविधः, चीव पाण्डुराकृति इत्यर्थः.

---

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

("सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" इति बहुव्रीहिः) राजा 'प्रविशति' [कामयान' (रा- टीका, वि-) "मदन" (न, श्या, म-,)] ॥

जाने इति अन्वय —तपसो वीर्यं जाने। सा बाला परवती इति मे विदितम्। तदापि इदं हृदयं ततो निवर्तयितुम् अलं न अस्मि। व्याख्या—'तपसो वीर्यं' तपोबलं 'जाने' तपोबलेन माम् अपराधिनं दग्धुं समर्थो मुनिः इति मे ज्ञातम्। तत् मुनिम् अपराध्य शकुन्तलापरिचय अनुचितः। सा बाला शकुन्तला 'परवती' परतन्त्रा, पित्रा-धीनवर्तिनी 'इति' एतदपि 'मे विदितम्'। अतो गान्धर्वेणापि विधिना मे तत्सङ्गतिर्हि पितरि तदायत्ता। तेन हि सम्प्रति शकुन्तलाप्राप्तेः अस्तुनो मनो निवर्तय। किन्तु तदनन्तरं प्रतीयते इति चेत् न—'तदापि' एवं सम्प्रति तस्या लाभे असम्भवेऽपि 'इदं हृदयम्' एतस्मिन् विषये ततः शकुन्तलाप्राप्तेः वस्तुनः (वारणार्थानामीप्सित इति अपादाने पञ्चमी) निवर्तयितुं वारयितुम् अलं समर्थो न अस्मि न भवामि। अयं मम, अहमेव प्राप्तसर्वे प्रवर्तते किं करोमि। ["अनुसरति" इत्यादि (रा- वि-)— "न च निमादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम्" (न-, श्या-, म-) ॥ अतः पर तर्कवागीशन्यायपञ्चाननपादानाम्—' अयमन्, मन्मथ कुतस्ते कुसुमायुधत्वम् एतत् च मीतम्। (अ.ला)—

यद्यपि पुनः इत्कोपवर्जितं यदि त्वमदीर्घ दयाम् राज्ञो।
त्वमन्यथा मन्दय न देयाना अभावयन्ति कदर्मवदुत ॥

अपि च" इति ॥

NOTES

1 कामयान &c.—कम + णिङ् + शानच् कर्तरि = कामयान which is a वैदिक form कामयान, चिन्त्यान, &c, frequently occur in the रामायण and महाभारत। In भाषा the form expected is कामयमान by the rule "आने मुक्"। Raghava's efforts to defend कामयान in भाषा are amusing He says 'यदा कामस्य याने उद्गमने आरोहणे वा या अवस्था अभिलाषादिः ता यस्य सः"। Vamana has the right solution.

2. (a) जाने—"अनुपसर्गात् ज्ञः" इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। (b) मे—कर्तरि षष्ठी। See next. (c) विदितम्—विद + क्त कर्मणि वर्तमाने। Hence by the rule "क्तस्य च वर्तमाने" we have षष्ठी in मे the अनुक्तकर्ता। (d) निवर्तयितुम्—We have तुमुन् without क्रियार्थक्रिया

owing to चनम् by the rule "पथ्यातिस्वनं व्यस्मयेषु". (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester

2 Readings—(a) न च नियम &c places the कर्तृता with हृदय। In the first half the कर्तृता is with अहम्। Logically this is defective "I know (अहं जाने) yet heart persists" is not as direct as "I know yet I persist" When the final result is the same "A knows yet he persists' seems better than 'A knows yet B persists" (b) यदापि &c —is childish If मदन is उष्ण because he is अनावश्य and so there is fire in him he must be उष्ण to all and not to the मदिध' only If anything he should feel less उष्ण to a कामिन who is already उष्ण himself with love

(मदनबाधां निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्थः। कुतः—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर-
द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥३॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the whole host of love-sick people is being deceived For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me. The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamantine strength.

मदनेति। ('मदनेन' कन्दर्पेण 'बाधां' बाधन कन्दर्पकृतां पीडां 'निरूप्य' अभिनीय आह) 'भगवन् कुसुमायुध' पुष्पधन्वन् कुसुमेषो च ["अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः॥"] 'त्वया चन्द्रमसा' चन्द्रेण

'च' द्वाभ्यामपि पुष्पाभ्याम् 'विश्वसनीयाभ्याम् (एकस्यापि कोमलकुसुमैः प्रहरन् परस्य हिमं विकिरन् विश्वसनीय)'कामिजनानां कामिनां 'सार्थः' समूहः 'अतिसन्धीयते' वञ्च्यते। न केवलं त्वं प्रहरसि, मामसौ चन्द्रः शीतरश्मिः कामिषु।

तवेति। अन्वय—तव कुसुमशरत्वम् इन्दोः शीतरश्मित्वम्, द्वयं इव मद्विधेषु अयथार्थं दृश्यते। इन्दुः हिमगर्भैर्मयूखैः अग्निं विसृजति त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारी-करोषि। व्याख्या—'तव कुसुमानि' कोमलानि पुष्पाणि 'शराः' बाणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम्। 'इन्दोः' चन्द्रस्य 'शीताः' हिमाः 'रश्मयः' किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम्। 'इदं द्वयं द्वावयवकम् 'मम' इव 'विधा' प्रकारो येषां तेषु कामिषु द्वयं', अयथार्थम् अर्थस्य अभिधेयस्य अननुरूपम् असदृशम् दृश्यते अनुमीयते'। कारणमाह—'इन्दुः हिमं गर्भे' अन्तरे भागो येषां तैः 'मयूखैः' किरणैः (करणे तृया) 'अग्निं' विसृजति' विकिरति त्वमपि कुसुमबाणान् पुष्पशरान् अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि। न हि कुसुमस्य मर्मभेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तत पुष्पस्य शीतरश्मिदन्द इति वचना न कामिनाम्। ("मदनबाधां निरूप्य" इत्यत आरभ्य "अतिक्रान्तः" इत्यत प्राक् पद्य स प्रक्षिप्तमिव भाति। मध्य हि इन्दुकिरणस्य तीक्ष्णतावर्णनं नातीव रमणीयम्)।

NOTES

1 (a) कुसुमायुध—आयुधाते अनेन इति आ + युध + क करणे घञर्थे = आयुधम् weapons [includes bow and arrow] कुसुमम् आयुधमस्य। तत्पुरुषौ। [b] अतिसन्धीयते—अति + सम + धा + लट् ते कर्मणि। अति + सम् + धा means to cheat' Compare "परातिसन्धानमधीयते ये हि पुनरिमामतिसन्धाय लभन्ते" Act. V.

2 [a] अयथार्थम—अर्थः अभिधेयः तदीय यथार्थम् agreeing with the sense अन्वयी। न यथार्थम्। [b] विसृजति This is connected with मद्विधेषु in the first half In मद्विधेषु अग्निं विसृजति the सप्तमी is औपश्लेषिके आधारे। But मद्विधेषु अयथार्थम् and मद्विधेषु वज्रसारीकरोषि have विषये सप्तमी। [c] वज्र etc.—वज्रस्य सारः वज्रसारः। स इव सारो येषां वज्रसारः having the strength of the thunder-bolt. अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि इति वज्रसार + च्वि + कृ + लट् सि। A Calcutta Editor finds गतित्वम् here but this is wrong—the समास being prohibited by "उपपदमतिङ्"। It is merely placed before करोषि by the rule

"मे प्रशमयातो"। (c) This looks like an interpolation See Notes below For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—"इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति। किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रैरुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु॥"

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।
यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥

(सखेदं परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि। (निःश्वस्य) न प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत्। यावदेनामन्विष्यामि।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites referring to that damsel) of broad quivering eyes (Walking round with sigh of distress) The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self ? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me I will seek her

'अथवा' इति पक्षान्तरे। अनिशमिति। अन्वय—मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरति इति यदि (तदा) मकरकेतुः अनिशं मनसो रुजमावहन्नपि मे अभिमतः। व्याख्या—'मदिरे' मदकरे 'आयते' विशाले च नयने यस्याः ताम् ("शौण्डवेला-परिघूर्णा मदिराक्षमनोहरा। वैषम्यानन्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता॥" इति भावादि) 'ताम्' शकुन्तलाम् 'अधिकृत्य' विषयीकृत्य 'प्रहरति' मामिति चेत् 'इति यदि' यदेव भवति, तदा मकरकेतुः' कामः 'अनिशं' सततं 'मनसो रुजं' वेदनाम् 'आवहन्' कुर्वन् 'अपि मे अभिमतः' सम्मतः। शकुन्तलायां कामी मे इति चेत्, कामजा पीडा अपि सुखदा भवतु। (विद्यासागरपादा एतन्न पठन्ति। कुत्रापीदं प्रक्षिप्तो वा)। [इत उत्तरम्—"भगवन् कुसुमायुध ते न मां प्रत्यनुक्रोश। इत्येव शकुन्तला-दर्शनसमुत्सुकः नीतोऽस्मि मदवस्थाम्। आत्मनः पाप मदनोपशान्त्यै मध्ये च यत्नं प्राप्नोमि। (सखेदं परिक्रम्य)" इति (त०, व्या० म०)]।

10

सखेदमिति। ('खेदेन' भार्या 'सह' यथा तथा 'सखेदम्' आत्मानम् निर्दिश्य दर्शयित्वा इत्यर्थः)—कथमिति। 'कर्माण्य' यावत्कर्मणि संस्थिते निवृत्ते सति 'सखे' समाश्वासय 'अनुज्ञात' सुरम्यगो याव, विश्राम्यतु भवान् इति कृत्वान्तरित 'खेद' प्राप्तवेदम् 'आत्मन क नु खलु विनोदयामि' विनोद कारयामि ["स्तनवदेत सदावहे" इति भिन्न। ततो पैतृकस्थित्]। 'न च प्रियया' सद्गुणवत्या सा 'दर्शनं सदागत 'अन्यम्' सहसम्य किञ्चित 'शरणम्' नास्ति। सद्दर्शनादेव यदि विनोद स्यात् सा मन्ये ["आत्मनामानम्" (त, व्या-)—"आत्मानम्" (रा- वि, स-) "न च प्रियादर्शनात्" (त-,व्या-)—"किं नु खलु मे प्रियादर्शनात्" (रा-, वि- म)]।

NOTES

1 (a) मकरकेतु—मकरस्य प्रतिकृति इति मकर+कन्=मकर the figure of a मकर which is a sea-monster The कन् disappears in the case of a ध्वज by the Karika चर्चांसु पुरुषाद्यांसु चित्रकर्मध्वजेषु च इवे प्रतिकृती लोप इष्यवाद्युम' स केतु ध्वजो यस्य। (b) Remark—We have very careless writing from मदनबाधां निवेद्य to मदनतीर्ण The निर्णयसागर Press edition of Raghava Bhatta omits the verse अनिशमपि &c Vidyasagara does the same The whole passage is so glaringly defective that it is difficult to accept it as from Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied to चन्द्रमस् is not a happy epithet When we say so and so is विश्वसनीय (reliable) we imply that outward appearance is suspicious, but in fact he may be trusted In the case of कुसुमायुध the mention of आयुध is apt to create distrust so विश्वसनीय is all right But चन्द्रमस् has the derivative meaning the delightful time-keeper.— चन्दति आह्लादयति इति चन्द्रः। मिमीते कालम् इति मा चन्द्रश्चासौ माश्च। In his case विश्वसनीय is meaningless (ii) कामिजन and कामिसार्थ equally express the meaning of कामिजनसार्थ which is therefore unnecessarily cumbrous (iii) Having directly mentioned कुसुमायुध and चन्द्रमस्, subsequent reference should be by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while कुसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमस्

It would have been better to say तवकुसुमशरत्व तव शीतरश्मित्वम् &c (iv) मन्दिषेय for कपि is a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा by no means pleasing (v) The first half of the verse तव कुसुम &c is only a repetition of त्वया चन्द्रमसा च &c above विसृजति हिमगर्भैः &c immediately after कन is more direct and would have served the purpose quite well The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is स्मर्, चन्द्रमस्, but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्दु, स्मर्। (vii) It was mid day at the time and the reference to the unbearableness of moon light is a queer अप्रस्तुतप्रशंसा to say the least of it (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page, but the verse अनिशमपि &c, puts him unaccountably in the third person (ix) The इति in स्वयतीति is superfluous The meaning is more easily expressed without it (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala The writer of this seems to be a superficial observer If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now Compare the poet's remark "सर्व कान्तमात्मीयं पश्यति"—Act II (xi) बलवति तनी हृदय तथापि नेदं निर्वर्त्यितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala Hence क नु खलु संस्थिते कर्मणि &c naturally follows after निर्वर्त्यितुम्। The passage मदनबाधां निवेद्य—पश्यतीति is thus an interruption But there is nothing here to interrupt the thought

2 Reading – The reading श्रमक्लान्तम् does not suit the context There was no occasion to become श्रमक्लान्त। Besides, if he was really श्रमक्लान्त, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed क नु खलु &c I prefer क्लिन्नम्। He was evidently खिन्न for the poet remarks सखेदं परिक्रम्य।

(सूर्यमवलोक्य) इमामुग्रातपवेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति। तदत्रैव तावद्गच्छामि। (परिक्रम्यावलोक्य च) अनया बालपादपवीथ्या सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि। कुतः—

सम्मीलन्ति न तावद्बन्धनकोषास्तयावचितपुष्पाः।
क्षीरस्निग्धाश्चामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period of fierce sun with her friends on the banks of the Malini, where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going round and looking) I guess the fine-figured damsel has not long passed by this row of young trees Why do I say so? The cases in the stalks whence flowers have been plucked by her, do not yet close up, and those mutilated (Or – cuts in the) young shoots appear wet with milky juice

सूर्यमिति। (विलासिनं चाह 'सूर्यम् अवलोक्य' इत्यादि) 'शकुन्तला प्रायेण' बाहुल्येन न तु नियमेनैव 'इमाम् आतपवेलां' लतावेष्टितकुञ्जानि सन्ति येषु तेषु 'मालिनीतीरेषु' मालिनीनद्यास्तटेषु 'सखीजनेन' सखीवर्गेण सहिता च 'तत् इतम् अपि' कठोरः 'आतपो' रविः, रविकर इत्यर्थः तस्य तथाविधा 'वेला' समयं 'गमयति' अतिवाहयति।

अनयेति। 'सुतनुः' सुन्दरशरीरा शकुन्तला 'अनया बालपादपानां वीथ्या' श्रेण्या, वीथिरालिरवलिः पङ्क्तिः इत्यमरः, 'अचिरम्' अधुना एव 'गता इति तर्कयामि' मन्ये। 'कुत' एवं ब्रवीमि इति चेत्—

सम्मीलन्तीति। अन्वयः—तया अवचितपुष्पाः बन्धनकोषाः न तावत् सम्मीलन्ति। अमी किसलयच्छेदाश्च क्षीरस्निग्धा दृश्यन्ते। व्याख्या—'तया' शकुन्तलया 'अवचितानि' लूनानि गृहीतानि 'पुष्पाणि' येषां येभ्यो वा तथाविधाः 'बन्धनकोषाः' वृन्तकोषाः 'न तावत् सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्त्येव। 'अमी' दृश्यमानाः। छिद्यते एषु इति छेदाः छेदनस्थानानि [अधिकरणे घञ्]। 'किसलयानां छेदाः' किस-

किसलया वा, ते 'च चीरेण' ब्वेदमामात् स्रुतिव द्रवेण 'विरला' पाठा 'हृदयन्ते' मत्यन्ते। [राघवो किसलयमयपाठाय "परिक्रम्यावलोक्य" इत्यत "किसलयच्छेदा" इति यावत् न पठन्ति]॥

NOTES

1. (a) मालिनी &c —तीरेषु तटदेशेषु, plural with reference to different sites मताह्वानां बहुलाद्बहुवचनम्। (b) समलीजला—मर्द्यादयो जल मलीजल। माकपार्थिवादित्वम्। जल मल वश न मा etc बहु—।

2 (a) बाम &c —वोथी is पङ्क्ति a line, or वर्त्मन a road. "वीथी वर्त्मनि पङ्क्तौ च" इति हैम। In first sense बालपादपङ्क्ति means बालपादपपङ्क्तिर्मीमित वर्त्म by लक्षणा When वीथी is वर्त्मन, say बालपादपमीमिता वोथी। शाकपार्थिवादि। तथा। तृतीया वरवे। Both वीथि and वीथी are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long It is a कर्म and used as कर्म of ममकिया। 'दशकालाध्वभावानां कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्'।

3 (a) तावन्—माकल्यं। The cases will first close up then dry in the sun They have not even closed yet Hence the flower must have been just now (चावर) plucked (b) तदावचित &c —Sakuntala was too ill to attend to these things herself The king thought she did these, because he did not know she was ill

4 Remark—These signs guide the king I think the passage ought to appear though Raghava omits it

(परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गानाम्।

अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः॥ ६॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम्। तथाहि—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात्।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा॥ ७॥

(Acting as if touched by the breeze) Ah! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini (Going round and looking about) Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes For at its entrance where there is pale sand is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिक्रम्येति। 'परिक्रम्य सञ्चर्य' वातस्पर्शं 'रूपयित्वा' आकारेण प्रदर्श्य। अहो इति। 'अहो' हर्षे। प्रकर्षेण वातेन सुभगः' रम्य 'प्रदेश उद्देशः' स्थलविभागः।

शक्यमिति। अन्वयः—अत्र अनङ्गतप्तैः अङ्गैः अरविन्दसुरभिः मालिनीतरङ्गाणां कणवाही पवनः अविरलम् आलिङ्गितुं शक्यम्। व्याख्या—अत्र प्रदेशे 'अनङ्गेन' कामेन 'तप्तैः' पीडितैः मदनकामज्वरतापैः 'अङ्गैः' गात्रैः [अनुक्ते कर्तरि तृतीया] 'अरविन्दैः' कमलैः 'सुरभिः' सुगन्धिः मालतमालिन्याः मालिन्याः तरङ्गाणां वीचीनां 'कण-वाही' शीकरवाही, सुशीतलत्वात् सर्वाङ्गतापस्य हरणः 'पवनः' वातः, 'अविरलं गाढं' यथा तथा 'आलिङ्गितुम्' आश्लेष्टुं 'शक्यम्'। मदनतप्ते अङ्गदाहे सुरभिशीतवातसेवनं हितम्। तत्र इहैव सम्भवति इति भावः। "शक्यमरविन्द" इति कर्मणि प्रत्ययः। एतत् शक्यम् एतदशक्यम् इति प्रयोगे सामान्यतो लिङ्गवचनयोः अविवक्षया एव नपुंसकत्वम्। तत्र शक्येषु पवनस्य अनभीष्टः। न हि साक्षादुक्त शक्यपवनयोर्विशेष्यविशेषणभावः। तेन 'शक्यं पवन' इत्युदाहरणम्। "शक्यमिति रूपं भिन्नलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात्" इति वामनः]। ["शक्यम्" (रा॰, वि॰, स॰)—"शक्य" (स॰, व्या॰) ॥ "अविरलम्" (रा॰, वि॰, स॰) ॥—"मदङ्गम्" (स॰, व्या॰)]।

अस्मिन्निति। 'अस्मिन् वेतसैः परिक्षिप्ते वेष्टिते 'लतामण्डपे' लतागृहे 'संनिहितया' समीपस्थया शकुन्तलया' भवितव्यम्। अनुमानकारणमाह 'तथाहि'—

अभीति। अन्वयः—पाण्डुसिकते अस्य द्वारे पुरस्तात् अभ्युन्नता, जघनगौरवात् पश्चात् अवगाढा, अभिनवा पदपङ्क्तिः दृश्यते। व्याख्या—'पाण्डुः' पाण्डुवर्णा. 'सिकता' वालुकाः यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्दः स्त्रियां बहुत्वे प्रायेण, क्वचित् एकत्वेऽपि] 'अस्य' लतामण्डपस्य द्वारे 'पुरस्तात्' पुरोभागे, अङ्गुलीषु, विशेषतः अङ्गुष्ठयोः

स्तनयोः 'समुन्नता' उदग्रे नितान्तं 'उन्नतम्' नितम्बस्य 'गौरवात्' गुरुत्वात् 'पदानि' गुल्फयोः 'अवगाढानि' अधोगतानि, न तु केवलं गाढानि 'अभिनवा' मत्वा 'पद्धतिः दृश्यते' एव कल्याणीपदपङ्क्तिरित्याह ।

NOTES

1 सकाम्—With अस्या पदम् compare तुल्यम् अभिलाप —Infra सामर्थ्यादस्माद् मधुमत्तम् as in विदित in विदितमर्गा—Note Vamana's भिन्नवचन means भिन्नलिङ्ग (differing in gender) and भिन्नवचन (differing in number) For भिन्नलिङ्ग compare अस्या पद in "सरस्वा इव कामादिभिरपि पुन प्रतिपन्नम्"—Bhashya भिन्नवचन is seen in अस्य शालिमालाङ्घोनि in "अशोकानां न शालिनाम् ईक्ष्यन्ते प्रणयितम्"—Bhashya अस्या कथा has both भिन्नलिङ्ग and भिन्नवचन in "अकारणाभ्यधिकमनेकशा—उत्कण्ठमन्मथमन्ट कथा"—Kumara

2 वेतस &c—परि+क्षिप means 'to surround' Compare परिक्षेप in the sense of a moat in "अशोकपरिखा स्फाया परिखावृतम्"—Raghu

3 समुन्नता—This is तुल्यपद Compare 'अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्या' etc—Kumara

4 पाणि मिकती—For a singular use of "मिकता" compare "एका च मिकता तैलदाने असमर्था"—Bhashya

यावदिदं विटपान्तरेण अवलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम्) अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु श्रोष्याम्यासां विस्रम्भकथितानि । (विलोकयन् स्थितः) ।

I will look through some opening in the branches (Going round and doing the sense—Joyfully)—Ah! The comfort of my eyes is found There, the dearest of my wishes, lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being waited upon by her two friends Well, I shall hear their confidential utterances. [Stands gazing]

•

यावदिति। 'विटपानां' शाखानाम् 'अन्तरेण' अवकाशेन ["अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये" इत्यमरः] 'प्रत्यक्षीकरोमि' अत्र शकुन्तला अस्ति न वा इति पश्यामि [यावद्योगे भविष्यति लट्]।

परिक्रम्येति। 'तथा कृत्वा' विटपान्तरेण दृष्ट्वा, शकुन्तला अत्रास्ति इति ज्ञात्वा 'सहर्षम्' आह।

अये इति। 'अये' हर्षे। 'मे नयो: चक्षुषोः' दोषयो: 'निर्वाण' निर्वृतिकर सुखकर वस्तु 'लब्धम्'। तदेव स्पष्टं कथयति—'कुसुमानाम् आस्तरणं' तेन सह कुसुमैरास्तृतम् इत्यर्थः 'शिलापट्टं' प्रस्तरखण्डं 'अधिशयाना' प्रस्तरतले शयिता। ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] 'मे मनोरथानां मनोरथेषु वा प्रियतमा प्रियतमो मनोरथ, शकुन्तलारूप पदार्थ, 'सखीभ्याम् उपास्यते' सेव्यते, उपचर्यते इति यावत्। ["उपास्यते" (ल-, व्या-)—"अन्वास्यते" (रा-, कि-, म-)]।

भवत्विति। 'भवतु' अस्तां विश्रान्तेन 'ललितानि' भाषितानि [अनु क्वचि भावे क्त.] विश्रब्ध वाचाम् 'श्रोष्यामि'।

NOTES

1 (a) निर्वाणम्—निर् + वा + ल्युट् भावे = निर्वाणम् निर्वृति; compare "निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे" इति विश्वाद्यर्थे च। (b) मनोरथ etc —मनः रथो यस्मिन्, यस्य वा तदारूढत्वात् मनोरथः wish Next इत्यादि। No निर्धारण, hence the prohibition "न निर्धारणे" does not apply. (c) शिलापट्टम्—पट्ट = पीठ a slab, a seat आसन। पट्ट स्यादपि चासनम्—इत्यमरः काव्यकोषः

Reading—Both उपास्यते and अन्वास्यते imply सेवा nursing शुश्रूषा। "उपासनं शुश्रूषायां हिंसनं" इति विश्व। "अन्वासनं स्वेच्छया सेवायामनुशासने" इति हैम। Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

सख्यौ (उपवीज्य सस्नेहम्)—हला सउन्दले, अवि सुहाअदि दे णलिणीपत्तवादो [हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते नलिनीपत्रवातः]।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described) FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीअअन्ति मं सहीओ [किं वीजयतो मां सख्यौ] (सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः)।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other)

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते। तत् किमयमातपदोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

करोति । सुखकरोतीति विग्रह]। Prof Gajendragadkar condemns सुखायते, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम्'—पा 3 1 18 But this rule has no application here The rule wants सुख to be कर्म। In सुखायते here we have सुख as कर्ता and उपमान। Hence the correct rule is 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च" (P 3 1 11), सुखायते, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure'

2 परस्परम् &c —See Act I Ante

3 वत्स कथा—The king suspects love sickness but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat" Presently he rejects the second (अथवा कृत सन्देहेन &c)।

(साभिलाष निर्वर्ण्य) अथवा कृतं सन्देहेन ।
स्तनन्यस्तोशीर प्रशिथिलमृणालैकवलयं
प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।
समस्ताप काम मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-
न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥८॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts, and the single bracelet of lotus-shoot quite loose Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming

('साभिलाष निर्वर्ण्य' सस्पृह विलोक्य विचार्य' ध्यात्वा समाधत्ते) 'अथवा' पक्षान्तरे सन्देहेन' ■ शयेन कृतम् अलम् [कृतमिति व्यर्थाथि' अव्ययम् । "साभिलाष निर्वर्ण्य" (रा-, स-, न्या-, ■)—विचिन्त्य (वि) ॥

स्तनेति । अन्वय —प्रियाया साबाध स्तनन्यस्तोशीर प्रशिथिलमृणालैकवलयम् इद वपु किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयो ताप सम काम, ग्रीष्मस्य अपराद्ध तु एव सुभग न। व्याख्या—प्रियाया' शकुन्तलाया' आबाधया' पीड़या सह

वर्तमानम्, अतएव 'अनयो' स्तनयोः अर्पितम् 'उशीर' वीरणमूलानुलेपो यस्मिन् तदीदृशं 'प्रशिथिलम्' अतिशय 'मृणालस्य' बिसस्य एकम् एव वलयम् कङ्कणं 'यस्मिन्' तत् तथोक्तम् 'इदं' दृश्यमानं 'वपुः' शरीरं "किमपि" अनिर्वचनीयं यथा तथा 'कमनीयं' मनोहरम्। 'युवतिषु' विदग्धे 'मनोजस्य' मन्मथस्य कामस्य ("तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक्) 'निदाघप्रसरस्य' च ग्रीष्मकालस्य च 'ताप' ज्वाला सम-काम' तुल्य स्पर्शानुभवेन। स स्यात् निदाघस्य अपराद्धम्' अपराध (अनुमती भावे क्त) तु योषिज्जन अतिक्रम पुन एतम्' इत्थं सुभगं' सुन्दरं न'। कामतापात् कमनीयतातिशयेति शकुन्तलाया कामज एव स ताप न निदाघज। तदाह "व्यक्तम् मन्मथ' इति"। ["प्रशिथिल" (त॰, न्या॰, स॰)—"प्रशिथिल' (बा॰, शि॰,) ॥ "किमपि कमनीय" (रा॰, वि॰)—'तदपि कमनं व" (त॰, श्री स॰)]

NOTES

1 (a) मन्मथेन लग्नम् = मन्मथेन लग्नम्। Hence सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी करणत्वात् तृतीया। ... ।

2 (a) प्रशिथिल &c —एकं बलयम्। कर्म धा—। मृणालस्य एकं वलयम् प्रशिथिलम् मृणालैकवलयं यस्मिन् बह—। (d) आबाधम्—आबाधनम् इति आ + बाध + घञ् भावे = आबाधा distress, तया सह। बह—। (c) किमपि— A compound अव्यय expressing indescribability Adverb qualifying कमनीयम्। (d) कमनीयम्—कम + अनीयर् कर्मणि। Also कामनीयम्। (e) निदाघ &c —नितरां दह्यते अस्मिन् इति नि + दह + घञ् अधिकरणे = निदाघ summer The rules "वह्यतीनाद" directs घ to be substituted for ह when निदाघ is a name of summer प्र + सृ + अ or अप् भावे = प्रसर advance मनसि जात इति मनसि + जन + ड कृत रि भूते = मनसिज like सरसिज (Ante) मनसिजश्च निदाघप्रसरश्च तयो (f) सुभग—The सुभगता is not due to the उशीरलेप on the breasts and the loose bracelet on the wrist but to some thing altogether indescribable [g] Remark—The suffering is equal from heat and love But the latter adds charm to the person hence serves to distinguish i's action from that of the former The additional loveliness of Sakuntala leaves no doubt [व्यक्तम् मन्मथेन] that she is love-sick. Compare—"मोक्षा च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टा यमालक्ष्यते" Infra

8 Reading—(a) शिथिलित implies that the bracelet was previously tight But bracelets are worn loose प्रशिथिल agrees with this What was loose is more so (प्र) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions implies that she appears lovely in spite of her distress, i e though her loveliness has suffered, she is still attractive *

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूये, तस्स राएसिणो पढमदंसणादो आरहिअ पज्जुस्सुआ विअ सउन्दला । किं णु क्खु से तण्णिमित्तो अअं आतङ्को भवे [अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनात् आरभ्य पर्युत्सुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्यास्तन्निमित्तः अयमातङ्को भवेत्] ।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious absent-minded, care worn ?) since that first sight of that royal sage Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनसूया—सहि मम वि एरिसो आसङ्का हिअअस्स । होदु पुच्छिस्सं दाव णं [सखि ममापि ईदृशो आशङ्का हृदयस्य । भवतु प्रक्ष्यामि तावदेनाम्] । (प्रकाशम्) सहि पुच्छिदव्वासि किम्पि । बलिअं क्खु दे सन्दावो [सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलीयान् खलु ते सन्तापः] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind s suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something Your distress is indeed great

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनेति। 'राजर्षेः' दुष्यन्तस्य प्रथम दर्शन सकाशम तत 'आरभ्य पर्युत्सुका इव' उत्कण्ठिता इव शकुन्तला लक्ष्यते। 'किं नु खलु' अपि वा [वितर्कार्थम प्रश्न] अस्या अयमातङ्क 'एषा पीडा मे' राजर्षिरेव निमित्त कारण यस्य तादृशी भवेत्। दुष्यन्तार्थं एव क्लिश्यते किम।

अलमुपेति। एतदपि प्रियंवदां प्रति जनान्तिकमेव। 'इदमी आशङ्का हृदयमा' हृदयमिदम् च मदने [कन्दर्पे लग्नं वर्तते एतत्]। दुष्यन्तमार्थं एवास्याः इत्यहमपि मन्ये। 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या असि' त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि (प्रष्टव्यप्रधान-कर्मं वि तस्य)। 'बलीयान्' प्रबल खलु ते सन्ताप'। गुर्वी ते वेदना यत प्रच्छामि किंचित्।

NOTES

1 (a) प्रष्टव्यासि &c—त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि becomes त्वं मया किमपि प्रष्टव्या the अप्रधानकर्म becoming उक्त by the maxim 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' (b) खलु—This may also be taken as हेतौ I wish to speak to you, because (खलु)—you are suffering much

शकुन्तला (पूर्वार्द्धेन शयनादुत्थाय)—हला किं वत्तुकामासि [हला किं वक्तुकामासि]।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—What do you want to ask, dear?

अनसूया—हला सउन्दले, अणब्भन्तरा क्खु अम्हे मअणगदस्स वुत्तन्तस्स। किन्तु जादिसी इदिहासणिबन्धेसु कामअमाणाणं अवत्था सुणीअदि तादिसी दे पेक्खामि। कहेहि किंणिमित्तं दे सन्दावो [हला शकुन्तले, अनभ्यन्तराः खलु वयं मदनगतस्य वृत्तान्तस्य। किन्तु यादृशी इतिहासनिबन्धेषु कामयमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे। कथय किंनिमित्तं ते सन्तापः]। विआरं क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणारम्भो पडिआरस्स (विकारं खलु परमार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः प्रतिकारस्य)।

ANASUYA—dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition Tell us to what your distress is due Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun

शकुन्तलेति ('पूर्वार्द्धेन' पूर्वकायेन शयनात् शिलाशय्याया उत्थाय') ["शयनादुत्थाय" (रा०, त०, व्या०, म)—"पुष्पशय्यामुद्दिश्य" (वि०)] ॥

इच्छेति। वक्तु कामः' अभिलाषो यस्याः तादृशी असि' वक्तुमिच्छसि ["लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि" इति तुमो मलोप]।

हलेति। वयं मदनं कामं गतस्य प्राप्तस्य कामसम्बन्धिन इत्यर्थः वृत्तान्तस्य वार्तायाः न अभ्यन्तराः न तत्त्वज्ञाः। अज्ञातमदनवृत्तान्ता वयम्। स्वयं न कामयमाना अथ नापि दृष्टः कामयमानः कश्चित् जनोऽस्माभिः। 'इतिहासनिबन्धेषु' ये निबन्धाः प्रबन्धाः तेषु कामयमानानां कामिनां यादृशी अवस्था श्रूयते तादृशीं ते पश्ये। नानुभूता न च दृष्टा किन्तु श्रुता। किं निमित्तं कस्मिन् निमित्ते [निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्—इति सप्तमी]। ["अनभ्यन्तरा खलु वयं मदनगतस्य" (रा०, वि०, म०)—अनभ्यन्तरा वयं ते मनोगतस्य (त०, व्या०)]।

विकारेति। परमः अर्थः परमार्थः तत्त्वम्। तत्त्वतः स्वरूपतः। विक्रियते अन्यथाभाव्यते अनेन इति विकारः विकृतिकारणम 'अज्ञात्वा प्रतिकारस्य' प्रतिक्रियायाः 'अनारम्भ खलु' अननुष्ठानमेव प्राप्नोति। अज्ञाते रोगे किमौषधम् इत्यर्थः।

NOTES

1. वक्तुकामा = See वक्तुकाम, Act I

2 (a) अनभ्यन्तरा &c—अभिगता अन्तरम् अभ्यन्तरा included. न अभ्यन्तरा not included = बाह्या outside The sense is—We are outside the pale of love-matters We have no experience of these things direct or indirect By 'we (वयम्)', she means all ascetic girls

3 Reading—The Bengali reading too is good We do not know [अनभ्यन्तरा वयम्] what is in your mind [ते मनोगतस्य]।

4 (a) परमार्थत has करणे तसिप्रत्यय as in स्वरत and वर्णत in "दृष्ट, शब्द, स्वरतो वर्णतो वा"—Bhashya.

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः। न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also Verily, I do not view it after my own mind

शकुन्तला (आत्मगतम्)—बलवं क्खु मे अहिणिवेसो। दाणिं वि सहसा एदाण ण सक्कणोमि णिवेदिदुं [बलवान् खलु मे अभिनिवेशः। इदानीमपि सहसा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्]।

SAKUNTALA [Aside]—Great is my anxiety [to conceal] Even now I cannot forthwith reveal to them

प्रियंवदा—सहि सुट्ठु एसा भणादि—किं अत्तणो आतङ्कं उवेक्खसि। अणुदिअसं क्खु परिहीअसि अङ्गेहिं केवलं लावण्णमई छाया तुमं ण मुञ्चदि [सखि सुष्ठु एषा भणति—किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे। अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः। केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति।]

PRIYAMVADA—Friend she says rightly, why do you neglect your trouble? Even every day you are being thinned in the limbs Only the glimmer of loveliness does not leave thee

अनसूयेति। मदीयस्तर्कः सन्देहः—अपि कामजा पीडा अस्याः—इत्येवंरूप अनसूयामपि अनुगत प्राप्तः। अनसूयाया अपि तथैव सन्देहो जातः। 'मे' मम दर्शनम् अनुमान स्वस्य आत्मन अभिप्राय अभिलाष तेन तदनुसारेण 'न हि' नैव। एव—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति प्रार्थयिता विडम्ब्यते इति यत् प्रोक्तं मया तत्र तदसत्यम्। अन्यथा कथमनसूया अपि तथैव मन्यते?

बलवानिति। मे अभिनिवेश एव बलवान् खलु अति हि मे गोपनेच्छा प्रबला। इदानीमपि अधुना एव सुनिर्बन्धे पृष्टा अपि एतयोः [सख्योः] सहसा आर्तकारणमेव निवेदयितुं विज्ञापयितु न शक्नोमि।

सखीति। सखि शकुन्तले एषा अनसूया सुष्ठु युक्तं भणति भाषते। आत्मन आतङ्कं व्याधिं किमुपेक्षसे कथमवजानासि। ["किम् व्याधिमुपेक्षसे"]। खलु प्रतिदिनमेव अङ्गैः कपोलादिभिः परिहीयसे हीना भवसि। व्याधिना च यानि ते शुष्यन्ति। केवलं लावण्यमयी लालित्यपूर्णा छाया कान्तिः त्वां न मुञ्चति। ["सखि सुष्ठु" (शि)—"सखि शकुन्तले सुष्ठु" (रा. म)—"सुष्ठु", (त. मा.)]।

NOTES

1 स्वाभिप्रायेण—तृतीया करणे। See "एकमात्माभिप्राय—" Act II.

2 (a) बलवान् &c —My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it It is out of the question to reveal my wish out of my own accord But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—तुमुन् without a क्रियार्थक्रिया, because of the root शक in शक्नोमि।

3 (a) अनुदिवसम्—दिवसे दिवसे इति वीप्सायां अव्ययी—। (b) परिहीयसे—ओहाक् त्यागे परस्मैपदी। लट् से कर्मणि। The root is not duplicated because the duplication takes place श्लौ and in the कर्म and भाववाच्य—the श्लु is replaced by यक्। (c) लावण्यमयी—लावण्य is कान्ति loveliness "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" —Quoted by Mallinatha in Kumara. लावण्य प्रचुरमस्याम् इति लावण्य + मयट् + ङीप् स्त्रियाम् = लावण्यमयी full of loveliness

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा। तथाहि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा।
शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ८ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated her chest has the breasts forsaken by firmness, the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look at like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

अवितथेति। 'तथा' सत्यम्। अव्ययमेतत्। विगत तथा यस्मात् इति 'वितथ' मिथ्या। न वितथम् 'अवितथ' सत्यम्। सत्यत्वे कारणमाह 'तथा हि' इति।

क्षामेति। अन्वय —आननं क्षामक्षामकपोलम्। उरः काठिन्यमुक्तस्तनम्। मध्यः क्लान्ततरः। अंसौ प्रकामविनतौ। छविः पाण्डुरा। मदनक्लिष्टा इयं पत्राणां शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी इव, शोच्या च प्रियदर्शना च आलक्ष्यते। व्याख्या—अनुदिवसम् अङ्गैरिरपचिद्दीयते इति 'क्षामम्' अत्यन्तं क्षामं 'क्षामक्षामौ' ईदृक्क्षामौ ("प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्वचनम्) 'कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् तथाविधं आननम्। उरः' वक्ष 'काठिन्येन' दृढतया मुक्तौ' विमुक्तौ स्तनौ' यस्मिन् तथाविधं जातम्। 'मध्य ' उदर' क्लान्ततर ' अतिशयेन क्षीणो जात (द्वितीयां पूर्वावस्थामपेक्ष्य प्रकर्षविवक्षया तरप्)। 'अंसौ' स्कन्धौ 'प्रकामम्' अत्यन्त 'विनतौ' विनम्रौ। 'छवि ' मूर्ति' पाण्डुरा' पाण्डु-वर्णा जाता। अतएव 'मदनेन' कामेन 'क्लिष्टा' पीडिता 'इयं' शकुन्तला 'पत्राणां शोषणेन' शोषकारकेण 'मरुता' वैश्वायुना स्पृष्टा' ताडिता 'लता माधवी इव शोच्या' अनुकम्पनीया, अपि च लावण्यमयी छाया इमां न मुञ्चति इति 'प्रियदर्शना च' मधुराकृतिः 'आलक्ष्यते' आभाति॥ ["क्लिष्टा" (रा०, वि०, म०)—'म्लाना' (त०, भ्या)]।

NOTES

1 (a) क्षाम &c —क्षै (क्षयै-भ्वादि)+क्त कर्तरि=क्षाम emaciated क्षामप्रकारौ इति क्षामौ क्षामौ the duplication being due to the rule "प्रकारे गुणवचनस्य"। The duplicated form is treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरेषु"। Hence the सुप् disappears giving finally क्षामक्षामौ। Now see Tika (b) प्रियदर्शना—प्रीणातीति प्री+क कर्तरि=प्रियम् pleasing, lovely प्रिय दर्शनं यस्या whose appearance is pleasing, बहु—, with कर्तरि षष्ठी in यस्याः।

2 Reading—मदनम्लाना has कर्तरि क्त in म्लान। Hence मदन is the हेतु in the वाक्य—मदनेन म्लाना। But मरुत् is the कर्ता in मरुता स्पृष्टा। This loss of uniformity is avoided by reading मदनक्लिष्टा because क्लिष्ट has कर्मणि क्त।

3 अवश्यं शोचितुं योग्या इति शुच+ण्यत् कर्मणि—शोच्या। "चजो कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्व न।

शकुन्तला—सहि कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं। किन्तु आआसइत्तिआ दाणिं वो भविस्सं [सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि। किन्तु आयासयित्री इदानीं युवयोः भविष्यामि]।

SAKUNTALA—Friends to whom else shall I reveal, But I shall now be the cause of trouble to you.

उभे—अदो एव्व णिब्बन्धो। सिणिद्धजनसंविभत्तं हि दुक्खं सज्झवेदनं होदि [अतएव निर्बन्धः। स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति]।

BOTH—Hence indeed is the pressing The trouble shared with affectionate friends, becomes of bearable poignancy.

सखीति। 'कस्स वा अन्नस्स' जनस्य (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी) 'कथयिष्यामि'। युवयोरेव कथयिष्यामि नान्यस्य। 'किन्तु इदानीम्' अधुना, एतदुक्त्वा इत्यर्थः, 'युवयो' (कर्मणि षष्ठी) 'आयासयित्री' क्लेशदायिनी 'भविष्यामि'। दुःखकारी मे पीडोदन्तः तदर्थं प्रयतमानयोर्युवयो महान् आयासो भविष्यति। ["किन्तु आयासयित्री" (त०, व्या०, म०)—"आयासयित्री" (रा०, वि०)]।

अत इति। व्याधिसंङ्गान्, उपशमो दुष्कर 'अतएव निर्बन्ध' आग्रहातिशय आकांक्षम्। 'दुःखं' पीडा 'स्निग्धेषु' स्नेहयुक्तेषु 'जनेषु संविभक्तं' कृतविभागं सत् 'सह्या' सोढुं शक्या 'वेदना' आघातो यस्य तथाविधं 'भवति हि'। ["अतएव" (त०, व्या०) "अतएव खलु" (रा०, वि०, म०)]।

NOTES

1 (a) आयासयित्री—आ + यस + णिच् + तृच् + कर्त्तरि स्त्रियाम् one causing trouble (b) इदानीम्—Now i e by revealing to you? (c) The sense is—I have no one else to confide in, I must tell you But (किन्तु) by telling you, I shall only put you into trouble This is why I have not told you so long It will not be a bland relation but (किन्तु) will give you some trouble. It seems the किन्तु should not be omitted.

2 (a) उभे—उभ is dual, but उभय is singular as a rule, though plural is seen in "सुखपरस्य हरकभये ह्लतम्"—Act VII (b) स्निग्ध &c.—स्निह + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने = स्निग्धा affectionate. तादृशो जनः। कर्मधा—। Now see Tika

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम्।
दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्णम्
अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥१०॥

KING—Asked by persons who equally share her sorrows and joys, this girl will not refuse to disclose the cause of her *trouble which rankles in her mind* *Though longingly gazed* at several times by her turning round, I have become afraid of hearing at this juncture

शकुन्तला—सहि, जदो पहुदि मम दंसणपहं आअदो सो तवोवणरक्खिदा राएसी—[सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—]। (अर्धोक्ते लज्जां नाटयति)।

SAKUNTALA—Friends from the time that royal sage, the protector of our hermitage crossed the line of my sight—(Acts bashfulness when partly said)

पृष्टेति। अन्वयः—इयं बाला समदुःखसुखेन जनेन पृष्टा [सती] मनोगतम् आधिहेतुं न वक्ष्यति न। अनया बहुशः विवृत्य सतृष्णं दृष्टोऽपि अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि। व्याख्या—'इयं बाला' मुग्धस्वभावा शकुन्तला दुःखं च सुखं च दुःखसुखे दुःखसुखं वा ["विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति विभाषा द्वन्द्वे एकवद्भावः] 'समे' समं वा दुःखसुखे दुःखसुखं वा यस्य 'तेन समदुःखसुखेन' तुल्यवेदनेन 'जनेन' सखीजनेन 'पृष्टा' सती 'मनोगतम्' आन्तरं निगूहितमित्यर्थः 'आधेः' पीडायाः 'हेतुं' कारणं 'न वक्ष्यति न' वक्ष्यत्येव। 'अनया शकुन्तलया 'बहुशः' न तु एकवारमात्रं द्विर्वा 'विवृत्य' परावृत्य 'सतृष्णं' साभिलाषं 'दृष्टोऽपि' [अपिना अ.नवाप्य टलम् सन्देहस्थान-मभावय] 'अत्र' अस्मिन् 'अन्तरे' अवकाशे 'श्रवणे' समाकर्णने 'कातरतां' भयं 'गतोऽस्मि'। यद्यपीयं मयि साभिलाषा, इत्यमन्यपि श्रवणकाले भीतोऽस्मि, किमियं वदेदिति। ["अत्रान्तरे" (रा-, वि-, म)—"अत्रोत्तर" (त-, ना-)]

सखीति। 'यतः' यस्मात् कालात् 'प्रभृति' आरभ्य [दिक्शब्दयोगे पञ्चमीनियमात् पञ्चमी] 'स तपोवनस्य रक्षिता' रक्षकः राजर्षिः दुष्यन्तः 'मम दर्शनस्य' दृष्टेः 'पन्थानं' ["ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इति समासान्त अप्रत्ययः] 'आगतः' प्राप्तः—(अर्धोक्ते "' सात्त्विकेन भावेन 'लज्जां नाटयति' रूपयति)।

NOTES

1 (a) जनेन समदुःखसुखेन—cf समदुःखसुखः सखीजनः —Raghu. VIII (b) बाला—A प्रौढा might mislead But only a frank disclosure is expected from a बाला। (c) न, न—Two negatives emphasise the affirmation न कथयति न = not that she will not disclose = she will certainly disclose (d) मनोगतम्—मनः गतम् i e. मनसि स्थितम् secretly cherished, un-revealed. (e) इदं &c.—Comp. आसीद् विवृतवदना &c —Act II

2 (a) दर्शन &c —पथदर्शनेन इति दृश्+ल्युट् करणे = दर्शनम् eye तस्य पन्थाः &c See Tika (b) तपोवन &c —रक्ष+तृच् कर्तरि = रक्षिता।

3. अर्धोक्तेन—अर्धम् उक्तम् अर्धोक्तम् partly uttered सुप्सुपेति समासः, the द्वितीया in अर्धम् being क्रियाविशेषणे। तेन। हेतौ तृतीया।

उभे—कधेदु कधेदु पिअसही [कथयतु कथयतु प्रियसखी]।

BOTH—Go on, go on dear friend

शकुन्तला—तदो पहुदि तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थम्हि संवुत्ता [ततः प्रभृति तद्गतेन अभिलाषेण एतदवस्थास्मि संवृत्ता]।

SAKUNTALA—Since that time with my desire fixed upon him I am reduced to this state.

राजा (सहर्षम्)—श्रुतं यत् श्रोतव्यम्।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः।
दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य॥ ११॥

KING (Joyfully)—What is worth hearing is now heard. Cupid indeed is the cause of my distress, he himself has be-

come my comforter, as becomes the day dark with clouds at the end of summer to the living world

तत इति। 'तत प्रभृति' 'त' राजर्षि 'अनेन' तद्दर्शनेन 'अभिलाषेण' मनोरथेन [ईप्सी द्वितीया] 'एषा अवस्था' यस्या तथाविधा 'संवृत्तास्मि' जातास्मि अतो मे दुष्यन्तेन समागमं प्रार्थये, नैतन्मन्यथा मे। [राघवो विद्यासागरश्चैव "कथयतु कथयतु प्रियसखी" इति न पठन्ति]॥

सुतनिति। 'शीतल्य' नवपर्यायस्य अत' तत 'सुतन'।

अर इति। अन्वय —तपात्यये जीवलोकस्य अभ्रश्यामो दिवस इव मे स्मर एव तापयितुं स एव निर्वापयिता जातः। व्याख्या—'तपस्य' निदाघस्य ["निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तप" इत्यमर] 'अत्यये' अवसाने, तस्मिन् 'जीवलोकस्य' प्राणिसमूहस्य सम्बन्धे 'अभ्रैः' मेघैः 'श्यामः' कृष्णः 'दिवस इव' मेघाच्छन्नो वासर इव 'मे' मम सम्बन्धे 'स्मर' कन्दर्प 'एव तापयितुं' दिवसपक्षे उष्णताजनक, स्मरपक्षे सन्तापकारः 'स एव' दिवस एव स्मर एव च, 'निर्वापयिता' विनोदकेन [उभयत्र समानमेतत्] 'जातः' निदाघकाले दिवस वर्षणात् पूर्वं ताप करोति पश्चात् हरति। कामोऽपि अकृतार्थावस्थायाम् पूर्वं मे तापप्रद आसीत् परन्तु तापहरो जात इति भाव ["अभ्रश्याम" (स-, व्या, म-)—"अर्द्रश्याम" (रा-, वि-)]॥

NOTES

1 (a) 'निर्वापयिता'—निर् + वा + णिच् + तृच् कर्तरि the comforter See under शरीरनिर्वापणाय—ante (b) तपात्यये—अति+इ अच्, भावे = अत्यय end Now see Tika (c) जीवलोकस्य, मे—जीवानां प्राणिनां लोको समूह जीवलोक the world of living creatures तस्य। कवि षष्ठी। मे मम सम्बन्धे also जीवलोकस्य सम्बन्धे तापयितुं and निर्वापयिता। Also we may have तद्योगे कर्म कि षष्ठी। मे or जीवलोकस्य ताप = माम् or जीवलोकं तपति। मे or जीवलोकस्य निर्वापयिता = माम् or जीवलोकं निर्वापयति।

2 Simile—The following are compared—(i) स्मर and अभ्रश्यामो दिवस। (ii) अहम् and जीवलोक—Also Remotely (iii) तपात्यये and स्पर्शे। Heat during summer oppresses like love-sickness (c. f. मन्मथस्य काम सन्तापितनिदाघमयो Ante). The oppression is very great (तापयितुं) when at last the sky is overcast (अभ्रश्याम)

and the clouds are about to pour. Similarly the suspense of the king was intense when Sakuntala was about to make a declaration This shower brings relief to the world and the declaration gives comfort to the king. Thus अह behaves like the अभ्रश्याम day *

* Reading—Raghava reads घर्मश्याम। He means the day is oppressive in the morning hours [घर्म], and cool when it is श्याम in the evening [the other घर्म]। We have to guess the reason for the श्यामता। I believe many will prefer to have the clouds [अभ्र] directly mentioned Besides घर्मश्याम ignores the well-known fact that just as the clouds gather the heat increases, and does not abate unless there is a down-pour Lastly we have a similar idea in Raghu XII, where श्यामला दिवसा इव occurs. This leaves little doubt that here the poet wrote अभ्रश्याम।*

शकुन्तला—तं जइ वो अणुमदं तह वट्टह जह तस्स राएसिणो अणुकम्पणिज्जा होमि। अण्णहा अवस्सं सिञ्चह मे तिलोदअं [तत् यदि युवयोः अनुमतं तथा वर्त्तेथां यथा तस्य राजर्षेः अनुकम्पनीया भवामि। अन्यथा अवश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम्]।

SAKUNTALA—Now if approved by you, so arrange that I may bocome favoured by that royal sage. Or certainly sprinkle for me water with sesamum seeds.

राजा—संशयच्छेदि वचनम्।

KING—The declaration cuts short all hesitation.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अणसूए, दूरगअमम्महा अक्खमा इअं कालहरणस्स। जस्सिं बद्धभावा एसा सो ललामभूदो पोरवाणं। ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं [अनसूये,

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

दूरगतमन्मथा अक्षमा इयं कालहरणस्य। यस्मिन् बद्धभावा एषा, स ललामभूतः पौरवाणाम्। तत् युक्तमस्या अभिलाषः अभिनन्दितुम्]।

PRIYAMVADA—[Aside] O Anasuya, with her love far advanced this one is incapable of taking time. He, on whom her affection is placed, is the very gem of the Pauravas. So her desire deserves to be approved.

तदिति। 'तत्' तस्मात् यदि युवयोरनुमतं यदि युवां युक्तं मन्यध्वे ["मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः। "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी] तदा 'तथा' तेन प्रकारेण 'वर्तेथां' आचरतं 'यथा' येन प्रकारेण 'तस्य राजर्षेः अनुकम्पनीया', अनुग्राह्या 'भवामि'। 'अन्यथा' अनुग्रहाभावे 'अवश्यं मे तिलोदकं' मे मह्यं तिलमिश्रं जलाञ्जलिं 'सिञ्चतम्'। म्रियेत मरिष्यामि यदि स राजा मां नानुकम्पते इत्यर्थः।

व्यवसायेति। 'वयस्य' शकुन्तलोक्तं 'मनोरथ' एतत् कर्तव्यम्, एतत् वा, इत्याकारः एव 'किमिति'। एतत् श्रुत्वा सखीभ्यां कर्तव्यम् अवधारितमेव स्यात्।

अनसूये इति। 'दूरं गतः' प्राप्तो 'मन्मथः' कामो यस्याः तथाविधा एषा कालहरणस्य अक्षमा असहिष्णुः। झटिति प्रतिविधेयम्। किं कामस्य चिकित्सा दोषप्रतिविधानम? न स्यात्—'एषा यस्मिन्' जने 'बद्धभावा' दत्तचित्ता 'स पौरवाणां ललामभूतः' भूषण-स्वरूपः 'तत्' तस्मात् 'अस्या अभिलाषं अभिनन्दितुं पूजयितुं 'युक्तम्' [सामान्योप-क्रमात् लिङ्गभेदेऽपि समानाधिकरण्यम्। "मन्त्र पवन" इति यथा]। तद्वाक्ये अस्या अभिलाषः श्लाघ्य न गर्ह्य इत्यर्थः।

NOTES

1. a राजर्षेः—The तृतीया is also admissible राजर्षेः राजर्षिणा वा अनुकम्पनीया by the rule "कृत्यानां कर्तरि वा"। b अन्यथा—अन्य + थाल्। अन्यप्रकारेण otherwise i.e. if not pitied by the royal sage; or, not so arranged by you न चेत् तथा वर्तेथां तिलोदकं सिञ्चतम्; (c) तिलोदकम्—तिलमिश्रम् उदकम्। शाकपार्थिवादित्वात्—। तत्। तिलस्य उदकस्य give तिलोदकं unless उदक is taken as जातिवाचक and is therefore

avoided This is an offering to deceased person Hence the sense is—Otherwise I shall die.

2 संशय &c—संशयं छिनत्ति इति संशय+छिद्+णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि that which removes doubt The doubt संशय does not refer to the king's doubt about her love, but to the friend's doubt as to what has to be done. The king has no doubt, as is obvious from इदं अनेन &c and श्रुतं यत् श्रोतव्यम्—Ante. Sakuntala asks her friends to plead for her with the king (तदा वर्त्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि)। The friends might naturally hesitate But स्निग्ध मे निलोदकम् removes all hesitation (अशयच्छेदि वचनम्)।

3 (a) अक्षमा—क्षमते इति क्षम+अच् कर्त्तरि स्त्रियाम्=क्षमा capable न क्षमा। Something has to be done quick and she is anxious to do it herself (b) बहुभावा—भवतीति भू+ण कर्त्तरि=भाव desire बहोर्भावो यस्या यथा वा। (c) लाभमभूत—See लाभमललामभूताम्—Act. II, She means that Sakuntala's choice is mightily well placed (d) दुर्लभसंगा etc—Priyamvada is burning to utter the word of congratulation Sakuntala's condition is critical [अक्षमा इयम् etc] Her choice is unexceptionable [ललामभूत पौरवाणाम्], a word of encouragement from us saves her What do you say? Shall I utter it? This is the mood in which Priyamvada makes this speech

अनसूया—तह जह भणासि [तथा यथा भणसि]।

ANASUYA—It is as you say?

प्रियंवदा (प्रकाशम्)—सहि, दिट्ठिआ अणुरूवो दे अहिणिवेसो। साअरं उज्झिअ कहिं वा महाणई ओदरइ। को दाणिं सहआरं अंतरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि [सखि, दिष्ट्या अनुरूपस्ते अभिनिवेशः। सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महानदी अवतरति। क इदानीं सहकारमन्तरेण अतिमुक्तलतां पल्लवितां सहते]।

PRIYAMVADA [Aloud]—Friend, fortunately your aim is worthy of you Where indeed does a mighty river fall avoiding the sea ? Now, which tree except the Sahakara bears the Atimukta creeper in foliage ?

तथेति। 'यथा भणसि' कथयसि 'तथा'। अस्या अभिलाष अभिनन्दनीय इत्यर्थ।

सखीति। 'दिष्ट्या' भाग्येन 'ते अभिनिवेश' अध्यवसाय 'अनुरूप' सर्वथा ते योग्य। सौभाग्यं तो यत् त्वं प्राकृते जने न दत्तचित्ता। अथवा एवमेव भवितव्यम्। 'सागरं वर्जयित्वा' त्यक्त्वा कुत्र वा न कुत्रापि 'महानदी अवतरति' सागर एव महानद्या अनुरूपम् अवतरणस्थानम्, दुष्यन्तोऽपि ते योग्यो वर। 'सहकारं' रसालम् 'अन्तरेण' विना 'क इदानीं पल्लवसमुत्तिमुक्तलतां 'वहति' धारयति कोऽपि। एवं दुष्यन्तं विना त्वाम् कोऽपि त्वां वोढुमर्हं। एतत् शकुन्तलां प्रति। ["अनुरूपस्ते" (रा०, वि०)—"अनुरूपोऽस्या" (म०)—"ते अनुरूपो" [त०, न्या०]। "वर्जयित्वा" [रा० वि०, म०]—"उज्झित्वा" [त०, न्या०]]।

NOTES

1 [a] दिष्ट्या—Luckily An अव्यय। Or—Instrumental singular of दिष्टि which means भाग्य। दैवी दशा। (b) अनुरूप —अनुगतो रूपम् befitting सदृशम्—। (c) अभिनिवेश —अभि + नि + विश् + घञ् भावे। आग्रह। Or अभिनिविश्यते एतम् इति घञ् कर्मणि the object of desire The आग्रह has become कर्म here by the rule "अभिनिविशश्च" Here Priyamvada attributes it to chance दिष्ट्या that Sakuntala has not set her heart upon an ordinary ascetic (d) वा—Expresses विकल्प। (e) सागरम् &c —This modifies the sentiment expressed in the preceding line No, chance has nothing to do with it It is in the very nature of things it is impossible that Sakuntala should be attracted towards any other person She was bound to be drawn towards दुष्यन्त just as a mighty river is drawn towards the sea * Having thus dismissed दिष्ट्या, Priyamvada goes to explain what अनुरूप in speech means You see in your own garden how the Madhavi thrives on the top of the Sahakara If you place her on any other

* Adopted by Prof Gajendragadkar

सपायेन 'अविलम्बित झटिति, 'निभृत' गुप्त 'च तस्या मनोरथ सम्पादयाव ' दुष्यन्तेन समागम विधास्याव ?

निभृतमिति । 'निभृत' सम्पादयाव इति' यत् त्वया उक्त तत् चिन्तनीय भवेत्' चिन्तायोग्य भवितमर्हे ति 'शीघ्र ' सम्पादयाव 'इति' यदुक्त तत् सुकर ' सुखसाध्यम् । दुष्यन्तेन समागम शीघ्र कर्तु शक्यते किन्तु निभृतं कथ स्यात् तत् चिन्त्यताम् ।

नन्विति । 'ननु स राजर्षि' इमाम् दिवसान्' ['अत्यन्तसयोगे द्वितीया'] 'स्निग्ध-दृष्ट्या' सस्नेहावलोकनेन 'अस्या' 'सूचित अभिलाषो' येन तादृश सन् 'प्रजागरात्' प्रकृष्टजागरणविलया रात्रिजागरणात् 'क्षम ' क्षीण 'लक्ष्यते' राजापि उत्सुक एव, तत शीघ्र कर्तु शक्याम्, निभृत कथ भवेत् चिन्तय ।

NOTES

1 (a) विशाखे—Dual because the reference is to two stars (b) शशाङ्क &c—लेखा is added to have the whole a feminine so as to agree with Sakuntala in gender शशाङ्कमनुवर्तते does not serve the purpose so well *

2 (a) अविलम्बितम्—वि + लम्ब + क्त भावे = विलम्बितम् delay विलम्ब । अविद्यमान विलम्बन यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । (b) निभृतम् – नितरां भृतम् इति नि + भृ + क्त कर्मणि । Well kept as a secret तत् यथा तथा । (c) सम्पादयाव —' वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'' इति लट् ।

3 (a) भवेत्—सम्भावनायां लिङ् । (b) सुकरम्—सुखेन क्रियते इति सु + कृ + खल् कर्मणि ।

4 कथमपि – इव here has no special meaning It is idiomatic (वाक्यालङ्कारे)।

5 (a) ननु—Implies आक्षेप censure You ask "How so" 'What an idiot you are Don't you see that the king loves Sakuntala ? This is the censure intended" [b] स्निग्धदृष्ट्या—स्निह + क्त कर्तरि = स्निग्ध affectionate तादृशी दृष्टि । तया । तृतीया करणे । [c] प्रजागर &c,—प्रकृष्टजागरणम् इति प्र + जागृ + घञ् भावे = प्रजागर wakefulness निद्राक्षय । Now see Tika We do not get प्रजागार with वृद्धि because the rule "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु" directs गुण with all affixes except वि, चिण् णल् and those that drop ङ ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

राजा—सत्यमित्थम्भूत एवास्मि । तथाहि—

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं
निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्तिभिरश्रुभिः ।
अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिबन्धनात्
कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥

KING—Indeed, I have really become so For this golden bracelet—with the jewels rendered pale by tears that are hot through internal heat, and flow night after night from the corner of my eye placed on my arm (palm)—as it slips down from the wrist, is repeatedly moved back by me without pressing against the scars of the bow-string

सत्यमिति । इत्थम्भूतः कृशः इत्यर्थः । अन्वयः—निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्तिभिः अन्तस्तापादशिशिरैः अश्रुभिः विवर्णमणीकृतं मणिबन्धनात् स्रस्तं स्रस्तम् इदं कनकवलयं मया अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुः प्रतिसार्यते । व्याख्या—'निशि निशि' रात्रौ रात्रौ ["नित्यवीप्सयोः" इति वीप्सायां द्विर्वचनम्] 'भुजे' हस्ते, वामहस्ते इति यावत् [अत्र भुजशब्दो बाहुवचनो नापि करदेशे हस्ते वर्तते] 'न्यस्त' स्थापित य 'अपाङ्ग' वामनयनकोणः तस्मात् 'प्रवर्तन्ते' यानि तैः, 'अन्तस्तापात्' मनसिजजातात् अन्तस्तापात् [हेतौ पञ्चमी] 'अशिशिरैः' उष्णैः 'अश्रुभिः' विवर्णा मणयो यस्मिन् तत् विवर्णमणि आविष्करणम् । अतथा तथा सम्पद्यमानं कृतं 'विवर्णमणीकृतम्' [अभूततद्भावे च्विः] 'मणिबन्धनात्' करप्रकोष्ठयोः सन्धिस्थानात् 'स्रस्तं स्रस्तं' पुनः पुनरवस्खलितम् [पूर्वपरम् ... वीप्सा विवक्षिता । ततो द्विर्भावः] 'इदं' वामहस्तस्थितं 'कनकवलयं' सुवर्णकटकं 'मया' 'अनभिलुलित' अमर्दित 'ज्याघातस्य' धनुर्ज्याघर्षणस्य 'अङ्कः' चिह्नं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'मुहुः' वार वार 'प्रतिसार्यते' स्वस्थाने मणिबन्धं पुनर्नीयते । अत्र—अनया सख्यात्योग—उपविश्य वामहस्तन्यस्तकपोलेन निशायापनम्—तेन ऊर्ध्वं मणिबन्धं कूर्परस्य अध—ततत्तापोष्णस्य नैयत्यस्य मणिप्राप्ति, तेन मणिदूषणम्—दिने दिने प्रकोष्ठस्य कृशता—मणिबन्धात् कूर्परं वलयस्य स—कूर्परात् वलयस्य भूयो मणिबन्धनयनम्—तत्काले वामेन प्रकोष्ठ-

स्थितानां मौर्वीकिणानाम् अभ्यर्ष —इत्येतत् सर्वं यथाक्रमं प्रकृत्य इत्थं “सद-मित्यधम एवास्मि” । [“प्रवर्तिभि.” (त-, न्या , म-)— “प्रसारिभि” (रा-,वि) ॥ “अनभिलुलित” (रा-, वि-) “अनतिलुलित” (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1 (a) अन्तस्तापात्—अन्तर्गतस्ताप अन्तस्ताप internal heat शाकपार्थिवादित्वात्— । तस्मात् । (b) भुजन्यस्त &c —Here भुजन्यस्त means हस्तन्यस्त। Compare “हस्तन्यस्त मुखमसकलव्यक्ति” &c —Meghadut, हस्त again refers to वामहस्त the left hand Compare ‘वामहस्तोपहितवदना आलिखिता [illegible] प्रियसखी अनसूयया चिन्तया—” —Act IV “वामप्रकोष्ठार्पितं बिभर्तु काञ्चनमेकमेव वलयम्”—Act IV &c Similarly अपाङ्ग is वामापाङ्ग। भुजेन्यस्त placed on the left hand सप्तमीति समास । भुजन्यस्त अपाङ्ग the outer corner of the left eye placed on the left hand कर्मधा— । तस्मात् प्रवर्तन्ते इति भुजन्यस्तापाङ्ग + प्र + वृत + णिनि साधुकारिणि कर्तरि = भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्तीनि, तैः । (c) अनभिलुलित &c —The friction of the bow-string cause abrasions on the fore-arm Compare “शरासनज्याकिणलाञ्छनो भुज,” “आरोपितज्यबाहू मे रचति मौर्वीकिणाङ्क इति” &c Prof. Gajendragadkar says “the friction of the bow-string produces scars on the wrist (मणिबन्धन) and on the part of the fore-arm (प्रकोष्ठ) just above it ” This is impossible When the bow is strung and held by the grip in the middle the string does not reach below the middle of the fore-arm and often even so low [illegible] that (d) मणिबन्धनात्—मणिर्बध्यते यस्मिन् इति मणि+बन्ध + ल्युट् अधिकरणे = मणिबन्धनम् । Lit The place where [illegible] gem [illegible] worn i e the wris, तस्मात् । Here again Prof Gajendragadkar says “the part where the golden bracelet [illegible] worn is the fore-arm not the wrist ” By wrist we do not mean the wristjoint, but the part of the form-arm near the wrist This is where wristlets or wrist watches are worn now-a-days (e) स्रस्त स्रस्तम् —The वीप्सा gives the sense “each time it has slipped ” The bracelet slips down to the elbow owing to the emaciation of the fore-arm. Compare कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ which implies that the bracelet has slipped and left the fore arm altogether;

2 Remark—Raghava explains भुजे उपधानीकृते स्रस्तो योऽयम् " &c But then why should the left arm alone be उपधानी कृत ? Again "भव प्रकोष्ठात् अधस्या परिहसितनिवलनं मणिबन्धस्पर्शनं तस्य निरूक्तत्वात् भुजोपधानत्वमुक्तम्"। Against this we remark that if the arm is used as pillow it must be the upper-arm In that case the tears will be stopped by the अङ्गद and will not reach the वलय। Besides the मणिबन्ध will be lower than the elbow and the वलय will have to slip towards the tips of the fingers, which is not possible,be the emaciation however so great With this sort of slipping it is out of place to say that the प्रकोष्ठ (fore-arm) has become रिक्त because of it (as the poet has it in the parallel passage quoted above) and that in trying to push the वलय back the ज्याघाताङ्क is not touched Indeed अनभिलुलितज्याघाताङ्क requires that the वलय be moved over the fore-arm (on which alone the ज्याघाताङ्क exists in replacing it This is possible only if we suppose [as I have explained in the Tika] that the king passed the night in a sitting posture with his left cheek placed on his left palm and the left elbow resting on the left thigh It is true the वलय comes down as soon as it is replaced The king however does not notice it immediately through absent mindedness But he pushes it up as soon as it is noticed.

प्रियंवदा—(विचिन्त्य)—हला मअणलेहो से करीअदु। इमं देवसेसावदेसेण सुमणोगोविदं करिअ से हत्थं पावइस्सम् [हला मदनलेखः अस्मै क्रियताम्। इमं देवशेषापदेशेन सुमनोगोपितं कृत्वा अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि]

PRIYAMVADA (Reflecting)—Well let a love-letter be prepared for him I will have it concealed by flowers and under the pretext of a garland that has been offered to the gods, will cause it to reach his hands

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ। किं वा सउन्दला

भणादि [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः। किं वा शकुन्तला भणति]। *

ANASUYA—I like this delicate measure, but what does Sakuntala say.

प्रियंवदेति। 'विचिन्त्य' ध्यात्वा काव्यं निश्चित्य स्वयं।

इन्येति। स्वर्षं दयनाय ["कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] 'मदनस्य लेख' लिपि कन्दर्पपीडासूचिका लिपि क्रियताम्। 'इस' मदनलेख 'देवता' देवताविशेषस्य 'शेषा' माल्य 'देवशेषा' निर्माल्यमिति यावत्। सा एव 'अपदेश' छलम् तेन। 'सुमनोभि' पुष्पै [सुमनःशब्द स्त्रियां बहुत्वे वर्तते। 'आप सुमनसो वर्षा अप्सर सिकता समा। एते स्त्रियां बहुत्वे स्यु:रेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्॥"] 'गोपित' निगूहित कृत्वा 'अस्या हस्त प्रापयिष्यामि' ["शेषा" (रा०, वि, म) "सेवा" (त, व्या)]॥

रोचते इति। 'सुकुमार' सुन्दर एव 'प्रयोग' उपाय 'मे' मह्यम् ["रुच्यर्थानां प्रीयमाण" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] रोचते'।

NOTES

1 [a] देवशेषा &c—For शेषा in the sense of माला compare "तदीत शेषामिव भव वाससामादाय मूर्ध्ना मदन प्रतस्थे"—Kumara* [b] देवशेषा means देवस्य याम शेषा पुष्पोपहार। I prefer the reading देवशेषा।

शकुन्तला—को णिओओ विकप्पीअदि [को नियोगो विकल्प्यते]।

SAKUNTALA—What injunction is altered ?

प्रियंवदा—तेन हि अत्तणो उवण्णासपुव्वं चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदबन्धणं [तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्वं चिंतय तावत् किमपि ललितपदबन्धनम्]।

PRIYAMVADA—Then think of some fine metrical composition with an allusion to thyself.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ए

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं। अवहीरणाभीरुअं पुणो वेवइ मे हिअअं [हला चिन्तयाम्यहम्। अवधीरणाभीरुकं पुनर्वेपते मे हृदयम्]।

SAKUNTALA—I am thinking dear But apprehensive of slight, my heart trembles

क इति। युवयो 'क नियोग' आदेश 'विकल्प्यासे' कल्पयसि इव मया। युवां यदा यत् ब्रूथ तदेवाहं तदा करोमि, मदनलेखमेव अधुना कर्तव्यं इत्यभिप्राय।

नेवेति। 'नेम हि' यदि नैव विकल्प्यासे तर्हि 'आत्मन' मध्य उपन्यासनम् 'उप- न्यास' उपन्यासनम् तत्पूर्वकं 'किमपि ललित' मधुर 'पदबन्ध' छन्दोरचन 'तावत् चिन्तय'। आत्मानम् उपन्यस्य छन्दोमयीं गीतिं रचय इत्यर्थ।

चिन्तेति। 'अह चिन्तयामि इदम् पुन चेतस् 'अवधीरणा' अवज्ञा [अवधीर इति चौरादिकधातो युजादौ पठ्यते। ततो युच्] 'ततो भीरुकं' भीत मम 'वेपते' कम्पते। ["अवधीरणा" (रा-, वि-, ना-,)—"अवर्ध इव" (रा-, क-)]।

NOTES

1 विकल्प्यासे—विकल्पन is विकल्पन or विभिन्न कल्पन &c Compare विकल्पित in 'परिहासविकल्पित सखे'—Act II —(Reading)

2 (a) उपन्यास &c —उप + नि + अस + घञ् भावे = उपन्यास placing near, i e alluding स पूर्वो यस्मिन् तत् यथा तथा। (b) ललित &c —पदानां संनिवेशानां बन्धन रचनम्। Next अन्वय—

3 Readings —अवधीरणा has to be preferred because the verse below has अवधीरणा।

राजा—

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम्।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥१३॥

KING—Here, longing for union with you, O Timid One stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi, how to Lakshmi can the wished for be inaccessible ?

सखीओ—अयि अत्तगुणावमाणिणि को दाणिं सरीरणिव्वावइत्तिअं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि [अयि आत्मगुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति]।

FRIENDS—O Slighter-of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body ?

शकुन्तला (सस्मितम्)—णिओइदा दाणिं म्हि [नियोजिता इदानीमस्मि]। (उपविष्टा चिन्तयति)।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged (Sits up and meditates)

अयमिति। अन्वय —हे भीरु यत अवधीरणां विशङ्कसे, स अयं ते समागमोत्सुकः तिष्ठति। प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न वा। ईप्सित श्रिया, दुराप कथ भवेत्। व्याख्या—हे 'भीरु' भयशीले ['ऊङ् उत' इत्यूङ्। सम्बुद्धिह्रस्व] 'यतो' यस्मात् जनात् 'अवधीरणाम्' अवज्ञां 'विशङ्कसे' त्वं अयं सज्जनो जन 'ते' तव 'समागमे' समागमे 'समुत्सुक' उत्कण्ठ 'तिष्ठति'। 'प्रार्थयिता' अर्थी जन 'श्रियं' लक्ष्मीं लभेत वा न वा' प्राप्नुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [शक्ति लिङ्]। ईप्सित प्राप्तुमिष्टो जन, 'श्रिया' लक्ष्म्या सम्बन्धे। [यद्वा—'श्रिया' इति अनुक्ते कर्तरि तृतीया। 'न लोक—" इति कर्मषष्ठ्या एव निषेध] 'दुराप' दुष्प्राप कृच्छ्रलभ्य, [कर्मणि खल्] 'कथ भवेत्' न कथमपि। लक्ष्मीरेव प्रीता सदा एव लक्ष्मीलाभो भवति। एवं त्वया समागम तवैव अनुग्रह, समागमे प्रार्थिनो कस्मादवजानासि इति भाव।

अयीति। 'आत्मनो गुणान् अवमानयति' अवजानाति या तत्सम्बुद्धि। 'शरीरस्य निर्वापयित्रीं' प्रीतिप्रदां 'शारदीं' शरत्कालसम्बन्धिनीं 'प्रौढां' 'ज्योत्स्नां' चन्द्रिकां 'क

इदानीं पटान्तेन' वसनाग्रभागेन 'वारयसि'। न कोऽपि। स राजा कदाचिदपि त्वां नावधीरयेत् इत्यर्थः। इदानीमिति वाक्यालङ्कारे। ["इदानीं वाक्यभूषायां सम्प्रत्यर्थे हनने" इति मेदिनी ॥ 'पटान्तेन' (ना-, त्रि, म-)—"आतपत्रेण" (क-, न्या)] ॥ नियोजितेति। 'इदानीं नियोजिता' गीतरचने व्यापारिता 'अस्मि'।

NOTES

1 (a) सङ्गमोत्सुक —सङ्गमेन उत्सुक or सङ्गमे उत्सुक anxious for union सङ्गमोत्सुकेति समास। (b) यत —From whom पञ्चम्यासन्। "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी। Some word or gesture indicating slight (अवधीरणा) is supposed to reach शकुन्तला from दुष्यन्त। Hence there is अपाय and दुष्यन्त is "ध्रुव"। So the sutra applies We must not say विमुखे इति भयार्थयोगात् भयहेतौ अपादाने पञ्चमी, because even when विमुखे is absent we have पञ्चमी—दुष्यन्तात् अवधीरणा। Cp "विमुञ्चमाना भवत पराभवम्" —Kirat I

2 शिरा —इति पाठो as in है in "समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति" —Act I Ante

3 (a) आत्मगुण &c —आत्मनो गुणा आत्मगुणा own merits तैः ताम् अवमानयति इति आत्मगुण+अव+मान्+णिच् स्वार्थे+णिनि साधुकारिणि कर्तरि स्त्रियाम्। नान्तङीप्। (b) पटान्तेन—पटस्य अन्त। तेन। The reading आतपत्रेण seems unsuitable. One does not go out in moon light with an umbrella (आतपत्र), so the reference to an umbrella is out of place

4 नियोजिता—The णिच् shows her submission to the will of the friends *

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि। यतः—

उन्नमितैकभ्रूलतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with eyes

* Adopted by Prof Gajendragadkar

[तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥१५॥]

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not, but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night

अस्मिन्निति। 'शुकस्य उदरं' शुकोदरम्। 'शुकोदरम्' इव 'स्निग्धे' मनोज्ञे तस्मिन् ["उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः] 'अस्मिन् नलिनीपत्रे' कमलदले 'नखैः निक्षिप्ताः' उत्कीर्णाः वर्णाः यस्य तथाविधं 'कुरु'। पद्मपत्रे नखैर्लिख्यताम्। अहन्तु तस्मिन्नेव पत्रे पुष्पाणि निधाय राजानं प्रापयामि। ["शुकोदरस्निग्धे" (पि-)—"शुकोदरसुकुमारे" (रा-, त-, वि, व्या-, म-)। "निक्षिप्तवर्णं कुरु" (रा, वि, म-)—"आलिख्यताम्" (त, व्या-,)]।

शकुन्तलेति। यथोक्तम् उक्तानुरूपं रूपयित्वा अभिनीय। पद्मपत्रे नखैः लिखित्वा इत्यर्थः।

इत्येति। 'उद्गतः' सम्यक् युक्तः 'वर्णः' यस्य तादृशं न वा, प्रयुक्तम्। श्रुत्वा कथय मलप्रसन्नस्य वा इत्यर्थः।

अवेति। 'अवहितौ' दत्तचित्ते 'स्वः' भवावः। शकुन्तलेति। 'वाचयति' पठति। तवेति। अन्वयः—हे निर्घृण तव हृदयं न जाने हृतमनोरथायाः मम पुनः मदनः दिवा अपि रात्रावपि अङ्गानि बलीयः तपति। व्याख्या—हे 'निर्घृण' निर्दय 'तव हृदयं' चित्तं 'न जाने'। 'त्वयि हृतः' आत्तः 'मनोरथः' अभिलाषो यस्याः तथाविधायाः 'मम' पुनः 'मदनः' कामः 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजन्यां च 'अङ्गानि बलीयः' अत्यर्थं 'तपति' तापेन योजयति। ["रात्रावपि" (रा-, वि-)—"रात्रिमपि" (प-, व्या-, म-)॥ "मदन" (त-, व्या-,)—"काम" (रा-, वि-, म-)॥ "मनोरथायाः" (त-, वि-, म-)]॥

NOTES

1 शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading स्निग्धे to सुकुमारे।

2 इति—कर्म of उपवातम्।

3 (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the सप्तमी। [b] निर्घृण—निर्गता घृणा यस्य इति निर्घृण pitiless, क्रूर—।

4 Reading—[a] मदन is preferable to काम because in the sloka following, the king uses the word मदन। [b] विमर्ष requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity But दिवा is अधिकरणवचन। Some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e g दिवाकर]। The टीकाकार however explains "दिवाशब्दोऽधिकरणवचन। दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिन चेष्टायुक्तान् इति दिवाकर"। I therefore prefer यथापि। (c) मनोरथ इति—It seems queer to speak of the मनोरथ of मदन। मनोरथाया is better

राजा (सहसोपसृत्य)—

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव।
ग्लपयति यथा शशाङ्क न तथा हि कुमुद्वतीं दिवस: ॥१६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs Cupid heats, but, verily, me he ceaselessly burns The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon

सख्यौ (विलोक्य सहर्षमुत्थाय)—साअद अविलम्बिणो मणोरहस्स [स्वागतमविलम्बिने मनोरथस्य]। (शकुन्तला अभ्युत्थातुमिच्छति)।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay (Sakuntala wants to get up)

राजेति। सहसा' पर्यन्तम् 'उपसृत्य' समीपमागत्य। अन्वय—हे तनुगात्रि, मदन अनिशं त्वां तपति मां पुनर्दहत्येव। दिवसो यथा शशाङ्क ग्लपयति कुमुद्वतीं न हि तथा। व्याख्या—हे 'तनुगात्रि' कृशाङ्गि शकुन्तले 'मदन अनिशं' सततं 'त्वां तपति' तापमात्रेण पीडयति 'मां पुन ' मां तु 'दहत्येव' भस्मीकरोत्येव। कैतदयुक्तमिति दृष्टान्तमाह—'दिवस ' वासर 'यथा शशाङ्क' चन्द्र 'ग्लपयति' निर्जीवं करोति 'कुमुद्वतीं' चन्द्रप्रिया कुमुदिनी 'न हि तथा'।

सखी इति । 'उत्थाय' आचारप्राप्तम् अभ्युत्थानं कृत्वा । ["विलोक्य सहर्षमुत्थाय" (स, न्या, म) — "सहर्षम्" (रा, वि)] ।

स्वागतमिति । 'अविलम्बिनो' विलम्बम् अकुर्वतः चिन्तितमात्रमुपस्थितस्य 'मनोरथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषयत्वात् अभिलाषरूपस्य तव सम्बन्धे 'स्वागतं' शोभनम् आगमनं भवतु ।

शकुन्तलेति । 'अभ्युत्थातुम्' यथाचारं राज्ञः अभ्युत्थानकर्म कर्तुम् 'इच्छति' । अभ्युत्थानाध्यवसाय एव कृतः न तु उत्थिता सा ।

NOTES

1 (a) तनुगात्रि—तनूनि स्वल्पानि गात्राणि यस्याः सा तनुगात्री or तनुगात्रा having slender limbs, षष्ठी । "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च" इति ङीष् वा । तत्-सम्बुद्धौ । That which is very small तनु does not require much heat to beat it So I do not think Cupid strikes you with much force, only, being तनुगात्री, you are easily hea'ed, that is all "तनु काये त्वगेऽपि च" इति कोष । (b) माम्—"पुरुष कठिनशरीरम्" इति राघव । The force is—Cupid pities you because you are a woman and of slender proportions He does not vent his fury on you but merely beats you But look at me He thinks I am his match and strikes with all his strength The rascal is literally burning me down (c) ग्लपयति—ग्लै + णिच् + लट् ति = ग्लपयति or ग्लापयति (मित्वविकल्प) oppresses No मित्व if an उपसर्ग precedes. Thus—प्रग्लापयति । (d) कुमुद्वतीम्—कुमुदानि सन्ति यस्याः इति कुमुद + ड्मतुप् स्त्रियाम् । ताम् । "कुमुदनडवेतसेभ्यो—" इति ड्मतुप् ।

2 (a) अविलम्बिन—न विलम्बते इति नञ् + वि + लम्ब + णिनि कर्तरि साधुकारिणि = अविलम्बी not delaying तस्य । (b) मनोरथस्य—Here the मनोरथ (desire) is the king himself = मनोरथविषयीभूतो जन ।

3 Reading In the case of kings, उत्थान is the आचार । Hence सहर्षमुत्थाय is better than the simple सहर्षम् ।

राजा—अलमलमायासेन—

सन्दष्टकुसुमशयनान्याशु विमर्दितमृणालवलयानि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

अनसूया—इदो सिलादलेक्कदेसं अलङ्करेदु वअस्सो [इतः शिलातलैकदेशमलङ्करोतु वयस्यः]। (राजा उपविशति)। (शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति)।

ANASUYA—Let our friend grace a part of the stone-slab. (The king sits down. Sakuntala stays covered with shame.)

[illegible]

[illegible]

'कुसुमशयन' [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (शा०, वि०, अ०) ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

NOTES

1 (a) [illegible] — [illegible] । [illegible] । (b) [illegible] &c — [illegible] attached. The root has become [illegible] owing to the change of

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

meaning "धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" ॥* अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । In a similar sense compare—सन्दष्टवसनं त्वचा—Act VII Infra शय्यते अस्मिन् इति शी + ल्युट् अधिकरणे = शयनम् bed कुसुमरचितं शयनम् or कुसुमानां शयनम् कुसुमशयनम् flower bed. Now see Tika (c) विमर्दित &c—वि + मृद् + णिच् + क्त कर्मणि = विमर्दितम् Literally 'crushed' here 'caused to shrivel'. म्लानिमापादितम् । मृणालस्य वलयम् । She had only one bracelet Compare—प्रशिथिलमृणालैकवलयम्—Ante (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति उप + चर + घञ् करणे = उपचार. customary formalities at the approach of the king 'उपचारस्तु सेवायां व्यवहारोपचर्ययो" इति हैम ।

2 Reading—क्लान्तबिसभङ्गसुरभीणि—भज्यते इति भञ्ज + घञ् कर्मणि = भङ्गः a piece छेद. । क्लान्तो मर्दितो यो बिसभङ्गो मृणालच्छेदः तेन सुरभीणि is the meaning, but there was the whole bed of flowers sticking on the body to make it fragrant (सुरभि) । It therefore sounds rather queer to say that fragrance was due to the solitary piece of lotus shoot on the wrist (बिसभङ्गसुरभि) । I therefore prefer विमर्दितमृणालवलयानि ।*

प्रियंवदा—दुवेणम्पि वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चक्खो । सहीसिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणीं करेदि [द्वयोरपि युवयोः अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेह पुनर्मां पुनरुक्तवादिनीं करोति]।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to both of you Yet love for my friend makes me speak something superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवक्षितं हि अनुक्तमनुतापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided What is wished to be said, causes regret, if unsaid.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

प्रियंवदा—आवण्णस्स विसअवासिणो जणस्स अत्तिहरेण राण्णा होदव्वं त्ति एसो वो धम्मो [आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्य आर्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्मः]।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the troubler of the distressed, that are living in his kingdom—this is your duty

राजा—नास्मात् परम्।

KING—Nothing higher than this

अन्योन्येति। 'युवयोः' अनयोः अनयोः अन्योन्यस्य अन्योन्यम् वा 'अनुरागं प्रीतिम् अपि' अभयोरपि भवतोः 'प्रत्यक्षम्'। अतः जानामि 'इयं मां न वशा भवति अन्यथा'' इति—इत्थं जानाति "राजा मयि रज्यति अहमपि राजनि" एवं स्थितेऽपि भवत्योर्मम आत्मनि भवती जानीत। अन्यस्य वाक्यस्याप्रयोजनम् 'भवतोर्न पुनः' इत्युक्ताभागानी मे ... 'सा पुनरपरापि धर्मिकाकाङ्क्षिणी, 'जगदेवाभिलाषिणी करोति' इति इयम् प्रयोजनाय वाक्यम् इत्यर्थः।

भद्रे इति। 'एतत्' वचनमित्यर्थं 'न परिहास्यामः' इत्यन्वयः। अतएव तथा सफलम्, यतः 'विहतिम्' इत्यादि ... 'अनुक्तं' इत्यत्र 'अनुताप'पश्चात्ताप 'जनयति'। पुनः प्रवृत्तिनिकृतिरिति भाव ।

आपन्नेति। 'राज्ञा', 'विषय' इत्याधिकारः वसति' इत्यस्य 'आपन्नस्य' विपद्गतस्य [कर्मणि ष] जनस्य 'आर्तिहरेण' विपद्विनाशिना 'भवितव्यम्—इति' यत 'एषः' [विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गता] 'वः' युष्माकम् 'धर्मः'। प्रजारक्षण राजधर्म इति मतम्।

नेति। 'अस्मात्' प्रजारक्षणात् 'परम् अधिकं न अस्ति। अयमेव मे परमो धर्मः।

NOTES

1 (a) अन्योऽन्य &c —अनु+रञ्ज्+घञ् भावे = अनुराग love अन्योन्य अन्योन्य अनुराग expresses व्यतिहार reciprocity, by the Varttika "क्रिया-व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्"। But owing to 'बहुलम्' (irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भाव। "असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः"—Bhattoji Now comes म after first

अन्य—see परस्परम्, Ante (b) सखीस्नेह —सख्याः स्नेहः । षष्ठीति समासः।
(e) पुनरुक्त &c —Lit. पुनरुक्त is a repetition But a repetition is superfluous, hence secondarily it means अधिक superfluous. सत् साधु वदतीति पुनरुक्त + वद + णिनि साधुकारिणि कर्तरि । ताम्।

2 Remark—Here युवयोः is connected with प्रत्यक्ष । If taken with अन्योन्यानुरागः the sense becomes—your mutual attachment is evident to us. But then युवयोरपि is rendered superfluous, because to give that sense 'युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः' serves as well as "युवयोरपि युवयोः &c" The point, however, is not that it should be evident to us, but to the couple in love Then alone the request of third person becomes unnecessary [पुनरुक्त]

3. [a] विषय &c —विषय is देश kingdom "विषयो देशगोचरो" इति विश्वप्रकाशः । [b] आर्तिहरेण—आ + ऋ + क्तिन् भावे = आर्ति distress पीडा। "आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः" इत्यमरः । तां हरतीति आर्ति + हृ + अच् कर्तरि ताच्छील्ये = आर्तिहर reliever of distress Here हृ implies no lifting [उद्यमन] hence अच् bars अण् by the rule "हरतेरनुद्यमनेऽच्" । तेन । अनुक्ते कर्तरि तृतीया ।

4 अस्याः—अधिकार्थवचनयोगे षष्ठी ।

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसही तुमं उद्दिसिअ इमं अवत्थन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा । ता अरिहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं [तेन हि, इयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता । तदर्हसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्]।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours has been led to this changed state by all powerful Madana with reference to thee So it behoves thee to sustain her life by condescension

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि ।

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—O Gentle one this prayer is mutual I am favoured in every way

शकुन्तला (प्रियंवदामवलोक्य)—हला किं अन्तेउरविरहपज्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण [हला किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन] ।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada]—What [illegible] gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-appartments

नेति । 'नय हि' तथाविधो' यत प्रार्थना सो धर्मः नत [एतत् चैव- मानस्वम प्रति हेतु]—"इयम् आवयो" प्रियसखी शकुन्तला अवगता' प्रभुता 'मदनेन त्वामुद्दिश्य भवत विचार लाभा 'इदम् अवस्थान्तर' दर्शितवत्याम् 'आरोपिता' गमिता । विपदा इव विवशवासिनी इत्यर्थ । 'तत्' तथाविधा यतो विपदा सत, [एतत् जीवितावलम्बन प्रति हेतु] 'अभ्युपपत्त्या' अनुग्रहेण ["अभ्युपपत्तिरनुग्रह" इति कोष] 'अस्या जीवितमवलम्बयितुमर्हसि' । प्रकर्षे मते जाने च परस्परभावे एतद्विष योजनं च, तथापि न्यूनीकृतोऽसि इति भाव ।

भद्रे इति । 'एष प्रणय' यथा भवत्या अभ्युपपत्त्या जीवितावलम्बनरूपा याचा 'साधारण' समान । यथा इयं मा प्रार्थयते तथा अहमपि इमा प्रार्थये "अभ्युपपत्त्या जीवितमवलम्बयितुम्" इति । तत् नै सर्वेण प्रकारेण 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'अनुगृहीतोऽस्मि' ।

शकुन्तलेति । ['प्रियंवदाम्' (ना, वि, म)—"अनसूयाम्" (स, आ)] ।

हलेति । 'अन्तःपुर' शुद्धान्त तत्रस्थानि कलत्राणि तेषां 'विरह' तेन 'पर्युत्सुकस्य' उत्कण्ठाक्रान्तस्य 'राजर्षे' उपरोधेन' राजर्षिम् अनुरुध्य 'किं' साध्यते न किमपि । एतावदस्माकम् न हि मन्यते किन्तु अन्तःपुरविरहात्, तदनुमीनमुपलभ्य ।

NOTES

1 (a) अवस्थान्तरम्—अव+स्था+अङ् भावे=अवस्था State Here णिच् does not bar अङ् as it ought to do in the case of स्था, गा, पा and पच्, by the rule "स्था गा पा पचो भावे" । The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or अङ् with स्था in the भाववाच्य, because he uses the word व्यवस्था in I 1 34—'व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् इति ज्ञापकात् नात्यन्ताय बाधा भवति"—Vrittikara अन्या अवस्था अवस्थान्तरम् a नित्यसमास of the मयूरव्यंसकादि class Here अन्तर means अन्य। (b) भगवता—भग implies six things ऐश्वर्य, वीर्य, यशस्, श्री, ज्ञान, वैराग्य। "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना"। Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant She is thus आपन्न and deserves protection (c) आवेदिता—आ + विद + णिच + क्त कर्मणि। Optionally आवेदिता।

2 [a] साधारण —समानं धारणमस्य इति साधारण that which is seen in more than one place i e common समान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु"। Next स becomes सा (दृषोदरादित्वात्)। This is Haradatta s explanation Bhanuji derives through सधारण instead of धारण। Next the word optionally takes अञ् स्वार्थे by the Varttika "सर्वोभसाधारणाद्कञ्"। The form does not differ and is still साधारण। The difference is however seen in the feminine where with अञ् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणय —प्रणीयते अनेन or प्रणयनम् इति प्र + नी + अच् करणे भावे वा = प्रणय solicitation याञ्चा। "प्रणयः प्रेमयाञ्चयो" हैम।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे मदनबाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again

अनसूया—वअस्स बहुवल्लहा राआणो सुणीअन्ति। जह णो पिअसही बन्धुअणसोअणिज्जा ण होइ तह णिव्वाहेहि [वयस्य,

बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते। यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहय]।

ANASUYA—Friend, kings are kown as having many wives. Do so arrange that our dear friend will not have to be pitied by her kinsmen

इदमिति। अन्वयः—हे मदिरेक्षणे! हृदयसन्निहितम्, इदम् अनन्यपरायणम् मम हृदयं यदि अन्यथा समर्थयसे मदनबाणहतः पुनः हतोऽस्मि।

व्याख्या—'मदिरेक्षणे' आह्वयसम्बोधनम् [यन्मे न मे समर्पितं च मां त्वदधीनम् अनुमातुमर्हसि इति भावः] हे 'हृदयसन्निहितं' मनसा वर्तमाने [एतेन प्रत्यक्षस्य ते मम हृदयं, ततः मां त्वदधीनं जानीहि इति ध्वनिः] 'इदं न अन्या' यस्याः 'परायणम्' आश्रयो यस्य तथाविधं, त्वदेकनिरतम् इत्यर्थः, 'ममहृदयं' मानसं 'यदि अन्यथा' अन्यप्रकारेण 'समर्थयसे' गणयसि, अन्यपरायणमिव मन्यसे, तदा 'मदनबाणैः' कन्दर्पशरैः 'हतः' विद्धः अहं 'पुनः हतोऽस्मि'। पूर्वं तु मदनशरैः प्रति प्रथमं प्रहारानुमानं ततः प्रहृतम्। यदि तु अन्यथामर्षितं त्वया मन्यसे, ततो मरणमेव मे शरणम् इति भावः [हतोऽस्मि" (रा, वि, म)—"हतोऽपि" (ग, व्या)]।

परन्त्विति। 'राजानो बहुवल्लभाः' वनिता यथा तथाविधाः श्रूयन्ते [सामान्योक्ता "बहवो ते कान्ताः" इति इत्थं परिवर्तितः*]। तदहम् विभक्ता प्रीतिः कथितं नैव भवेत्। तेन 'यथा' येन प्रकारेण 'आवयोः प्रियसखी बन्धुजनैः' पित्रादिभिः 'शोचनीया' शोच्या 'न भवति तथा' तेन प्रकारेण 'निर्वाहय' निर्वर्तय। सर्वत्र तुल्यादरो भव असाकमनादरो मा भूत् इति भावः।

NOTES

1 (a) अनन्य &c.—परा अयते अस्मिन् इति परा + अय + ल्युट्, अधिकरणे =परायणम् refuge आश्रय। The ण is cerebral because by the rule "कृत्यच" a कृत्य नकार coming after a vowel the cause for the change [रकार] being in an उपसर्ग preceding becomes ण। If

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर and अयन, the cerebral should not be strictly available I have therefore here explained it as a गतिसमास। (b) हृदय &c =सम् सम्यक्प्रकारेण निहिता सन्निहिता enshrined हृदये सन्निहिता enshrined in the heart सहसुपेति समास । तत्सम्बुद्धौ। (c) मदिरेक्षणे—माद्यत्यस्याम् इति मद + किरच् करणे = मदिरे Lit maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing Raghava quotes भावप्रकाश thus – "भाव र्दमान मध्या या चाला चाञ्चिततारका। दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणी मदे ॥" ईक्षते अनया इति ईक्ष + ल्युट् करणे = ईक्षणे eyes मदिरे ईक्षणे यस्याःतस्याः सम्बुद्धौ। [d] मदन &c—Madana has struck me already and you are striking again, i e you are acting the ridiculous part of striking a dead man [e] The sense is—Who can resist your charming looks? They have already enslaved me This you can easily guess knowing the prower of your eyes But I need not leave it to guess to infer this You are residing at my heart Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart If inspite of all these you think I am attached to some one else, why death is my only refuge *

2 Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck my Madana's arrow,' मदनशरेण क्रियते इति शर्हा। But to what does हत refer with that reading? Not to अहम् obtained by विभक्तिपरिणाम from मम। For मम being a विशेषण of हृदयम् is अप्रधान। The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it This requires हत to be changed into हतम्। हतोऽस्मि is therefore preferable to हतोऽपि।

3 बहुवल्लभा—This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

राजा—भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥१८॥

KING—What need of many words? Notwithstanding plurality of wives two are the main stay of my race—the sea-girtearth and this friend of yours.

उभे—निव्वुदम्ह [निर्वृत्ते स्वः]।

BOTH—We are gratified

प्रियंवदा (सदृष्टिक्षेपम्)—अनसूए, जह एसो इदो दिण्णदिट्ठी उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि। एहि संजोएम णं [अनसूये, यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपोतको मातरम् अन्विष्यति। एहि संयोजयाव एनम्] (उभे प्रस्थिते)।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya by the way its looks are cast hither this fawn is anxious and seeking its mother Come let us help it to join its mother (Both proceed to leave)

भद्रे इति। 'बहुना' इत्यनेन 'किं' बहुना कथनेन निष्प्रयोजनत्वात्। समासतो ब्रवीमि—

परिग्रहेति। अन्वयः—परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररसना उर्वी च युवयोः इयं सखी च। व्याख्या—'परिग्रहाः' पत्नीनाम ("पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः) 'बहुत्वेऽपि' बहुत्वेऽपि द्वे एव 'मे कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्ठे' आश्रयभूते, स्थितिहेतू ("आधारे प्रतिष्ठा" इत्यमरः) के ते द्वे? तदाह—समुद्रो रसना काञ्ची यस्याः सा समुद्ररसना 'उर्वी च' वसुधा च (उर्वीति वसुधापर्यायः) युवयोः इयं सखी च (शकुन्तला च)। समुद्राभिवेष्टिता वसुधा, सैव यस्या मेखला, महती सा वसुधा यथा मान्या न तथा अन्याः पत्न्यः, तथा अन्या प्रियतमा। अन्या न तथा मम इति भावः।

["तदम्मा" (रा-, व्या-) "तदम्मा" (रा-, वि-)]।

निर्वृते इति। 'निर्वृते' सुखिते 'स्व' भवाय।

प्रियवदेति। 'इष्टे' नववध्वा 'प्रेम' इत्यत्र प्रेरय तेन सह। अद्य निर्वृते इति व्याजान्वेषणार्थं द्वे धारयित्वा आह—

अनहं इति। 'यदा' येन प्रकारेण 'एष इत' अभ्यर्थिमुख 'दृश्यते' तेन मध्ये 'उत्सुक' उत्कण्ठो सम्पादक' हरिवंशावद 'मातरम् अन्विष्यते'। अत्र हरिणशावकप्रकारं दृष्ट्वा एव मध्ये। यदा 'एष हरिणको मृगपोतको मातरम् अन्वि-च्छति' 'यदा' यत 'इतो दृश्यते'। अयमभ्यर्थिमुख यथा आत्मनो तेनैव मध्ये मातरमन्विच्छति। अत्र हि अर्थान्तरन्यास इहैव प्रियवदया हरिणेन हास।

NOTES

1 (a) परिग्रह &c.—परिगृह्यते स्वीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्मणि = परिग्रह a wife The king already regards शकुन्तला as a परिग्रह। This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith (b) प्रतिष्ठे —प्रतितिष्ठति अनयो इति प्रति + स्था + क्त अधिकरणे च mainstay (c) समुद्र &c. = समुद्रान्ते वसने यस्याः । This name is chosen on purpose to indicate wealth The earth is vast (उर्वी) and rich (समुद्रवसना) । Hence naturally she is one of the main stay of the race (d) उर्वी—Lit the vast one (e) कुलो—by calling शकुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a स्नुषा । Raghava supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वदमन। "महाराजचक्रवर्तित्वमीत्पादकपुत्रोत्पादनात्"। But the king could not have referred to it at this stage In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family —is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "तामर्चिताभ्या कुलप्रतिष्ठां प्रसमया सता।"—Kumara.

2 Reading—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse The sea is sometime called her girdle (मेखला)। Thus "ततस्तीतपरिच्छाय स रत्नाकरमेखलाम्। बुभुजे पृथ्वीपालः पृथ्वीमेव मेखलाम् ॥"—Raghu. "अनन्यनाथामनसर्वत्रे तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधा धपः"—Raghu Compare also

"धात्री मद्गुरमना वमना करोति" &c Hence वमना is preferable to वमना।
(b) After निवर्तते स्म the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized)—(शकुन्तला पुनः सूचयति)। प्रियंवदा [जनान्तिकम्]— अनसूये, पश्य पश्य मित्रशानादवनामित्र ग्रीवं मधुरी चर्वे चर्वे प्रत्यागतनार्विना प्रियसखीम।

शकुन्तला —हला सर्वेऽपि लोकपाला यदभ्यधिकं स्वप्रसन्नाविनीभिवयस्यादिभिरपि अविनयम्।

सख्यौ [सस्मितम्]—यत्र तस्य नेप स एव तस्यैव युष्मस्य कोऽन्यय।

शकुन्तला—महति खलु महाराज इह विघ्नाद परोक्षं वा न किं ना मन्यसे।

राजा [सस्मितम्]—अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भोरु तवाङ्गसङ्गसृष्टे।

कुसुमास्तरणे क्लमापहेऽस्य स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम्॥

प्रियंवदा [सावष्टम्भम्]—नन्वेतावताऽनेन पुनस्तुष्टो भविष्यति।

शकुन्तला [सरोषमिव]—विरम विरम दुर्विनीते एतावदवस्थया मतया मया क्रीडसि।

This is in bad taste and, besides, not consistent with what has gone before The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante] The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless The passage does not appear to be genuine

3 (a) मइहि &c —इदं खप पात हरिणक। तेन सह। वद् —। She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves * [b] यथा—In the sense यत् is rare The विश्व notes the use of यथा when an inference [अनुमान] is drawn. "यथाशब्दम् निर्दिष्ट तस्यादौपस्यानुमानतः " इति विश्व। इत —This way चक्षुर्दिश। सप्तम्यर्थे तसि by the Varttika "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्"। Compare "इतः कण्वसमितो वदत मात्रम्"। [d] दत्तहि —दत्ता। इत्तिर हरिणीं कृ। वद्—।

4 [a] मृग &c —पोत is a little one "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भ" इति कोश। मृगस्य पोत। अनुकम्पिता मृगपोत इति मृगपोत + कन्। Its helplessness excites pity [अनुकम्पा]। The deerling neither sought its mother nor looked towards the speaker [b] म धोज

* Adopted by Prof Gajendragadkar

याव —We two will cause to join मावा इति शेषः। Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

शकुन्तला—हला असरणम्हि अण्णदरा वो आअच्छदु [हला अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु]।

SAKUNTALA—I am helpless, dear. Do either of you come

उभे—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्टइ [पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते]। (निष्क्रान्ते)।

BOTH - He, who is the helper of the world, is at your side ? [Exeunt]

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गते एव]।

SAKUNTALA—How ! Gone indeed !

उभे इति। 'प्रस्थिते' इति (आदिकर्मणि क्त) प्रस्थातुमुद्यते इत्यर्थः।

हलेति। 'अविद्यमानं शरणं' रक्षिता यस्याः तथाविधा 'अस्मि'। उभयोर्गमनादिति भावः। तत् 'युवयोः अन्यतरा' या कापि एका ("अन्यतर" इत्यव्युत्पन्नम्। न तु डतरप्रत्ययान्तम्) 'आगच्छतु'।

पृथिव्या इति। 'यो जनः 'पृथिव्याः' समस्तायाः धरायाः 'शरणं' रक्षिता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्तते' तत् कथं त्वम् अशरणा ?

NOTES

1 (a) अशरणा—"शरणं गृहरक्षित्रोः" इति यादवः। गृह or रक्षितृ suits equally well It is त्रिलिङ्ग। Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below (b) अन्यतरा—अन्यतर is a primitive word (अव्युत्पन्न)। For, in the सर्वादि list, डतरप्रत्यय occurs Hence if अन्यतर were डतरान्त it would become a सर्वनाम by तदन्तविधि। "इह तदन्तग्रहणम्, केवलयोः (i.e. of डतर and डतम) संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji, But पाणिनि specifically mentions अन्यतर also in the list, implying thereby

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

that [illegible] is not [illegible]। Cp "[illegible] [illegible]-[illegible] निद्रांरचे व'र्त्त'" (c) शुश्री—[illegible]।

राजा—अलमावेगेन। नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते।

किं शीकरैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं
सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तम्
अङ्के निधाय करभोरु यथासुखं ते
संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ २० ॥

KING—Away with anxiety This person the server stands indeed by your side Shall I work the lotus-leaf fan whose breeze is moist with particles of water that allay lassitude, or O thou with thighs like the outer edge of the palm of the hand, having placed your lotus-red feet in my lap, shall I press them as is agreeable to you

शकुन्तला—ण माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं [न माननीयेषु आत्मानम् अपराधयिष्यामि]। (उत्थाय गन्तु-

व्यजनं तत् 'सञ्चारयामि किम्'? उत अथवा हे करभोरु करभः मणिबन्धादाकनिष्ठं।
करभ इव ऊरू यस्याः तत्सम्बुद्धिः ("ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ्प्रत्ययः। सम्बुद्धौ ह्रस्वः)। 'ते तव पद्माविव ताम्रौ रक्तौ 'चरणौ अङ्के' क्रोडे 'निधाय' स्थापयित्वा 'यथासुखं' सुखं यथा भवति तथा 'संवाहयामि' मर्दनेन क्लमापनोदं करोमि इति आराधयितुं सेवितुम् ["शीकरैः" (त-, व्या-) "शीतलैः" (रा-, कि- म-)। 'विनोदिभिः' (रा-, कि- म-) 'क्लमच्छिद्भिः' (त व्या-)। "वातं" (त- व्या-) "वातान्" (रा- कि- म-)। 'सञ्चारयामि' (त- व्या-) "सञ्चारयानि" (रा- कि- म-)। "हस्तं" (त- व्या-) "हस्ते" (रा- कि- म-)]।

मैति। 'कामिनीषु पूजार्हेषु महत्स्वपि विषये 'आराधनं न अपराधयन्ति'? सेवानुमता इति भावः (अत्र अपराध्यति इति वचनं कृतापराधौ "[illegible]–" 'स्वविकर्तृ कर्मत्वम्)।

NOTES

1 आराधयितुम्—आ + राध् + णिच्, स्वार्थे + तुम्. [illegible] The root is here of the चुरादि class Compare आराध्य in 'आराध्य सपर्यया क्षमाधा कामदुघा हि सा' Raghu

2 (a) शीकरैः—With particles of water "शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः"। (b) क्लम &c —क्लम + वि + नुद् + णिच् + णिनि कर्तरि [illegible]। (c) सञ्चारयानि—सम + चर + णिच् + लट् मि। (d) नलिनी &c —तालवृन्त is any fan, not necessarily one of palm leaf. 'व्यजनं तालवृन्तकम्" इत्यमरः। (e) करभोरु - करभ is the outer edge of the palm. "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यमरः। Here करभ is, by transference of epithets = करभतुल्य। करभ ऊरू यस्याः gives करभ + ऊरु + ऊङ् because ऊरु is the उत्तरपद and comparison is implied (See Tika) = करभोरू। The resemblance lies in the tapering shape etc. तस्य बुद्धिः। (f) यथासुखम्—सुखस्य अनतिक्रमो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा। अव्ययी—। That is to say, not very hard so as to pain the feet (g) संवाहयानि—सम + वह + णिच् here means 'to shampoo' (h) उत—Introduces an alternative (विकल्प)। अथवा। (i) पद्मताम्रौ—"उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः। The feet were red (ताम्र) without अलक्तकादिप्रयोग। Implies that it would be a valued privilege to the

king to be allowed to shampoo such a pair of feet. "*करभोरुपद-ताभ्यां इति पदाभ्यां चरणाभ्यां स्वाङ्कनिवेशिताभ्यां इति"—Raghava

3 Remark —The king here points out how he may be useful to her In her state of health the best service she could get from two friends was that one shampooed her feet while the other fanned her into a quite sleep Alone he could render both these services Hence she had no need to be anxious on account of the absence of her friends The metre is वसन्ततिलका।

5 Reading—(a) आर्द्रवातम् requires that the reason for the आर्द्रता should be mentioned Hence आर्द्रं is necessary शीतलं does not give the reason Besides the चमत्कृति of the आर्द्र should be left to be inferred and must not be mentioned directly by words like शीत, शीतल, हिम &c In the present case the inference follows from आर्द्र (b) हिमशीकरैः sounds a bit heavy, हिमशीकरैः is perhaps more gentle and better suits the occasion The rest is left to the reader

5 उपवेशयिष्यामि—विधि सप्तमी। The रूप from was आत्मानं उपवेशयामि my self will sip With णिच् we have आत्मानमात्मना (आत्मा as कर्म) उपवेशयिष्यामि I shall cause my self to sin The rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ" applies because the root उपविश् is अकर्मक।

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः, इयञ्च ते समवस्था।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम्।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ २१ ॥

(बलादेनां निवर्तयति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and this is your condition Having left the bed of flowers in which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

out in the sun with your limbs delicate through suffering?
(Stops her by force)

शकुन्तला—पोरव रक्ख विणअं। मअणसन्तत्ता वि ण हु अत्तणो पहवामि [पौरव रक्ष विनयम्। मदनसन्तप्तापि न हि आत्मनः प्रभवामि।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum. Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति। हे सुन्दरि' वासरे (गौरादि) दिवस 'अनिर्वाण' अद्यापि अनल इव ज्वलति। ते समवस्था' दया च हृदयम्' दहतो। कि तेन स्यात्—

उत्सृज्येति। अन्वय—नलिनीदलकल्पितस्तनावरणं कुसुमशयनम् उत्सृज्य परिबाधापेलवैः अङ्गैः कथम् आतपे गमिष्यसि ? व्याख्या—नलिनीदलाभ्यां' गुरुतापात् पद्मपत्राभ्यामिव कल्पित' रचित स्तनावरण' स्तनाच्छादन' वक्षःस्थानीयमित्यर्थः यस्मिन् तादृशं 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्याम 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'परिबाधया' परित सन्तापेन 'पेलवैः' सुकुमारैः 'अङ्गैः' (करणे वा उपलक्षणे तृतीया) 'कथ' केन प्रकारेण 'आतपे' रविकरे 'गमिष्यसि'। यस्या ईदृश सन्ताप यत कोमला शीतला च पुष्पमया शय्या शरणीया भवति, तथापि पुन पद्मपत्रैश्च स्तनयोस्ताप किञ्चिदिव लघूक्रियते, सा कदापि रविकरं विषहते नार्हति।॰ ["स्तनावरणम्" (रा-, वि-, स-)—"स्तनावरणा" (स-, न्या-)]॥

बलादिति। 'निवर्तयति' निहत्य गमनात् विरतां करोति।

पौरवेति। 'पौरव' हे पुरुकुलोद्भव (प्रसिद्ध पौरवाणां विनय, अत पौरव इति कुलनामग्रहणम्) 'विनय' सदाचार रक्ष' मा मां दूषय। अविनयो मा भू। 'मदनेन सन्तप्ता' पीडिता 'अपि न हि आत्मन प्रभवामि' नाहमात्मानं स्वेच्छया कुत्रचित् नियोजयितु समर्था। प्रभुरस्ति मे पिता कण्व तमेव मे दातारं प्रमाणीकुरु।

NOTES

1 (a) सुन्दरि—सुन्दर is of the गौरादि class Hence in the feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule "षिद्गौरादिभ्यश्च"।
(b) अनिर्वाण—निर्+वा+क्त कर्तरि=निर्वाण when वात is not the कर्ता; निर्वात। Thus निर्वाणो दिवस but निर्वातो वात—the wind

has ceased The rule is "निशाशुद्धाने"। न निशाप। नक्तम्—। (c) समवस्था = सम् + अव + स्था + अङ् कर्मणि भावे वा।

2 (a) कुसुमशयनम्—शी + ल्युट् अधिकरणे = शयनम् bed कुसुमानां शयनम्। तत्। (b) नलिनीदल &c—नलिनीदलगतम् नलिनीदलम्। नलिन्या दलम्। नलिनीदलेन वलितम्। इत्यादि—। नलिनीदलकृतं वलयं यस्याः वलितम्। बहु—। (c) आतप—आतपति इति आ + तप् + अच् कर्तरि = आतप sun or sun-light लङ्घितम् अधिकरणे सप्तमी (d) परिबाधा &c—परि + बाध् + अ भावे स्त्रियाम् = परिबाधा suffering पेलव delicate as opposed to robust One of robust health often becomes of delicate health through suffering Sakuntala's strong limbs (अङ्ग) could dare the sun if she were not ill (परिबाधा)। But now the limbs have become delicate (पेलव) through her suffering and cannot stand the heat

4 Reading—(a) स्तनन्यस्त suggests going out with lotus-leaves on the breasts, which is not natural स्तनन्यस्तम् is preferable (b) After कथमिव निशम्यति we read in the Bengali Rec—

शकुन्तला—मुञ्चतु मुञ्चतु मा न खल्वात्मनः प्रभवामि अथवा भवतीं शरण किमिदानीमेव करिष्यामि।

राजा—धिक् प्रोहितोऽस्मि।

शकुन्तला—न खलु महाराज भवामि, हे वकुलावलि

राजा—अनुकूलकारिण्यैव आत्मकुशलं प्रश्ने।

शकुन्तला—कथमिदानीं मे पाशमयी अस्माकं कन्यकायाः कलत्रा दयागुणं अर्हति।

राजा (स्वगतम्)—

अधीरमुखी मदति दुःखमन्ततो मनसा

कादम्बर्योऽपि अतिशयमुखं कान्ता अवन्ध्यदर्शनं।

न खलु मदनाभिव बनाम्भसा

आत्मनो मनसिजमपि विषकाला कुसुमां।

(शकुन्तला गन्तुमुत्तिष्ठति) राजा—न कदम तृणम् चिर महि (इत्यत पटाञ्चल-मवलम्बते)।

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1 क्षिप्त does not usually mean 'lost' क्षिप् means 'to fling' कालक्षेप occurs in Bengali आक्षेप is not rare in Sanskrit But क्षिप्त reminds one of the 'insane' and is thus निहतार्थ।

2 (a) In the line कुमार्य्यां न खलु मदनेनैव आयासितोऽस्मि किन्तु मदन-मपि आयासयामि, suppose, instead of मदनमपि, we read मनसिजमपि। The remark loses its force and reads tame The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities Hence मनसिजमपि is अपुष्टार्थ।

(b) Again किन्तु or some other equivalent is necessary in order to contrast with न खलु। अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव। A cautious writer would have said आयासये मदनमपि तु which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too

3 Lastly the second line काङ्क्षन्त्योऽपि &c is a repetition of the first line अप्यौत्सुक्ये &c For काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अप्यौत्सुक्ये महति and कातरा स्वाङ्गदाने does not differ in substance from दयितप्रार्थनासु प्रतीपा।

4 (a) आयास —श्रमे खेदे। आयासं समर्थं प्रभवामि इत्यर्थः। (b) प्रभवामि — प्र + भू means 'to rule' 'to become master', 'to control' &c

राजा—भीरु अलं गुरुजनभयेन। दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रभवान्नात्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः। अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors Having known of you, His Worship the Lord of anchorites who is aware of the Sastras, will not take offence at it Besides, several daughters of royal sages are heard as married by the Gandharva marriage and welcomed by their fathers

शकुन्तला—मुञ्च दाव म । भूओवि सहीजणं अणुमाणइस्सं [मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Do release me I will yet again honour my friends

राजा—भवतु मोक्ष्यामि ।

KING—Well I will relea[se]

भीरु इति । हे 'भीरु' भयशीले (भी + रु क्रन् प्रत्ययः) गुरुजनभयम् 'अलम्'। मा कुर्वित् इति भावः । नि' तव चरितस्य 'इदं' धर्मज्ञः कुलपतिः (दुष्यन्त आर्यो), 'विदित' अवगत 'धर्म' शास्त्रार्थो येन सः, धर्मशास्त्रविद् 'भगवान्' मान्य 'कुलपतिः' पिता ते कण्व 'त्वा अस्मिन् स्वतन्त्र आत्मसमर्पणव्यापारे 'दोषं न ग्रहीष्यति'। न किञ्चन शास्त्रविरोध मानस । 'च प च आचार्योऽपि । यथा—

गान्धर्वेणेति । अन्वय —बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः ता पितृभिः अभिनन्दिताः श्रूयन्ते । व्याख्या— बह्व्यः बहुतराः राजर्षीणां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'गान्धर्वेण' परस्परानुमोदनरूपेण 'विवाहेन' ("गान्धर्वः समयान्मिथः" इति स्मृतेः) "परिणीताः' कृतोद्वाहाः तासां 'ताः' कन्यकाः 'पितृभिः' गुरुभिः अभिनन्दिताः अनुमता इत्याद्य 'श्रूयन्ते' । तदाह—स एव विवाहो भवेत् ["बह्व्यो राजर्षि- कन्यकाः" (रा०, वि , म०)—"बह्व्योऽपि मुनिकन्यकाः" (त०, आ०) । "अभि- नन्दिताः" (रा० वि०, म०)—"अनुमोदिताः" (त , आ)] ।

मुञ्चेति । 'भूयोऽपि पुनरपि 'सखीजनम् अनुमानयिष्यामि' सम्मानयिष्यामि, सखीं अत्र किं मन्ये तच्चित्तापसया सखीजनं पूजयिष्यामि ।

NOTES

1 (a) भीरु=भीरु timid + उङ् स्त्रियाम्- भीरु । This is नदी- संज्ञक । Hence by the rule "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" we have भीरु with ह्र

short in the vocative singular. (b) विदितधर्मा - विदितधर्म + अनिच् समासान्त। विदितधर्मा। By the rule "धर्मादनिच् केवलात्"—अनिच comes after a बहुव्रीहि in which धर्म is final and is preceded by only one पद। When more than one पद precedes धर्म as in परम स्व धर्मोऽस्य we shall have परमस्वधर्म not परमस्वधर्मा। But परम्ो धर्मोऽस्य will give परमस्वधर्मा because परमस्व is the only पद preceding धर्म in the final बहुव्रीहि।

3. Reading—(a) शकुन्तला was a राजर्षिकन्यका and not मुनिकन्यका। And गान्धर्वविवाह was not prevalent among munis. Hence the former is preferable. (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrasts better with censure (दोष दर्शयति) which शकुन्तला apprehends

3 भूय — बहु + ईयसुन् once again The friends have already helped her with their advice regarding her choice She wants their counsel again (भूयः), with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanva's absence

शकुन्तला—कदा [कदा]।

SAKUNTALA—When ?

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य तावत् कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥२२

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति। शकुन्तला परिहरति नाट्येन)।

KING—Meanwhile O fair one, as is done of the fresh flower, by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपथ्ये—चक्कवाकवहुए, आमन्तेहि सहअरं। उवट्ठिदा रअणी [चक्रवाकवधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनी]।

IN THE DRESSING ROOM—Ah! Chakravaka's spouse bid adieu to your mate, night has approached

अपरीति । अन्वयः—तावत् हे सुन्दरि, षट्पदेन नवस्य कुसुमस्य इव, पिपासता मया अपरिक्षतकोमलस्य अस्य ते अधरस्य रसः सदयं गृह्यते । व्याख्या—तावत्, तत्कालं, यावत् मोचयामि तावत् इत्यर्थः (तावदिति अवधौ । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः) हे सुन्दरि मनोहारिणि शकुन्तले 'षट्पदेन' भ्रमरेण 'नवस्य' नूतनस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'कुसुमस्य इव' यथा पुष्पस्य रसो भ्रमरेण गृह्यते तथा 'पिपासता' पातुमिच्छता, पानाभिलाषिणा इत्यर्थः मया, 'अपरिक्षतस्य' अस्पृष्टस्य 'कोमलस्य' सुकुमारस्य, अतएव माधुर्ययुक्तस्य 'अस्य ते अधरस्य रसः' स्वादः 'सदयं' कृपापूर्वं यथा तथा 'गृह्यते' आदीयते । मोचयामि, किन्तु यावत् मोचयामि तावत् रसो गृह्यते, इति पूर्वेण सम्बन्धः । रसे गृहीते मोचयामि इति अभिप्रायः ["तावत्" (वि-पाठान्तरम् म-) "यावत्" (बा-, वि मूलम्)]।

चक्रेति । हे 'चक्रवाकवधूके' चक्रवाकपत्नि रथाङ्गनामकस्य सहचरं' चक्रवाकम् 'आमन्त्रयस्व' सम्भाषस्व । युवयोर्मध्ये प्रस्थानसमयः प्राप्तः, यतः परिणतो दिवसः 'रजनी उपस्थिता' आगतप्राया । अतश्च शकुन्तलां प्रति सखी सङ्केतवाक्यम् । गौतमी आगच्छति दुष्यन्तं विसृजस्व इति भावः ।

NOTES

1 (a) अपरिक्षत &c—परि+क्षण हिंसायाम्+क्त कर्मणि = परिक्षत pricked i.e touched न परिक्षत । नञ्तत्— । अपरिक्षतश्चासौ कोमलश्च । कर्मधा— । (b) षट्पदेन—षट् पदानि यस्य इति षट्पद lit having six feet, A name of the black-bee

2 Reading—(a) यावत् gives the same sense. The king does not directly answer Sakuntala's "कदा" । (d) For शकुन्तला—इव आत्मानम् परिरक्षति नाट्येन, the Bengali Rec reads—

(दिशोऽवलोक्य) कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि । (शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदैः निवर्तते)।

शकुन्तला (पदान्तरे प्रतिनिवृत्य साङ्गभङ्गम्) पौरव, अनिच्छापूरकोऽपि सम्भाषणमात्रपरितोषितोऽयं जनो न विस्मर्तव्यः ।

राजा—सुन्दरि, त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे।

दिनावसाने छायेव पुरोमूलं वनस्पतेः॥

शकु (स्तोकमन्तरं गत्वा आत्मगतम्)—हा धिक् हा धिक् इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः। भवतु एभिः पर्यन्तकुरबकैरपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षिष्ये तावदस्य भावानुबन्धम्। (तथा कृत्वा स्थिता)।

राजा—कथमेवं प्रिये अनुरागैकरसं मामुत्सृज्य निरपेक्षैव गतासि।

अनिर्दयोपभोगस्य रूपस्य मृदुनः कथम्।

कठिनं खलु चेतः शिरीषस्येव बन्धनम्॥

शकु—एतच्छ्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम्।

राजा—सम्प्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि, (अग्रतोऽवलोक्य) हन्त व्याहतं मे गमनम्।

मणिबन्धनगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः॥

(सबहुमानमादत्ते)।

शकु (हस्तं विलोक्य)—अम्मो दौर्बल्यशिथिलतया परिभ्रष्टमेतन्मृणालवलयं न मया परिज्ञातम्।

राजा (मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य)—अहो स्पर्शः।

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय वामं भुजमत्र तिष्ठता।

जनः समाश्वासित एव दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया॥

शकु—अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितुम्। भवतु एतेनैवापदेशेनात्मानं दर्शयिष्यामि (इत्युपसर्पति)।

राजा (दृष्ट्वा सहर्षम्)—अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता। परिदेवनानन्तरं प्रसादोन्मुखेनास्मि खलु दैवेन।

पिपासाक्षामकण्ठेन याचितञ्चाम्बु पक्षिणा।

नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे॥

शकु (राज्ञः सम्मुखे स्थित्वा)—आर्य अर्धपथे स्मृत्वा एतस्य हस्तभ्रंशिनो

मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि। कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति। तन्निवेदय। मा मामात्मानं च मुनिजनं च प्रकाशयिष्यसि।

राजा—एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि।

शकु—केन पुनः?

राजा—यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि।

शकु—का गतिः। भवतु सत्यापय (इत्युपसर्पति)।

राजा—इह शिलापट्टके संविशावः (इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ)।

राजा (शकुन्तलाया हस्तमादाय) अहो स्पर्शः।

हरकोपाग्निदग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा।
प्ररोहः संभृतो भूयः किं स्वित् कामतरोरयम्॥

शकु (स्पर्शं रूपयित्वा) त्वरतां त्वरतामार्यपुत्रः।

राजा [सहर्षमात्मगतम्] इदानीमस्मि विश्वसितः। भर्तुराभाषणपदमेतत्। [प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिश्लिष्टः सन्धिरस्य कङ्कणस्य। यदि तेऽभिमतं तदन्यथा घटयिष्यामि।

शकु [स्मितं कृत्वा] यथा ते रोचते।

राजा [सव्याजं विलम्ब्य प्रतिसार्य] सुन्दरि दृश्यताम्।

अयं स ते श्यामलतामनोहरं विशेषशोभार्थमिवोज्झिताम्बरः।
मृणालरूपेण नवो निशाकरः करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः॥

शकु न तावदेनं प्रेक्षे, पवनकम्पितकर्णोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः।

राजा (सस्मितम्) यद्यनुमन्यसे तदहमेनां वदनमारुतेन विशदां करवाणि।

शकु ततोऽनुकम्पिता भवेयम्। किन्तु ते न विश्वसिमि।

राजा मैवम्। नवो हि परिजनः सेव्यानामादेशात् परं न वर्तते।

शकु अयमेवात्युपचारोऽविश्वासजनकः।

राजा [स्वगतम्] नाहमेवं रमणीयमात्मनः सेवावसरं परित्यक्ष्यामि। [मुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः। शकुन्तला प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति]।

राजा अयि मदिरेक्षणे, अलमस्मदविनयाशङ्कया। [शकुन्तला किञ्चिद् दृष्ट्वा अधोमुखी तिष्ठति]।

राजा [अङ्गुलिभ्यां मुखमुन्नमय्य आत्मगतम्] ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः ।
पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शकु प्रतिमानमन्तर [illegible] आर्यपुत्र ।

राजा कर्णोत्पलसंनिकर्षाद्दोषदृष्टोऽस्मि [मुखमारुतेन चक्षुः सेवते] ।

शकु भवतु प्रकृतिस्थदर्शनास्मि संवृत्ता । लज्जे पुनरनुपकारिणी प्रियकारिण आर्यपुत्रस्य ।

राजा सुन्दरि किमन्यत् ।

इदमुपकृतिपक्षे सुरभि मुखं ते यदाघ्रातम् ।
ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमात्रेण ॥

शकु [सस्मितम्] असंतोषे पुन किं करोति ।

राजा इदम् [इति व्यवसितः । शकुन्तला वक्त्रं ढौकते] ।

This is slovenly in style In substance it is silly and does not care much for decorum The passage describes at great length how the मृणालवलय was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala This however contradicts the poet, for, later on we find the मृणालवलय still lying in the grove Compare "इतस्तावदस्मिन् शिलातलसन्नमालेषलो निर्गन्तु सहसा न चैतदनुवारोशीर्योऽस्मिन्नन्दाद्धि" = Infra – which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is, must have been made at a very early date, The साहित्यदर्पण quotes the sloka चारुणा स्फुरितेनायम् &c from the above in the twelfth century—the line हृदयस्य निगडमिव ते, as it occurs here, was by वर्धमान ascribed to Kalidasa.

8 चक्रवाक &c = चक्रं वक्ति इति चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्रवाक । तस्य वधूः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधू + कन् स्त्रियाम् = चक्रवाकवधुका । तत्सम्बुद्धौ । By the rule 'केऽणः' long आ, ई, ऊ become short if क of an affix follows. Hence वधू becomes वधु । Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधु for शकुन्तला, and रजनी for गौतमी ।

शकुन्तला—(ससाध्वसम्)—पोरव, असंसअं मम सरीरवुत्तन्तोवलम्भस्स अज्जा गोदमी इदो एव्व आअच्छदि। दाव विडवान्तरिदो होहि [पौरव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भाय आर्या गौतमी इत एव आगच्छति। तावत् विटपान्तरितो भव]।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru, doubtless venerable Gautami is coming this very way to have a report on my body (health) In the meantime get concealed by twigs

राजा—तथा। (आत्मानमावृत्य तिष्ठति)।

KING—As you say (Stands concealing himself)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च)।

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमी [इत इत आर्या गौतमी]।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the friends)

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami proceed

गोदमी (शकुन्तलामुपेत्य)—जादे अवि लहुसन्दावइं दे अङ्गाइं [जाते, अपि लघुसन्तापानि ते अङ्गानि]।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति। 'ससाध्वसम्' भयेन सह। 'असंशयं' निश्चितं 'मम शरीरस्य वृत्तान्तस्य वार्तायाः। तस्य 'उपलम्भाय' परिज्ञानाय। 'इत एव' अस्यामेव दिशि [मत्समीपे इति] 'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्कालं 'विटपैः' शाखाभिः 'अन्तरितः' व्यवहितो 'भव'।

तत इति। 'पात्रं' शान्तिजलस्य पात्रं 'हस्ते' यस्याः सा [हस्त-पाणि-प्रभृतिभिः बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य परनिपातो दृश्यते। तच्च गड्वादेराकृतिगणत्वात् बोध्यम्।]

'गौतमी प्रविशति सख्यौ च' प्रविशत' इति विभक्तिविपरिणाम.। एतच्च 'इममपि तावद् तानिक' अध्यादकमस्य' गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि' इति प्रियोक्त्युदकभाजनम्।

इत इति। 'इत इत आर्या गौतमी' आगच्छतु इतिवाक्यशेष'।

जाते इति। जातमिति अपत्यमात्रमुच्यते। स्त्रियां मद्युङी ङे 'जाते' पुनि शङ्कवे 'अपि अङ्गानि ते लघु मन्द 'सन्तापो' येषां तथाविधानि किम्? अपि शं। पीडालाघव जात न वा।

NOTES

1 (a) शरीर &c —उप+लभ+घञ् भावे=उपलम्भ accesion प्रावृत्ति इतस्त जातस्य यथा समाप्ति इत्यन्त the end of what has happened i e all details from beginning to end Now see Tika. तादर्थ्ये चतुर्थी। [b] तावत्—अवधौ or अवधारणे। [c] विटप &c —अन्तरम् अन्तर्हि' जातमस्ति इति अन्तर+इतच्=अन्तरित hidden "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये" इत्यमर।

2 जाते—जन+क्त कर्तरि जातम् anything born i. e offspring in general. This gives जाता in the feminine ततष्टाप्।

शकुन्तला—अज्जे अत्थि विसेसो। [आर्ये अस्ति विशेषः]।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected mother

गोतमी—इमिणा दब्भोदएण णिराबाधं एव्व दे सरीरं भविस्सदि [अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति]। (शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वच्छे परिणदो दिवसो। एहि उडजं एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः। एहि उटजमेव गच्छाम•]। (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body will indeed be free from suffering (Sprinkling her in the head) My child the day has ended. Come let us go to the cottage [Start to go out].

चार्य्ये इति। हे आर्य्ये मान्ये मात 'विघेय' उत्कर्षं 'भविष्य'। उपयम अनुभूयते इत्यर्थ।

चनेनेति। 'भनेन दर्भामिश्रेण उदकेन' जलेन [शाकपार्थिवादि। हेतौ वा करवे तृतीया] 'ते शरीरं निर्गता आबाधा' पीड़ा यस्मात् यस्य वा तादृशम् 'एव भविष्यति'। न केवलम् उपशम, किन्तु समूलमेव नाशो भविष्यति।

बत्से इति। 'दत्से' जाते 'दिवस परिणत' चरमो यामे स्थित। सन्ध्या भागता-प्राया। स्वैतापो नास्ति, किमवावस्थानेन, एहि उटजमेव गच्छाम'। 'प्रस्थिता' गमनानुसारम्भा. [आदिकर्मणि क्त.]।

NOTES

1. निराबाधम्—आबाधनम् इति आ + बाध + अ भावे — आबाधा suffering Now see Tika

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ पढमं एव्व सुहोवणदे मनोरहे कादरभावं ण मुञ्चसि। साणुसअविहडिअस्स कहं दे सम्पदं सन्दावो [हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-भावं न मुञ्चसि। सानुशयविघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः]। (पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लदावलअ, सन्दावहारअ, आमन्तेमि तुमं भूओवि परिभोअस्स [लतावलय, सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वा भूयोऽपि परिभोगाय]। (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः)।

SAKUNTAKA [Aside]—My heart, at first, the object of desire readily presenting, you do not at all give up timidity. Now, separated with regrets, how are your regrets [justified]? [Stopping after a step or two—Aloud] O Ivy-bower, remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again [Sakuntala sorrowfully leave with others]

हृदय इति। हे 'हृदय प्रथम मनोरथे' मनोरथविषयीभूते राजनि 'सुखेन

अच्छादीयनायोस विना एव 'उपनते' सम्प्राप्ते सति 'कातरभाव' भीरुता नैव दृष्टं [एवकारो भिन्नक्रमः]। 'अनुशयेन' पश्चात्तापेन 'सह विघटितम्' अन्योन्येन वियोजितस्य 'ते हृदयम्' अनुशय इत्यर्थः 'कथ साम्प्रतं' युक्तम् ["युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः]। न कथमपि युक्तम्। यद्वा—'साम्प्रतम्' अधुना 'सानुशयविघटितस्य ते ■ सन्ताप' किमिदम् अनुशय। अयुक्तोऽननुशय। उभयथा हृदय इति विशेषणम्। स्थिते अनादरः याते अनुशय इत्यसङ्गत ते इति।

लतेति। लतया वलय लताभिर्वलयाकारेण वेष्टित स्थानम्। तत्सम्बुद्धि।। 'लतावलय' लतागृह, हे 'सन्तापहारक' खेदविनोदन 'भूयोऽपि' पुनरपि 'परिभोग' उपभोगाय 'त्वाम् आमन्त्रये' प्रवर्तये। प्रार्थये त्वां पुनरपि मे खेदमपनोदय इत्यर्थः। राजानं प्रति सङ्केतोऽयम्।

NOTES

1. प्रयत्नमेव—The एव should be taken with न। Thus नैव दृष्टम्।

■ (a) सानुशय &c.—अनु + शी + अच् भावे अनुशय remorse पश्चात्ताप regret, "अनुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः" इति विश्वमेदिन्यौ। तेन ■ सानुशयम्। वि + घट + णिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् separated घट is to join, विघट is to disjoin सानुशयं यथा तथा विघटितम्, तस्य। (b) साम्प्रतम्—An अव्यय meaning युक्त proper

3. (a) लतावलय &c.—Gautami takes it as an innocent address to the grove It is really meant for the king inside the लतावलय। (b) सन्तापहारक—हरतीति हृ + ण्वुल् कर्तरि = हारकः relieves. सम् + तप् + घञ् भावे = सन्ताप suffering. सन्तापस्य हारकः। तेषम्बुद्धौ सन्तापहारक। The plain sense of सन्ताप is here "summer heat" लतावलय is then evidently सन्तापहारक। Applied to the king, सन्ताप is मदनव्यथा which the king has relieved (c) परिभोगाय—परि + भुज + घञ् भावे = परिभोग enjoyment In the case of the लतावलय it is the enjoyment of shade, and in the case of दुष्यन्त, enjoying each other's company, "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी।

राजा—(पूर्व स्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः। मया हि—

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥२४॥

क्व नु खलु सम्प्रति गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं
क्लान्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नखैरर्पितः ।
हस्ताद्भ्रष्टमिदं बिसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाच्छक्तोऽस्मि शून्यादपि ॥ २५ ॥

KING [Returning to the former place Sighing]—Ah! How full of hindrances is the fulfilment of objects desired Of that damsel with fine eye lashed eyes, the face, with the lower lip covered by the fingers [therefore] charming through the half uttered words of prohibition—the face, that was turning constantly towards the shoulders, was indeed lifted somehow by me, but not kissed Where indeed shall I go now? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower that has been enjoyed and vacated by my darling [Looking all round] This is the bed of flowers on the stone, pressed down by her body—This is the withered love-letter traced on the lotus-leaf with her nails—This is the lotus-shoot decoration, slipped from her hand With my eyes thus sticking, I am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even though deserted

अहो इति। 'प्राप्ति'तानाम् अर्थानां मिश्र ' निपातम् 'विघ्नवत्' अतर्कितविघ्नं [भूयि मतुप्] ।

मुहुरिति । अन्वय —पक्ष्मलाक्ष्या अङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्, मुहुः अंसविवर्ति मुखं मया कथमपि उन्नमितं किं न तु चुम्बितम् । व्याख्या—'पक्ष्मले' पक्ष्मरोमवती [प्राशस्त्ये मत्वर्थीयो लच्] 'अक्षिणी' यस्या तथाविधाया तस्या मुख-

ललाया 'चङ्कुलिभि सहत:' रचादंम् आच्छादित 'अधोरष्ठो' निषोष्ठो यस्मिन् तदपि तत् कोटाच्छादनादेर्प्रतिषेधाचरेषु निषेधव्यञ्जकवर्णेषु 'विक्लव' दीनम् घस्तटोदरस्ये भोधब्दम्। तत्र तत 'अभिराम' मनोहरस्य 'सुष्टु' वार वार 'घंसतो' स्वस्टे विवर्तते' मा परिहर्तुं विश्रुते सत् तदाविधं 'सुख मया कदमपि, अतिशय न किन् व्याधुय 'उन्नमित हि' उन्नमितमेव 'न तु चुम्बितम्'। बहुनपि विघ्नान् अतीत्य तस्या वदनमुन्नमितवान् तदा मेने सिद्धमेव प्रार्थितम्। किन्तु तदैव दौवत्या विघ्नित वदन मैव चुम्बितम्। इतिविघ्नवस्य सिद्धय। ["चुम्बित तु" (रा०, त०, का०, म० —"चुम्बित तत्" (वि०)]॥

कर्णेति। 'प्रियया' प्राक् 'परिमुक्तम्' अधुना 'मुक्तम्' यत तस्मिन् 'स्तनतट सूक्ष्म' अबलाय स्थास्यामि', ["परिभुक्तमुक्त" (रा० वि० म०)—"परिमुक्त" (त०-का०)]॥

सर्वत इति। 'सर्वत' सर्वासु दिक्षु [सप्तम्यर्थे तसि] 'अवलोक्य'। अन्वय— तस्या शरीरलुलिता शिलायाम् इव पुष्पमयी शय्या। तस्या मध्ये अर्पितः नलिनीपत्र एव क्लान्तो मन्मथलेख। तस्या हस्तात् भ्रष्टम् इद बिसाभरणम्। इति आसज्य मानेक्षण [सन्] शून्यादपि वेतसगृहात् सहसा निर्गन्तु न ईशोऽस्मि। व्याख्या— 'तस्या' शकुन्तलाया [एतदुत्तरत्रापि सम्बध्यते] 'शरीरेण लुलिता' मर्दिता 'शिलायां' शिलातले 'इव पुष्पमयी' कुसुमकल्पिता 'शय्या' शयनीय दृश्यते। तत्र सा विरहिणी शायितासीत् इतीव मां स्मारयति। तस्या नखै अर्पित अनुत्कीर्णवर्ण 'नलिनीपत्र' कमलदले 'एव क्लान्तो म्लान 'मन्मथलेख' मदनलिपि भाति। इह सा मयि स्वानुमनवर्णयन् इत्येव मे कथयति। तस्या 'हस्तात् भ्रष्ट' च्युतम् 'इद बिसाभरण मृणाल-वलयम् आस्ते। यदाभीत् अस्मनाधारस्तस्य इत्येतन्मे निवेदयति। 'इति' एभिः प्रकारै 'आसज्यमाने' लग्ने 'ईक्षणे' नेत्रे यस्य तथाविध सन् 'शून्यादपि' प्रियाविरहितादपि वेतसगृहात्' वानीरमण्डपात् 'सहसा' हठात् 'निर्गन्तु' बहिर्यातु 'न ईशोऽस्मि' न समर्थोऽस्मि। प्रियोपभुक्त सत् सत् वस्तु मे दृष्टि बध्नाति, तेन तेन विदेहीव दासमतस्तो कारितो नाहमितो गन्तु समर्थ। [आसज्यमान—(त०, का०)— "आसज्यमान" (रा० वि०, म०)॥ "ईशोऽस्मि" (त०, का०)—"शक्नोमि" (रा०, व)—"शक्तोऽस्मि" (म०)]॥

1 (a) विघ्नवत्—विहन्यते एभि इति वि+हन्+क करणे घञर्थे=विघ्ना obstacles ते सन्ति अस्मिन् इति विघ्न+मतुप् अर्थ=विघ्नवत् full of obstacles (b) प्रार्थितार्थ &c—प्रकर्षेण अर्थितः इत प्र+अर्थ+क कर्मणि=प्रार्थित longed after. प्रार्थितः अर्थः वस्तु इति प्रार्थितार्थ longed for object सिध+क्तिन् भावे=सिद्धि achievements Now see Tika

2. (a) चङ्गुलि &c—अधर ओष्ठ अधरोष्ठ or अधरौष्ठ the lower lip हर्षया—। अङ्गुलिभि संवृत covered by the fingers अतः—। तादृश अधरोष्ठो यस्मिन् तत्, वह—। (b) प्रतिषेध &c—प्रति+सिध्+घञ् भावे=प्रतिषेध prohibition तस्य अक्षराणि words of prohibition i e the exclamation "Don't" (मा मा)। तत्र विक्लवम् powerless in the words of prohibition, i e unable to utter clearly the words of prohibition (मा मा)। The प्रतिषेधाक्षर being a labial (म repeated) requires the free use of both the lips to utter But the lower lip was covered by the fingers Hence the inability * अभि समन्तात् रमते अनेन इति अभि+रम+घञ् अर्थे=अभिरामम् charming प्रतिषेधाक्षरविक्लवम् अतएव अभिरामम्।

3 (a) असकृद्विवर्तितं—अ+स+वि+वृत्+णिच् क्त ff by the rule "वक्ष्य माभीक्ष्ण्ये"—णिच् is sometimes attached to indicate frequency of action Here the face is constantly (आभीक्ष्ण्य) being turned from side to side to avoid the persistent attempts of the king to have a kiss Hence the rule applies (b) पक्ष्मल त्या – पक्ष्माणि सन्ति अस्याः इति पक्ष्मन्+लच्=पक्ष्मलम् having fine eyelashes पक्ष्मन् is of the सिध्मादि class and takes लच् by the rule "सिध्मादिभ्यश्च"। तादृशम् अक्षि यस्याः इति पक्ष्मलाक्षि+षच् (समासान्त) ङीष् स्त्रियाम्=पक्ष्मलाक्षी। तस्याः। षच् is guided by the rule "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्" and here अक्षि is स्वाङ्गवाचक। Raghava thinks that this epithet points to the attraction that draws the king towards the face (c) नु —Expresses regret * तत् for नु takes away the regret which is not proper here because "अहो" at the beginning of the speech prepares us for some such expression of regret

4 Remark—The sloka substantiates the general (सामान्य)

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

statement "विघ्नवत्य: प्रार्थितार्थसिद्धय:" । In the present case दुष्य। the प्रार्थितार्थ । The obstacles (विघ्न) are numerous. Thus the lower lip is अङ्गुलिसंवृत which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेध) । The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (अंसविवर्ति) । And last of all the interruption, offered by Gautami Hence the Figure (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास defined by दण्डिन् as "ज्ञेय: सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन: ॥"

5 (a) प्रिया &c —पूर्व परिभुक्त पश्चात् मुक्त परिभुक्तमुक्त enjoyed and vacated "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला: समानाधिकरणेन" इत पूर्वकालकर्मधा— । प्रियया परिभुक्तमुक्तम्, इतत— । तस्मिन् । (b) लतावलयै: लताना वलयम् । तस्मिन् । अधि एवं । (c) सुहूर्तम्—अत्यन्तसंयोगे द्वि।

6 आसज्यमानेच —Here सञ्ज is used in the आत्मनेपद । Several grammarians think that सञ्ज cannot take आत्मनेपद in the ■ वाच्य । Possibly this is the reason why राघव &c read आसज्यमानेच in the कर्मवाच्य । But old writers often use सञ्ज in the आत्मनेपद Thus "स वाचा सज्जमानया" with words sticking in his throat, "गतिरूपरि नाधस्तान तिर्यक् सज्जते गति." whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c in the Ramayana These are not आर्ष (वैदिक) usages for the भाष्यकार himself says "यदि प्रायेण सज्जते", though कालिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सज्जमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at very step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter He likes to linger and dwell on them.

(आकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदिं हुताशनवतीं परित. प्रकीर्णा: ।
छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधाना:*
सन्ध्यापयोदकपिशा: पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

* Adopted by Prof Gajendragadkar

In the air—O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, seattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee [Fire], move about striking terror in various ways

राजा—अयमहमागच्छामि। (निष्क्रान्तः)

तृतीयोऽङ्कः। (THIRD ACT)

सङ्गतम् that which has progressed. तस्मिन्। The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) हुताशनवतीम्—हुत+अश+ल्यु कर्त्तरि वा ल्युट कर्त्तरि=हुताशन fire. This suppposes अश to be of the नन्दादि class. Thus it is that Bhanuji derives पवनाशन taking perhaps नन्दादि as आकृतिगण। But even then "कर्मण्यण्" seems to bar ल्यु and give the form हुताश for the word is not directly named there Better say अश्नातीति अशन (नन्दादि)। हुतस्य अशन। इ तत—। तद्वतीम्। The name suggests that आहुति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the हुत (Ghee) (d) आदधाना—आ+धा+शानच् कर्त्तरि। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। They terrify for their own benefit (कर्त्रभिप्राये क्रियाफले)।

चतुर्थोऽङ्कः

विष्कम्भक

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ) अनसूया—पिअंवदे, जइवि गान्धव्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा सउन्दला अणुरूपभत्तुगामिणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं तहवि एत्तिअं चिन्तणिज्जं [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनीयम्]।

(The enters the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव] ?

PRIYAMVADA—How is that ?

तत इति । 'कुसुमानाम् अवचय चयनम् [एरचिनोनैभावे अच्] ननु अवचाय इति घञा भाव्यम् । वामनश्च "अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घत्वाभावो चिन्त्यः" इत्याह । अत्र राघवभट्टः कथयते इमे ययाम् आरुह्य पुष्पाणि चिनुत, तेन प्रत्यासत्त्यभावात् न घञ् इति समाधत्ते । यथान्तु वस्तुतोऽयम् न साधु मन्यामहे । मालिकधनुर्धराभिः आत्माभिः सदावती कश्चिदपि आगमिष्यति अतीव नु के नाम तव विप्रतिपत्तिः] 'नाट- यन्त्यौ' अभिनयन्त्यौ 'इच्छ्यौ' अनसूयाप्रियंवदे प्रविशतः'। [नाटयन्त्यौ" (रा० वि०) —"अभिनयन्त्यौ" (त०, व्या, म०)]।

प्रियमिति । 'शकुन्तला गान्धर्वेण 'विधिना' अनुष्ठानेन विवाहानुष्ठानेन 'निवृत्त कल्याणा' मङ्गल विवाहमङ्गल यस्या तादृशी सती 'अनुरूप भर्तारं गच्छति' इति योग्यपात्रस्य इत्यर्थः 'न इदानीं' जाता 'इति' हेतो 'यद्यपि निर्वृत्त सुखितं मे हृदयं, तथापि एतावत्' एतन्मात्र 'चिन्तनीय विचारणीयम् । ["विधिना," (रा, वि०)— "विवाहविधिना" (त०, व्या० म०]।

NOTES

1. (a कुसुमावचयम् – अवचयनम् इति अव + चि + अच्, भावे = अवचय gathering Now see Tika The rule "हस्तादाने चेरस्तेये" requires घञ् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [within reach—प्रत्यासत्ति] excepting cases of theft The form then becomes अवचाय as we have it in 'अस्य वयं कुसुमावचायं कुर्ववमवाचि करोमि सखा' । Vamana condemns अवचय [See Tika] The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the मालविकाग्निमित्रम् ।* The fact is it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa Raghava defends saying that this is not a case of घञ् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! [b] अभिनयन्त्यौ seems to be the better reading [See p 391 note 3]

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

2 (a) गान्धर्वेण—"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥" Hence गान्धर्व is a वैधविवाह and may be called a विधि । (b) विधिना—विधीयते इति वि+धा+कि कर्मणि = विधि that which is sanctioned. तेन । (c) अनुरूप &c —अनुगतो रूपम् अनुरूप suitable प्रादितत् । तादृशो भर्ता अनुरूपभर्ता । तं साधु गच्छतीति या, अनुरूपभर्तृ + गम + णिनि कर्तरि साधुकारिणि । (d) निर्वृतम्—निर् + वृ + क्त कर्तरि satisfied The root is अकर्मक when निर् precedes in this sense (e) एतावत—एतत् परिमाणमस्य इति एतद् + वतुप् this much Refers to 'स्मरति वा न वा इति" next page Or refers to the whole marriage affair The affair has to be viewed with misgivings

3 कथमिव—How "with misgivings"? इव in such cases seems to imply that the speaker is at a loss to find out an answer to his query Compare 'कथमिव"—Infra "किमिव"—Infra &c

अनसूया—अज्ज सो राएसि इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुमरदि वा ण वेत्ति [अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्टः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति]।

ANASUYA—It is this Dismissed to-day by the Rishis after having finished the sacrifice, whether or not that royal sage, having entered his town associated with the ladies of the inner apartments, remembers the events that transpired here

प्रियंवदा—विसद्धा होहि [विस्रब्धा भव]। ण तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति। तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदि त्ति [न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति। तात इदानीम् इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति]।

PRIYAMVADA—Rest assured Excellent features like those do not war with virtue What Father will do now, having heard of this affair, I do not know

धन्येति । 'ऋषिभि इष्टि' याग परिसमाप्य यदा विसृष्ट ' स्वस्ति भवते नगर प्रतिनिवर्तस्व इति कृताभ्यनुज्ञ 'स राजर्षि' आत्मनो नगर प्रविश्य अन्त पुरं ' अन्तःपुरवर्तिनीभि महिषीभि 'समागत ' मिलित 'इतोगतम्' इदमस्य वृत्तान्त ' वार्तां 'स्मरति वा न वा इति' एतत चिन्तनीयम्' इति पूर्वेण सम्बन्ध । इयम भाविन्या विपत्तेश्छाया ।

विश्रब्धेति । 'विश्रब्धा' विमुक्तचिन्ता, निःशङ्का इति यावत् 'भव' । कस्मात् इत्यत्र । 'तादृशा ' दुष्यन्तसदृशा 'आकृतिविशेषा ' विशिष्टा आकृतय , 'गुणविरोधिनो' गुणेन विरोधवन्तो 'न भवन्ति' । रूपेण गुणो भवति । दुष्यन्तस्य यथा रूप तथा स गुणाढ्य न अपरेत् । मम तु अपरविधा शङ्का । 'इदानीं' तातो काश्यप 'इम वृत्तान्त श्रुत्वा तात ' काण्व 'कि प्रतिपत्स्यते' अवधारयिष्यति इति न जाने' दुष्यन्तात नि शङ्का भव, परन्तु तातात् बिभेमि इति भाव ।

NOTES

1 (a) इष्टिम्—इज्यते इति यज+क्तिन् कर्मणि = इष्टि a sacrifice ताम्। (b) अन्त &c —अन्त स्थित पुरम् अन्त पुरम् the inner apartments अन्तःपुरवर्तिनि। By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments Now see Tika (c) इतोगतम्—इदम् +सप्तम्यास् = इत (षष्ठ्यादि) here गतम् transpired जातम्। इतो गतम् here transpired, सुप्सुपेति समास । (d) स्मरति वा न वा = This is presentiment of approaching danger वृत्तान्त स्मरति not वृत्तान्तस्य स्मरति because here there is no शेषत्व here, the कर्म appears as कर्म। Again स्मरति has वर्तमानसमीप्ये भविष्यति लट् by the rule "वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा" ।

2 (a) आकृति &c —आक्रियन्ते इति आ+कृ+क्तिन् कर्मणि = आकृतय creations, i e features विशिष्यन्ते इति वि+शिष्+घञ् कर्मणि = विशेषा those that are left, i e the best, because the best remains after the elimination of the worthless, आकृतीनां विशेषा the best of features, i e persons having excellent features, इतम्—the षष्ठी

in आकृतीनाम् being षष्ठे and not निर्धारणे। According to कैयट there is no निर्धारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned Hence the present case has nothing to do with the prohibition "न निर्धारणे"। (b) गुणविरोधिन.—गुणान् विरुन्धन्ति इति गुण + वि + रुध + णिनि ताच्छील्ये कर्तरि। Or विरोध अस्ति एषाम् इति विरोध + इनि मत्वर्थे = विरोधिन opposed, गुणैः विरोधिन। गुण is here mental. The विग्रह is एकाधारविद्यमानत्वात्। The देह is the आधार in which reside these exellent features The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार! So constantly do the two go together, thatseeing that one of them (the features) is present it may be inferred that the other (गुण) is also there Cp. "न ह्याकृतिः सुसदृशी विजहाति वृत्तम्"—Mrichchhakatika.

3 Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala. The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king. Such excellent features do not harbour a perverse mind, यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala

अनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्स अनुमदं भवे [यथा अहं पश्यामि तथा तस्य अनुमतं भवेत्]।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव]।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जेत्ति अअं दाव पढमो सङ्कप्पो। तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो [गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया इति प्रथमः सङ्कल्पः। तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः]।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort

यथेति । 'अहं यथा' येन प्रकारेण 'पश्यामि तथा' तेन प्रकारेण यदि तात पश्यति तस्य अनुमतम्' अनुमोदितं 'भवेत्'। एकमेव वस्तु भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्नमिव भाति। अहं यथा यदि तात पश्येत, तदनुमोदितं च ।

गुणवते इति । 'कन्यका गुणवते' गुणिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एष 'प्रथमो' मुख्यः, सङ्कल्प 'अभिलाषः' गुरुजनस्य इत्यर्थः । 'तम्' सङ्कल्पं 'यदि दैवमेव' गुरुजनस्य प्रयासं विना एकाकि दैवं 'सम्पादयति' सफलयति । 'ननु' [अवधारणे] 'अप्रयासेन' प्रयत्नाभावेन 'कृतार्थः' सिद्धप्रयोजनो 'गुरुजनः'। कन्या सत्पात्रे देया इति निर्विवादम् । तामस्य दैवाधीनमपि गुरुप्रयत्नमपेक्षते । "न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः"। तत्र तातेन कः प्रयत्नो यत्र ? दैवमेव केवलमिना सत्पात्रस्थामकारीत् । तदत्र तोष एव भविता तातस्य न रोषः । ["अप्रयासेन" रा-, वि- —"अनायासेन" (म-)] ॥

NOTES

1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्तरि षष्ठी by the rule "तस्य च वर्तमाने" (b) अनुमतम्—अनु + मन + क्त कर्मणि वर्तमाने ।

2 कादमिव – See Ante

3 (a) गुणवते—गुणाः सन्ति यस्य इति गुण + मतुप् = गुणवान्, qualified तस्मै । Used substantively "विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ" इति वामन । (b) कृतार्थ —कृत सिद्ध अर्थ प्रयोजनमस्य having the purpose served बहु- । (c) अप्रयासेन—प्र + यस + घञ् भावे = प्रयास effort न प्रयास absence of effort The नञ् here implies अभाव absence "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

प्रियंवदा (पुष्पभाजनं विलोक्य)—सखि अवइदाइं बलिकम्मपज्जात्ताइं कुसुमाइं [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friend enough flowers have been gathered for the rite of Bali (offering)

अनसूया—णं पिअसहीए सउन्दलाए सोहग्गदेवआ अच्चणीआ [ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया]।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Sakuntala be worshipped ? [Or—has to be worshipped]

प्रियंवदा—जुज्जदि [युज्यते]। (तदेव कर्माभिनयतः)।

PRIYAMVADA – All Right ! (They act the same act).

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः।

IN THE DRESSING ROOM—Here I, am Ho !

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा)—[सहि अदिहीणं विअ णिवेदिदं [सखि अतिथीनामिव निवेदितम्]।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests

पुष्पेति। 'पुष्पाणां भाजनं' पात्रं 'विलोक्य', बलिकर्मणे बलिक्रियार्थं 'पर्याप्तानि,' प्रचुराणि 'पुष्पाणि अवचितानि गृहीतानि'। अधिकैतानाम्।

नन्विति। "ननु" प्रश्ने। 'सुभगा' भाग्यवती। तस्या भावः 'सौभाग्यम्' [अपि "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः]। पतिगृहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम्। तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः। प्रागेव अनसूया अनसूया "इतो गत अरति वा" इति पतिगृहे अनादरं शङ्कितवती। प्रियंवदया च "विश्वस्ता भव" इत्युक्तम्। तथापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति पृच्छति। ननु—प्रश्ने अव्ययम्।

तदेवेति। 'तदेव' पुष्पचयनमेव 'अभिनयतः' नाट्येन दर्शयतः। ["अभिनयतः" (त-, न्या-)—"आरभेते" (रा-, वि- म-)]।

सखीति। "निवेदितं" निवेदनम् [भावे क्त.]। यथा 'अतिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव श्रूयते। मन्ये कश्चिदतिथिः प्राप्तः। ["अतिथीनाम्" (रा-, वि-)—"अतिथिना" (त-, न्या-, म-)]।

NOTES

1. बलिकर्म &c—परि+आप+क्त कर्मणि=पर्याप्तानि sufficient बलि is पूजा। बलेः कर्म अनुष्ठानं बलिरेव कर्म इति वा बलिकर्म performance of worship ६ तत्—, or the act of worshipping कर्मधा— । तस्मै पर्याप्तानि । सुप्सुपेति समास ।

2 ननु—If ननु, then the speech is a timid suggestion to worship luck, because अनसूया apprehends slight while प्रियंवदा is sure of favour Or take ननु as आक्षेपे, i e implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered In either case, अनसूया wants to gather more

3 [a] प्रयुज्यते—कर्मणि लट् । दिवादि । प्रियंवदा admits the need of having more (b) तदेव कर्म—The very same act, i e, कुसुमावचय । (c) अभिनयन्—This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ instead of कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ—Ante (d) The reading आरभेते implies that कुसुमावचय is only begun for the first time This is contradicted by तदेव i e. यत् कर्म प्रकान्तं तदेव । Besides from the प्रकरण we know they were already at it for some time Hence अभिनयन् has to be perferred

4 भोः—In anouncing one's self "भो अहं कौन्तेयोऽस्मि"

5 अतिथीनामिव &c—With the reading अतिथिना &c Explain अतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदनं कृतमिव । अन्यं कश्चिदतिथिं प्राप्त इत्यर्थः । This too is a good reading

प्रियंवदा—णं उडजे सण्णिहिदा सउन्दला [ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला]। (आत्मगतम्) अज्ज उण हिअएण असण्णिहिदा [अद्य पुनः हृदयेनासन्निहिता]।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage (Aside) But not at hand at heart, to-day

अनसूया—होदु, अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अलमेतावद्भिः कुसुमैः)। (प्रस्थिते)।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire)

नेपथ्ये—आः अतिथिपरिभाविनि—

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guests! He—thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously uttered speech

नन्विति । 'ननु' प्रश्नार्थे । 'संनिहिता' समीपवर्तिनी । सैव अतिथेः सत्कारं करिष्यति । अनुमानवचो वाक्यमिदं । 'अथ पुनः' दुष्यन्तस्य शकुन्तला-वर्तमानात् प्रस्तुतविषया 'हृदयेन' मनसा [अभिन्नं भवेदिति शेषः] 'असंनिहिता' उटजे नास्ति । देहेन सा तत्र, मनसा तु अन्यत्रापरं । तथाविधया तया अतिथिसत्क्रिया नैव वा भवेत् । ["उटजे संनिहिता" (त-व्या-)—"उटजमनुसंनिहिता" (रा-,वि-,म-)]॥

अथवेति । 'एतावद्भिः' एतत्परिमितैः 'कुसुमैः' यानि चितानि तैरेव 'अलम्' अर्थं सम्पद्यते । (अत्र सम्पादनक्रिया सम्भवाना । तां प्रति कुसुमानां करणत्वात् तृतीया)।

आ इति । 'अतिथि परिभवति' अवमन्यते या सा—तत्सम्बुद्धिः, ("न भावु—" इति कर्तरि णिनिः)।

विचिन्तयन्तीति । अन्वयः—अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्ती तपोधनं माम् उपस्थितं न वेत्सि, स प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथामिव, बोधितोऽपि सन् त्वां न स्मरिष्यति । व्याख्या —अविद्यमानमन्यत् यस्य आलम्बनत्वेन तत् 'अनन्यं' तन्मयमित्यर्थः ("नञोऽस्त्यर्थानाम्—" इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वैकल्पिकः)। तादृशं 'मानसं' मनो यस्याः (तथाविधा)। तादृशी, तदेकचित्ता सती 'यं' जनं दुष्यन्तमित्यर्थः 'विचिन्तयन्ती' ध्यायन्ती त्वं 'तपोधनं' महत्तपस्विनं निधिं 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्तमानमपि 'न वेत्सि' न बुध्यसे 'सः' ते मनोरथोजनः 'प्रमत्तः' प्रकृष्टमत्तो जनः उन्मत्त

इत्यर्थं 'प्रथमम्' इत्यादिपद्यस्य पूर्वं 'कृता' गर्दिता 'कथामिव बोधितोऽपि सन्' स्मारित सन्नपि 'त्वां न स्मरिष्यति'। अयन्तु नैव स्मरिष्यति, त्वया स्मारितोऽपि न स्मरिष्यति।*

NOTES

1. (a) सन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्तरि। सम् + नि + धा is here अकर्मक। (b) हृदयेन—The fact is, the body is in the cottage, but हृदयम् असन्निहितम् the heart is away But 'body' and 'mind' together make up the 'individual' When the body is indentified (अभेद) with the individual, we get सन्निहिता शकुन्तला, but identifying the mind, we have *असन्निहिता शकुन्तला। Hence* अभेदे करणे तृतीया।

Prof Gajendragadkar imagines that this remark should not be स्वगतम्। If स्वगतम् it "mars the beauty of the passage" Besides Anasuya's भवतु अलम् &c becomes abrupt

Let us see A guest announces himself Anasuya catches his voice and draws Priyamvada's attention to it (सखि, अतिथीनाम्, &c) This amounts to saying—"Leave flowers alone. Let us go and arrange for the reception of the guest" To this Priyamvada replies with a gentle censure [ननु &c]—"Don't you know Sakuntala is there? She will do the needful No cause for alarm, we continue plucking flowers here"

With what face can Priyamvada add to this aloud, "Sakuntala is not there" in direct contradiction to herself? She cannot The remark must be to herself This is also clear from what Anasuya says in reply. She begins with भवतु which almost always introduces something in modification of what precedes If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya sees that Priyamvada wants to stay for more flowers Anasuya modifies this [भवतु] saying—"Well, we have enough of flowers, let us go [अलम् &c]"

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

anxious to go In that case what does भवतु modify ? Nothing Hence the remark must be to herself.

2 अलम् &c —This much of flowers will do. कुसुमैः has करणे तृतीया

3. अतिथिपरि &c —An अतिथि is सर्वदेवमय। Darest thou slight him ? आः implies कोप। "आस्तु स्यात् कोपपीडयो," इत्यमर। The reading अतिथिपरिभाविणि with the cerebral ण sometimes occurs. But the rule "न भा भू पू कमि गमि प्यायि वेपाम्" prohibits the cerebral in the case of न in a कृत् coming after भा, भू &c I therefore prefer to read अतिथिपरिभाविनि with the dental न।

4 [a] अनन्य &c —मन एव इति मनस् + अण् = मानसम्, प्रज्ञादि। In the feminine this becomes मानसी with ङीप् by the rule "टिड्ढ अण—" &c The same form is expected if मानस is final in a compound because तदन्तविधि is allowable in the case of a स्त्रीप्रत्यय, as is seen in कुम्भकारी। "स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिः"—Vrittikara Yet we have here मानसा owing to the prohibition "अनुपसर्जनात्" [when the final in a compound is अदन्त and an उपसर्जन, it will take टाप् as usual] (b) तपोधनम्, माम्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दुर्वासस् (माम्), the very repository of asceticism (तपोधनम्)।* (c) उपस्थितम्—Again, you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थित)।* (d) त्वाम्—we do not get षष्ठी because there is no शेषविवक्षा। (e) अपि = For force see Tika (f) कृताम् = Uttered कर्मकार्यं त्वाडानूना करोतिरत्र भाषणार्थं।

प्रियंवदा—हद्धी हद्धी अप्पिअं एव्व संवुत्तं। कस्सिंपि पूआरिहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउन्दला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम्। कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला]। (पुरोवलोक्य) ण क्खु जस्सिं कस्सिंपि। एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी तह सविअ अविरलपादत्तुवराए गदए पडिणि-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उत्तो [न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः तथा शप्त्वा अविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः] को अण्णो हुतवहादो दहिदुं पहवदि [कोऽन्यः हुतवहात् दग्धुं प्रभवति] ।

PRIYAMVADA—Alas! Alas! The undesireable has indeed happened Sakuntala, with her heart a blank has sinned against some person, deserving worship (Looking in advance) Indeed not against any ordinary person. Here is the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like that, coming back with a speed which is quick and short stepped. Who else but fire is able to burn?

हाधिगिति । 'हा' खेदे । 'धिक्' निन्दायाम् । दुःखेन आत्मनो भाग्यं निन्दति (आविग्नेति दिक्स्नम्)। 'अप्रियमेव संवृत्तं' जातम्। 'अथ पुनः हृदयेन असन्निहिता" इति यन्मया शङ्कितं तदेव प्राप्तम् इत्यर्थः प्रकाशार्थे । 'पूजार्हे' पूज्ये 'कस्मिन्नपि' जने । 'शून्य' विविक्तम् । मनसो दुष्यन्तं प्रति गतत्वात् 'शून्यं हृदयं' चित्तपद्मं यस्याः तथाविधा 'शकुन्तला अपराद्धा' पूजामदत्वा कृतापराधा जाता (कर्तरि क्तः) 'न खलु यस्मिन् कस्मिन् अपि' सामान्ये व्यक्तौ । 'एष सुलभः कोपो' यस्य तथाविधः, कोपन इत्यर्थः 'महर्षिर्दुर्वासाः' अविदितः तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यर्थः, 'शप्त्वा अविरलपादा' अदूरन्यस्तचरणा 'त्वरा' चित्ततः यस्याः तथाविधया 'गत्या प्रतिनिवृत्तः' वेगेन प्रत्यागतः द्रुतपादक्षेपं निवृत्तः इत्यर्थः । 'हुतवहात्' अग्नेः 'अन्य' इतर- ("अन्यारात्–" इति पञ्चमी) 'कः दग्धुं प्रभवति' ईष्टे । यद्यन्यः स्यात् तथाभूतां शकुन्तलां दृष्ट्वा दयेत न शपेत् इत्यर्थः

NOTES

1 (a) पूजार्हे—पूजामर्हति इति पूजा + अर्ह + अच् कर्तरि = पूजार्ह deserving worship तस्मिन् । विषये सप्तमी । (b) अपराद्धा—अप + राध + क्त कर्तरि स्त्रियाम् । The root is अकर्मक and takes कर्तरि क्त by the rule "गत्यर्थाकर्मक–" । (c) शून्यहृदया = Her mind is with Dushyanta, hence the heart is a blank (शून्य)। She is unconscious of her surroundings

2. (a) यद्दिद् कद्दिद् —This is an idiomatic combination of यद् and किम् to express an ordinary character.* Compare "यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि"—Friends have to be secured, no matter who Also in combination of तद् compare 'येन तेन प्रकारेण कार्यसिद्धि:"—The work should be done by whatever means possible (b) सुलभकोप—सुखेन लभ्यते इति सु+लभ+खल्कर्मणि—सुलभ easily accessible ; सुलभः कोपो यस्य whose anger is easily excited. (c) अविरल &c —विरल "scanty" is "few and far between" as in "दीर्घविरलपादन्यासम्"—Act II Ante Hence न विरला अविरला: not few and far between अविरला पादा पादवेगा यस्यां सा अविरलपादा in which the steps were not few and far between वद्—। ताद्दशी त्वरा यस्यां सा in which there was haste with short and quick steps वद्—।

3 क: कद &c —इतस्तु वद् रक्षद । तथा। The Bengali Recn. gives this and गच्छ पादयो &c together as one speech attributed to प्रियंवदा। I have followed Raghava in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng Recn.*

अनसूया—गच्छ पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं जाव अहं अग्घोदअं उपकप्पेमि [गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदकम् उपकल्पयामि]।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, whilst I collect water and offering of worship

प्रियंवदा—तह (तथा)। (निष्क्रान्ता)।

PRIYAMVADA—All right (Exit)

अनसूया (पदान्तरे सखलितं निरूप्य)—अम्मो आवेअक्खलिदाए गईए एब्भट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं [अम्मो आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्]। (पुष्पोच्चयं रूपयति)।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANASUYA—(*Acting slipping at the next step*)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e finger) my step having slipped through anxiety (*Acts the gathering of flowers*)

गच्छेति । 'एष' दुर्वाससः 'पादयोः' चरणयोः (अवच्छेदे सप्तमी । केशेषु गृहीत्वा चौरं ताडयति इति यथा । राघवस्तु "द्वितीयार्थे सप्तमी" इत्याह । तत्प्रयोजनम्) 'प्रणम्य' आपाद नत्वा इत्यर्थः 'निवर्तय' प्रत्यागमय । 'यावत्' अवधौ । यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'अहम् अर्घ' दुर्वाक्षतादिकं पूजाद्रव्यम् 'उदकं' जलञ्च समाहृत्य 'उपकल्पयामि' पूजोपहारं रचयामि [यावद्योगे भविष्यति लट्] ।

अम्मो इति । 'अम्मो' इत्याश्चर्ये । 'आवेगेन' दुर्वाससोऽभावात् जातेन सम्भ्रमेण "स्खलितया गत्या" (हेतौ तृतीया) 'मे' । अग्रश्चासौ हस्तश्च 'अग्रहस्तः' हस्ताग्रभाग अङ्गुल्य इत्यर्थः (कर्मधा— । "हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" इति वामन *) तस्मात् 'पुष्पभाजनं प्रभ्रष्टं' पुष्पाणि च भूमौ पतितानि । दुर्निमित्तम् अशुभसूचकम् । 'पुष्पाणां' भूपतितानाम् 'उच्चयं' सञ्चयम् ("उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति घञ् निषेधात् अच् भावे) 'रूपयति' अभिनयति ।

NOTES

1 अर्घोदकम्—अर्घश्च उदकञ्च तयोः समाहारः । Or अर्घसहितम् उदकम् । शाकपार्थिवादि— । "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥" सिद्धार्थक श्वेतसर्षप ।

2 पदान्तरे—अन्यत् पदं पदान्तरम् next step नित्यसमास of the मयूरव्यंसकादि class, तस्मिन् ।

*3 अग्रहस्त etc —हस्ताग्र and अग्रहस्त etc , are got in तत् and कर्मधा—respectively by taking the गुण (अग्र) and गुणिन् (हस्त) as distinct and as identical Comp "अग्रपादस्थ" etc in Kumara V.

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सहि पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेह्णदि । किं वि उण साणुक्कोसो किदो । [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (*Entering*)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept ? Yet, he was made somewhat relenting

अनसूया (सस्मितम्)—तस्सिं बहु एतम्पि। कहेहि। [तस्मिन् बहु एतदपि। कथय]।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much. Tell me.

प्रियंवदा—जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो मए—भअवं पढमंत्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजणस्स भअवदा एक्को अवराहो मरिसिदव्वोत्ति [यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति]।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he was solicited thus by me—O All-powerful oné, seeing this is the first, this single offence, of one who is [illegible] thy daughter and *does not know the power of penance, has to be pardoned* by thy mighty self.

सखीति। 'प्रकृत्या वक्र' अभावत 'स कथा अनुनय' प्रसादन 'प्रतिगृह्णाति'। दुष्प्रसाद स। 'किमपि पुनः' क्रियमाण तु 'सानुक्रोश' सदय 'क्रत'।

तस्मिन्निति। 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुक्रोश क्रत इत्यपि बहु", यो नैव प्रसीदति तस्य स्वल्पोऽपि प्रसाद आदरणीय इत्यर्थ।

यदेति। 'यदा' स 'निवर्तितु नेच्छति तदा मया इति एव' 'विज्ञापित' आवेदित स—हे 'भगवन्, अविज्ञात' अविदित, 'तप प्रभावो' भवतस्तपोबल यस्य तथाविधस्य 'दुहितृजनस्य' कन्यास्थानीयैमा 'एक' अपराध' न द्वौ नापि त्रय 'प्रथम' मतनम् 'इति प्रेक्ष्य भगवता मर्षयितव्य' क्षन्तव्य।

NOTES

1. (a) प्रतिगृह्णाति—स्वीकरोति। "प्रतिग्रह. स्वीकरणम्" इत्यादि मेदिनी। (b) सानुक्रोश—अनु+क्रुश+घञ् भावे=अनुक्रोश' pity दया। "कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोश." इत्यमर। तेन सह। बहु।

2. (a) रक्षति—This sort of लट् is idomatic Compare "यावत् खनति तावत्तामस्रो भूमि—Panchatantra. "न तावदेना पश्यसि येनैवमवादी—Act II &c. (b) प्रथमम्—मानार्थं नपुंसकम्। It does not qualify अपराध

अनसूया—तदो तदो [ततस्तत]।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—तदो—मे वअणं अण्णहा भविदुं णारिहदि, किन्दु अहिण्णाणाभरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदि—त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहिदो [ततो—मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः]।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was saying this my pronouncement does not deserve to be other wise but the curse shall leave at the sight of some ornament of identification

अनसूया—सक्कं दाणिं अस्ससिदुं। अत्थि तेन राएसिणा सम्पत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणीअं त्ति सअं पिणद्धं। तस्सिं साहीणोवाआ सउन्दला भविस्सदि [शक्यमिदानीमाश्वसितुम्। अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितम् अङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम्। तस्मिन् स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति]।

ANASUYA—It is now possible to cherish hope There is the ring stamped with his name, fastened on as a memento by the royal sage himself when departing With it (Or—with that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own control

तत इति। 'तत' इति वाक्यमात्रं 'मन्त्रयमाण' मात्रमात्रं एव 'स्वयम्' आत्मना एव

'अन्तर्हिता' । अनन्तरमाह—'मे वचनम् अन्यथा भवितुं न अर्हति' । शकुन्तला दुष्यन्तो विस्मरिष्यत्येव । 'किन्तु'—अभिज्ञायते येन तत् 'अभिज्ञानं' परिचायकम् (ल्युट् करणे) तादृशं यत् 'आभरणं' भूषणं,यत् किञ्चिदपि, तस्य 'दर्शनेन' (हेतौ करणे वा तृतीया) 'शापो निवर्तिष्यते' निवृत्तो भविष्यति। प्रथमं विस्मृत्य पश्चात् अभिज्ञानं दृष्ट्वा स्मरिष्यति इति भावः ।

प्रस्थानमिति । 'इदानीम्' अधुना अनया गाथा 'मामपि' यतः' कदाचित् आश्वस्ता भवामि। अनन्तरमाह—'सम्प्रस्थितेन' प्रस्थातुमुद्युक्तेन 'तेन' राजर्षिणा स्मरणेन इति 'स्मरणीयम्' स्मरणसाधनमित्यर्थः ("कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् अत्र करणे अनीयर्) 'इति' कृत्वा 'स्वयं पिनद्धम्' आसञ्जितम् 'स्वनाम नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कितं' मुद्रितम् 'अङ्गुलीयकम् अस्ति' । 'तस्मिन्' अङ्गुलीयके सति शकुन्तला स्वाधीन 'उपाय' 'उपाय' शापनिवर्तनोपायो यस्याः तादृशी 'भविष्यति' ।

NOTES

1 (a) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification i e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king कर्मधा—। तस्य दर्शनम्। तेन। (b) निवर्तिष्यते—Optionally निवर्त्स्यति। (c) अन्तर्हिता—अन्तर् + धा + क्त कर्तरि। गतिसमास by the rule "अन्तरपरिग्रहे"।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्मणि कर्तरि = सम्प्रस्थित about to depart तेन।

3 (a) स्मरणीयम्—स्मर्यते अनेन इति स्मृ + अनीयर् करणे बाहुलकात् See Tika—that which reminds. The ring with the king's name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse (b) इति—See Tika Or take it as हेतौ। He left the ring because [इति] it will remind. "इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु। एवमर्थे समाप्तौ च " इति मेदिनी। (c) स्वाधीनोपाया—उपायते अनेन इति उप + अय + घञ् करणे = उपाय, that by which one goes (अयते) near (उप), i e. attains the desired object, i e means. स्वाधिन् अधि इति स्व + अधि + ख स्वार्थे नित्यम् = स्वाधीन under one's own control सप्तमीतत् by the rule "सप्तमी शौण्डैः " the अधि being of the शौण्डादि class By the

rule 'अषडक्ष आशितगु-अल कर्मन्, अल पुरुष-अध्युत्तरपदात् ख", ख (ईन) is always added after compounds with अधि as final Or thus—इन स्वमिनम् अधिगतः अधीन subject प्रादितत् । Or अधि उपरि इन यस्य, बहु । or इने इति अधीनम् अव्ययी—। "अधीनो निघ्न आयत्त" इत्यमर । Goyichandra on the authority of Bhashya's use of "पशीतारुषधीनम् भवति" &c, wishes to add 'ख" after अधि only also स्वाधिन्, अधीन । In both the cases we say स्वाधिन् and not स्वस्याम् in the feminine because स्व in the sense 'self' आत्मन्, is always masculine 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमर । But the first derivation seems preferable, for, if the latter is allowed, it seems useless to read अधि as शौण्डादि and to direct "अध्युत्तरपदात् ख"। स्वाधीन उपायो यस्या ।

प्रियंवदा—एहि एहि देवकज्जं दाव से णिव्वत्तेम्ह [सखि एहि दैवकार्य्यं तावत् अस्या निर्वर्त्तयाव] । (परिक्रामत) ।

PRIYAMVADA—Come, friend we go and perform her rites to the gods (They walk round)

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसुए, पेक्ख दाव वामहत्थोवहिदवअणा आलिहिदा विअ पिअसही भत्तुगदाए चिन्ताए। अत्ताणं वि ण एसा विभाविदि किं उण आअन्तुअं । [अनसूये, प्रेक्षस्व तावत्—वामहस्तोपहितवदना आलिखिता इव प्रियसखी भर्त्तृगतया चिन्तया। आत्मानमपि न एषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।]

PRIYAMVADA (Looking outside]—See Anasuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her *left* hand, looks like one, *painted* She is *not* aware of her own self even, what to speak of a stranger

सखीति । 'एहि' आगच्छ 'अस्या' शकुन्तलाया "दैवकार्य्यं तावत् निर्वर्त्तयाव कुरु [तावदस्या" (न-, ब्या,)—'तावत्" (रा-, वि-, म)] ॥

अनसूयेति । 'प्रियसखी' शकुन्तला 'भर्त्तारं' पतिं दुष्यन्तं 'गतया' प्राप्तया स्वामिसम्बन्धिन्या इत्यर्थः 'चिन्तया' [हेतौ तृतीया] 'वामहस्ते' उपहित, स्थापित 'वदनं' यस्या तादृशी सती 'आलिखिता' चित्रस्था 'इव' लक्ष्यते । 'एषा' एतदवस्था इयम् 'आत्मानमपि न विभावयति' बुध्यते 'किं पुनरागन्तुकं' समागतमतिथिम् ।

NOTES

1 Reading—तावदस्या is better than तावत्, because अस्या makes it clear that they mean to propitiate the सौभाग्यदेवता spoken of before

2 (a तावत्—This is अवधारणे emphasising प्रविश । Do you see cp "कुरुष्वतावत्" [b] अ गम्तुकम्—आगच्छति इति आ + गम् + तुन् कर्तरि औणादिक = आगन्तु a guest अतिथि । स एव इति कन् स्वार्थे । तम । "अतिथि कुशपुत्रे स्यात् पुमानागन्तुकेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ।

अनसूया—पिअंवदे दुवेण्णं एव्व णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु । रक्खिदव्वा क्खु पकिदिपेलवा पियसही । [प्रियंवदे द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चदि । [कः इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति] । (उभे निष्क्रांते) ।

PRIYAMVADA.—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [Exeunt both]

इति विष्कम्भकः । [This much is Prelude]

प्रियवदे इति । 'एष वृत्तान्त' आवयोर्वा 'द्वयोरेव नौ मुखे तिष्ठतु' आवयो मुखात् बहिर्मा गच्छतु । कारणमाह—'प्रकृत्या पेलवा' सुकुमारी 'प्रियसखी' शकुन्तला 'रक्षितव्या' प्राणसन्देहात् रक्षणीया खलु' । अपि श्रुत्वा शकुन्तला भीता प्राणान् वा मुञ्चेत् तत् अन्यै मा कथय ।

क इति । 'क' इदानीं' क पुन [इदानीं वाक्यालङ्कारे । "इदानीं वाक्यभूषायां सम्प्रत्यर्थे च दृश्यते' इति मेदिनी] तीव्रेण 'उष्णोदकेन' कोमलां 'नवमालिकां सिञ्चति' न कोऽपि ।

NOTES

1 (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यालङ्कार। Compare इदानीम् in "न ह्रीदानीमाचार्यः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयति"—Bhashya (b) नवमालिकाम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus "नवमालिकाकुसुमपेलवाऽपि त्वम्" Act I Here however the reference is to the creeper and not to the flower As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse

2 विष्कम्भक —See beginning of Act III This too is a शुद्धविष्कम्भक because the पात्रs are मध्यम।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः)। शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन। प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति। (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम्। तथा हि—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoke from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey. Having gone out I will see how much of the night is left (Going round and looking about) Oh! It is dawn! For on the one side the Lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill, at the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore-runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were in the changes of their career.

तत इति। 'ततः' आदौ 'सुप्तः' पश्चात् 'उत्थितः' (पूर्वकालस्य उत्तरकालेन कर्मधारयः) 'शिष्यः प्रविशति'। वेलेति। 'प्रवासात्' प्रवासं कृत्वा [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] यद्वा—प्रवसत्यस्मिन् इति 'प्रवासः' परदेशः। तस्मात् [अपादाने पञ्चमी] 'उपावृत्तेन' प्रत्यागतेन 'तत्रभवता काश्यपेन वेलायां' होमवेलायां 'उपलक्षणार्थं' दर्शनार्थम् 'आदिष्टोऽस्मि'। तदादेशात् 'प्रकाशं निर्गतः' बहिर्गतः सन् 'रजन्याः कियत्' किम्परिमाणम् 'अवशिष्टम्' इति एतत् 'अवलोकयामि'। 'हन्त' इति सम्भ्रमे। 'प्रकृष्टं भातम्' आलोको यस्मिन् तत् प्रभातम्।

यातीति। अन्वय—एकतः ओषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति। एकतः अरुणपुरःसरः अर्कः आविष्कृतः। एष लोकः तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां दशान्तरेषु नियम्यते इव। व्याख्या—'एकतः' पश्चिमगगने 'ओषधीनां' ओषधिज्योतिषां 'पतिः' चन्द्रः 'अस्तशिखरं याति'। 'एकतः' पूर्वस्मिन् गगने 'अरुणः' गरुडाग्रजः अनूरुः 'पुरःसरो' यस्य तादृशः 'अर्कः' सूर्यः आविष्कृतः परिव्यक्तः। 'उदितः सूर्यः, चन्द्रश्च अस्तं याति। 'एष लोकः' संसारः 'तेजसी द्वे' तयोः चन्द्रसूर्यरूपयोः 'युगपत्' समकालं यत् 'व्यसनं' ह्रासः चन्द्रस्य, यश्च उदयः सूर्यस्य, ताभ्याम्। आत्मा दशा दशान्तराणि [मृदुत्व सुखादि] तेषु 'नियम्यते' शिक्ष्यते 'इव' उत्प्रेक्षायाम्। उदये मा मोदस्व पतनमापि इति शिक्षा। व्यसने च अस्य विषादेन भूयोऽभ्युदयो भविता इति निदर्शनम्। [अत्र प्रथमं तावत्—गमनार्थे अतीतमात्रेऽपि अस्तं प्रति याति चन्द्र इति वक्तुं शक्यते। कृष्णाष्टमीत आरभ्य तत्काले सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम्। अतः पूर्वार्द्धं प्रभातोपलक्षणाय भाव्यम्। अपरञ्च—यथाविष्कृत एवार्कः "उपस्थिता होमवेला गुरवे निवेदयामि" इत्यनन्तरोक्तं न सङ्गच्छते। "आविष्कृतारुण" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनोदययोर्यौगपद्यं दुष्यति। तस्मात् प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः]। ["आविष्कृतोऽरुण—" (रा॰, त॰, वि॰, न्या॰)—"आविष्कृतारुण—" (पि॰, म॰)। "इवैष" (त॰, न्या॰) "इवात्म—" (रा॰, वि॰, म॰)]।

NOTES

1. Summary.—एवं छन्ने विवाहे समाश्वास्य शकुन्तलां, दत्त्वा चास्यै स्मरणीयं स्वनामाङ्कितमङ्गुलीयकं स्वपुरं प्रत्यागतो राजा। सा च वियोगिनी तमेव ध्यायन्त

प्राप्तमतिथिं दुर्वाससमबुध्यमाना "बोधितोऽपि त्वां न दुष्यन्तः स्मरिष्यति" इति तेन शप्ता तमप्यर्थमेव नाजानात्। शापस्तु पथि सख्या प्रसादितेन तेन अभिज्ञानदर्शनावसान कृतः। ततो गच्छति काले अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणा शकुन्तला राजधानीं न नीता कण्वश्च प्रवासान्निवृत्तः। अन्तःपुरप्रविष्टस्य गतस्य अशरीरिणी वाक् तस्य सुता दुष्यन्तपरिणीता सत्त्वामकथयत्। स च तद्दिनमेव शिष्याभ्यां तां गौतमीसहितां महर्षि र्हस्तिनापुरं प्राहिणोत्।

[illegible] (a) वेलोप &c —वेला time काल। "वेला कालेऽपि च जलधेस्तीर-विकारयोः" इति विश्वः। (b) हन्त—an अव्यय implying surprise mixed with regret विषाद। He believed the night was not yet wholly ended, for he says कियदवशिष्टं रजन्याः। But he saw his mistake on going out By a little twisting we may say this causes विषाद। "हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः" इत्यमरः। Or implies निश्चय—हन्त प्रभातम् it is indeed (निश्चय) dawn "हन्तेति, दाननिश्चययोरपि" —Ganakara

3 (a) एकतः—एकस्मिन्नर्थे तसि। आद्यादि। (b) अस्तशिखरम्—अस्तस्य अस्ताचलस्य शिखरं चूडाम्। (c) ओषधीनाम्—Raghava explains,—Herbs avert danger yet the moon though the lord of herbs, cannot escape danger Thus the inevitable is unavoidable, and this consideration should have a steadying influence in reverses "अतिदुःसहमरणादिविपत्तिहरणविनाशिका ओषधयः। तासां पतिरपि अस्तशिखरं याति" – Raghava (d) आविष्कृत—आविस् + कृ + क्त कर्मणि disclosed याति gives कर्तृता to the moon, to preserve uniformity प्रक्रम it is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत does not give to it. We believe the verse is an interpolation (See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क्त in the कर्तृवाच्य, for, the usual sign of such क्त the उपसर्ग प्र [illegible] here absent True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृतारुण-पुरःसर एकतोऽर्कः and explaining—आविष्कृतो यः अरुणः स पुरःसरो यस्य तादृशः अर्कः एकतः भाति in which अर्क has कर्तृता। But this introduces a fresh difficulty, for, then the उदय becomes a past event and व्यसन is still future, and the two, व्यसनोदयौ, must no longer

be spoken of as simultaneous (युगपत्) See Tika (e) अरुणपुरःसरः —पुरः अग्रे सरति गच्छति इति पुरम् + सृ + ट कर्त्तरि = पुरःसर fore runner. Now see Tika अरुण = Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (अनुरु) He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness (f) अर्क —अर्च्यते इति अर्च + घञ् कर्मणि। उदयकाले अर्च्यते एव इति ध्वनि। (g) युगपत् &c —वि + अस + ल्युट् भावे = व्यसनम् अर्थः। 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः। व्यसनञ्च उदयश्च व्यसनोदयौ rise and fall. युगपत् = अव्यय। समकालौ यौ व्यसनोदयौ ताभ्याम्। कर्मधा—। [h] लोक —The universe भुवनम्। "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमर। By transference of epithets it means here भुवनस्थजन-समुदाय।

3 Remark—The metre is वसन्ततिलका। The reading आत्म-दशान्तरेषु has a superfluous word आत्मन। दशान्तरेषु implies आत्म-दशान्तरेषु। The lesson conveyed = "चक्रवत् परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च"। See also Swapnanataka sl 4 Act I

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति। अन्वय —शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुद्वती संस्मरणीयशोभा [सती] मे दृष्टिं न नन्दयति। नूनम् अबलाजनस्य इष्टप्रवासजनितानि दुःखानि अतिमात्र सुदुःसहानि। व्याख्या —'शशिनि' चन्द्रे 'अन्तर्हिते' दर्शनपथात् व्यतीते सति'सा एव'

पूर्वं दृष्टा 'कुमुद्वती' कुमुदिनी ["कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" इति ड्मतुप्] 'संस्मरणीयशोभा' स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यक्षा 'शोभा' यस्याः तादृशी सती मे दृष्टिं 'न नन्दयति' न मोदयति। 'नूनं' निश्चितम् 'अबलाजनस्य' दुर्बलस्य स्त्रीजनस्य' सम्बन्धि 'इष्टस्य' अभिलषितस्य जनस्य 'प्रवासेन' देशान्तरस्थित्या 'जनितानि' 'दुःखानि' 'अतिमात्रं' यथा तथा 'सुदुःसहानि' भवन्ति। [श्लोकोऽयं कथमपि न प्रमाणोपपन्नतायै भवितुमर्हति। यदि च पूर्वश्लोके चन्द्रः अस्तं याति इत्युक्तं न तु यातः इति। तत् कथमन्तर्हित इत्यतिरिक्तोक्तिः? अपरञ्च—"मे" इति "नन्दयति" इत्युपपद्यते, तदयुक्तम्। "संस्मरणीयशोभा" इत्यनुक्तमपि गम्यते एव, तत् किमनया स्फुटोक्त्या? "अतिमात्रसुदुःसहानि" इति सुदुःखे अतिमात्रस्य च एकत्र समावेशः कीदृशः इत्यत्र सहृदयैर्विभाव्यम्। पुनश्च—पूर्वार्धे दृष्टिनन्दनस्य अभावमुक्त्वा तत् समर्थनाय परार्धे दुःखस्य दुःसहत्वनिर्देशो न मनोरमः। तदयमपि प्रक्षिप्त एव श्लोकः]।

NOTES

1 अन्तर्हिते &c.—Raghava has 'शशिनि चन्द्रे' अत्र च अप्रयुक्तकलङ्की अतस्तस्यास्तयोगमनुचितमिति भावः"। This is far-fetched शशिन् in itself does not imply 'scandal (कलङ्क)'। Again he says "अथ च कौ पृथिव्यां मुदा हर्षयुक्ता सैव पूर्वं दृष्टा शकुन्तला शशिनि शशे दुष्यन्ते विरहनिगरणात् तत्संयोगस्वरूपा अन्तर्हिते अदर्शनविषये इत्यादि पूर्वार्धं सर्वं योज्यम्"। This is fine imagination, and had undoubtedly influenced the interpolator (See Tika) But it overlooks the fatal objection that the love affair between Sakuntala and Dushyanta was unknown to all in the hermitage except Anasuya and Priyamvada Just then even Kanva was not aware of it, so it could not have been referred to by the disciple

2 Remark —The metre is वसन्ततिलका। The first half gives a specific instance to support the generalisation in the second half. Hence we have अर्थान्तरन्यास।

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः।

वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैर्
अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees, the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage, and this antelope, got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to strech its limbs Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumeru, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent

कर्कति। अन्वय —अयमच्छा कर्कन्धूनाम् उपरि तुहिनं रञ्जयति। मयूरो वीतनिद्रो दाभम् उटजपटलं मुञ्चति। एष हरिणश्च खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात् उत्थितः स्वाङ्गमायच्छमानः, सद्यः पश्चादुच्चैर्भवति। व्याख्या—'अयमच्छा' प्रातःसन्ध्या 'कर्कन्धूनाम्' बदरीवृक्षाणाम् ["कर्कन्धूर्बदरी कोलिः" इत्यमरः] 'उपरि' [illegible] 'तुहिनं' हिमं 'रञ्जयति' अरुणरागेण दीपयति। 'मयूरः' शिखी 'वीता' विरता 'निद्रा' यस्य तथाभूतः सन् 'दार्भं' कुशनिर्मितम् 'उटजपटलं' पर्णशालायाः आवरणं मुञ्चति' त्यजति। 'एष हरिणश्च' आश्रममृगोऽपि 'खुरैः विलिखितात्' खुरखननात्' दृश्यात [पशुधर्म एव यत् खुरोत्कीर्णे स्थाने धूलिषु न शेरते] 'वेदेः' हवनवेदिकायाः 'प्रान्तात्' उत्थितः 'सन्' निद्रान्ते 'स्वम् अङ्गम्' स्वदेहम् 'आयच्छमानः' प्रसारयन् ['समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे'" इत्यात्मनेपदम्] 'सद्यः' तत्क्षणम् उत्थानक्षणे एव 'पश्चात्' अपरकाये 'उच्चैः' उन्नतो 'भवति'। अतो ब्रवीमि प्रभातमिति।

पादेऽपि । अन्वयः —क्षपिततमसा येन क्षितिधरगुरोः सुमेरोः मूर्ध्नि पादन्यासं कृत्वा विष्णोः मध्यमं धाम क्रान्तं सः अयं चन्द्रः अल्पशेषैः मयूखैः गगनात् पतति । महतामपि अत्यारूढिः अपभ्रंशनिष्ठा भवति । व्याख्या —'क्षपितं' नाशितं 'तमो' यस्मात्तथाविधेन हतान्धकारेण [अनेन माहात्म्यम्] 'येन चन्द्रेण' 'क्षितिधराणां पर्वतानाम् [षष्ठ्या समासः] 'गुरोः' महतः 'सुमेरोः मूर्ध्नि' शिरसि 'पादन्यासं' चरणस्य किरणानाञ्च न्यासं पातं 'कृत्वा' [सुमेरुशिरस्यारूढ्य चारो चन्द्रः । तत्र शिरसि किरणपातो युज्यते] 'विष्णोः' भगवतस्त्रिविक्रमरूपस्य तस्य 'मध्यमं' धाम द्वितीयचरणविन्यासस्थलम् आकाशमित्यर्थः 'क्रान्तम्' आरूढं, 'सः' तथाभूतो महिमान्वितः 'अयं चन्द्रः' एष दृश्यमानश्चन्द्रः 'अल्पशेषैः' अल्पावशिष्टैः 'मयूखैः' किरणैः उपलक्षितः सन् [इत्थंभूतलक्षणे तृतीया] 'गगनात् पतति' गगनाङ्गनम् जहाति । अतः अधुना प्रभातमिति । 'महतामपि' किं पुनरितरेषाम् 'अत्यारूढिः' उच्चैः स्थितिः 'अपभ्रंशः' दूरपातः 'निष्ठा' अन्तो यस्याः तादृशी भवति । अत्युच्चारोहणात् पतनस्य आतङ्कः प्रतिपदं भवति । उच्चैः पदे पतनमनुरूपं कल्पयति कालः इति निष्कर्षः । यथा प्राकृतः कश्चित् कुत्रचित् उच्चस्थाने पादं न्यस्य ततोऽप्युच्च-स्थानमारोहति, तथा महिमा महान् एषचन्द्रः गगनमारोढुमिच्छुः पर्वतानां गुरु-रेव, न तु यस्य कस्यचित्, शिरसि पादन्यासं आरुह्य गगनम् । परन्तु अधुना दूरमधः पतति, न चिरं गगनान्ते एव स्थित इति स्फुटम् । किरणैः सुमेरुमारुह्य महदुन्नत-गगनमारूढ इत्यपि भयः ।

1. (a) तुहिनम्—Frost, dew 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः । (b) अपसन्ध्य —सन्ध्यां ध्यायन्त्यस्यामिति सम्+ध्यै+अङ् अधिकरणे = सन्ध्या time for meditation Or सम्+धा+अङ् भावे अधिकरणे वा = सन्धा junction सन्धि etc, junction of day and night, यथा प्रथमा सन्ध्या । There are two junctions पूर्वसन्ध्या or प्रातःसन्ध्या = dawn and अपरसन्ध्या or सायंसन्ध्या = dusk "सन्ध्या पितृप्रसूः समाः" इति शब्दार्णवः । (c) उटजपटलम्—पटल thatch "पटलं छदिः" इत्यमरः । छादयतेऽनेन 'छदिः' इति ख्यातम्" इत्यमरटीका । (d) आयच्छमानः—we have आत्मनेपद because the action benefits the stag. Otherwise दरिद्रेभ्यो धनं यच्छति । The sutra 'आङो यमहनः' has no application here, because that refers to यम when अकर्मक and has no कर्माभिप्राय, again स्वाङ्ग here = स्वरूपम् and not any

particular limb of the animal,so also the varttika "स्वाङ्गकर्मकाच" should not apply here

Remark —The metre is मन्दाक्रान्ता। स्वभावोक्ति or जाति the figure "नानावस्थं पदार्थानांरूपं साक्षाद्विवृण्वती। स्वभावोक्तिश्च जातिश्च—।" इति दण्डी।

3 (a) क्षितिधर &c.—धरन्तिइति धृ + अच् कर्तरि = धर up holders, क्षितेर्धरा क्षितिधरा the sustainers of the earth, i e. the mountains. Now see Tika क्षितिं धरन्तीति gives अण् with a कर्मोपपद resulting in the form क्षितिधार। (b) चयित &c.—चय सङ्घात चर्स्ति चय + इतच् चयितम।

4 (a) अत्यारूढि —अति + आ + रुह + क्तिन् भावे high ascent (b) अपभ्रंश &c —निस + स्था + अङ् भावे = निष्ठा end अन्त। "निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः" इत्यमरः। अप + भ्रंश + घञ् भावे = अपभ्रंश long slip दूरपात। अपभ्रंशो निष्ठा यस्याः।

5 Remark —(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण। मूर्धन् = शृङ्ग and शिरस्। पतति = अवरोहति and अस्तं। (b) The महत्त्व of चन्द्र is established by (1) गिरिगुरुशिरसि चरणपात, (2) तमोनाश, (3) दिग्कान्तिकरणम्। (c) The metre is मन्दाक्रान्ता। अर्थान्तरन्यास is the figure

(प्रविश्यापटीक्षेपेण) अनसूया—जइ वि णाम विसअपरम्मुहस्स जनस्स एदं ण विदिदं तहवि तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्जं आचरिदं [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत् न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम्]।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—Though this may not be known to a person who is averse from the world, still something ignoble has been done by that king towards Sakuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि। (निष्क्रान्तः)।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रविश्येति । 'पट्या' पटस्य जवनिकाया 'क्षेप' निरसनं 'पटीक्षेप' जवनिका-प्रसारणम् । न पटीक्षेप 'अपटीक्षेप' तेन । जवनिकामनपसार्य्य एव प्रविष्टा अनसूया । यद्वा—'अपटी' जवनिका ["अपटी काण्डपटिका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्कारिणी" इति हलायुध] । तस्याः क्षेपेण तां निरस्य इत्यर्थः ।

यद्यपीति । 'विषनिभा' इन्द्रियग्राह्येभ्यः 'पराङ्मुखस्य निवृत्तस्य 'जनस्य' मादृशस्य एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्भाव्ये] 'विदित' ज्ञातं 'तथापि' मादृशी जनः अस्मिन् विषये प्रमाणं न इत्यभ्युपगमेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनार्य्यम्' असत् आचरितम्' । अस्माकं तावत् अत्र विषयेषु युक्तायुक्त विचारयितुमनर्हा, किन्तु शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नास्ति सन्देहः । इदमसभ्यत्वेन स्त्रियाऽपि न सुलभितम्। ["यद्यपि" (रा-, वि-)—"एवम्" (न-, मा-, म-)—"पराङ्मुखस्य" (न-, वि-, मा-,)—"पराङ्मुखस्यापि" (रा- म) ॥

यावदिति । 'उपस्थिता' सम्प्राप्ता 'कौमदेवता गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयामि 'यावत्' [यावदवधारणे] ।

NOTES

1 (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरं अञ्चति गच्छतीति परा + अञ्च + क्विन् कर्तरि = पराक् averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुख one with face averted तस्य । (b) जनस्य—'क्तस्य च वर्तमाने' इति अनुक्ते कर्तरि षष्ठी । (c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्तमाने by the rule "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च", विद् here being बुद्ध्यर्थक । (d) For यदि, अपि (twice), नाम, तथा see below

2 (a) शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमी । Compare "अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु"—Act I (b) अनार्य्यम्—आर्य्यैः गम्यते अनुष्ठीयते इति यावत् इति ऋ + ण्यत् कर्मणि = आर्य्यम् that which is adopted by good people न आर्य्यम् that which good people shun नञ्तत्— ।

Reading —The passage is obscure My explanation, as given in the Tika, will be clear from the following analysis—(a) Anasuya wants to show that "तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्य्यमाचरितम्" । [b] A possible objection occurs to her – This is a love-affair, and therefore a worldly matter Anasuya, standing

* Adopted by Prof Gajendragadkar

as she does aloof from the world [विषयपराङ्मुख] cannot presumably judge whether any वैषयिक matter is न्याय्य or अन्याय्य। This other side of the question (पक्षान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by यदि। "यदि इति पक्षान्तरे"—Vardhamana She states the objection as a mere possibility (सम्भाव्य), not that people will surely urge it against her The bare possibility is expressed by नाम *The objection she does not admit* as valid She mentions it with a sneer (गर्हा) expressed by अपि। "गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि" इत्यमर The second अपि is समुच्चये। Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of न्याय्य and अन्याय्य in love-affairs Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [अनार्य] towards Sakuntala

4 गुरवे—"कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इतिसम्प्रदाने चतुर्थी। "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" is a Varttika meant for अकर्मक verbs The भाष्यकार however rejects it because as he says, "क्रियापि कृत्रिमं कर्म"। Hence "कर्मणा यमभिप्रैति—" covers all cases

अनसूया—पडिबुद्धावि किं करिस्सं । ण मे उइदेसु वि णिअकरणिज्जेसु हत्थपाआ पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु जेण असच्चसन्धे जणे सुद्धहिअआ सही पदं कारिदा [प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येन असत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता] । अहवा—दुव्वाससो सावो एसो विआरेदि । अण्णहा कहं सो राएसि तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं वि ण विसज्जेदि [अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षि तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति]। (विचिन्त्य) ता इदो अहिण्णाणं अङ्गुलीअअं

सेविमज्जेम। दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु। णं सहीगामी दोसो त्ति ववसिदो वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सन्दपरिणीदं आवण्णसत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं। इत्थं गदे अम्हेहिं किं करणिज्जं [तत् इत अभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजावः। दुःखशीले तपस्विजने कः अभ्यर्थ्यताम्। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम्। इत्थं गते अस्माभिः किं करणीयम्]।

ANASUYA—What again shall I do when awake? My hand and feet do not proceed even towards my own everyday duties. Now be content Cupid by whom our purehearted friend is made to resort to a man who is false to his promise. Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion. Otherwise why that royal sage having talked in that strain does not send a letter even for such a long time? (Reflecting) We shall then send him the identification-ring from here. The ascetics being constantly engaged with penance who is to be requested? Nor indeed, to Father Kasyapa returned from travel can I, even if I try report Sakuntala as wedded by Dushyanta and with child, because the blame lies with my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिबुद्धेति। प्रभाता रजनी प्रतिबोधनकालः प्राप्त इत्याशयेनाह—'प्रतिबुद्धा' शयनादुत्थिता अपि किं करिष्यामि? 'उचितेषु' ["अभ्यासेऽप्युचित न्याय्यम्" इति रघुटीकायां मल्लिनाथः] "नित्येषु" स्वकीयेषु 'करणीयेषु' गृहकृत्यादिषु 'अपि किं' पुनरन्यत्र 'मे हस्तौ च पादौ च' हस्तपादम् (प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः) न 'प्रसरति' प्रवर्तते। 'काम' कन्दर्प, 'इदानीं' ईदृशे वृत्ते 'सकाम' सिद्धमनोरथो 'भवतु'। कामिना प्रतारणं कन्दर्पस्य धर्मः। सोऽधुना सिद्ध। 'येन' कामेन 'शुद्धम्' अकपट

'हृदय' यस्या तादृशी 'सखी' शकुन्तला 'असत्या' मिथ्या 'सन्धा' प्रतिज्ञा यस्य तादृशे अपरस्मिन् जने, पदं स्थानं 'कारिता' प्रापिता [सर्वधातुभ्योऽनुवादः करोतिना भवति। "ह्रक्रोरन्यतरस्याम्" इति अधिकृते अत्र कर्मसंज्ञा। ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति प्रथमा]। 'अथवा' न हि रागो दोषः। 'एष दुर्वाससः शापः विकारयति' विकारम् अन्यथाभावं करोति ["अलङ्करोति—" इति विध]। 'अन्यदा' यदि नाम शापविकारः, तदा स 'राजर्षिः' तादृशानि तथाविधानि मधुराणि सरसानि च 'मन्त्रयित्वा' भाषित्वा 'एतावतः' एतत्प्रमाणस्य सुदीर्घस्य 'कालस्य' [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] 'लेखमात्रमपि' पत्रिकामपि, वार्त्ता मे विज्ञप्तये इदम्, 'न विसर्जयति' प्रेरयति। तद् अत्र शापात् सर्वं तेन विस्मृतम्। 'तत्' तस्मात् शापनिवृत्तये 'इतः' अस्मात् तपोवनात् 'तस्मै' तं दुष्यन्तमभि-प्रेत्य 'अभिज्ञानम्' अङ्गुलीयकम् 'अङ्गुलीयकं विसर्जयाव प्रेषयाव। किन्तु 'तपस्विजने' दुःखस्य प्रतीकारादिकं 'प्रोज्झयति' अभ्यस्यति य वर्तमान [कर्मणि षष्ठी च। अत्रोपपादः] अपि 'कः' को वा जनः तपस्विनां 'अभ्यर्थनीयताम्'? तादृशाः सदा तपसि एव रताः तपो विहाय ते न यास्यन्ति। एवं 'दोष- सखी' शकुन्तला गामी' यस्या [गलिगाम्या-दीनामुपसंख्यानात् द्वितीयासमासः] 'इति' कृत्वा 'प्रवासात् प्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य' [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] निवेदयितुं अवसिता' उद्युक्ता 'यदि शकुन्तला दुष्यन्तेन परिणीताम्' ... 'सत्त्व' ... 'तादृशां शाप्तां गर्भिणीम् इत्यत्र' 'निवेदयितुं' 'न पारयामि' न शक्नोमि। शकुन्तला च अनवहिता दुर्वाससमकोपयत्। तदिदम् अतीवार्तिं दोषस्तस्या एव इति तातकाश्यपं न निवेदयामि। 'इतः गतो' एव सति 'पश्यामि' सखीजनः 'किं करणीयं' न जानामि।

NOTES

1 (a) प्रतिबुद्धापि—अपि समुच्चये। अप्रतिबुद्धा I *cannot of course* do anything, प्रतिबुद्धा too (अपि) I cannot कार्यविषये प्रतिबुद्धाप्रति-बुद्धयो समुच्चय। (b) सखी पदं कारिता—Non causal form सखी पदं कृतवती। Causal form, active—अ सखीं (or सखया) पदं कारितवान्। Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सखया पदं कारितम्। सखी being the प्रयोज्यकर्म becomes उक्त by the कारिका—"अप्रधाने दुहादीनां प्रधाने नीहकृष्वहाम्। बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया। प्रयोज्यकर्मण्य-न्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥"

2 विसर्जयामि—स्वार्थे णिच्। Compare "गौतमीदमं विसर्जयिष्यामि"—Act, III

3 (a) तपस्विजनं—तपस्विना जन लोक समूह इत्यर्थ (or तपस्वी चासौ जनश्च) तपस्विजन । तस्मिन् । आधारे सप्तमी । (b) क अभ्यर्थनीयाम्—"Who is to be qequested" means by काकु 'no one is to be requested" (c) आपन्नसत्त्वाम्—सत्त्वम् आपन्ना gives आपन्नसत्त्वा by the rule "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" । सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै' । आपन्नं सत्त्वं यया इति बहुव्रीहि is also allowable (d) *जानामि &c —Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta . The difficulty is caused by a combination of circumstances First Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse Second, the sight of the ring will awaken the king's memory but there is none to carry it to the city. Third she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c f दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय सन्दिश्य —Ante) which she signally failed to do in respect of such an august peasonage as Durvasas

(प्रविश्य) प्रियंवदा (सहर्षम्)—सहि, तुवर तुवर सउन्दलाए पत्थाणकोदुअं णिव्वत्तिदुं [सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम्]।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala's departure

अनसूया—सहि कहं एदं [सखि कथमेतत्]।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि। दाणिं सुहसइदपुच्छिआ सउन्दला-

* Adopted by Prof Gajendragadkar

सआसं गदम्हि [शृणु। इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-सकाशं गतास्मि]।

PRIYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala as an inquirer of easy sleep

सखीति। 'शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं' गमनसमयकर्तव्यं मङ्गलकर्म साक्षात् 'कौतुक' मङ्गलं 'निर्वर्तयितुं' कर्तुं 'त्वरस्व' [व्यापृते विलम्बम्]

शृण्विति। 'इदानीम्' अधुनैव 'सुखशयितं सुखस्वपनम्' [भावे क्त] पृच्छतीति 'सुखशयितप्रच्छिका' सुखं शयितं न वा इति जिज्ञासार्थम् [क्रियायां क्रियार्थायां ण्वुल् स्त्रियाम्] 'शकुन्तलायाः सकाशं' समीपं 'गतास्मि'। ['सुखशयित-प्रच्छिका' (रा०, वि०)—"सुखसुप्तिकाप्रश्ननिमित्तम्" (त, श्या)—"सुखशयितं प्रष्टुम्" (म०)]।

NOTES

1 कौतुकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परागतमङ्गलम्। "कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः। परम्परागमङ्गल्ये च कुतूहले॥" इति विश्वः।

2. सुखशयितप्रच्छिका—शी+क्त भावे=शयितम् lying down, hence sleep सुखेन शयितम् सुखशयितम् sleep with ease, i e quiet sleep सह सुपेति समासः। तत् पृच्छतीति सुखशयित+प्रच्छ्+ण्वुल् कर्तरि स्त्रियाम्। Raghava reads पृच्छिका। But there is no reason for सम्प्रसारण।

अनसूया—तदो तदो [ततस्ततः]।

ANASUYA—Then ? What then ?

पिअंवदा—दाव एणं लज्जावणदमुहिं परिस्सजिअ सअं तादकस्सवेण एव्वं अहिणन्दिदं—दिट्ठिआ धूमाउलिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स पावए एव्व आहुदी पडिदा। वच्छे सुसिस्स-परिदिण्णा विअ विज्जा असोअणिज्जासि संवुत्ता। अज्ज एव्व इसिपडिरक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जेमि—त्ति [तावत् एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्यपेन एवमभि-

— नन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव आहुतिः पतिता। वत्से सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या अशोचनीयासि संवृत्ता। अद्यैव ऋषिपरिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि—इति]।

PRIYAMVADA—Just then by father Kasyapa himself after having embraced her congratulation was thus pronounced, as she stood with her face turned down through bashfulness— O joy ! the oblation of the sacrificer, though he had his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed My child like knowledge made over to a deserving pupil, you have become one that can cause no regret This very day I send you to your husband, protected by anchorites

तावदिति। 'तावत्' तत्कालम् (तावद्वधी) लज्जया अवनतमुखीम् एनां शकुन्तलां 'परिष्वज्य' आलिङ्ग्य 'स्वयं तातकाश्यपेन एवम्' अनेन प्रकारेण 'अभिनन्दितम्' अभिनन्दनमुच्चारितम्। अभिनन्दनप्रकारं प्राह—'धूमेन 'आकुलिता' कलुषीकृता 'दृष्टिः' यस्य तथाविधस्य 'अपि यजमानस्य' याज्ञिकस्य (अनेन दर्शनव्याघातात् आहुतिः अन्यत्र पतनसम्भावना) 'आहुतिः दिष्ट्या भाग्येन 'पावके एव' वह्नौ एव, यथास्थानमेव इत्यर्थः 'पतिता' न तु अन्यत्र। त्वदर्थं योग्यः पात्रः नैव लब्धः मया, तथापि त्वं सत्पात्रे एव पतिता इत्यर्थः। हे 'वत्से, सुशिष्याय परिदत्ता' यथाशास्त्रं दत्ता 'विद्या इव अशोचनीया सती 'असि' इदानीं शोच्या न भवसि। 'अद्यैव त्वाम् ऋषिभिः परिरक्षितां गोपितां कृत्वा 'भर्तुः सकाशं समीपं विसर्जयामि' प्रेषयामि [वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्]—'इति' एवं तेन अभिनन्दितम्।

NOTES

1 (a) अभिनन्दितम्—अभि+नन्द्+क्त भावे। There is no कर्मविवक्षा hence we have अनुक्ते कर्तरि तृतीया in तातकाश्यपेन। तातकाश्यपेन अभिनन्दितम्=Congratulation was uttered by तातकाश्यप। (b) दिष्ट्या— An अव्यय expressing हर्ष joy "दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी। (c) दिष्ट्या पतिता—Implies "I did not see [धूमाकुलितदृष्टि] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you Yet chance wedded you to him'

2 सुशिष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil Sciences become अशोचनीय when their recepients is virtuous Cf "कमिव्यमश्यापदत अशोच्यः" also Manu—"विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम्। तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥"—*Quoted by Vidyasagara*

अनसूया—अह केण सूइदो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो [अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्त]

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्गिसरणं पविट्ठस्स सरीरं विणा छन्दोमईए वाणिआए [अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या]।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the house

अनसूया (सविस्मयम्)—कहेहि [कथय]।

ANASUYA (With wonder)—*Reproduce*

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्रित्य)—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥४॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who, for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within

अथेति। 'अथ' प्रश्ने। केन 'तातकाश्यपस्य' तातकाश्यपाय इत्यर्थ [चतुर्थ्यर्थे षष्ठी] वृत्तान्त 'विवाहवृत्तान्त 'सूचित' ज्ञापित।

अग्निशरणमिति । 'शरीरं' देहं विना छन्दोमय्या वागात्मिकया 'वाण्या' वाचा देववाण्या इत्यर्थ 'शरीरा शरण गृह वैतानिकमदनमित्यर्थ 'प्रविष्टस्य' तातकाश्यपस्य' (चतुर्थ्यर्थे षष्ठी) वृत्तान्त सूचित ["वाण्या" (ना , वि-)—"वाचा" (त-, न्या-, म-)] ॥

प्रियंवदेति । 'संस्कृत' देवभाषाम् आश्रित्य भणन्त्या । आदि प्राकृत वाक्यम्, इदं तु देववाण्या अनुकरणात् संस्कृतमाश्रितम् ।

दुष्यन्तेति । अन्वय —हे ब्रह्मन्, दुष्यन्तेन आहितं तेजो भुवो भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि । व्याख्या—हे ब्रह्मन् वेदविदां वर काश्यप 'दुष्यन्तेन' राज्ञा 'आहितं' स्थापितं 'तेज शुक्रं' जगतो 'भूतये' मङ्गलाय मङ्गलनिमित्तमित्यर्थ 'दधानां' धारयन्तीं 'तनयां' कन्यां शकुन्तलाम् 'अग्निगर्भां, वह्नेः तथाविधाम् (गङ्गाद्वीपानाकृतिवह्निना सम्यक् पतितया) पूतामित्यर्थ 'शमीमिव' शमीनामक वृक्षम् इव विशिष्टमिव 'अवेहि' जानीहि । अन्ये अन्यकार्ये सैनवया प्रबोधित काश्यप ॥

NOTES

1 अग्निशरणम्—शरण is गृह here "शरण गृहरक्षित्रो " इत्यमर ।

2 संस्कृतमाश्रित्य—Usually ascetic females speak प्राकृत । "योऽत्र विदूषकोन्मत्तबालापस्मारिविताम् विदूषि प्राकृत कार्यं कारणात् संस्कृत क्वचित् ॥"
—मातृगुप्त quoted by Raghava

3 (a) दुष्यन्तेन—नामग्रहणात् "किमप्यभिजात्यसौदार्यवीर्यविनयादि-गुणसम्पन्नत्व व्यज्यते"—Raghava (b) दधानाम्—Here the क्रियाफल is भुवो भूति which benefits भू । So the परस्मैपद is expected अकर्त्रभि-प्रायेऽपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भुव —This indicates भाविचक्रवर्तित्व of the child in the womb—Raghva (d) अग्निगर्भाम्—तेजस् is compared with अग्नि by implication Hence अस्याद्गर्भोऽग्निसदृशपूत शकु-न्तला जगत्पावनीव जाता इति ध्वनि । The allusions is to Fire who bearing the energy of Siva entered first the अश्वत्थ and then the शमी to allay the heat which he was feeling within himself. Since then he has continued to reside inside the शमी tree

अनसूया (प्रियंवदामाश्लिष्य)--सहि पिअं मे पिअं मे । किन्तु अज्ज एव्व सउन्दला णोअदित्ति उक्कण्ठासाहारणं परि-

तोसं अणुहोमि [सखि प्रियं मे प्रियं मे। किन्तु अद्य एव शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठासाधारणं परितोषम् अनुभवामि]।

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me! friend, joy to me! But I feel pleasure co-extensive with regret, because Sakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सहि वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो। सा तवस्सिणी णिव्वुदा होदु [सखि आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः। सा तपस्विनी निर्वृता भवतु]।

PRIYAMVADA—Friend, we will allay our anxiety. Let that poor creature be happy.

अनसूयेति—'आलिङ्ग्य' आलिङ्ग्य। इमानि टीका आह।

सखीति। एतत् 'मे प्रियम्'। अस्मा मे प्रियम्। 'किन्तु अद्य शकुन्तला नीयते इति हेतोः 'उत्कण्ठया' खेदेन 'साधारणं' समानं 'परितोषम् अनुभवामि'। भर्त्रा सह अस्य शकुन्तला इति परितोषः किन्तु अद्यैव याति इति खेदः।

आवामिति। 'विनोदयिष्याव' अपनेष्यावः। 'तपस्विनी' दीना अनुकम्प्या ["तपस्वी तापसे दीने" इति हैमः] 'निर्वृता' सुखिनी भवतु'।

NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For साधारण see under "साधारणोऽयं प्रणयः"—Act III. Or साधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e. co-extensive. उत्कण्ठनम् इति उद्+कण्ठ+अ भावे = उत्कण्ठा anxiety. "रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या। संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः॥"

2. तपस्विनी—तपस्+विनि मत्वर्थे स्त्रियाम्। It means here अनुकम्पार्ह pitiable—"तपस्वी चानुकम्पार्हः" इत्यमरः।

अनसूया—तेण हि एदस्सिं चूदसाहावलम्बिदे णारिएरससमुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालान्तरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ। ता इमं हत्थसण्णिहिदं करेहि। जाव अहंवि से मिअलोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआणि त्ति मङ्गलसमा-

लम्भणाणि विरएमि। [तेन हि—एतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका। तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु। यावदहमपि मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि इति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि]।

ANASUYA—Well then, in this cocoanut basket suspended on the mango twig, was placed by me, for this very purpose, a Vakula-garland suited to stand a lapse of time, so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious decorations, viz, Gorochana, clay from holy places and young shoots of the Durva grass

तेनेति। 'तेन हि' तस्मादित्र निश्चितार्थे। यत्र त्वरा कार्यं तत्र। 'चूतशाखावलम्बिते' आम्रशाखायाम् 'अवलम्बिते एतस्मिन् नारिकेरसमुद्गके' नारिकेलमये 'समुद्गके' सम्पुटके "एतन्निमित्तमेव प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थमेव 'मया कालान्तर' दिनान्तर 'क्षमा' इति 'कालान्तरक्षमा' [इति च] यतः स कालं सहते 'केसरमालिका' बकुलमाला 'निक्षिप्ता' स्थापिता। 'तत्' तस्मात् यत एतन्निमित्तं रचिता तस्मात् 'इमां' मालां 'हस्तसन्निहितां' समीपस्थां 'कुरु'। हस्ते धारय, एतां भूमिं प्रापय इत्यर्थः। यावत्' यदर्थं। 'अहमपि मृगरोचना' गोरोचनाम् ['मृगः पशौ कुरङ्गे च' इति विश्वः] 'तीर्थमृत्तिका' तीर्थस्थानमृत् 'कलिका दूर्वाया 'किसलयानि' अङ्कुरान् इति' एतानि 'मङ्गलानि' मङ्गलार्थानि 'समालम्भनानि' अलङ्करणानि ['समालम्भनमालेपे तिलकेऽलङ्कृतावपि" इति यादवः] 'विरचयामि'।

NOTES

1\. इति मङ्गलसमा &c—समालम्भनं एभिः इति सम+आ+लभ+ल्युट्, करणे=समालम्भनानि decorations अलङ्करणानि। "लभेश्च" इति नुम्। Vidyasagara takes समालम्भन=कालेय unguent, The plural in समालम्भनानि seems to go against this sense The Bengali Rec however has the singular The इति may also mean इत्यादीनि। Compare "मङ्गलसमालम्भनं विरचयाव"—Infra, "मे अस्त्रीमण्डनम्"—Ibid

"भावसमुलभे प्रसाधने."—Ibid, which are all in favour of taking समालम्भन = चन्दनरस।

प्रियवदा—तह करीअदु [तथा क्रियताम्]। (अनसूया निष्क्रान्ता। प्रियंवदा नाटेन सुमनसो गृह्णाति)।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyamvada acts the gathering of flowers).

नेपथ्ये—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarngarva and others be ordered to escort Sakuntala

प्रियंवदा—(कर्णं दत्वा) अनसूए, तुवर तुवर एदे क्खु हत्थिणाउरगामिणो इसीओ सद्दावीअन्ति [अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व। एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाय्यन्ते]।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten Anasuya hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता) अनसूया—सहि, एहि गच्छम्ह [सखि, एहि गच्छावः]। (परिक्रामतः)॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—Come friend, we go [They walk round]

अनसूयेति। सुमनसो गृह्णाति' पुष्पाणि चिनोति [सुमन (रा०, वि०, म०)—'प्रियंवदा तथा करोति। अनसूया निष्क्रान्ता' (त०, आ०)॥ 'तथा करोति'—मारिकैरमुद्गक इत्यत्रत्याया अवतारयति]॥

गौतमीति। 'शकुन्तलाया नयनम्' इतो हस्तिनापुरप्रापणम्। तस्मै [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'शार्ङ्गरवप्रभृतय' 'आदिश्यन्ताम्'।

अनसूये इति। "हस्तिनापुर गामिन ऋषय शब्दाय्यन्ते" शब्द कार्यन्ते [शब्द- वैर—' इति क्यङ्। ततो णिच। अविकर्तुं कर्मणता। उक्ते कर्मणि प्रथमा]। ['शब्दाय्यन्ते" (रा० वि, म०)—"शब्दाय्यन्ते" (त०, आ)]।

प्रविश्येति । मङ्गलान्यनानि मङ्गलालङ्करणानि दृष्टे अस्या [गङ्गादित्वात् मङ्गल्या परनिपात]।

NOTES

1 सुमनस —Usually femine plural in the sense of flowers "आप सुमनसो वया अमर सिकता समा । एते स्त्रियां बहुत्वे सुमेकत्वेऽप्युत्तरपद्म्" ।

2 शार्ङ्गरवमिश्रा —शार्ङ्गरवेण मिश्रा Sarngarva and others इत्यत् । Or मिश्र is प्रधानवचन when it occurs as final in a compound and then forms a नित्यसमास Thus शार्ङ्गरव प्रधान येषा ते शार्ङ्गरवमिश्रा । "मतङ्गिनीदृशमिश्रा सुर प्रजाऽन्यमिश्राय" इति माघरघमल्लीऽर्थ ।

3 [a] हस्तिनापुरगामिन —इत्यत् –[See Tika] । गामिन in the उत्तरपद is of the क्षुभ्नादि class and does not take the cerebral ण । This is inferred from the rule 'यशोऽग्रगामिनि" which has the dental न । Prof Gajendrakadkar reads गामिण with the cerebral and condemns our गामिन as wrong He does not admit गामिन् to be of the क्षुभ्नादि गण "as it is not specifically mentioned in it" and appeals to निपातन for the dental in "यशोऽग्रगामिनि" । Here in the first place mention is not necessary in the case of क्षुभ्नादि गण, because this is not a closed list Words have to be included into it from usage [आकृतिगण] । Grammarians unanimously declare that "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेध क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य" ।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen with numerous other पूर्वपद्s besides अग्र । Thus "सर्वकामसमृद्धाश्च ते नरा स्वर्गगामिन" [Narayana] with स्वर्ग as the पूर्वपद, "कोलोक्त: सागरगामिनीवं" [Kalidasa] with सागर for पूर्वपद, "पूर्वसागरगामिनीम्" [Kalidasa] the पूर्वपद being पूर्वसागर, "कर्तगामिनि" (Haradatta, Bhattoji &c) with कर्त as the पूर्वपद, 'नरा निरयगामिन" [Vyasa—Padmapurana] with निरय as the पूर्वपद &c All these apparent anomalies disappear if गामिन् is included in the क्षुभ्नादि list [b] शब्दायन्ते—are made to speak out i e they are called and they answer With the reading शब्दायन्ते the sense is शब्द कुर्वन्ति they shout [शब्द+क्यङ् करणे=शब्दाय] they make a noise But no

mere shouting is intended They are made to respond. Hence we must have णिच्। Thus शब्दाय (नाम धातु)+णिच् = शब्दायि to cause to speak शब्दायि+कर्मणि लट् अन्ते = शब्दाय्यन्ते। *Now,* शब्दाय is अकर्मक because the कर्म is included in the धात्वर्थ ("धात्वर्थेनोपसंग्रहात् कर्मणोऽकर्मिका क्रिया")। *Hence* सख्य (अभिकर्त्री) शब्दायन्ते *becomes with* णिच् attached गौतमी सखीन् (णौ अकर्तुः कर्मसंज्ञा) शब्दाययति *by the rule* "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ"। *In the* कर्मवाच्य we get गौतम्या सख्य शब्दाय्यन्ते। Note that without णिच् *the* धात् *will be in the* भाववाच्य *giving* सखिभि शब्दायते।

प्रियंवदा (विलोक्य)—एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणीवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणन्दिअमाणा सउन्दला चिट्ठइ। उपसप्पमह णं [एषा सूर्योदये एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति। उपसर्पाव एनाम्] (उपसर्पतः)।

PRIYAMVADA (Looking)—There, at the very rise of the sun, bathed with a plunge up to the crest, stands Sakuntala being congratulated by Tapasa-women who have come carrying picked wild-grain in their hands to pronounce benenediction Let us approach her. (They arpproach her)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जादे, भत्तुणो बहुमाणसूअअं महादेईसद्दं लहेहि [जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व]।

(Then enters on a seat Sakuntala engaged as described).
ONE ASCETIC WOMAN [To Sakuntala]—Child, may you acquire the title "Chief Queen" indicative of thy husband's great esteem—[Monier-Williams].

एषेति। 'एषा शकुन्तला सुखोदये एव शिखामज्जिता' शिखामज्जनपूर्वकं कृताभिषेका सती 'प्रतीष्टा' गृहीता अनुज्ञाय गृहीता इत्यर्थः, ये 'नीवाराः' ते हस्ते यासां ताभिः 'स्वस्तिवाचन' मङ्गलोच्चारणं कर्तुमागताभिः 'तापसीभिः' अभिनन्द्यमाना तिष्ठति'। 'एनाम् उपसर्पाव' अनया समीपे गच्छाव [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्]। ['प्रतीष्ट' (स०, वि०, व्या०)—"प्रतिष्ठित" (रा० क०)]।

तत इति। 'उद्दिष्टस्य' वर्णितस्य अनतिक्रमः 'यथोद्दिष्टम्'। तस्मात् 'यथोद्दिष्ट' [सार्वविभक्तिकस्तसिः]। तादृशो 'व्यापारः' यस्याः सा। शकुन्तला तापसीभिरभि-नन्द्यमाना इत्यर्थः।

शकुन्तलामिति। 'तापसीनाम्' (निर्धारणे षष्ठी) 'अन्यतमा' एका [अन्यतमेति अव्ययपदं प्रतिपादिकम्]।

जात इति। 'जात' पुत्रि 'भर्तुः' पत्युः 'बहुमानसूचकम्' 'अभिव्यञ्जकं' 'महादेवी' इति 'शब्दम्' आख्याम् 'लभस्व'। सदा अभिषिक्ता देवीषु श्रेष्ठा भव।

NOTES

1 (a) शिखा is चूडा crest "शिखाचूडायाम्" इत्यादि हेमः। शिखामज्जिता - मस्ज + णिच् + क्त कर्मणि = मज्जिता caused to dive शिखायां मज्जिता। Or मज्जनं मज्जः भावे घञ्। शिखायाः मज्जः शिखामज्जः immersion of the crest स सञ्जात अस्या इति शिखामज्ज + इतच् [illegible]।
(b) प्रतीष्ट &c —प्रति + इष + क्त कर्मणि = प्रतीष्टा carried नितरां व्रियन्ते इति नि + वृ + घञ् कर्मणि = नीवारा wild grains नि becomes नी by the rule "उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्"। प्रतीष्टा नीवारा प्रतीष्टनीवारा। ते हस्ते 7 यासां ताभिः। The सप्तम्यन्त word हस्त is placed last as in गडुकण्ठ। Compare—अस्त्युद्यतपाणि, पक्षहस्ता, शरचापहस्त &c (c) स्वस्तिवाचनिकाभि — वचनकर्मणि प्रेरणम् इति वच + णिच् + ल्युट् भावे = वाचनम्। स्वस्ति इत्यस्य वाचनं स्वस्तिवाचनम्। In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have to be approached with the request "Do you say blessing" स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु Thus urged the Brahmanas say "Let there be blessing unto thee" स्वस्त्यस्तु। This urging to say स्वस्ति is स्वस्तिवाचन। Those who urge are called स्वस्तिवाचनिक [see below] "स पूज्य-

गन्धमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। धर्म्ये कर्मणि मांगल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥" Raghava explains 'पारम्पर्येण स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिः'। Hence his derivation is स्वस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्वस्तिवाचन + ठञ = स्वस्तिवाचनिका by the rule "तत्र नियुक्तः"। This is open to two objections – First, ठञ् requires ऐच to come in after व in स्वस्ति by the rule "द्वारादीनाञ्च"—स्वस्ति being of the द्वारादि class The form then is सौवस्तिवाचनिक। Second in the feminine, this gives सौवस्तिवाचनिकी। Nor can we say that the affix is ठन् and not ठञ, for in this sense we can have ठन only after compounds ending in अगार as देवागारिका, कोष्ठागारिका &c Again स्वस्तिवाचन प्रयोजनमासाम् gives स्वस्तिवाचना by the Varttika "पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्", the भाष्यकार classing पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन and स्वस्तिवाचन together. I therefore propose to derive thus – स्वस्ति वाचयन्ति इति स्वस्ति + वच् + णिच् + ल्युट् कर्तरि बाहुलकात् = स्वस्तिवाचना। स एव स्वस्तिवाचनका with कन् स्वार्थे। स्त्रियां स्वस्तिवाचनिका। सखि।

2 प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous If शकुन्तला is आसनस्था she cannot be described as प्रविशति। Hence the direction indicates the existence of some sort of curtain behind the friends, which is now removed disclosing Sakuntala engaged as described प्रविशति then means दर्शनपथं प्रविशति।

3. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with the affixes डतर and डतम। If they were, पाणिनि would not have specifically mentioned अन्यतर as a सर्वनाम as he has done in the सर्वादि list, after having declared that डतर and डतम affixes produce सर्वनाम words अन्यतम does not appear in the सर्वादि list, it is not therefore a सर्वनाम। See note on अन्यतरा. Act III

4. (a) बहुमानसूचकम्—मन + घञ् भावे = मान esteem बहु मान great esteem तं सूचयतीति or तस्य सूचकम्। (b) महादेवी &c —महती देवी महादेवी the great queen i e chief queen, देवी has a technical sense It means the queen, that joins the king at coronation (अभिषेक)। "देवी कृताभिषेकायामितरासु च भट्टिनी" इत्यमरः। Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी। If then

she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem (बहुमान).*

द्वितीया—वच्छे, वीरप्पसविणी होहि [वत्से वीरप्रसविनी भव]।

SECOND—Child, may you give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्बहुमता भव]। (आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः)।

THIRD—Child, may you be greatly esteemed by your husband (Exeunt all except Gautami after bestwing blessings)

सख्यौ (उपसृत्य)—सहि, सुहमज्जणं दे होदु [सखि, सुखमज्जनं ते भवतु]।

FRIENDS—(Approaching) - Friend, may this be a happy bath to you

शकुन्तला—साअदं मे सहीणं। इदो णिसीदह [स्वागतं मे सखीभ्याम्। इतो निषीदतम्]।

SAKUNTALA—Welcome to my friends Sit down here

उभे (मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्य)—हला सज्जा होहि जाव मङ्गलसमालम्भणं विरएव [हला सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयाव]।

BOTH (Taking up the pots of ausicious things and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations

द्वितीयेति। वीरमपत्यं प्रसूते इति 'वीरप्रसविनी' वीरम् 'भव'। (एष ते गर्भो वीरं जनयतु)।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

द्वितीयेति। 'भर्तुः' पत्युः 'बहुमता' प्रिया 'भव'। नैव प्रथमाया आशिषः पुनरुक्तिः। या हि अर्चिता सैव प्रिया इति नास्ति नियमः। "अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा" इत्यादिषु भेददर्शनात्।

आशिष इति। गौतमीं वर्जयित्वा (अपरीप्सायामपि द्वितीयोपपदाण्णमुल्) 'निष्क्रान्ताः'।

सख्याविति। सुखयतीति 'सुखं' सुखकरम् [पचाद्यच्] 'मज्जनम्' स्नानं 'ते भवतु'। शापकस्य शकुन्तलायाः सख्योरियमिष्टाशंसा।

शकुन्तलेति। 'स्वागतं' शुभागमनं 'मे सखीभ्यां' भवतु। 'इतः' अत्र आसनभूमौ 'निषीदतम्' उपविशतम्।

उभे इति 'मङ्गल्या' मङ्गलप्रदा 'पात्राणि' भाजनानि 'आदाय' गृहीत्वा 'उपविश्य' आहतुः। 'सज्जा' उद्युक्ता 'भव'। 'यावत्' [अवधारणे] 'मङ्गलाय' 'समालम्भनम्' अलङ्करणं 'विरचयाव'।

NOTES

1 वीरप्रसविनी—वीर + प्र + सू + इनि कर्तरि ताच्छील्ये साधुकारिणि वा।

2 (a) भर्तुः—'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी। (b) बहुमता—मन + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = मता desired इच्छिता। बहु मता बहुमता greatly desired i e loved ("अतिप्रिया"—Vrittikara The first तापसी wishes her honour (बहुमान) from her husband this one desires that she may enjoy his love Thus it is not a repetition of the other

3 गौतमीवर्जम्—गौतमी + वर्ज् + णमुल्। By the rule "द्वितीयायाश्च" we may have णमुल् with a द्वितीयान्त उपपद if the compound implies haste (परीप्सा)। Here no haste is implied, yet we have णमुल्। In another place the poet writes "अन्वित पतिवात्सल्याद् गृहवर्जमयोध्यया"। Haradatta thinks परीप्सा (haste) may be absent in some cases (प्रायिकम्)। "द्वितीयायाश्च इति णमुल्। तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्", Panini himself compounds एकवर्जम् without परीप्सा in "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्"।

4. (a) सखीभ्याम्—स्वागत like गन्ध, पुष्प, धूप, दीप &c is a पूजोपचार। Compare "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमस्नान-

समनाभरणानि च । गन्धपुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं चन्दनं तथा । यथोपचित्तयागुप स्वागतं पीडय ॥" अस्त्रिम्भाव:—It is usual to have चतुर्थी when स्वागत is an उपचार । Thus "यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये । तस्मै ते परमेशाय स्वागतं व्यवहार ।" Some read सख्याः —अर्थे षष्ठी as in "स्वागतं गन्धर्वारिकाया "—Bhasa, "स्वागतं तपोधनायाः "—uttara (b) निषीदतम—सद् becomes षद by the rule "सदिरप्रतेः" । Hence निषीदतम, विषीदतम &c but witness प्रतिसीदतम ।

5 मण्डा—मण्डयति इति मण्ड+ अच् कर्तरि स्त्रियाम् ।

शकुन्तला—इदमपि बहुमन्तव्वं दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं भविस्सदि [इदमपि बहुमन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति] । (बाष्पं विसृजति) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed Decoration by my friends will now be rare for me (Sheds tears)

उभे—सहि उइदं ण दे मङ्गलकाले रोइदुं [सखि उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम्]। (अश्रूणि प्रमृज्य नाटेन प्रसाधयतः)।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an auspicious moment (Wiping away her tears, they act decorating)

प्रियंवदा—आहरणोइदं रुवं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि [आभरणोचितं रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते]।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is insulted by decorations, available in a hermitage

शकुन्तलेति । 'इदमपि' सखीभ्याम् अलङ्करणमपि मे 'बहुमन्तव्यम्' आदर्तव्यम् । कुत इत्याह—'इदानीं' दूरस्थायाः मयि 'सखीभ्याम् अन्यैः प्रसाधनं 'मे' मम सम्बन्धि [षष्ठी षष्ठी । "न लोकेति—"कर्तृषष्ठ्या निषिधात] 'दुर्लभं भविष्यति' । 'बाष्पं विसृजति' मुञ्चति, रोदिति इत्यर्थः । दुर्निमित्तमेतत् अधिनो महतो व्यसनस्य सूचकम् ।

उभे इति। 'मङ्गलम् काले दृष्टे, प्रसाधनचये इत्यत 'ते सोढुं न उचितम्' अनर्हम्। अनुमतेस्तद्रोदनं तथा योगी। 'अन्तुपि' अङ्गुल्या नेत्रजलानि 'प्रमृज्य' शोधयित्वा 'नाट्येन' अभिनयकर्मणा 'प्रसाधयति' प्रसाधनम् अलङ्करणं नाटयति इत्यर्थः।

प्रिय वदेति। 'आभरणानां' रत्नादिलङ्कारादीनाम् 'उचित' योग्य 'रूप' कान्तिः 'आत्मनि सुलभे' मुखादौ 'प्रसाधनैः' कञ्चुकीनवञ्जवादिभिरलङ्कारैः 'विप्रकार्यन्ते' प्रदूष्यन्ते। एभिर्न मन्यन अर्थ एव।

NOTES

1 दुर्लभम्—दुःखेन लभ्यते इति दुर् + लभ् + खल् कर्मणि। लभ् does not become लम्भ owing to the prohibition "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्"—लभ will not have नुम् in खल् and घञ् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or दुर्। Thus दुर्लभ, सुलभम सुदुर्लभम &c.—but दुरालम्भ सुप्रलम्भ &c. दुरालभा is a रूढ शब्द and therefore साधु।

2. सोढुम्—सह + तुमुन् भावे by the maxim "अव्ययकृतो भावे" The sense is सोढव्यम्। Hence the construction is clear—मदनस्यास्त्राणि सोढुम् सहनम् ते तव समक्षं उचितं युक्तं न। उचितम् qualifies सोढुम्। ते goes with उचितम् and not with सोढुम्, for then we shall have त्वया instead of ते owing to the prohibition "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" because सोढुम् is an अव्यय।

3 (a) प्रसाधनैः—प्रसाध्यते एभिः इति प्र + साध् + णिच् + ल्युट् करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the मङ्गलमात्रभरणानि spoken of above (b) विप्रकार्यन्ते—वि + प्र + कृ + णिच् + लट्, ते कर्मणि। The णिच् is स्वार्थे because विप्रकृ without णिच् means 'to insult.' Thus "विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः"—Infra, 'विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते"—Infra, 'विप्रकृताः तारकेण दिवौकसः"—Kumara, &c Or thus—वि + प्र + कृ + घञ् भावे = विप्रकार insult, or perversion अन्यथाकरणम्। विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + णिच् + लट् ति = विप्रकारयति mars by alteration. This sort of णिच् is seen in cases like खड्गेन हन्ति खड्गयति, दात्रेण लुनाति दात्रयति &c, and is allowed by the गणसूत्र "कर्तृकरणाद्धात्वर्थे"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes णिच् and then becomes a धातु। Now in the कर्तृवाच्य we have प्रसाधनानि वपुः विप्रकारयन्ति the decorations mar the beauty by alteration. In कर्मणि it becomes प्रसाधनैः वपुः विप्रकार्यते।

(प्रविश्य उपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम्। अलङ्क्रियतामत्रभवती। (सर्वा विलोक्य विस्मिताः)।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand)—Here is jewellary, let her honoured self be decorated (All are amazed on seeing these)

गौतमी—वच्छ णारअ कुदो एदं [वत्स नारद, कुत एतत्]।

GAUTAMI—Child Narada, whence is this?

प्रथम—तातकाश्यपप्रभावात्

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty

गौतमी—किं माणसी सिद्धि [किं मानसी सिद्धि]।

GAUTAMI—What! A mental creation?

प्रविश्येति। उपायन प्राभृतमुपायनानि उपहारद्रव्याणि (अथवो लुट्) 'हस्तौ' ययो तौ [गड्वादिषाठात्कृतिगणत्वात सप्तम्या परनिपात]। 'सर्वा' आभरणानि 'विलोक्य विस्मिता'। महार्हत्वात् अतर्कितोपस्थितत्वाच्च विस्मय।

गौतमीति। 'कुत' कुतो आगतम् 'एतत्'।

प्रथमेति। 'तातकाश्यपस्य प्रकृष्टात् भावात्' एतत् प्राप्तम्। तातस्य महिम्नात्।

गौतमीति। 'किं' मनस इव 'मानसी सिद्धि' इति? किमेतत् तपःप्रभावात् मनसा कृत सम्भावना?

NOTES

1 तातकाश्यपप्रभावात्—भू + घञ् भावे भाव। प्रकर्षो भाव प्रभाव majesty प्रादितत्—। प्र + भू does not take घञ् because of the prohibition अनुपसर्गे in the rule—श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। ३।३।२४।

द्वितीयः—न खलु। श्रूयताम्। तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्य कुसुमान्याहरतेति। तत इदानीम्—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृत
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित्।

। अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितैर्
दत्तान्याभरणानि नः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ७ ॥

SECOND—Certainly not Listen By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala " Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon by a certain other one was poured liquid lac nice for dying the feet with, from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs

द्वितीय इति। 'न खलु' नैवमन्यथा मिथ्या। 'श्रूयताम्' तत्तत् शकुन्तलाम् 'शकुन्तला' एव 'हेतु' कारणं 'शकुन्तलाहेतु' तस्मात् [हेतौ पञ्चमी] तस्य वा [हेतौ षष्ठी] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्य' इत्येवम् ["वनस्पतिस्तरौ द्रुमाद्ये" इति मेदिनी। पारस्करादि] 'आहरत' आनयत इत्यत्र 'इति भगवता तत्रभवता काश्यपेन'।

क्षौममिति। अन्वय—तत इदानीं न केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डु माङ्गल्यं क्षौममाविष्कृतम्। केनचित् चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसो निष्ठ्यूतः। अन्येभ्यः आपर्वभागोत्थितैः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः वनदेवताकरतलैः आभरणानि दत्तानि।

व्याख्या—तत अधुनैव अस्माकम् 'इदानीम्' अधुना 'न' अवधारणे ["ननु चा ... ... प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इति मेदिनी] 'केनचित् तरुणा इन्दु' चन्द्र इव 'पाण्डु' धवलम् अतएव 'माङ्गल्यं' मङ्गलप्रकाशकं 'क्षौमं' दुकूलवस्त्रम् 'आविष्कृतं' प्रकाशितम्। केनचित् तरुणा 'चरणयोः उपभोगे' रञ्जनकर्मणि 'सुलभः' उदारः साधु इत्यर्थः 'लाक्षारस' अलक्तक 'निष्ठ्यूत' उद्गीर्ण। 'अन्येभ्यः' तरुभ्यः 'पर्वणः' मणिबन्धस्य 'भाग' प्रदेशं, मणिबन्ध इत्यर्थ। तस्मात् 'आ' मर्यादायाम 'उत्थितै' अतएव 'किसलयानां' नवपल्लवानाम 'उद्भेदा' विकाशाः उद्गमाः नि किसलयानि इत्यर्थः; तेषां 'प्रतिद्वन्द्विभिः' तत्सदृशैः वनदेवतानां करतलैः पाणीन्द्रिये कर्ण करणैः 'आभरणानि' रत्नादीनि भूषणानि 'दत्तानि'। 'तातकाश्यपप्रभावात वनस्पतय कुत्र वा 'क्व' क्वापि वा वनदेवता प्रतिनिधीकृत्य न म वर्द्धयामास। ["चरणोदरागसुभगो" (त-, कि-नाः-) "चरणोपभोगसुभगो" (रा-, म-) ॥ 'न किसलय—' (त , का-)—"तरुकिम—" (रा , कि-, म-) ॥ "किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभि" (रा, वि-, म-)—"किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभि" (त-, का-)]।

NOTES

1 (a) शकुन्तलाहेतो —Here the rule "षष्ठी हेतुप्रयोगे" does not apply For this does not regulate the षष्ठी in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied (द्योत्य)। Hence it would be cited only if the word शकुन्तला had appeared with the षष्ठीविभक्ति attached to it Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Protipadika शकुन्तलाहेतु। This प्रातिपदिक arises out of the व क्र—शकुन्तला एव हेतु or शकुन्तलाया हेतु । But this directly states the हेतुत्व of शकुन्तला and does not leave it to be inferred (द्योतित)। This is another reason why the rule does not apply Hence explain शकुन्तलाहेतो as हेतौ पञ्चमी or प्रैषषष्ठी। See also our notes under निवासहेतो in Raghu XIV, or विद्यामहेतो in Meghaduta st 24 Similarly parse कौतुकहेतो of Act V &c (b) वनस्पतिभ्य —वनस्पति often means trees that do not show flowers It also means any tree (See Tika) अपादाने पञ्चमी। There is अपाय when the flowers are plucked and वनस्पति is ध्रुव। And the rule is "ध्रुवमपायेऽपादानम्"।

2 (a) क्षौमम्—क्षुमा is a sort of fibre "क्षौम स्यात् वा दुकूलवत्" quoted by Vachaspati, makes a difference betwen क्षुमा and शण (flax) क्षुमाया विकार । (b) इन्दुपाण्डु—इन्दुवत्पाण्डुरं यत्— । white as the moon See Tika (c) माङ्गल्यम्—Auspicious Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम्। This refers to the sutra तस्मै हितम्"। But this sutra directs the affix छ giving मङ्गलीय and not माङ्गल्य। Again मङ्गले साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use c f "अमङ्गल्य शील तव भवतु नामैवमखिलम्" "सर्वमङ्गलमङ्गल्ये &c The following derivations may be suggested—[1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing i e auspicious मङ्गलमेव इति मङ्गल+ष्यञ् स्वार्थे =माङ्गल्यम् like चातुर्वर्ण्यमेव चातुर्वर्ण्यम्, त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् &c चतुर्वर्णादि, [2] Or मङ्गलमेव माङ्गल्यम् blessing, ब्राह्मणादि। तत्र साधु इतिमाङ्गल्य+यत् =माङ्गल्यम् auspicious [3] Or again मङ्गले साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गल्यम् auspicious तदेव इति चत्‌ सादि मङ्गादि । [b]निष्ठ्यूत — नि + ष्ठिव + क्त कर्मणि । Literally it means "spat" which is vulgar [ग्राम्य] । Here secondarly [गौणवृत्ति] 'poured' which avoids ग्राम्यता । "निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥"—Dandin. [e] कर्म्भा — अपादाने पञ्चमी । The context is कर्म्भा उत्थिते which implies अपाय । Hence "प्रथमपादे—"इत्यपादानम. । [f] वनदेवता &c.—Raghava takes this as करणे तृतीया the कर्तृ ता resting with the वनस्पति । The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them. [g] आपार्व &c —पर्वन् is a joint Here wrist पर्वणो भाग प्रदेश पर्वभाग । तत्पर्यन्तम् आपर्वभागम up to the wrist अव्ययी— । आपर्वभागम् उत्थिता । सहसुपेति समास । तैः । [h] किसलय &c —By निपातन in the rule "इन्द्व रहस्यमर्यादा = "इन्द्व is got from द्वि repeated. Thus द्वि द्वि = द्वन्द्वम् in the neuter "द्विशब्दस्य द्विर्वचन पूर्वपदस्य अमाव अत्व चोत्तरपदस्य निपात्यते"—vrittikara"द्वन्द्व कलहयुग्मयो " इत्यमर । Here the sense is कलह । प्रतिकृत द्वन्द्व प्रतिद्वन्द्वम् rivalry तदस्त्येषाम् इति प्रतिद्वन्द्व + इनिमत्वर्थे = प्रतिद्वन्द्वीनि rivals. किसलयोद्भेदा = उद्भिन्नानि किसलयानि by the maxim "आहिताग्न्यादिषु दृश्यते अभिवृत्ति" । किसलयोद्भेदानां प्रतिद्वन्द्वीनि rivals of the fresh leaves, i e the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well shaped and delicately tinged[ताम्रतल]palms resembled clusters of new leaves *

3 Reading —[a] It is difficult to see why Raghava reads चरणोपभोगसुलभ unless it is for the alliteration of लकार in सुलभो लाक्षा । But the reading adopted by us has रकार and भकार both repeated. [b] "तत्किसलय" &c is the Devnagari reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier-Williams. But तत् seems redundant The sense is clear without तत् । On the other hand न of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us—चस्माभम् चाविष्कृतम् अस्मभा निष्ठ्यूत अस्मभा दत्तानि—because done on seeing us. They do not

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

do this for any body and every body Hence प्रियंवदा takes this as an अभ्युपपत्ति (favour) indicating luck (See below) (c) किमनयच्छायापरिमर्दिभि is vague

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य)—हला इमाए अब्भुववत्तीए सूइदा दे भत्तुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छि [हला अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहे अनुभवितव्या राजलक्ष्मीः]। (शकुन्तला व्रीडां रूपयति)।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this condescension is indicated the royal fortune which is to be enjoyed by you in the house of your husband (Sakuntala acts bashfulness)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयाव ।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this service of the trees to Kasyapa who has come up from his plunge into the water

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ)।

SECOND—Just so (Exeunt)

सख्यौ—अए अणुवहुत्तभूसणो अअं जणो। चित्तकम्मपरिअएण अङ्गेसु दे आहरणविणिओअं करेम्ह [अये अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः। चित्रकर्मपरिचयेन अङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः]।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery We place the ornaments on your limbs by our knowledge of painting

हलेति । 'अनया अभ्युपपत्त्या' अनुग्रहेण, वनस्पतिकृतेन इत्यर्थः 'भर्तुर्गेहे' ['त' इति "कृत्यानां कर्तरि वा" इति पाक्षिकी षष्ठी] 'अनुभवितव्या' भोक्तव्या 'राजलक्ष्मीः'

राजश्री 'सूचिता' ज्ञापिता। ["राजलक्ष्मी" (क-, वि-, न्या-)—राजलक्ष्मीरिति (रा-, म-)]।

शकुन्तलेति। 'व्रीडां लज्जां 'रूपयति' अभिनयति।

प्रथम इति। 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात' अवगाहनस्थानात्' 'उत्तीर्णाय' तीरं प्राप्ताय 'काश्यपाय' ["क्रियया यमभिप्रैति—" इतिसम्प्रदाने चतुर्थी] 'वनस्पतीनां सेवां दुकूलादिदानेन परिचर्यां 'निवेदयाव'।

अथ इति। 'अये' इति सम्भ्रमे। 'अथ अत्र' अस्मिन् विषये अत्र 'अनुपभुक्तानि' अपरिचितानि 'भूषणानि' येन तादृशः। कुत्र किं परिधेयं न जानीवहे। 'चित्रकर्म'च' आलेख्यलेखनस्य 'परिचयेन' अभ्यासेन [करणे तृतीया]' ते अङ्गेषु आभरणानां विनियोगं कुर्वः। चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च। तेन ज्ञानेन त्वां भूषयावः।

NOTES

1. (a) अभ्युपपत्त्या—अभ्युपपत्ति is अनुग्रह favour "अभ्युपपत्तिरनुग्रह" इत्यमरः। अनुक्ते कर्तरि तृतीया of सूचिता।

2. अभिषेकोत्तीर्णाय—उद्+तॄ+क्त कर्तरि=उत्तीर्ण got up अभिषेकात् अभिषेकं समाप्य उत्तीर्णं। पञ्चमीति समास—the पञ्चमी in अभिषेकात् being ल्यब्लोपे कर्मणि।

3 (a) अये—The jewellery came unexpectedly Never having worn them and not having thought how to wear them, they found themselves in a fix Hence the सम्भ्रम। "अय क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि" इति विश्व। (b) चित्रकर्मपरिचय न—परि+चि+अच् भावे प्रत्यय skill acquired by practice, अभ्यास। For this sense compare 'परिचयं चललक्ष्यनिपातने कृतिता'—Raghu चित्रस्य कर्म अनुष्ठानं चित्रकर्म the act of painting तस्मिन् तस्य वा परिचय skill in the act of painting तेन। करणे तृतीया।

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं [जाने वां नैपुण्यम्]। (उभे नाटयेनालङ्कुरुतः)।

SAKUNTALA—I know your cleverness (Both act dressing her)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)। काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥८॥
(परिक्रामति)।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge)

KASYAPA – Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish, my throat is troubled with the checked flow of tears, and my senses are paralysed with anxiety Such through affection is the helplessness of me, living in the forest, how, alas ! are the house holders afflicted by the grief of first parting with their daughters ? (Goes round the stage)

शकुन्तलेति। 'वः' युवयोः 'नैपुण्ये' निपुणता विवर्त्तस्थानपटुतामित्यर्थः [वयस्, आर्ये] 'जाने'। यद्वा—"नैपुण्यं निपुणता चतुरता। यैन मन्त्रान्तमपि स्थानगोचरं कृत्वा प्रकाशयति। 'माल्यं न' अभिनयेन 'अलङ्कार' अलङ्कारस्य नाटयन इत्यर्थः।

'स्नानात् उत्तीर्य' तीरं प्राप्त स्नानकार्यं कृत्वा इत्यर्थः।

यास्यतीति। अन्वय —अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया संस्पृष्टं, कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः, दर्शनं चिन्ताजडम्। अरण्यौकसो मम तावत् स्नेहादीदृशं वैक्लव्यम्, अहो गृहिणः नवैः तनयाविश्लेषदुःखैः कथं नु पीड्यन्ते ? व्याख्या—'अद्य शकुन्तला' पालितकन्या 'यास्यति इति' हेतोर्मम 'हृदयं' चेतः 'उत्कण्ठया' आवेगेन 'संस्पृष्टं' सम्यगाक्रान्तम्। भाविना अपि न नु भूतेन भवता वा, विरहेण कातरं मे मनः। 'कण्ठः स्तम्भिता' धैर्येण वारिता या 'बाष्पवृत्ति' अश्रुप्रसरः, तया 'कलुषः' विकृतः। नाहं वाद्गिन किन्तु स्वरभङ्गो मे जात। इत्यनेन ध्यानेन अनेन 'दर्शनं' तत्तदिन्द्रिय [करणे ल्युट्। इन्द्रियत ध्यानमात्रे न तु केवलं चाक्षुषे] 'चिन्तया' शकुन्तलागमनानुध्यानेन 'जडं' विह्वलम्। दर्शनश्रवणादिकं भवति किन्तु विषयग्रहणं नास्ति। 'अरण्यम् ओकः' आश्रयो यस्य तथाविधस्य ["ओकः सद्मनि आश्रये" इति विश्वः] वनवासिनो निर्ममस्य 'मम तावत्' ममैव [तावद् अवधारणे] 'स्नेहात् ममतया 'ईदृशं वैक्लव्यम्' ईदृशी विकलता, 'अहो' हा अहो इति कष्टाश्चर्यम्। "अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोः" इति मेदिनी 'गृहिणः' ममतावन्तो गृहस्थाः "नवैः" नूतनैः

प्रदमानुभूते 'मन्याभि' यो 'विश्लेष' वियोजन मन्यते दुःखं कथ शोकस्य 'दु पीडयन्ते' दुःखस्य प्रतिस्वत्किमितिभावात् बहुत्वम्। निर्ममस्य ममापि यत् मत्समत्वाय मन्ये वराका विषयिणस्तेन निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्राय । ["कण्ठः ·कलुष" (रा-, वि-, म-)—"कण्ठाश्रयमरोधि मांदलम" (त-, न्या-)। "ईदृशमहो" (वि) "ईदृशमिदम" (रा-)—"ईदृशमपि" (त- न्या- म)। कथ 'नु' (वि- म-)—"कथ न" (रा-, त-, न्या)।

NOTES

1 नैपुण्यम्—निपुण is ∴ skilful तस्यभाव इति निपुण + ष्यञ् = नैपुण्यम् skill The word निपुण is ब्राह्मणादि and also युवादि। Hence निपुणस्य भाव gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्) as well as नैपुणम् (युवादित्वादण्)।

2 सामीतीर्थं —see अभिषेकोत्तीर्णाय—Ante

3 यास्यति—Note the future The departure neither has happened nor is happening But the thought that it will happen, affects me This shows the unbearableness of the separation (b) इति—Indicates हेतु। (c) संस्पृष्टम्—सम् is intensive सम्यक् स्पृष्टम्। (d) स्तम्भित &c—स्तम्भ + णिच् + क्त कर्मणि स्तम्भिता checked बाष्पस्य वृत्ति the flow of tears, स्तम्भिता बाष्पवृत्ति । कर्मधा । तया कलुष । (e) अहो—आश्चर्ये अव्ययम्। His emotion surprises him He thought he was above such feelings. Also see Tika (f) नु—प्रश्ने here He fails to estimate the grief of house-holders and wants to know how much it affects them Of course thereby he implies that the shock to them is tremendous

Reading—(a) It seems natural to mention कण्ठ after हृदय। So the Devanagari reading is preferable (b) As explained above—अहो and नु are necessary to bring out the sense

सखीओ—हला सउन्दले, अवसिदमण्डणासि। परिहेहि संपदं खोमजुअलं [हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि। परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम्]। (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते)।

FRIENDS—Dear Sakuntala, you have your decoration

finished Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्खुणा परिस्सजन्तो विअ गुरू उवट्ठिदो। आआरं दाव पडिवज्ज [जाते, एष ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुः उपस्थितः। आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व]।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom

शकुन्तला (सव्रीडम्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे]।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute thee

वृत्तेति। 'अवसितं' समाप्तं 'मण्डनम्' अलङ्करणं यस्याः तथाविधा 'असि'। 'साम्प्रतम्' अधुना ["साम्प्रतं तूचितेऽधुना" इति हेमः] 'क्षौमयुगलं परिधेहि'।

जाते इति। 'आनन्दं' हर्षं 'परितो वाहयति' प्रेरयति यत् तथाविधेन 'चक्षुषा परिष्वजमान' त्वामालिङ्गन्निव, अश्रुधाराभिरेव पक्ष्मभिरन्यथ 'गुरुः' तातः 'उपस्थितः' समीपे स्थितः। 'आचारं' वन्दनरूपं 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्'। [प्रतिपूर्वात् पद्यतेः लोट्]।

शकुन्तलेति। 'व्रीडया' लज्जया 'सह'। समीपे स्थितेऽपि ताते अनवधानात् वन्दनमन्तरा आचारं त्यजिताऽस्मि इति व्रीडा।

NOTES

1 (a) अवसितमण्डना—अव+सो+क्त कर्तरि=अवसितम् ended अव+सो is अकर्मक as is seen from the णिच् in 'औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा'—Act V. Hence we get कर्तरि क्त by the rule "गत्यर्थाकर्मक ..."। Now see Tika (b) क्षौमयुगलम्—युगमस्त्यस्मिन् इति युग+लच् मत्वर्थे=युगलम्। Or युग+कलच् औणादिक कर्तरि=युगलम्, or again युगं लाति इति युग+ला+क कर्तरि। क्षौमयोः युगलम्। परि+धा+लोट् हि=परिधेहि।

2 (a) जाते—See under "जाते अपि लघुसन्तापानि" &c Act III (b) आनन्द &c—आ+नन्द+घञ् भावे=आनन्द joy आनन्दं परिवाहयति इति आनन्द+परि+वाहि+णिनि ताच्छील्ये कर्तरि=आनन्दपरिवाहिन्। तेन।

(c) चक्षुषा—जातावेकवचनम्। करणे तृतीया। (d) आचारम्—आ+चर+घञ् कर्मणि आचारः custom तम्। The custom is to do obeisance to superiors Hence Gautami orders her to salute Kanva. (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे)। Cp—"कुरुष्व तावत् करभोरु" &c. Rag XIII

3 सव्रीडम्—व्रीड+अ भावे=व्रीडा and व्रीड+घञ् भावे=व्रीड as in "व्रीडमावहति मे स सम्प्रति"—Raghu व्रीडया व्रीडेन वा सह वर्तते यथा तथा।

काश्यपः—

यथातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
सुतं त्वमपि सम्राज सेव पुरुमवाप्नुहि ॥ ८ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite, as she got Puru, do thou too get an emperor as son

गौतमी—भअवं, वरोक्खु एसो ण आसिसो [भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः]।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व।
(सर्वे परिक्रामन्ति)।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round)

ययातेरिति। अन्वय—हे वत्से, (त्वं) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तुः बहुमता भव। त्वमपि सा पुरुमिव सम्राजं सुतम् अवाप्नुहि। व्याख्या—हे 'वत्से शकुन्तले त्वं' 'शर्मिष्ठा' असुरस्य वृषपर्वणः कन्या 'ययातेः' नहुषनन्दनस्य 'इव भर्तुः' पत्युः 'बहुमता' प्रिया 'भव'। 'त्वमपि सा' शर्मिष्ठा 'पुरु' चन्द्रवंशस्य कर्णधारम् 'इव सम्राजं' चक्रवर्तिनं 'सुतं' पुत्रम् 'अवाप्नुहि' लभस्व। पत्या पुत्रेण च सुखिता भव इति भाव।

भगवन्निति। भवादृशेन महर्षिणा भिक्षितं दैवोक्तमिव अवश्यं फलति। तत् 'एष वरः

स्तु' ["देवाद् ते वरः" इत्यमरः]। अस्माभिरुक्ता तु 'आशीः' हितैषणामात्रम् ["आशीर्हितैषणा" इति हैमः] फलति वा न वा। इयन्तु भवदुक्ता 'न आशीः ;

वत्से इति। 'इत' अस्मिन् दिशि 'सद्य' समाने अहनि अस्मिन्नेव दिने ["सद्यः-परुत्—" इति समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते] 'हुतान्' तर्पितान् 'अग्नीन्' त्रेताग्नीन् 'अग्रदक्षिणान् प्रदक्षिणाम् सम्पद्यमानान्' 'कुरुष्व' (प्रादिसमासस्तत्र च यद्वा—अव्ययीभावस्तिष्ठद्गुत्वादि। सतत्वि)। ["सद्योहुतानग्नीन्" (त०, वि०, व्या०) —, "सद्योहुताग्नीन्" (रा० म०)]।

सर्वे इति। परिक्रामन्ति रङ्गमध्यपरिक्रमणेन अन्यत्रगमनमभिनयन्ति।

NOTES

1 ययाते &c —Yayati was one of the founders of the Lunar race He had two wives, देवयानी the daughter of शुक्राचार्य, the preceptor of the Danavas,and शर्मिष्ठा the daughter of वृषपर्वन्,the Danava-king The latter was the favourite Hence शुक्र cursed him पुरु his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse (i e जरा) and releived his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (साम्राज्य)। For details see Mahabharat Adiparvan

2 आशीः —आशास्यते अनया इति आ + शास् इच्छायाम् + क्विप् कर्मणि = आशिस् of which the nom sing is आशीः। We may have here क्विप् भावे also.

3 [a] अग्नीन्—Refers to the three fires of the साग्निक। (b) प्रदक्षिणीकुरुष्व—प्रदक्षिण + च्वि + कृ + लोट्स्व स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। No समास owing to the prohibition "उपपदमतिङ्"। If प्रदक्षिण be derived as an अव्ययीभाव (see on प्रदक्षिण करोति—Ante) of the तिष्ठद्गु class, further compounding is barred by the च in the rule "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च"। "किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव। क मा भूत् ? परमं तिष्ठद्गु"—Bhashyam In this Kaiyyata remarks 'तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव एकार्थीभावविषयाणि भवन्ति न तु शब्दान्तरेण एकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः"। To defend futher compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense According to him the Bhashyakara wants to say that निष्ठ्यूत &c cannot follow but may lead in a compound Thus परनिष्ठ्यूत is incorrect but निष्ठ्यूत पद is allowable. Hence samasa with प्रद leading is justifiable We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिण but प्रदक्षिणी which is *quite different*, and is not of the निष्ठ्यूत class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix Thus नमस् is प्रशादि but नमस्विन् is not प्रशादि। Hence, even accepting Kaiyyata's interpretation, we see no bar to having प्रदक्षिणीकृत्य &c But प्रदक्षिणीकुरुष्व being तिङन्त is not a compound Also cp—"प्रतिकूलशाय समासः"।

काश्यपः—वत्से—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥१०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति)।

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शाङ्गरवमिश्राः ?

KASYAPA—My child, let yonder sacrificial fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires) Now proceed (Looking round) Where are Sarnagarva and others ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

काश्यप इति । ["वत्से" (त-, श्रा-)—"वत्स इन्दधाशयासे" (र-, वि-, म-)] ।

अमी इति । अन्वयः—अमी समिद्वन्तः, वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः वैतानाः वह्नयः हव्यगन्धैः दुरितम् अपघ्नन्तः, त्वां पावयन्तु । व्याख्या—'अमी' दृश्यमानाः। 'समिद्वन्तः' यज्ञकाष्ठानि सन्ति येषां तादृशाः समिद्भिरिद्धा इत्यर्थः 'वेदिं' यज्ञवेदिकां परितः' सर्वतः समन्तात् [समन्तेन परितः योगे द्वितीया] 'क्लृप्तानि' विहितानि

'धिष्ण्यानि' स्थानानि येषां तथाविधाः ["धिष्ण्यं स्थाने गृहे" इत्यमरः 'प्रान्तेषु'] पार्श्वेषु संस्तीर्णाः' आस्तृताः 'दर्भाः' कुशा येषां तथाविधाः (एभिर्विशेषणैर्वेदिस्थिता इमे इति लभ्यते) 'वितानस्य' यज्ञस्य इमे 'वैतानाः' अग्नयः ("वितानं क्रतौ यज्ञे" इति हैमः) 'वह्नयः' अग्नयः 'हव्यस्य' आहुतेः 'गन्धैः' पुनः पुनः प्राप्तैः गन्धैः (अनुक्षणागतत्वात् बहुत्वम्) 'दुरितं' पापम् 'अपघ्नन्तः' घ्नन्तः त्वां पावयन्तु' शोधयन्तु ।

शकुन्तलेति । 'प्रकृष्टस्य दक्षिणस्य' दिशः, यद्वा—प्रकृष्टत्वं दक्षिणाय्य' भावस्य इति 'प्रदक्षिणम्' ("तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इति अव्ययीभावः)। तत् 'करोति'। यद्वा—दक्षिणं प्रगतं यत् तथाविधम् (क्रियाविशेषणम्—) 'करोति'। यावत् काश्यपः श्लोकं पठति तावत् शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति इति भावः । [मूलम् (स॰ व्या॰)— , (दा , वि॰, क॰) एतत् न पठन्ति] ।

प्रतीति । 'इदानीं प्रतिष्ठस्व' प्रयाणं प्रतिपद्यस्व ("समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम्)। 'इष्टे' दर्शनस्य 'पथि' मार्गे नित 'सह' । परितो विलोक्य इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) कृप्तधिष्ण्याः — धिष्ण्य (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit The fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण have allotted places round the altar (b) समिद्वन्तः —समिधः सन्ति एषु इति समिध् + मतुप् । ध् becomes द् by the rule "झलां जशोऽन्ते" । (c) वेदिं परितः दर्भाः" serve to show that fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of हव्यगन्ध compare "पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः" "धूमाय ज्वाला हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे सविमानमात्मा" &c —Rag

2 Reading —The words "अनुष्टुप्छन्दसाऽऽशास्ते" are out of place here A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says Yet अनुष्टुप्छन्दसा only explains the metre of the sloka following and आशास्ते gives it sense These by no means help the actor who is none the worse by their omission

3 प्रदक्षिणम्—this act is defined—'प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः । दर्शयन् दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः । त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यग् देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥"—Sastrasara quoted by Vachaspati

* Adopted by Prof Gajendragadkar

4 Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation *

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

KASYAPA—Show your sister the way.

शाङ्र्गरवः—इत इतो भवती (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

SARNAGARVA—This way, you go this way [All go round].

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥११॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ १२ ॥

KASYAPA—Ho! Ho! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered, she who though fond of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you, she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she, Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all [Making signs, as if he heard the note of a Kokila] Sakuntala has her departure approved by the trees, her companions during her stay in the forest For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response

* Adopted by Prof Gajendragadkar

भगिन्या इति। 'आदिशन्' दर्शय (अनेकार्थत्वात् दर्शनार्थे वर्त्तमानात् दिशेः र्णिच्)।

भो इति। 'भो' इति सम्बोधने। हे 'सन्निहिता' समीपस्था 'तपोवनतरव' आश्रमद्रुमा युष्माभिः सर्वैरनुज्ञायताम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

पातुमिति। अन्वय—युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति, भवतां स्नेहेन या प्रियमण्डनापि पल्लवं न आदत्ते वः आद्ये कुसुमप्रसूतिसमये यस्या उत्सवो भवति, सा इयं शकुन्तला पतिगृहं याति। सर्वैरनुज्ञायताम्। व्याख्या—पीता इति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः पीतजला इत्यर्थे प्रयुक्तम्। यद्वा—पीतं पानम् (नपुंसके भावे क्त), तदस्ति एषाम् इति पीता' पीतजला (अर्शआद्यच्‌मत्वर्थीय)। 'युष्मासु अपीतेषु' अपीतजलेषु असिक्तेषु इत्यर्थः, सत्सु (भावे सप्तमी) 'या' शकुन्तला 'प्रथमं' तद्दिने प्रथमं 'जलं पातुं न व्यवस्यति' यतते। प्रतिदिनं यस्या प्रथमजलपानं युष्मत्सेचनात् परमेव भवति कदापि न पूर्वम्। 'भवतां' युष्माकं 'स्नेहेन' ममतया (हेतौ ३या) 'या' शकुन्तला 'प्रियमण्डना' भूषणं यस्याः तथाविधा 'अपि' अलङ्करणप्रिया अपि ("वा प्रियस्य" इति प्रियशब्दस्य वैकल्पिकः पूर्वनिपातः) 'पल्लवं' नवपत्रं 'न आदत्ते' न गृह्णाति (कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम्) 'वः' युष्माकम् 'आद्ये' प्रथमे 'कुसुमप्रसूत्या' पुष्पप्रसवस्य प्रसूनोद्गमस्य 'समये' काले 'यस्या' शकुन्तलायाः 'उत्सवः' हर्षोत्पत्तिः भवति'। 'सा' भवदनुरागिणी 'इयं शकुन्तला पतिगृहं' भर्त्तृभवनं याति युष्मान् विहाय प्रतिष्ठते। 'सर्वैः' युष्माभिः 'अनुज्ञायतां' गमनमनुमन्यताम्। ["अपीतेषु" (रा-, वि-, म)—"असिक्तेषु" (त-, न्या)। "आद्ये" (रा-वि-, म-)—"आद्यौ" (त-, न्या-)॥ "प्रसूति" (रा-, वि-, म-) —"प्रवृत्ति" (त-, न्या)]॥ कोकिलस्य रवं सूचयित्वा' स्वरवेण विज्ञाप्य। आकाशे इति ताभ्यां कोकिलरवश्रवणमभिनीय इत्यर्थः॥

अनुमतेति। अन्वय—इयं शकुन्तला वनवासबन्धुभिः तरुभिः अनुमतगमना यतः एभिः कलं परभृतविरुतम् आत्मनः प्रतिवचनीकृतम्। व्याख्या—इयम्' एषा प्रस्थानोन्मुखी शकुन्तला वनवासस्य' आश्रमावस्थानस्य बन्धुभिः 'स्निग्धजनैः तरुभिः' वृक्षैः अनुमतम्' अनुज्ञातं गमनं' पतिगृहयात्रा यस्याः तथाविधा जाता। कथमेव ज्ञायते इत्याह—यत्' यस्मात् एभिः तरुभिः कलं' मधुरं परभृतस्य' अन्यपुष्टस्य

कोकिलस्य विरुत ' मधुकूजितम् चात्मन ' स्वसा (जात्यैकवचनम) प्रतिवचन ' प्रत्युत्तरम् । चतत तत् सम्पद्यमान कृतम्' [इति द्विव] । यद्यनभिमत स्यात् गृध्रवायसादीना कटुरटितेन प्रत्युत्तर स्यात् । कोकिलकलकूजितेन तु गमनमनुमन्यते ॥ [यत " (र- व्या-)—यथा" (रा वि- म-) ॥ चात्मन " (र- व्या)—ईदृश" (रा- वि- म)]॥

NOTES

1. सन्निहिता —He addresses those that are सन्निहित (near), because they alone can hear him But his speech is intended for all

■ (a) पयोनेषु—पान means to drink Trees may be said to drink water when they are watered पीत = watered But पीत usually means that which ■ drunk as in पीत मधु, पीता पेया &c Here after the Bhasyakara we say पीत = पीतजल that which has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of epithets] Or—on the same authority, पा + क्त भावे = पीत पानम् a draught पीतमस्ति एषाम् इति पीत + अच् मत्वर्थे = पीता । Or If we are allowed to take पा here as अकर्मक [notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्म] we may say पा + क्त कर्त रि पीता those that have drunk water, but this is not sound See our notes under विदित in Kirat I [b] चादत्ते चा + दा + लट ते कर्त्रभिप्राये । "चाङो दो " does not apply, because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent "कर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ " Vrittikara Here चात्ममण्डनाभिप्रायम् चादानम् ॥ वि + अव + सो + लटि = व्यवस्यति ।

3 Remark The figure is समासोक्ति [See under चातैरित &c. Act I] The watering of the trees is likened to offering water by ■ sister to her brothers to drink First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister

4 [a] अनुमतगमना -अनु मन+क्त कर्मणि अनुमतम् approved. Note that the ■ here is as usual, in the भूतकाल and not वर्तमाने । The rule 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" is permissive only [विधि] and not restrictive—नियम । In other words it does not bar what is available भूते, but provides for what ■ not available

अप्राप्तस्य विधिरेष न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वर्तमाने एव इति नायं नियमः ।
[b] तदपि Since the क्त in अनुमत is not वर्तमाने, the rule "क्तस्य च वर्तमाने" does not apply, and the nominative of अनुमत does not take षष्ठी but अनुक्ते कर्तरि तृतीया। Compare पूजितो यः सुरासुरैः; तदनुमतोऽनुमतः सचिवैर्यथा" &c

(आकाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचितापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ११ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)।

IN THE AIR—May her path—with its stages made pleasant by tanks that are green with lotus beds—with the heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild and favourable breeze, and one that is safe [All listen with wonder]

रम्यान्तर इति। अन्वयः—कमलिनीहरितैः सरोभिः रम्यान्तरः, छायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचितापः, अस्याः पन्थाः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च भूयात्। व्याख्या—'कमलिनीभिः' पद्मिनीभिः, कमलवनैः हेतुभिः 'हरितैः' श्यामलैः 'सरोभिः' जलाशयैः करणैः 'रम्याणि' श्यामलत्वात् मनोहराणि 'अन्तराणि' अवकाशाः यस्मिन् तथाविधः, 'छायाप्रधानैः द्रुमैः' वृक्षैः [शाकपार्थिवादिः । यद्वा—छायाद्रुमैः मनोहरैः वृक्षैः कर्तृभिः] 'नियमितः' निवारितः 'अर्कमरीचेः' रविकिरणस्य 'तापः' यस्मिन् तथाविधः, 'अस्याः' शकुन्तलायाः 'पन्थाः' मार्गः 'कुशे' जले शेते इति कुशेशयं पद्मम् ["शयवासवासिष्वकालात्" इति सप्तम्या अलुक्]। तस्य 'रजोभिः' परागैः इव 'मृदवः' कोमलाः 'रेणवः' धूलयः यस्मिन् 'शान्तः' अप्रचण्डः 'अनुकूलः' सहगामी च 'पवनः' वातः यस्मिन् तथाविधः, 'च शिवः' मङ्गलकरश्च, यद्वा—निरुद्वेगश्च 'भूयात्' इति इष्टाशंसा । अस्याः वर्त्म मनोहरं सच्छायञ्च। आतपस्तु मास्तु सुखसञ्चारमपि तस्या भूयात् गमने वातोऽनुकूलो

नातिचण्डश्च पन्थु कल्याणश्च सर्वाङ्गीन भवतु। ["अर्कमरीचि" (त-, न्या-)— "अर्कमयूख" (र-, वि-, म)]॥ 'अनुकथयन्ति' प्रत्यन्ति ["तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्]। आकाशवाणी इति विषय । किमियं वत्सलाया मेनकाया वाणी ?

NOTES

1 आकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विष्कम्भक, Act III. Here the speaker there the addr-essee, is unseen.* Hence the usual "किं ब्रवीषि" &c —are here absent "किं ब्रवीषीत्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

2 (a) भूयात्—आशंसायां लिङ् may it become, (b)* I have differed from commentators in explaining the आशंसा in the sloka It is usual to take all the five attributires as entering into the आशंसा। Thus—रम्यान्तरो भूयात्, नियमिततापो भूयात्, मृदुरेणुर्भूयात्, शान्तानुकूलपवनश्च भूयात्, शिवश्च भूयात्। But the tanks and trees are there already on the road Hence रम्यान्तरत्व and नियमिततापत्व areaccomplished facts As such, they cannot be part of आशंसा which is "अप्राप्तस्य इष्टस्य प्राप्तुमिच्छा"। Besides, if all the five were intended, the च would have been repeated four times, and not twice only [illegible] is necessary when there is समुच्चय of two things with a third (कुशेशयरजोमृदुरेणुः)। Prof Gajendra-gadkar takes कुशेशयरजोमृदुरेणुत्व also as an accomplished fact But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumbling ([illegible] f. अभिजनवितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति)।

गौतमी—जादे, ण्णादिजनसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमणासि तवोवणदेवदाहिं। पणम भअवदीणं [जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिः अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः। प्रणम भगवतीः]।

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen Bow to their majesties

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियं-वदे णं अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्टन्ति [हला प्रियवदे, ननु आर्य-पुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्त्तेते] ।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage

जाते इति । 'ज्ञातिजन' इव ज्ञातय इव 'स्निग्धाभिः' सर्वाहाभिः 'तपोवनस्य देवताभिः अनुमतगमना असि'। 'भगवती' पूज्या वनदेवता 'प्रणम'।

हलेति । 'आर्यपुत्रस्य दर्शनेन उत्सुकाया' व्यग्राया 'अपि आश्रमपदं परित्य-जन्त्या मे चरणौ ननु दुःखेन' दुःखेनैव 'पुरतः' अग्रतः 'प्रवर्त्तेते' गच्छतः । आश्रमगतस्य दुःखस्य चरणयोरुपचारः । ["पुरतः" इति अव्ययमव्ययं न तु पूर्वशब्दात् अस-सुजादिप्रत्ययनिष्पन्नम् । तथा च दीक्षित—"पुरत इति समानकालीनमित्य दिवत् अप्रामाणिकमेव"] ।

NOTES

1 (a) ज्ञातिजन &c—ज्ञाति with क्तिन् is masculine ज्ञातिजना इव स्निग्धाः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । (b) तपोवन &c—कण्व says अनुमतगमना तरुभिः, and गौतमी has अनुमतगमना देवताभिः i e the male actor refers to the male and the female to the females for sanction

2 (a) ननु—Indicates अवधारण । See Tika (b) आर्यपुत्र &c—By the rule "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" we may have आर्यपुत्र-दर्शनेन or आर्यपुत्रदर्शने उत्सुका । सहसुपेति समासः ।

प्रियंवदा—ण केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव्व। तुए उवट्ठिदविओअस्स तवोवणस्स वि अवत्थं पेक्ख दाव [न केवलं तपोवनविरहकातरा सखी एव। त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्]।

उग्गलिअदब्भकवला मिई परिच्चत्तणच्चणा मोरी।
ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥ १४ ॥
[उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना मयूरी।
अपसृतपाण्डुपत्ता मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १४ ॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass, the peacocks have renounced their dance, twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears

न केवलमिति। 'सखी' त्वं तपोवनविरहेण' आश्रमवियोगेन 'कातरा'—न केवलम्' इति 'एव'। किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' आसन्नविरहस्य, उपस्थितत्वद्विरहस्य इत्यर्थः (सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः) 'आश्रमस्यापि अवस्थां दशां तावत् प्रेक्षस्व'। तामेवावस्थां वर्णयति।

उद्गलितेति। अन्वयः—मृगी उद्गलितदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्तना, लता अपसृतपाण्डुपत्रा अश्रूणि मुञ्चन्तीव। व्याख्या—'मृगी' हरिणवधूः 'उद्गलित' मुखात् भ्रष्ट 'दर्भकवलं' कुशग्रासो यस्याः तादृशी जडं तिष्ठति। 'मयूरी' मयूरवधूः 'परित्यक्तं' परिहृतं नर्तनं नृत्यं यया तादृशी तिष्ठति। 'लता' ललना 'अपसृतानि' अपसृतानि 'पाण्डुपत्राणि' जीर्णपर्णानि यस्याः तथाभूता सती 'अश्रूणि' नेत्रजलानि 'मुञ्चति इव' लक्ष्यते। ["मृगी मयूरी" (त-,व्या-)—"मृगाः मयूराः" (रा, वि, म)]।

NOTES

1 (a) लता—तृतीया owing to the word वियोग which is ऊनार्थ। तृतीया in connection with ऊनार्थ words is indicated (द्योतित) by the rule 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः' which enjoins तृतीयातत्—with ऊनार्थ words लता and वियोग are परस्परसापेक्ष। Yet वियोग is compounded and लता left uncompounded, because the construction is obvious (गमक) in spite of the समास। See Tika यद्वा – ऊनार्थ सहशब्दयोगे तृतीया (b) अवस्थाम्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था plight The rule "स्था गा पा पचो भावे" attaches क्तिन् to स्था in the भाववाच्य and thus bars अङ्। Yet अवस्था is allowable because पाणिनि writes "व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम्" with अङ् to स्था in the भाववाच्य।

2 (a) Compare 'नृत्तं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः। तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम् अत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि॥ Raghu XIV. (b) भगिनी सदृशी लता are all in the feminine: This is natural, the speaker being a woman See preceding pages

शकुन्तला (स्मृत्वा)—ताद, लदाबहिणिअं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं [तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये]।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper-sister Vanajyotsna

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यास्नेहम्। इयं तावत् दक्षिणेन।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here, it is to the right

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वणजोसिणि, चूदसंगता वि मं पच्चालिंग इदोगदाहिं साहाबाहाहिं। अज्जप्पहुदि दूरपरिवत्तिणी दे क्खु भविस्सं [वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखाबाहाभिः। अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि]।

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vanajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति। 'उपेत्य' प्रियंवदया "लता" शब्दे शाखायाम् वृत्तिः। लताबन्धो 'भगिनी' (शाखापार्श्वादि) 'आमन्त्रयिष्ये' सम्भाष्य गमिष्यामि।

स्मरेमीति। 'तस्याः' वनज्योत्स्नाया 'अ सोदर्य्याया' समानोदरे शयिताया भगिन्याः 'स्नेहं' ("समानोदरे शयित ओ चोदात्तः" "सोदराद् यः" इति यत्प्रत्यय, स्त्रियां टाप्) तम् 'स्मरेमि' जानामि। भगिन्या इव वनज्योत्स्नाया ते स्नेह इति मे विदितम्। 'इयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वर्तते। (समर्थ्यं एतत्)। ["सोदर्यास्नेहम्" (वि-)—"सोदर्य्यस्नेहम्" (रा-, क-)—"सौहार्दम् (द-, न्या-] ॥

शकुन्तलेति। ["उपेत्य लतामालिङ्ग्य" (द-न्या-)—"लतामुपेत्य" (रा- वि-, क-)] ॥ वनज्योत्स्ने इति। 'चूतेन सङ्गता अपि' मिलिता अपि (भर्तृसङ्गे बहुविध व्यापितमृति अङ्कुता अपिना) 'इतोगताभिः' 'लम्बिताभिः' 'शाखारूपाभिः' बाहाभिः बाहुभिः 'मां प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्गनं कुरु। कारणमाह—'अद्य' अद्यदिनम् 'प्रभृति' (प्रभृति वा) आदिर्दिवस कर्मणि तत् यथा तथा ते दूरे परिवर्तते विहरति या तादृशी 'खलु भविष्यामि'। अतः परं दुर्लभदर्शना मां प्रत्यालिङ्ग।

NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारण।

2 सोदर्यास्नेहम्—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्या lit. born of the same womb Here a sister समान becomes स optionally when य is to be attached and उदर follows The rule is "विभाषोदरे"। Hence the forms—सोदर्या and समानोदर्या। स्नेहम्। With the reading सोदर्यास्नेह derive समानोदरे शयित सोदर्यम्। सामान्ये नपुंसकम्। तस्मात्स्नेह। The Beng reading सौहार्दम् improves the style

3 अद्यप्रभृति—प्रभृति is usually [thought not necessarily] an अव्यय implying limit [अवधि] or beginning [आदि] । In the 1st case, it enjoins पञ्चमी as in कार्त्तिक्याः प्रभृति। In the 2nd case सप्तमी is the विभक्ति, as here

काश्यपः—

> सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
> भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
> चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
> अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake, a husband equal to yourself, this Navamalika has her union with mango-tree Now I am relieved of my anxiety for it and for you This way go back to the road

शकुन्तला (सख्यौ प्रति)—हला एसा दुवेण वो हत्थे णिक्खेवो [हला एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः]।

SAKUNTALA [To her friends]—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you

उभे—अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो [अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः]। (वाष्पं विहरतः)।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted? [Shed tears]

सङ्कल्पितमिति। अन्वयः— मया तवार्थे प्रथममेव सङ्कल्पितम् आत्मसदृशं भर्तारं त्वं सुकृतैः गता। इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती। सम्प्रति अहम् अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः। व्याख्या—'मया तवार्थे' त्वन्निमित्तं 'प्रथममेव' दुष्यन्तस्य तपोवनागमनात् प्रागेव 'सङ्कल्पितं मनसा अभीप्सितम् 'आत्मनः' तव 'सदृशं योग्यं 'भर्तारं' पतिं 'त्वं' 'सुकृतैः' निजपुण्यैः मत्प्रयासं विनैव 'गता' प्राप्ता। 'इयं' पुरोवर्तिनी 'नवमालिका' वनज्योत्स्ना 'चूतेन' 'संश्रितं' संश्रयः [भावे क्तः] अस्ति यस्याः, तादृशी जाता [संश्रितशब्दान्मतुप्]। इत्थं 'सम्प्रति' अधुना अहम् 'अस्यां' नवमालिकायां

'त्वयि च' विहरे 'वीता' विगता 'चिन्ता' उत्कण्ठा यस्य स्यादिति स इत । इ कार्ये मे त्वया पमज्ञीतसा च। इ अपि प्रमथ्ये। अदितिनीऽहम्। [सूत्रम् (रा- वि-, म-)—"त्वदर्थं स्वगुणैर्गतासि। अस्यास्तु सम्प्रति मर त्वयि वीतचिन्ता त्मात्त समीपसहकारमिम करिष्ये॥" (म-, न्या-)]॥

इति इति। 'इम' अस्यां दिशि 'अन्वाम' मनस्य मार्गे 'प्रतिपद्यस्व' प्रतिगच्छ।

इयं ति। 'एषा' वनज्योत्स्ना युवयोर्हस्ते निक्षेप न्यास।

अयमिति। 'अय जन' एव सज्जोजन। आयो द इत्यर्थः। ('वाम्यम्' अस्तु 'विहरत' सुयत)।

NOTES

1 (a) अर्थे—An अव्यय similar to इति in meaning (b) सङ्गत-वती—Do not derive with मतुप् because the root being सकर्मक we shall then have यु तम् कर्मणि द्वितीया instead of यु तेन = सहार्थे तृया। See Tika (c) वीतचिन्ता वि विश्लेषेण + इ + क्त कर्तरि = गता gone See Tika (d) The Beng reading is evidently vicious. वनज्योत्स्ना is already married See सङ्गतवती above Also see Act I

2 विहरत = इ means प्राप्त। विश्लेषेण हरत इति प्रापयत विहरत।

3 Remark The marriage of the mango-tree with a creeper reminds us the sloka "मिथुन परिकल्पित त्वया सहकार फलिनी च नन्विमौ" Raghu

काश्यपः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला। (सर्वे परिक्रामन्ति)।

KASYAPA No weeping, Anasuya Sakuntala has to be steadied indeed by you two [They all go round]

शकुन्तला—तात, एसा उडअपज्जन्तचारिणी गब्भमन्थरा मिअवहू जदा अणघपसवा होइ तदा मे कं वि पिअणिवेदइत्तिअं विसज्जइस्सह [तात, एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूः यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यथ]।

SAKUNTALA – Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news

काश्यप.—नेदं विस्मरिष्यामि ।

KASYAPA—I shall not forget this

शकुन्तला (गतिभङ्गं रूपयित्वा)—को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ [को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते] । (परावर्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? (Turns round)]

अलमिति । 'रुदित्वा अलम्' (अलमर्थयोगात् क्त्वा)। 'ननु' वत्सने । 'अत्र-सौभाग्यमेव' नान्येन 'शकुन्तला स्थिरोकर्तव्या' रोदनात् वारयितव्या । रोदननिषेधे नियुक्ता त्वय रोदिषि इति कुत्सितमेतत् ।

सातेति । 'एषा गर्भेण' गर्भभारेण 'मन्थरा' मन्दगति अतएव 'उटजस्य' पर्यन्तयाताया 'पर्यन्तेषु प्रान्तभूमिषु 'चरति या तथाविधा आसन्नप्रसवा इत्यर्थ मृगवधू. यदा अनघ' अव्यसन सुख यथा 'प्रसवी' यस्याः तादृशी 'भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितार' शुभवार्ताहर 'विसर्जयिष्यथ'। सुखेन प्रसूता इति वार्ता मे प्रेषयितव्या ।

शकुन्तलेति । 'गति' गमनस्य 'भङ्ग' बाधा 'रूपयित्वा' अभिनीय । 'निवसने' वस्त्रे 'सज्जते' लगति ("यदभिप्रायेषु सज्जते" इति आत्मनेपदम्)। 'परावर्तते' वलितकन्धरा पश्चात् अवलोकयति । ["सज्जति" (रा-, वि-) "सज्जति" (म-)—] ।

NOTES

1 (a) अलं रुदित्वा—Optionally अलं रोदनेन by the rule "अलं खल्वो प्रतिषेधयो प्राचा क्त्वा"—अलम् and खलु implying prohibition gave क्त्वा optionally, cp "अलमन्यथा सम्भाव्य" Act I pp 173. [b] ननु implies censure The censure is – You have to comfort her, but you are weeping !

2 [a] उटज &c.—उटजपर्यन्त + चर + णिनि + कर्तरि ताच्छील्ये । It.

connot travel far because गर्भमन्थरा। [b] अनघ &c—"अघ व्यसनपापयो:"। अघ is here व्यसन calamity. अविद्यमानमघम् यस्मिन् अनघः safe &c [c] प्रिय &c.—प्रिय साधु निवेदयति इति प्रिय+नि+विद+णिच्+वुन् कर्त्तरि साधुकारिणि।

2 इदम्—कर्मविवक्षायां द्वितीया। षष्ठी is attached when there is शेषविवक्षा।

4 सज्जते—सञ्ज+लट् ते। The root is उभयपदी, "यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्यप्रयोगात्।

काश्यपः—वत्से—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते॥ १६॥

KASYAPA—My child, that adopted child of yours, the fawn on whose mouth pricked by kusa points, the healing oil of Ingudi was poured by you, and who was reared by you with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिच्चाइणिं मं अणुसरसि। अचिरप्पसूदाए जणणीए विणा विवड्ढिदो एव्व। दाणिं वि मए विरहिद तुमं तादो चिन्तइस्सदि। णिवत्तेहि दाव [वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि। अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्द्धित एव। इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति। निवर्त्तस्व तावत्]। (रुदती प्रस्थिता)।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who is leaving your company? Without the mother that was just delivered of you, you were indeed reared. Now too, forsaken as you are by me father will look after you. Do then go back [Proceeds weeping].

यस्येति । अन्वय —यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोपणम् इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत, स अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितकः पुत्रकृतको मृगः ते पदवीं न जहाति। व्याख्या—'यस्य कुशानां सूचिभिः' सूचितीक्ष्णैः अग्रैः 'विद्धे' विधने 'मुखे त्वया व्रणानां विरोपणं' शोधकं, व्रणशोधनम् 'इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत' निषिक्तम् स अयं श्यामाकानां धान्यविशेषाणां मुष्टिभिः 'लहुत्तामि' परिवर्धितकः अनुकम्पया पोषितः (अनुकम्पायां कः) बालेन मुनिना भक्षणासमर्थो वराको मुष्टिशः श्यामाकं मुखे दत्त्वा वर्धितः, 'कृतकः' कृत्रिमः 'पुत्र' (मनुष्यस्य सकाशे) 'मृग' ते पदवीं पन्थानं न 'जहाति' न मुञ्चति । यत्र त्वं यासि सोऽपि स्नेहात् तत्रैव याति ।

अनुवेति । 'सहवास' संसर्गं 'परित्यजति' या तदाविधा 'मा किमनुसरति' । 'अचिर प्रसूता' धा 'जननी' निजमाता मृगी, तथा 'बिना विवर्धित एव' न च मृत । 'इदानीमपि मया' कृत्रिमया जनन्या 'विवर्धित त्वा नात्मचिन्तयिष्यति । तदीयजातोऽपि माता त्यक्तो न मृत , अधुना वर्धितस्य, उपमाता त्यक्तस्य, मातामहेन च चिन्तितस्य का गति ? 'दत्ती' नेमजन्म सुषम्नो एव 'प्रक्लिन्ना' कम्पिता ।

NOTES

1. *(a)* व्रणविरोपणम्—वि + रुह् + णिच् + ल्युट् करणे = विरोपणम् *or* विरोहणम् healing See Tika (b) न्यषिच्यत—नि + सिच् + लङ् म कर्मणि । In लङ् this becomes नि + असिच् &c—Thus अ intervenes between न and स yet we have ष by the rule 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' which applies to roots सुनोति, सुवति &c — up to सेव (Pan 8 III. 70) This includes सिच । (c) कुशसूचिविद्धे—This explains the necessity of feeding With the mouth-sore (विद्ध) it was unable to eat so had to be nursed. (d) पुत्र &c—कृतक is कृत्रिम् (कृत एव) false Compare 'कृतकदीपम्' Act I—Beng Rec कृतक पुत्र gives पुत्रकृतक instead of कृतकपुत्र (see Tika). Or पुत्रस्येव कृतकस्य पुत्रकृतकः कर्मधा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

■ सहवास—&c,—सह is similar सदृश । सहवास similar life, i e. एकत्रावस्थानम्, संसर्ग । कर्मधा— । त साधु परित्यजतीति सहवास + परि + त्यज + णिनुण् साधुकारिणि कर्तरि । ताम् ।

3 (a) विवर्द्धित एव—The force is—There was every likelihood of your dying, but you grew. (b चिन्तयिष्यति—Your own mother left you when you were too young to help yourself. You are now grown up and only your adoptive mother is leaving you , besides, there is your grand father to look after you So take heart *

काश्यपः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थानमालोकय ।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless Be steady. Watch the track By firmness, have the flow of tears stopped—tears that have obstructed the operation of your eyes of which the eyelashes are turned up Your steps are indeed getting irregular on this ground where you have not noticed the high and low places

काश्यप इति। 'रुदितेन' रोदनेन (भावे क्त) 'अलं', मा रोदीः इत्यर्थः। 'इतः' अस्मिन् देशे 'पन्थानमालोकय मार्गं प्रति सावधाना भव। कारणमाह—

उत्पक्ष्मणोरिति। अन्वयः—उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्ति बाष्पं स्थिरतया विरतानुबन्धं कुरु। अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमीभवन्ति खलु। व्याख्या—'उद्गतानि पक्ष्माणि' लोमानि ययोः तादृशयोः 'नयनयोः' सम्बन्धि 'उपरुद्धा' व्याहता 'वृत्तिः' व्यापारो नेत्रव्यापार इत्यर्थः येन तादृशं 'बाष्पं' नेत्रजलं 'स्थिरतया' धीरतया (हेतौ तृया) 'विरतः' निवृत्तः 'अनुबन्धः' प्रवाहो यस्य तथाविधं कुरु। धैर्यमवलम्ब्य नेत्रजलं निवर्तय। 'अलक्षित' अदृष्ट. 'नत.' निम्न 'उन्नत'

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उच्चय 'भूमिभाग' यस्मिन् तादृशे 'अस्मिन् मार्गे' वर्त्मनि 'ते पदानि पादपाता अवि-षमाणि 'विषमाणि' लक्ष्यमाणानि 'भवन्तु खलु' तन्मया निषिध्यते (खलु निषेधे। "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमर)। निर्गतमपि जलं पक्ष्मसु स्थितं सत् दृष्टिं रुणद्धि। भूमिश्च नतोन्नता। तेन गतिर्बाध्यते। तत् स्थिरा भव नेत्र-जलं च हर पन्थानमालोकय इति पूर्वेण सम्बन्धः। ["उपरतानुबन्ध" (वि॰म)—"विहतानुबन्ध" (रा)—"शिथिलानुबन्ध (त का॰)]॥

NOTES

1 (a) उन्नतपक्ष्मणो—Up turned eyelashes are considered as enhancing beauty. Here Prof Gajendragadkar objects—"a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly proper in Kasyapa's speech." I do not say that Kasyapa did refer to her enhanced beauty. I merely state a fact—point of excellence furnished her by nature. But even if Kasyapa did refer to her beatuy the reference would not be improper. All depends upon the motive. To a child its mother is the most handsome woman in the world, so is the child to its mother or the father. They would like to dwell upon this handsomeness. Thus the illustrious Sankarcharyya speaks of the कुच of Gauri whom he regards as his mother, in this strain—

"मद्दीरश्रोभितचरण मणिश्रोभितमध्य
छायामिराम कुचभरनम्रा दयिताया"।

Prof G takes उन्नतपक्ष्म to imply that the eyes were deliberately kept open. Hence he says "the eyes remain full of tears. For, unless the eyelashes come down, tears do not fall to the ground; eyes are not cleared of tears which consequently obstructed their operation."

While so saying Prof G overlooks two obvious difficulties—(1) No reason is given in the text why Sakuntala deliberately kept her eyes open and did not wink. (2) The verse speaks of अनुबन्ध of tears. Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) अन्तरित &c—Tears prevent proper watching of the road (c) इदानिं विषमीभवन्ति—Hence watch the road (पन्थानमालोकय)। विषम+च्वि+भू+लट् अन्ति। (d) खलु—अवधारणे or निषेधे। See Tika also.

2 Reading—The reading छिन्नानुबन्धम् as occurs in the Beng Recn, is supported by भोज in the सरस्वतीकण्ठाभरण।

शार्ङ्गरवः—भगवन्नोदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that an affectionate person has to be followed up to the water's edge. Well, this is the edge of a lake It behoves thee to return, having advised us here

काश्यपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः। (सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)।

KASYAPA—Then we resort to this shade of the fig tree (All go round and stop)

काश्यपः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम्। (चिन्तयति)।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his honour Dushyanta can indeed be sent by me ? (Meditates.)

भगवन्निति। उदकस्य अन्तः सीमा 'उदकान्तः' जलप्रान्तः आ उदकान्तात् 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् (अव्ययीभाव)। 'स्निग्धः' अनुरक्तो 'जन अनुगन्तव्य' इति श्रूयते' एतद्धि शास्त्रम्। 'तत्' तस्मात् 'इदं सरसः तीरं' इदं जलप्रान्तं दृश्यते। अतः परं भगवता न गन्तव्यम्। 'अत्र सन्दिश्य, सन्देशमनुज्ञाप्य' प्रतिगन्तुमर्हसि' ["ओदकान्तम् (त- न्या)—ओदकान्तात्" (म)—"उदकान्तम्" (रा- वि-)]॥

तेनेति। क्षीरपदो इव 'क्षीरवृक्षः' वटभेद (शाकपार्थिवादि) तस्य 'छायाम् आश्रयाम' आश्रित्य सन्दिशाम इत्यर्थः। 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'परिक्रम्य' इतस्ततः परितो भ्रान्त्वा 'स्थिताः' गमनाद्विरताः।

किमिति। दुष्यन्तस्य युक्तरूप योग्यम् 'अस्माभि' मादृशैर्जनै 'किं न खलु मन्त्रयितव्यम्'। वक्ता अह काश्यपसगोत्र' श्रोता पुरुकुलधुरन्धरो राजा दुष्यन्त । तत् किञ्च उक्त स्यात्। (चिन्तयति ध्यायति-युक्तायुक्त विचारयति)।

NOTES

1 (a) ओदकान्तम्—The अव्ययीभाव is optional by the rule "आङ्मर्यादाभिविध्योः"। Here the sense is मर्यादा (exclusion). Hence the forms ओदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, क्रि वि) and ओदकान्तात् (uncompounded) The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजनाङ्" आङ् is not a प्रगृह्य। Also आ meaning मर्यादा or अभिविधि is really आङ् from which ङ has disappeared (ङित्)। Compare—"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥"—Bhashya (b) Monier-Williams reads ओदकान्तात् uncompounded "ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य" seems to be an old saying The Bhashya perhaps refers to it ? when it says "आ उदकान्तात् ओदकान्तात्"। This to a certain extent favours M W But all others have the मकरान्त reading

2 युक्तरूपम्—अतिशयेन युक्तम् इति युक्त + रूपप् प्रशंसायाम्। Construe दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् or दुष्यन्तस्य सन्देष्टव्यम्।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पेक्ख। णलिणीपत्तन्तरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि। दुक्करं अहं करेमि। [हला प्रेक्षस्व। नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति। दुष्करमहं करोमि]।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves I am doing what is difficult to do

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि [सखि, मा एवं मन्त्रयस्व]।

एसा वि पिएण विना गमेइ रअणिं विसाअदीहअरं।
गरुअं विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि॥ १७॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥१८॥]

ANASUYA—Friend, do not say so She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy

नलिनीति। नलिनीपत्र' कमलदलं अन्तरितं व्यवहितम् अपि सहचरं चक्र-वाकम् 'अपश्यन्ती', न तु प्रनष्टमपश्यन्ती आतुरा' चक्रवाकी आरटति विरौति। अहं दुष्करम् अतिकठोरं करोमि। चक्रवाकी प्रियस्य पत्रान्तरमपि न सहते अहन्तु वन-गिरिनदीनामपि व्यवधानं गणयामि प्रियस्य। का एवमन्या कुर्यात्। एतत् दुष्करकरणं 'प्रेक्षे'। [तदा च भास —दुष्करं खल्वहं करोमि—स्वप्ननाटकम्]

अनसूयेति। मा एवं मन्त्रयस्व भाषस्व [मा शब्दोऽयं माङ्शब्दात् भिन्नः। तेन न लुङ्, "मा गच्छ इतेभ्य" इत्यत्र यथा]।

एषेति। अन्वय—एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति। आशाबन्धः गुरु अपि विरहदुःखं साहयति। व्याख्या—'एषा' चक्रवाकी 'अपि प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्वियोगजेन 'विषादेन दीर्घतरां पूर्वतो दीर्घत्वेन अनु-मिताम् [द्वयोर्मध्ये पूर्वावस्थामपेक्ष्य अतिशयः। तेन तरप्] 'रजनीं' 'गमयति' यापयति [निशि वियुक्तौ चक्रवाकौ तिष्ठत इति प्रसिद्धिः]। एषा अपि दुष्करं करोति न त्वमेव केवलम्। अत्र कारणम्—'आशारूपो यो 'बन्ध' बन्धनं स 'गुरु' दुर्वहम् 'अपि विरहस्य दुःखं' पीडां, वियोगव्यथां 'साहयति' विरहिभिर्वाहयति। [हेतुम-णिच्। विरही विरहदुःखं सहते—आशाबन्धः विरहिणा विरहदुःखं साहयति इति] यथा गुरु किञ्चित् वस्तु दुर्वहं नागदन्तकादिषु बद्धं सुवहं भवति आशया बद्धो विरहभारोऽपि तथा।

NOTES

1. प्रेक्षे—ईक्षण is not necessarily to see. It may mean seeing or considering, or noting &c as in समीक्ष्यकारिन्, परीक्षण &c. The object of प्रेक्षे is the whole fact—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills Or, no comparison is intended, ईक्षण is seeing, the कर्म is the धारण of the चक्रवाकी।

2 (a) रजनीम्—रजनी गच्छति इति रजनीं गमयति। अविवक्षित कर्म स्था by the rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ"। (b) साहयति—The nominative is विरहिणा understood See Tika (d) The words गुरु (heavy) and ग्रन्थ (knot) suggest that विरहदुःख is a weight This is उत्प्रेक्षा। गुरु is श्लिष्ट meaning दुःसह when दुःख is considered by itself and दुर्वह if thought of as a weight Thus रूपक and श्लेष here help the उत्प्रेक्षा। There is अर्थान्तरन्यास also

3. Remark—For paralell passages compare—

"मनोरथैन जीवामि"—Bhasa

"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि"—Meghadutam

"आशातन्तुर्न च कथयत्येकान्तदुःखेऽप्यमीषां प्राण-

त्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्या च एक"—Mal IX.

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you this in my words, having placed Sakuntala in front

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान्।

SARNAGARVA—Let your reverence command

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनस्-

त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम्।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः॥ १८॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her toward you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife s relatives.

काश्यप इति। 'त्वया मद्वचनात्' मद्वचनमनुसृत्य [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य' अग्रतो निधाय 'इति वक्तव्य' एवम् अभिधातव्य'।

अस्मानिति। अन्वयः—संयमधनान् अस्मान्, आत्मनः उच्चैः कुलञ्च, त्वयि अस्याः कथमपि अबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च साधु विचिन्त्य त्वया इयं दारेषु सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं दृश्या। अतः परं भाग्यायत्तम्। तत् खलु वधूबन्धुभिर्न वाच्यम्। व्याख्या—'संयम' आत्मदमनमेव 'धन' येषां तथाविधान् 'अस्मान्' ऋषिगणान् तापसान् ('अस्मान्'=माम्—इति पक्षे तु "सविशेषणानां प्रतिषेधः" इति प्राप्नोति। अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्य इति विशेषत्वेन व्याख्याय तत् परिहार्यम्) 'आत्मनः' स्वस्य 'उच्चैः' कुलञ्च' गौरवं वंशञ्च 'त्वयि भवद्विषये 'अस्याः' शकुन्तलायाः 'कथमपि अबान्धवकृतां' सर्वथा बन्धुजनव्यापारं विनैव घटितां ताम्' अतिशयितां 'स्नेहप्रवृत्तिं च' भावानुबन्धञ्च 'साधु' सम्यक् 'विचिन्त्य' अनुध्याय 'त्वया' दुष्यन्तेन 'दारेषु' पत्नीषु [दारशब्दः पुंसि बहुत्वे। अधिकरणे सप्तमी) 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यर्थः या 'प्रतिपत्ति' गौरवम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवे। प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये बोधे" इति हैम) तत् पूर्वकम्' अगौरवभेदेन इत्यर्थः 'दृश्या' सम्भाव्या। तथा कृते मम संयमस्य तव वंशोन्नतेः अस्याः स्नेहप्रकर्षस्य च रक्षणं भवति। 'अतः' अस्मात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम्' अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम्। 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनं किल 'वध्वा बन्धुभि' पित्रादिभिः 'न वाच्य' अकथनीयम्।

NOTES

1. (a) अस्मान्—Refers to ascetics in general, hence plural If taken to refer to कण्व alone, then the construction must be अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्य—considering me as rich in self-restraint, and not संयमधनान् अस्मान् विचिन्त्य—thinking of me who is rich in selfrestraint. The reason is अस्मद् will not take the plural when referring to one object only, if there is a विशेषणपद in

the वाक्य ["अविशेषणानां प्रतिषेध"]। Hence for the plural, अत्यमधन has to be predicated (विधेय) of अस्मद्। सम् + यम + अप् भावे = संयम। स धनं येषाम्, बहु। See Tika (b) अस्या —कर्मणि षष्ठी। Not कृद्योगे कर्तरि षष्ठी। The क्त in प्रवृत्ति gives षष्ठी to स्नेह which is then compounded (c) साम्—That flow of affection—प्रतिज्ञान। Hence no संबन्ध is necessary Comp—"स कैशपाशः प्रसमीक्ष्य कयूर्वान्प्रयतं शिथिल चमर्या"—Kumara (d) सामान्या &c—सामान्या प्रतिपत्ति, कर्म धा—। सा पूर्वा यस्मिन् कर्मणि तत् सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकम्। तदेव इति स्वार्थे कन्। The समासान्त कप् will not give ह्रस्व in पूर्व because of the prohibition "न कपि"। (e) भाग्यायत्तम्—आ + यम् + क्त कर्मणि = आयत्तम् Restricted भाग्ये आयत्तम्। सप्तमीतत्पुरुष समास।

शाङ्गरवः—गृहीतः सन्देशः।

SARNGARVA—The message is received

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि। वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम्।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, Though dwellers of the forest, we are acquainted with worldy matters

शाङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम।

SARNGARAVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence

शङ्गरव इति। 'सन्देशो' वाचिकं 'गृहीतः' मनसि कृतः।

काश्यप इति। 'इदानीम्' अधुना अंश, भवनप्रवेशकाले 'त्वम् अनुशासनीया' उपदेष्टव्या 'असि'। 'वनम् ओकः' भवनं येषां तथाविधा अपि जना 'लौकिकज्ञा' लोकवृत्तान्ताभिज्ञा अत उपदेशनसमर्थाः।

शङ्गरव इति। न खलु न नूनं धीमतां 'कश्चित् अविषय' अज्ञेयो 'नाम' (नाम इति सम्भावे)। प्राज्ञाः सर्वमेव जानते।

NOTES

1 (a) इदानीम्—Now i e on the occasion of your entering a new life (b) अनुशासनीया—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा=लोके विदितम् or भवम् इति लोक+ठञ्=लौकिकम् wordly तत् जानन्ति इति लौकिक+ज्ञा+क कर्त्तरि। Or—लौकिकस्य ज्ञ", ६ तत्। (d) वह्म—For plural, take the whole of वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा as the predicate, otherwise the Varttika "सविशेषणानां प्रतिषेध" will interfere

काश्यप—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥ १८॥

कथं वा गौतमी मन्यते?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence thou shouldst always await upon thy superiors; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants, shouldst be without arrogance in enjoyments Thus do young females reach the status of matrons The perverse are the banes of their family. How does Gautami think?

गौतमी—एत्तिओ वहुजणस्स उवदेसो। जादे, एदं क्खु सव्वं ओधारेहि [एतावान् वधूजनस्योपदेशः। जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय]।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this

काश्यप इति। 'सा' मया उपदिष्टा त्वम् इतः' अस्मात् स्थानात् 'पत्युः कुलं' गृहं भर्त्तुर्भवनम् ("कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः) 'प्राप्य'—

शुश्रूषस्वेति। अन्वयः—गुरून् शुश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृतापि रोषणतया भर्त्तुः प्रतीपं मास्म गमः, परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव, भोगेषु अनुत्सेकिनी भव। एवं युवतयो गृहिणीपदं यान्ति। वामाः कुलस्य आधयः। यद्वा—

युवतयो वामाः एव कुलस्य आधयः (मनः) गृहिणीपदं यान्ति ।। व्याख्या—'गुरून्' श्वश्रूप्रभृतीन् 'शुश्रूषस्व' परिचर ["शुश्रूषा परिचर्यायां च" इति विश्वलोचने । "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपद नियमः]। 'सपत्नीजने सपत्नीषु 'प्रियसखीवृत्तिं' व्यापारं कुरु'। सपत्नीषु प्रियसखीव वर्तस्व । 'विप्रकृता' त्वया अवमानिता 'अपि रोषणतया क्रोधनतया क्रुद्धभावेन इत्यर्थः 'भर्तुः' पत्युः 'प्रतीपं' प्रतिकूलं 'मा स्म गमः' मा गा। "परिजने" सेवकेषु 'भूयिष्ठं' बाहुल्येन 'दक्षिणा' उदारा 'भव', 'भोगेषु' समृद्धिषु 'अनुत्सेकिनी' अगर्विता भव। 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'युवतयः' तरुण्यः 'गृहिणीपदं गृहस्वामित्वं अधिकारं 'यान्ति' लभन्ते। 'वामाः' प्रतिकूलाः विपरीतचारिण्यो वध्वः 'कुलस्य' गृहस्य 'आधयः' मनःपीडास्वरूपाः ["आधिर्मानसपीडायां प्रत्याशायां व्यसने चाप्यधिष्ठाने" इति विश्वः]॥ यद्वा—'युवतयो' नवे वयसि वर्तमानाः 'वामाः' स्त्रियः ["नितम्बिनीनामपि रामाणाम्" इत्यमरः] 'एवम्' अनेन प्रकारेण कुलस्य गृहस्य 'आधयः' अधिष्ठानानि, कुलालम्बभूताः सत्यः ["आधिः अधिष्ठाने" इति मालती विश्वः] 'गृहिण्याः पदम्' अधिकारं 'यान्ति' गृहाधस्थावत्वात् अन्यथैव गृहिणीपदेन अभिधेयत्वं इति भावः ।* ["भोगेषु" (मो० उ, न्या०)—"भाग्येषु" (श, वि)]।

कथमिति। 'गौतमी [वा इति विकल्पे] 'कथं 'केन प्रकारेण' मन्यते' अव धारयति। मद्गुक्तं शुक्रं न वा गौतमी वदतु। स्वयं जानन्नपि दाक्षिण्यात् गौतम्या अभिमतं जिज्ञासते।

गौतमीति। "वधूजनस्य एतावान्" एतन्मात्रम् 'उपदेशः' परं ज्ञातव्य किमप्यस्ति नास्ति? 'अवधारय' हृदये कुरुष्व।

NOTES

1 [a] शुश्रूषस्व—श्रु+सन्+लोट् स्व। The आत्मनेपद is due to the rule "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" which bars the rule "पूर्ववत् सनः"। Thus though श्रु is परस्मैपदी, the सनन्त root is always आत्मनेपदी।
[b] सपत्नीजने—समानः पतिः यासाम् gives समान+पत् by the rule 'नित्यं सपत्न्यादिषु'। Next we get ङीप् in the feminine because the word has become नकारान्त। This gives समानपत्नी। समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—"समानादिषु

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

इति वक्तव्ये समानस्य समासार्थं वचनम्"—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलमपाम् इति प्रति + अप् + अ (समासान्त) by the rule "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे". This gives प्रति + अप। Now by the rule "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" we get प्रति + ईप = प्रतीपम् against (b) भोगेषु—This is the Bengali reading Bhoja has the same This ought to be enough to reject भाग्येषु। Besides भाग्येषु i e अदृष्टेषु is hardly intelligible here (e) युवतय.—By the rule "युनस्ति" we get युवन् + ति = युवति in the feminine This bars the form युनी with ङीप्। The rule "पुंयोगादाख्यायाम्" does not apply, so ङीप् is not available युवती is a different word meaning-one having a husband, and is not at all related to युवन्। We are thus left with only one feminine form of युवन viz, युवति।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनम्।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends

शकुन्तला—ताद इदो एव्व किं पिअंवदामिस्साओ सहीओ णिवत्तिस्सन्ति [तात इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते]।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and other friends turn back from here ?

काश्यप—वत्से इमे अपि प्रदेये। न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गौतमी यास्यति।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away in marriage It is not fit for them to go there Gautami will go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्लिष्य)—कहं दाणिं तादस्स अङ्कादो परिब्भट्ठा मलअतटोम्मूलिआ चन्दणलदा विअ देसन्तरे जीविस्सं धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्य अङ्कात् परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि]।

SAKUNTALA—Removed from my fathers's lap like a sandal-sapling uprooted form the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

वत्से इति । 'मा सखीजनस्य परिष्वजस्व' आलिङ्ग । आलिङ्ग्य अस्मान् निवर्तस्व इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियंवदया मिश्रा' [इतम्] युक्ता , प्रियंवदाप्रभृतय ।

काश्यप इति । 'प्रदेयं' प्रदातव्या, अनुरूपाय वराय इत्यर्थ ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं तातस्य अङ्कात्' क्रोडात् 'परिभ्रष्टा' च्युता सती 'मलयस्य' महाचलस्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमेः 'उन्मूलिता' उत्खाता 'चन्दनस्य' 'चन्दनवृक्षस्य' 'लता इव' शाखा इव नवोद्गतचन्दनवृक्षस्य इव इत्यर्थ ["लता ज्योतिष्मती दूर्वाशाखा-वल्लीप्रियङ्गुषु" इति हैम] 'कथं' केन प्रकारेण 'जीवितं' जीवनं धारयिष्यामि' ।

NOTES

1 (a) प्रियंवदामिश्रा —If मिश्र is taken as प्रशंसावचन then say प्रियंवदामिश्रिता, honoured by the company of प्रियंवदा । See also ante – गाढं ... मिश्रा etc (d) निवर्तितव्यम्—निवर्त्स्यति is an optional form

2 गन्तुम्—By the maxim "अव्ययकृतो भावे" we have गन्तुम् =गमनम् । Hence construe अद्य मम गमनम् भवत्याः सम्बन्धे न युक्तम् । Do not say भवत्या गन्तुं गमनम् &c —For, the षष्ठी in भवत्याः is barred by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" । This is after the भाष्यकार । According to the सूत्रकार we have 'शकधृष–' इति अर्हार्थे उपपदे तुमुन् ।

3 (a) The reading मलयतरून्मूलिता—does not commend itself A twig cut off from a tree (तरु) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतरु is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता । लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree,but looks for saplings. On the whole तट seems preferable

4. देशान्तरे—अन्तर means भिन्न, अन्य। अन्यो देशः देशान्तरम्। मयूर-व्यंसकादितत्पुरुषः। A नित्यसमास of देश and अन्तर। Neuter owing to the rule 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'। अर्थे ७मी।

काश्यपः—वत्से किमेवं कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

(शकुन्तला पादयोः पतति)।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child? Placed in the proud position of the chief wife of thy husband of distinguished ancestry; busy with his affairs that are momentous through exuberance of wealth, and having soon brought forth a holy son as the East does the sun, thou shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation from me [Sakuntala falls at her father's feet]

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु।

KASYAPA—Let that befall you what I wish

काश्यप इति। हे 'वत्से किं' निमित्तम् 'एवं कातरा' आर्ता 'असि'। अकारणमेतत्। अभिजनेति। अन्वय—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये गृहिणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [सती], अचिरात् प्राचीवार्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि। व्याख्या—हे 'वत्से, त्वम्' प्रशस्तं 'अभिजनं' कुलं यस्यास्ति, तस्य, महाकुलीनस्य इत्यर्थः ['कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि' इत्यमरः] 'भर्तुः' पत्युः 'श्लाघ्ये' प्रशंसनार्हे 'गृहिणीपदे' गृहिणीस्थाने 'स्थिता' भर्तुरनन्यगामिनी तद्गतहृदया सती, 'तस्य' भर्तुः 'विभवेन' सम्पदा 'गुरुभिः' महद्भिः 'कृत्यैः' कार्यैः करणैः 'प्रतिक्षणं' निरन्तरम् 'आकुला' व्यग्रा गुर्व्या कार्यचिन्तया आसक्तहृदया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची' पूर्वा दिक् 'अर्कं' पूज्य सूर्यम् इव 'पावनं' पुण्यं 'तनयं' पुत्रं प्रसूय च' पुत्रमुत्पाद्य

आक्षिप्तहृदया न मत्तो 'मम विरहजां' वियोगजनितां 'शुचं' शोकम् ["मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः] 'न गणयिष्यसि' न चिन्तयिष्यसि। अनुभूतामपि शुचं व्यासक्ततया न गुर्वीं मन्यविष्यसि।

काश्यप इति। 'नै' तत्र सम्बन्धे 'यत् इच्छामि' यत् अकथितमधुना मे मनसि वर्तते 'तत् अस्तु' फलतु। इति वस्तुनिगूहनम्। शापकारणं प्रथमव्यापि दिव्येन चक्षुषा पश्यन् भविष्यत्सुखमाशंसमान आह—"यदिच्छामि ते तदस्तु", मयि दूरं मेनका त्वा रक्षतु, इति भावः।

NOTES

1 (a) अभिजनवत्—अभिजायते अस्मिन् इति अभि+जन+घञ् अधिकरणे संज्ञायाम् = अभिजन race No वृद्धि because of the prohibition "जनिवध्योश्च"। अभिजन + मतुप् (वतुप्) मस्य वः। (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—(I) The love of the husband, (2) The numerous engagements, (3) affection for child She will certainly feel the absence of her father when at ease But these will leave her no time to think of it

2 यदिच्छामि—Here he is anticipating future events See Tika Prof Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage I think the pronouncement "दुष्यन्तेनाहित तेजो" &c coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details

Prof G also asks "why did he [Kanva] *not remove the* root cause of all by sending the ring to the king?" In answer it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof G concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Rahu's belly and ended the misery of his daughter there and then

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparenty indifferent is more than we laymen can guess To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durvasas], an atonement that purges bersonl of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !!

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला दुवे वि मं समं एव्व परिस्सज [हला द्वे अपि मा सममेव परिष्वजेथाम्]।

SAKUNTALA (Approaching the friends)—Dear, embrace me both of you simultaneously

सख्यौ (तथा कृत्वा)—सहि, जइ णाम सो राआ पच्चभिञ्ञाणमन्थरो भवे तदा इमं अत्तणामहेयङ्किदं अङ्गुलीअअं दंसेहि [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्, ततः तस्मै इदम् आत्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय]।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that king becomes slow at recognition, then show him this ring stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिदम्हि [अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि]।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours.

द्वाविति। सख्यौ उपेत्य सखी समीपं गत्वा उभयोः स्नेहाद् इति द्वौ अपि 'माम्' युगपत् एव 'परिष्वजेथाम्' आलिङ्गतम्।

सख्याविति। 'यदि नाम' यदि सम्भावनेयम् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' स्मृतौ, त्वद्दर्शनेऽपि मया इति ज्ञाने 'मन्थर' शिथिलः, अलस विलम्ब इति यावत् 'भवेत्' 'ततः तस्मै इदम् आत्मन' स्वस्यैव राज्ञः 'नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कित' मुद्रितम् 'अङ्गुलीयकं' दर्शय'।

शकुन्तलेति। 'अनेन सन्देहेन' शङ्कया अनुत्तिष्ठत्या 'आकम्पिता' भीता 'अस्मि',—इति भाविन्या विपदः आशङ्कया। ["सन्देहन" (रा-, म-)—"सन्देहेन" (ब-, दि-, का-)]॥

NOTES

1 तस्यै—"कर्मणा यमभिप्रैति—" इति सम्प्रदाने चतुर्थी।

2 सन्देहेन—The reading सन्देशेन also suits the context सम् + दिश + घञ् कर्मणि = सन्देश instruction सन्देह is शङ्का suspicion, "यदि शङ्केत" in the speech above is शङ्का। Besides the speech following also refers to शङ्का (स्नेह पापशङ्की)। I therefore prefer सन्देहेन।

सख्यौ—मा भायाहि। सिणेहो पावसङ्की [मा बिभीहि। स्नेहः पापशङ्की]।

FRIENDS—Be not alarmed Affection suspects evil

शार्ङ्गरव —युगान्तरमारूढः सविता। त्वरतामत्रभवती।

SARNGARAVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten

शकुन्तला (आश्रमाभिमुखी स्थित्वा)—ताद कदा णु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं [तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये]।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्द्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १२ ॥

KASYAPA—Listen Having long continued as co-wife of the vast four sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti)

सख्याविति। 'मा बिभीहि' माङ्योगे [माङि लुङ् को मा-शब्द तद्योगे न लुङ्] 'स्नेहः पापम्' अनिष्टम् 'शङ्कते' स्नेहात् अनिष्ट शङ्कामहे न हि वस्तुतस्तस्य मूलमस्ति।

शार्ङ्गरवेति। 'सविता' सूर्यः 'अन्तरा युगं' भागद्वयं प्रहरमित्यर्थः ["युगं हस्तादौ युगले" इति विश्वः] 'आरूढः' प्राप्तः। दिनमानस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य द्वितीयं प्रविष्ट इत्यर्थः। 'अत्रभवती' मान्या शकुन्तला 'त्वरताम्' सत्वरा भवतु। ["युगान्तरमारूढः" (रा-, वि-, म-)—"दूरमधिरूढः" (स-, न्या)]॥

शकुन्तलेति। 'आश्रमस्य अभिमुखी' सती 'स्थित्वा' गमनात् निवृत्य।

भूत्वेति। अन्वयः—चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी भूत्वा, अप्रतिरथं तनयं दौष्यन्तिं निवेश्य तदर्पितकुटुम्बभरेण भर्त्रा सार्धं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि। व्याख्या—'चिराय' चिरम् [अव्ययमेतत्, अरं दकम] 'चत्वारोऽन्ताः' प्रान्तभागा यस्याः तथाविधायाः समग्राया इत्यर्थः 'मह्याः' विपुलायाः धरित्र्याः 'सपत्नी भूत्वा', अविद्यमानः 'प्रतिरथो' विपक्षो यस्य तथाविधं 'तनयं दौष्यन्तिं' दुष्यन्तात्मजम् [अज्ञातत्वात् नाम विना सामान्येन दौष्यन्तिशब्देन व्यपदेशः*] 'निवेश्य' राज्ये स्थापयित्वा, 'तस्मिन्' दौष्यन्तौ 'अर्पितः' निहितः 'कुटुम्बानां' आत्मीयानां 'भरः' भारः पोषणकर्म येन तथाविधेन 'भर्त्रा सार्धं' पत्या सह 'शान्ते' शमप्रधाने विषयविकाररहिते 'अस्मिन् आश्रमे पुनः' भूयोऽपि 'पदं करिष्यसि' स्थानं लप्स्यसे ["पदं स्थाने विभक्त्यन्ते" हैमः]। परिणते वयसि पुत्राय राज्यं दत्त्वा भर्त्रा सह इहैव वानप्रस्थव्रतं चरिष्यसि इत्यर्थः। [मूलम् (रा-, वि-, म-)—"भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय। तत्-सन्निवेशितभरेण सहैव भर्त्रा शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्॥" (स-, न्या)]।

NOTES

1 बिभीहि—भी+लोट् हि। "माङि लुङ्" does not apply here The मा here is different from माङ् and gives लोट् as in "मा कुरु धनजनयौवनगर्वम्" (see ante also)

2 युगान्तर—&c *—युग is two It is usual to divide the day-time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a युग। Then from sun-rise to about 9 A. M. is the 1st युग; the second extends from about 9 A. M to 12 noon ; and so on अन्यत् युग युगान्तरम् another युग i. e. the 1st युग is already over and the 2nd has commenced.

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

(a) चतुरन्त &c —मही the vast one is the उर्वी, she again not in part, but taken in her entirety (b) दौष्यन्तिम्—दुष्यन्तस्य अपत्यं पुमान् इति दुष्यन्त + इञ् = दौष्यन्ति by the rule "अत इञ्"। तम्। (c) अप्रति &c —प्रतिरुद्ध or प्रतिगतो रथं अस्य इति प्रतिरथ an antagonist अविद्यमान प्रतिरथो यस्य, तम्। (d) निवेश्य—नि + विश + णिच् + ल्यप् having settled राज्याभिषेचन is settling, in this sense निविश occurs in "स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्' – Raghu XV 97 Again विवाह is also settling निविश् has this sense in "निवेष्टा समावर्त्य यत्नत् कन्यामुपलभ्य"—Mahabh also "भवान् निवेशः प्रथमं मतो मे" =Ibid (c) तदर्पित &c —Having left the kinsmen in his care, i e You two only will come If निवेश्य means विवाह्य then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son For unless he is the king he cannot support the kinsmen But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention It seems better therefore to take निवेश्य = राज्ये अभिषिच्य।

गोतमी—जादे, परिहीअदि गमणवेला। णिवत्तेहि पिदरं। अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एसा एव्वं मन्तइस्सदि। णिवत्तदु भवं [जाते, परिहीयते गमनवेला। निवर्तय पितरम्। अथवा चिरेणापि पुनः पुनः एषा एवं मन्त्रयिष्यते। निवर्तताम् भवान्]।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent Send back your father Or even for long she will talk thus again and again Let your reverence return

काश्यपः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—तवच्चरणकिलिन्तं तादसरीरं। ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठदु [तपश्चरणक्लान्तं तातशरीरम्। तस्मा अतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्व]।

SAKUNTALA (Again embracing her father)—Father's frame is emaciated by practice of penance So do not pine for me excessively

गौतमीति। 'गमनस्य वेला' समयः 'परिहीयते' 'क्षीयते' प्रातरेव गमनस्य युक्तत्वात्। 'पितरं निवर्तय' आश्रमं प्रति प्रेषय—इत्यर्थः, काश्यपं सम्बोध्य आह—'अथवा' पक्षान्तरे 'एषा' शकुन्तला 'चिरेणापि' कालेन न विरता भविष्यति 'एवम्' ईदृशमेव 'पुनः पुनर्मन्त्रयिष्यते'। तत् 'भवान् निवर्तताम्' आत्मना एव प्रतिगच्छतु।

काश्यप इति। 'तपसः अनुष्ठानम्' आचरणम् 'उपरुध्यते' विघ्नितं भवति। तत् प्रतियामि। [उपपूर्वात् रुधि कर्मणि लट्]।

शकुन्तलेति। 'तातस्य' शरीरं तपश्चरणेन कृशं' आततम्। 'तत् मम कृते' मदर्थं [कृते इत्यव्ययम्] 'अतिमात्रम्' अत्यर्थं 'मा उत्कण्ठस्व'मा उत्सुको भव ["उत्कण्ठस्व" (म०)—'उत्कण्ठितुम् (रा०, वि०)]।

NOTES

1. परिहीयते—परि + हा + लट् ते कर्मकर्तरि। The cool morning is passing

2 उत्कण्ठस्व—The reading उत्कण्ठितुम् seems bad in garmmar. Here also मा is diff. from माङ्।

काश्यपः (सनिःश्वासम्)—

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम्।
उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयत ॥ २२ ॥

गच्छ। शिवास्ते पन्थानः सन्तु। (निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)।

KASYAPA—(With a sigh)—My child, how possibly can my grief abate while beholding the offering of Nivara, previously made by thee, sprouted at the door of the cottage? Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala and the attendants)

सख्यौ (शकुन्तलां विलोक्य)—हद्धी, हद्धी अन्तरिदा

सउन्दला वणराईए। [हा धिक्, हा धिक् अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या]।

FRIENDS (Watching Sakuntala)—Alas! Alas Sakuntala hidden by the line of forests

काश्यप इति। 'निषण्णेन' तु स्थाने आसीन 'सह' आह। शममिति। अन्वय —हे वत्से त्वयाऽर्चितपूर्वम् उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु शममेष्यति। व्याख्या—हे 'वत्से त्वया पूर्वम्' इत प्राक् 'रचितं' विहितम् ["भूतपूर्वे चरट्" इति निर्देशात् पूर्वशब्दस्य परनिपात] उटजस्य' पर्णशालायाः 'द्वारि' प्रवेशे एव 'विरूढम्' अङ्कुरितम् [अत सदैव दर्शनपथे स्थित्वा स्मारकम्] 'नीवारमयं बलिं' पूजोपहारं 'विलोकयतः' पश्यतो 'मम शोकः' ताप 'कथं नु' कथमपि न [इति काकु] 'शमं' शान्तिम् एष्यति' गमिष्यति [गमनार्थस्य इणो लट्]। इयद्दिन या मम धर्मकर्मणि साहाय्ये स्थितासीत् सा गता, तस्यनिष्ठ आपित कथं शोक शमयेयम्। ["द्वारि विरूढम्" (वि-)—"द्वारविरूढम्" (रा त-, व्या-, म-)]।

गच्छन्तीति। 'ते पन्थान' दिने दिने गन्तव्या पन्थान [प्रतिदिन भिन्न इति बहुवचनम्। यदिकञ्चिते भिन्नत्वं तु एकवचनमेव। "शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था" इति यथा]। ('शकुन्तला निष्क्रान्ता सहयायिनश्च' अनुचराश्च निष्क्रान्ता इति लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीय)।

सख्याविति। 'हा धिक्' इति आत्मनो भाग्य निन्दत। 'वनराज्या' कानन-श्रेण्या 'अन्तरिता' व्यवहिता अदर्शनीया जाता। ["अन्तरिता" (त-, व्या-)—"अन्तर्हिता (रा-, वि-, म-)]।

NOTES

1 उटजद्वारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut Whenever I enter, they remind me of you So how can I cease to be sorry ?* Thus द्वार requires emphasis It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजद्वारविरूढम्। It

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

does not lose prominence when it is last in a तत्पुरुष, because "उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः"—a तत्पुरुष has its last member prominent

2. गच्छ—You go. I will manage my grief somehow. Indicates deep emotion.*

3. अन्तरिता—अन्तर here means अन्तर्द्धि screen. अन्तरं सञ्जातमस्या इति अन्तर + इतच् screened

काश्यपः (सनिश्वासम्)—अनसूये गतवती वां सहधर्मचारिणी। निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् (सर्वे प्रस्थिताः)।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go)

उभे—ताद, सउन्दलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवनं पविसामो [तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशाम]।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant hermitage

काश्यप इति। 'सह' एकत्र 'धर्मं' चरति' या सा सहचरी। 'शोकं निगृह्य' नियम्य 'मामनुगच्छ' शिष्यैव सहमम स्थिता। तदेति काश्यप याम। 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारब्धा [आदिकर्मणि क्त]। ['अनुगच्छ माम्' (वि)—"मामनुगच्छतम्" (स०, श्या)—"अनुगच्छत मां प्रस्थितम्" (रा०, म)]।

उभे इति। 'शकुन्तलया विरहितं' वियुक्तं 'तपोवनं शून्यमिव' जनहीनमिव 'प्रविशाम' ["तपोवनम्" (स० वि, श्या)—"तपोवनं कदम्" (रा०, म०)]।

NOTES

1. (a) गतवती—The emotion here reaches its climax.* (b) सहधर्म &c.—धर्मं चरति इति धर्म + चर + णिनि ताच्छील्ये = धर्मचारिणी। सह धर्मचारिणी। सहसुपेति समासः। Refers to शकुन्तला। (c) अनुगच्छ—Kasyapa generally ignores शिष्यवत्सला।* Compare अनसूये, अलं रुदित्वा- Ante. Also see Introduction.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवं दर्शिनी। (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भो, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम्। कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः।
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)।

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus (Going round thoughtfully) Heigh Ho! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode (You ask) why? Because a daughter is indeed another's property To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit (Exeunt all)

काश्यप इति। 'स्नेहस्य प्रवृत्तिः प्रवाहः 'एवं दर्शयति' वा तथाविधा [एतत्तादृशीति]। 'विमर्शेन' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' आह। 'हन्त' हर्षे 'भो' इत्यामन्त्रणे। 'शकुन्तलां पतिकुलं' पतिगृहं 'विसृज्य' प्रेष्य 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावो 'लब्धम्'। इयन्तं कालं नाहं प्रकृतौ स्थितः अधुना तु प्रकृतिमापन्नः।

अर्थं इति। अन्वय—हि कन्या परकीय एव अर्थः। अद्य मम अन्तरात्मा अद्य तां परिग्रहीतुः सम्प्रेष्य प्रत्यर्पितन्यास इव प्रकामं विशदो जातः। व्याख्या—'हि' यतः 'कन्या' दुहिता 'परकीय एव' परस्य अन्यस्य एव ["कुक् जनस्य परस्य च" इति छे कुक्] 'अर्थः' धनम्। कन्या हि परस्य जनस्य निक्षेपः [तथा च भवभूतिः — "कन्यायाः परार्थतैव"]। 'अद्य एव "मम अन्तरात्मा' आभ्यन्तरं स्वरूपम् अद्य तां न्यासरूपां कन्यां परिग्रहीतुः' परिणेतुः' सकाशे 'सम्प्रेष्य' विसृज्य 'प्रत्यर्पित' नियातित 'न्यासः' निक्षेपो येन तथाविध 'इव प्रकामम्' अत्यन्तं 'विशदः' प्रसन्नो 'जातः'। परधनरक्षणचिन्तया इयद्दिनमप्रसन्नं चेतः अद्य प्रसन्नं जातम्। [मूलम् (रा-, त्रि, स-)—"जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा" (रा-, व्या-)।

निष्क्रान्ता इति। 'सर्वे' अभिनेतारो जना 'निष्क्रान्ताः'।

NOTES

1 (a) स्नेह &c.—स्नेहस्य प्रवृत्ति your affection for Sakuntala. (b) एव दर्शिनो—एवम् + इव + दिव + दिनि कर्त्तरि exhibits in this light. There are people, plants, and every thing as before in the hermitage; Sakuntala alone has left. Yet you see it vacant. Your affection for the departed makes it so to you.

2 हि—Expresses हेतु। My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT.

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च)। विदूषकः (कर्णं दत्त्वा)—भो वअस्स सङ्गीदसालन्तरे अवहाणं देहि, कलविसुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि। जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वण्णपरिअअं करेदि त्ति [भो वयस्य, सङ्गीतशालान्तरे अवधानं देहि, कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते। जाने तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति]।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDUSHAKA (Listening)—O Friend, direct your attention to the interior of the music-hall Vocal performance of sweet and chaste song is being heard I think that Her Highness Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति। 'कर्णं दत्त्वा' श्रवणमभिनीय। 'सङ्गीतशालायां' तौर्यविक्र-भवनस्य 'अन्तरे' मध्ये 'अवधानं देहि' मनः प्रेरय। 'काला' च 'विशुद्धा' अनवद्या च या 'गीतिः' तस्याः स्वरेण कण्ठध्वनिना संयोगः मधुरा विशुद्धा च गीतिः कण्ठेन गीयमाना 'श्रूयते' [प्रतीति कर्मणि लट्]। 'जाने' मन्ये तत्रभवती हंसपदिका' सङ्गीतशाला 'वर्णपरिचयं' गानक्रियायां 'परिचयम्' अभ्यासं 'करोति'।

राजेति। 'यावत्' यत्कालम् अहम् आकर्णयामि शृणोमि तावत् 'तूष्णीं भव' मौनमवलम्बस्व।

NOTES

1 Summary—पर्यन्तरा कार्यं विनायं शान्तो दुष्यन्त एकान्ते विदूषकेन सह स्थित सङ्गीतशालायां उत्कण्ठां मानसिं श्रुत्वमीतिमानसप्रवीन। स च गायिकायां विदूषकं प्रेषितवान्, शकुन्तलया च सह अन्तर्हितमत्रा भ्राता, तैराशेदितमत्वोऽपि राजा उच्चैःप्रमत्त्वेत्ता शकुन्तलादर्शनाय आयतत्। सा तु अभिज्ञानमाहं लौकिकेन आरणामि इति यावत् इन पराक्रमति तावत् यस्या हष्टा चन्द्रेति। तत सा न वैयधिन् रचस्य किञ्चित् तर्कीयं समर्थनम्। तदध्यन्ते शायम् दृष्टा अपूर्णमिव मेने। एव हतं सर्वे न तां परित्यक्तां आयनवासिनो न्निया नापि अदती श्रेयसः परिरक्षणाय पुरोहितगृह सर्वपं ता राजा। गानगत्वात् सञ्चुरीमर्ष निर्गतान्तु ता कादि ज्योति-र्मयी स्त्रीमूर्ति उत्क्षिप्य विहायसा जगाम।

2. वर्णपरिचयम्—वर्ण is गीतक्रम melody, "वर्ण अर्थे ब्रते" इति मन्दुत्य "मेरे गीतक्रमि चित्ते" इत्यादि चैव।

3 (a) यावत्—अवधौ। See Tika Or अवधारणे। "आकर्णयाम्यैव इत्यर्थः। (b) आकर्णयामि—आ सम्यक कर्णेन गृह्णामि इति आ+कर्ण+णिच् लट् मिप्=आ+कर्णि (नाम धातु) लट् मिप्=आकर्णयामि। This is by the Varttika "प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलम् इष्टवत्" as in कर्णेन गमयति इत्यर्थः।

आकाशे (गीयते)—

अहिणवमहुलोलुवो तुमं तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं।
कमलवसइमेत्तणिव्वुदो महुअर विसुमरिदो सि णं कहं॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey, O Bee having kissed the mango blossom like that how have you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside the lotus

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song ?

विदूषकः—किं दाव गीदीए अवगदो अक्खरत्थो [किं तावत् गीत्या अवगतः अक्षरार्थः] ।

VIDUSHAKA—Has the meaning of the words of the song been really grasped by you ?

अभिवेति । अन्वय —हे मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त्वं चूतमञ्जरीं तथा परिचुम्ब्य कमलवसतिमात्रनिर्वृतः सन् कथमेनां विस्मृतोऽसि । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर [भो राजन् इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवस्य' नूतनस्य अनास्वादितरसस्य इत्यर्थः 'मधुन' पुष्परसस्य [प्रणयरसस्य इति व्यङ्ग्यम्*] 'लोलुप' अभिलाषी 'त्वं चूतस्य' सहकारस्य 'मञ्जरीं' नवजाताम् अनास्वादितरसां मुकुलम् [नवयौवनां माम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'तथा' तेन प्रकारेण भावप्रकर्षपूर्वकमित्यर्थः 'परिचुम्ब्य' उपभुज्य 'कमले' प्रफुल्ले पद्मे [गतप्राययौवनायां देव्यां वसुमत्याम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'वसतिमात्रेण' वासमात्रेण [दिवौकसाहचर्यमात्रेण इति व्यङ्ग्यम्* ॥ मयूरव्यंसकादि । 'न नैव समासः । अयन्तु समस्यते एव'' इति भोजीकारीया समासः] 'निर्वृत' सुखितः सन् 'कथ' किमर्थम् 'एनां चूतमञ्जरीम्' [माम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'विस्मृतोऽसि' न स्मरसि [गोप्याहत्या गन्धर्वस्वात् कर्त्तरिक्त] ।

राज्ञेति । 'रागस्य' प्रीतेः 'परिवाह' निर्गमनम् अस्ति यस्याः तादृशी, 'राग' प्रीति परिवाहयति' समन्तात् नि सारयति या तादृशी वा, 'गीति' । अत्र गायिकाया भाव स्पष्टमुपलभ्यते इत्यर्थं ।

विदूषक इति । 'अक्षराणाम् अर्थः' गुढोऽभिप्रेतः 'अवगत' ज्ञात 'किम' ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to स्वपादिका herself Hence there is no णिच्। Compare "पचमिहैने कर्षति ग्रामं ग्रामणी" when कर्षण though done by others is attributed to the ग्रामणी and there is no णिच्। (d) निगृह्यके—The construction is निगृह्यके गृहीतस्य not निगृह्यके ताडमानस्य। (e) अप्सरसा—अप्सरस् is usually feminine plural, but singular is also used "आप सुमनसो वर्षा अप्सरासिकता समा। एते नित्या बहुत्वे स्युरेकत्वे त्वप्सरःप्रभृतम्।" एका अप्सरा, एका सिकता—are seen in the Bhashya (d) वीतरागस्य—वीत विगत राग विषयवासना यस्य तस्य। (e) मोक्ष—मोक्ष+णिच् स्वार्थे (चुरादि)+घञ् or घञ् भावे—मोक्ष release also emancipation (in the case of वीतराग)।

3 नागरिक &c—नगरे नियुक्त or भव इति नगर+ठक् or ठञ्=नागरिक a citizen Here the word implies "cleverness" प्रावीण्यम्, The proper affix is then वुञ् by the rule "नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययो"। That would give नागरक। But all editions read नागरिक। Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिकवृत्ति as पारिभाषिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule Thus "नागरिकवृत्त्येति विपताकस्य मध्यमतर्जनीभ्या वक्राभ्यामधोमुखम् कम्पिताभ्याम् स्वयं"। This may save the grammar but it sacrifices the sense

विदूषकः—का गई [का गति]।

VIDUSHAKA—No help

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य इष्टजनविरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि। अथवा—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याकुलस्तिष्ठति)।

KING (Aside)—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy, becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i e Vasana) (Continues agitated)

राजेति। 'किं' प्रश्ने। 'नु' वितर्के। 'खलु' अवधारणे। वितर्कगर्भः प्रश्नः। उत्कण्ठायै अवधारणम्। 'गीतम् अर्थं' वस्तु 'गीतस्य' गानस्य 'अर्थं' वस्तु वा 'आकर्ण्य' 'इष्टजनेन' प्रियजनेन 'विरहात्' वियोगात् 'ऋतेऽपि' विनैव 'किं नु खलु बलवत्' अत्यर्थम् 'उत्कण्ठितोऽस्मि' विचलितोऽस्मि। उत्कण्ठायै निश्चयः। तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः। शापेन विस्मृतशकुन्तलावृत्तान्त आह "इष्टजनविरहादृतेऽपि" इति। एतद्धि वक्ष्यमाणश्लोकोक्तम् "अबोधपूर्वं" शकुन्तलास्मरणम्।

रम्याणीति। अन्वयः—जन्तुः सुखितोऽपि रम्याणि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निशम्य च पर्युत्सुको भवति इति यत् तत् नूनं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि अबोधपूर्वं चेतसा स्मरति। व्याख्या—'जन्तुः' यः कश्चित् जीवः 'सुखितोऽपि' सञ्जातसुखोऽपि, सुखमनुभवन्नपि [तारकादित्वादितच् प्रत्ययः], 'रम्याणि' मनोहराणि वस्तूनि [विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ] 'मधुरान्' श्राव्यान् 'शब्दान् निशम्य च' श्रुत्वा च 'पर्युत्सुकः' उन्मना भवति इति यत् तत् 'नूनम्' असंशयं 'भावेन' संस्कारेण, वासनया इत्यर्थः 'स्थिराणि' अपरिहार्याणि* [यद्वा—'भावे' हृदये 'स्थिराणि' बद्धमूलानि] 'जननान्तरस्य' पूर्वजन्मनः सुहृदयस्य भावाः 'सौहृदानि', प्रियाणि [अपि हृद्भाव ; आदिवृद्धिः। अन्यत्र हृद्भावे तु उभयवृद्ध्या सौहार्दानि। आद्ये "अपि परसौ हृद्भावः", द्वितीये "सिद्धं हृद्भावे अण्" इति विवेकः। सुहृत्सुहृदयशब्दौ द्वावपि युवादिषु पठ्यते ; तत्र भावे अण्] 'अबोधपूर्वम्' अज्ञातपूर्वं यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति', अजानन् 'स्मरति'। स्मृतिमात्रं भवति स्मृतेर्विषयस्य तु बोधो न जायते। मन्ये पूर्वजन्मनि मया गीतानुयायि किञ्चिदनुभूतं नाधुना तत्स्वरूपमुपलभ्यते। स्मृतिविषयमबुद्ध्वा-ऽप्येवमुत्कण्ठितः। वस्तुतस्तु शकुन्तलाश्रया प्रीतिस्तेन स्मृता, शापात् च शकुन्तला॥

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

I (a) अभिनव &c—गर्द्धेन लुभ्यति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy अभिनवं मधु fresh honey कर्मधा—। तस्य लोलुप। (b) तथा—तेन प्रकारेण, i e with such ardour (c) कमल &c—कमल is a full-blown lotus It suggests dearth of honey * कमले वसति कमलवसति sojourn in a lotus सहसुपेति समासः। सा एव कमलवसतिमात्रम् mere sojourn &c—नित्यसमासः—मयूरव्यंसकादि। येन निर्वृत। इतत्—। According to Bhoja, words of the तिष्ठद्गु and मयूरव्यंसक class my lead in a compound 'भोजस्तु न चानेन समास इति वचनात् अयमप्येक एव समस्यत एव इत्याह मयूरव्यंसकप्रिय इति'—Vardhamana in the Ganaratnamahodadhi (d) विस्मृत—वि + स्मृ + क्त कर्त्तरि वर्तमाने ... मनसा गमनम्। Hence, सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः।

राजा (स्मितं कृत्वा)—सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः। तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि। सखे माधव्य, मद्वचनादुच्यतां हंसपादिका निपुणमुपालब्धोऽस्मीति।

KING (With a smile)—This person is one to whom love was made only once Hence I have received her sharp rebuke with reference to queen Vasumati Friend Madhavya, let Hamsapadika be told in my words that I am cleverly censured

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यत्भवान् आज्ञापयति] (उत्थाय) भो वअस्स गहीदस्स ताए परकीएहिं हत्थेहिं सिहण्डए ताडीअमाणस्स अच्छराए वीदरागस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो [भो वयस्य, गृहीतस्य तया परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्य, अप्सरसा वीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः]।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands.(Rising) For me, O friend, held by the hair with other's grip and

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

KING – Go tell her after the fashion of a jolly person.

राजेति । 'अयं जनः' एष दासिका 'सकृत्' एकवारं 'कृत' मया दर्शित 'प्रणयो' यस्मिन्, तथाविधः । 'तत्' तस्मात् दत्तप्रणयात् पर विच्छेदनात् 'देवीं वसुमतीम् अन्तरेण' वसुमतीमभिलक्ष्य 'अस्याः' हंसपादिकायाः [कृद्योगात् कर्तरि षष्ठी] 'महत्' कठोरम् 'उपालम्भनं' तिरस्कारं 'गतोऽस्मि'। 'निपुणम्' अतिवैदग्ध्येन उपालब्धोऽस्मि इति मद्वचनात्' मद्वचनमवलम्ब्य [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'उच्यतां हंसपादिका' ।*

विदूषक इति । 'तया' हंसपादिकया 'परकीयैः सखीजनैः 'हस्तैः' शिखण्डके चूडायां 'गृहीतस्य' धृतस्य मम 'ताड्यमानस्य मे इदानीम् अप्सरसा' [भाष्यप्रयोगात् एकत्वेऽपि] गृहीतस्य 'वीतरागस्य' अनासक्तस्य प्रशान्तस्य इत्यर्थः 'इव मोक्षो' मुक्तिः हस्तात् तस्याश्च निष्कृतिः 'नास्ति'। यथा अप्सरसा गृहीतो योगी विपद्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थः ।*

राजेति । 'नागरिकस्य' नगरवासिनो जनस्य 'वृत्त्या' व्यवहारेण, विदग्धाचारेण सरसवाक्प्रयोगेण इत्यर्थः 'एनां संज्ञापय'। मधुरया भाषया अनुकूलिता एषा न कुप्येत् ।*

NOTES

1. (a) स्मितम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question, brought the smile (b) सकृत् &c —सकृत् is an अव्यय meaning एकवारम् once, प्रणय is याञ्चा, i e love. (c) 'देवीम्— This is the form of speech for a कृताभिषेका queen—"देवी कृताभिषेकायाम् इतरासु च भट्टिनी ।" – Darpana "अन्तरान्तरेण युक्ते" इति द्वितीया। (d) अन्तरेण—An अव्यय meaning "with reference to" as in "भवन्तमन्तरेण कीदृशोऽस्या दृष्टिराग."—Act II

2 (a) गृहीतस्य—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग) The ग्रहण is by attendants By उपचार this is attributed

* Adopted by Prof Gajendragadkar

["पर्युत्सुको भवति" (त., न्या.)—"पर्युत्सुकीभवति" (रा. वि, म.)] ॥ 'पर्याकुल' उन्मन 'तिष्ठति'।

NOTES

1 (a) आकर्ण्य—आ सम्यक् कर्णं गृहीत्वा इति आ + कर्ण + णिच् + ल्यप्। कर्णेन गृह्णाति कर्णयति is like अश्वेन गच्छति अश्वयति &c —See Ante. (b) * इष्टजन &c – This उत्कण्ठा is exactly like what one feels under इष्टजनविरह। But दुष्यन्त does not recollect इष्टजनविरह in the present life Hence the explanation is sought in incidents of prior life in the verse following Compare—"बाल्यात्परामिव तत पर यावत् श्रुतसुषेणि लोकः स। उन्मना प्रथमजन्मविचेष्टितान्यव्यभिचारि बभूव राघव॥"—Raghu

2 (a) *चेतसा – All स्मरण is चेतसा। Why then mention चेतसा? Is देहेन स्मृति possible? The poet seems to mean—तस्य चित्त (मन) स्मरति, न तु स स्मरति। (b) जननान्तर &c —सुहृदयस्य भावः इति सुहृदय + अण्. Here when we attach अण् we do not get हृत् preceding Hence the rule "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" does not apply The अण् gives आदिवृद्धि and हृदय changes into हृत् by the rule "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु"। If however we say सुहृदो भावः we have सुहृत् + अण् in which अण् comes after हृत्। This will give उभयपदवृद्धि *resulting in* सौहार्द। The first differs from this in the fact that there हृत् appears after अण् has come in Both सुहृदय and सुहृत् are of the युवादि class and अण् is available in the sense भाव or कर्म by the rule "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्"। The वार्तिककार does not however, recognise the form सौहृद। अन्यत् जनन जननान्तरम्, मयूरव्यंसकादि। तस्य सौहृदानि। तानि। Words of the मयूरव्यंसकादि class *may lead in a* समास—*according to* भोज supported by वर्धमान (see Ante) Hence जननान्तर may be compounded with सौहृद। But the भाष्य uses the compound अनर्थान्तर in which अर्थान्तर does not lead This seems to raise doubts as to whether समास with अन्तर should be treated as falling under मयूरव्यंसकादि।

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

3 Reading —The reading पर्युत्सुकीभवति implies अभूततद्भाव by च्वि। But the person who is सुखित is undoubtedly अपर्युत्सुक। Hence सुखित gives all the meaning of च्वि and something more च्वि is therefore not available—वाक्ये न कर्तव्या उक्तत्वात् अभाव प्रसङ्गश्च। पर्युत्सुको भवति is better N B —The sloka seems to be an echo of "मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम्" —Raghu VII

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)। कञ्चुकी—अहो नु खलु ईदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञ.।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

भोः, कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य। तथापि इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम्। अथवा अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः।

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवह. प्रयाति।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि। (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देवः—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्तम्।
यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्त. शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः। एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिन. काश्यपसन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः। श्रुत्वा देव. प्रमाणम्।

(Then enters the Chamberlain) CHAMBERLAIN—Alas! Am I indeed reduced to such a state? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is un steady when walking Well, it is true, religious matter must not be delayed by his Majesty But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgmentseat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother Or, ceaseless is the task of protecting the world The sun has his steeds yoked but once Night and day, courses the wind. Sesha indeed has the burden of the world placed always on him Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic Well I do my duty (Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time (Approaching) Prosper O Sire, Prosper! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya, bearing Kasyapa's message Having heard Sire will decide

कञ्चुकीति । अन्तःपुरचारी वृद्धो ब्राह्मणः कञ्चुकीति कथ्यते । 'अहो' इति खेदे । 'इदानीमवस्थान्तरं' एव किया दशा 'प्रतिपन्नोऽस्मि' प्राप्तोऽस्मि । सदायत इति खेदे ।

आचार इति । अन्वयः—राज्ञः अवरोधगृहेषु अधिकारेण मया आचार इति या वेत्रयष्टिः गृहीता, सा एव बहुतिथे काले गते प्रस्थानविक्लवगतेः मम अवलम्बनार्था जाता व्याख्या—'राज्ञः' पौरवस्य नृपतेः 'अवरोधगृहेषु' अन्तःपुरमन्दिरेषु 'अधिकारेण' नियुक्तेन मया आचार इति अधिकारचिह्नमिति हेतोः (इति = हेतौ अव्ययम्) "या वेत्रयष्टिः" वेत्रदण्डः 'गृहीता' स्वीकृता, यथाकर्मणि नियुक्ता अमी दण्डं गृह्णीयात इति हेतो र्या दण्डो मया गृहीतः 'सा एव' आचारगृहीता यष्टिः, बहुना पूर्णे 'बहुतिथे' [पूरणे डट्। तिथुगागमश्च] 'काले' गते अतीते सति मम जरसा प्रस्थाने गमने 'विक्लवा, विह्वला गतिः' पादविक्षेपो यस्य तथाविधस्य 'मम अवलम्बनं' धारणं, पतन-निवारणमित्यर्थः, 'अर्थः' प्रयोजनं यस्याः तथाविधा 'जाता' । प्राक् आचारार्था अद्य तु अवलम्बनार्था सञ्जाता । ["अवरोधगृहेषु" (द- क-)—"अवहितेन" (र- वि

(म)॥ "अवलम्बनार्थां (रा-, वि-)—"अवलम्बनार्थम्" (म)—"अवलम्बनाय" (त , न्या-)]॥ भो इति । 'भो' इति लज्जाहीन सम्बोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य राज्ञः ('कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी) अतिपातेन कालक्षेपेण योजयितुमशक्यम् 'अनति पात्य कामम्' इत्यभ्युपगमार्थम् । राज्ञः सम्बद्धं धर्मकार्यं विलम्बं न सहते इति सत्यम् । 'तथापि' अनतिपात्यत्वेऽपि 'इदानीमेव' अचिरमेव 'धर्मासनात्' विचारासनात् 'उत्थित य भर्त्रे' पुन उपरोधकारि' पीडाकर कण्वाश्रम्यागमन निवेदयितु न 'उत्सहे' न शक्नोमि । अथवा पक्षान्तरे 'अयं लोकस्य भुवनस्य 'तन्त्र' धारक, रक्षा इत्यर्थ (तन्त्रं कुटुम्बधारणे इति मुरारिः) स एव 'अधिकार' 'नियोग', स 'अविश्रमो विश्रमो' निर्व्यापारस्थिति यस्मिन् तथाविधो भवति (लोकतन्त्राधिकारस्य भारवत्त्वात् "मे इति शमि घञि वृद्धयभाव) । ["अ श्रम" (रा ,वि-)—"अविश्रम" (म)—"अतो विश्रामो लोकपालानाम्" (त-, न्या-)]॥

भानुरिति । अन्वय—भानु सकृद्युक्ततुरङ्ग एव । गन्धवह रात्रिन्दिव प्रयाति । शेष सदैवाहितभूमिभार । षष्ठांशवृत्तेरपि एष धर्म । व्याख्या—भानु ' दिवाकर सकृत' एकवार युक्ता रथे व्यापारिता 'तुरङ्गा' अश्वा यस्य तादृश 'एव' भवति । सतत रथस्थ एव लोकान् प्रभा भासयति क्षणमपि न विश्राम्यति । गन्धवह ' वायु 'रात्रौ च दिवा च' ('अचतुरविचतुर—'इति निपातः) अविश्रान्त 'प्रयाति' प्रवहति । 'शेष' नागराज सदैव धारणमिव 'आहित' स्थापितो 'भूमि' पृथिव्या 'भारो' यस्मिन् तादृशो भवति । 'षष्ठांश' षष्ठो भाग 'वृत्ति' जीवनोपायो यस्य राज्ञ 'अपि एष' अनन्तरोक्त दिवसपति धर्म एव 'धर्म' । राजापि "सदैवाहितभूमिभार" इत्यर्थ । (अत्र गन्धवहशब्देन वायौ षष्ठांशवृत्तिशब्देन च राज्ञो निर्देश आक्षिप्तिकर. । गन्धवह इति कथञ्चिल्लोकोपकारप्रतीति स्यादा । षष्ठांशवृत्तिरिति तु धान्योपकार स्फुट एव । तत्र लोकतन्त्राधिकारप्रस्तावे अप्रयाकरणिकम् । प्रचितोऽयं श्लोक ?) 'नियोगम्' आश्रमकर्म कण्वशिष्यागमननिवेदनम् इत्यर्थ, 'यावदनुतिष्ठामि' करोम्येव (यावदवधारणे) ।

प्रजा इति । अन्वय—एष देव स्वा प्रजा इव प्रजा तन्त्रयित्वा श्रान्तमना , द्विपेन्द्र दिवा यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्त (सन्) शीत स्थानमिव विविक्त निषेवते । व्याख्या— 'एष देव' इतरार्थे स्वामी 'स्वा प्रजा इव' निजानीव अपत्यानि 'प्रजा' प्रकृतय: 'तन्त्र-

यित्वा' धारयित्वा विवादशमनादिभि: स राजा 'श्रान्तमनाः' क्लान्तचेताः सन् 'द्विपेन्द्रः' गजराजः 'दिवा' दिवसे (सप्तम्यर्थप्रधानमव्ययम्) 'यूथानि' गजसमूहान् 'संचार्य' इतस्ततश्चारयित्वा 'रविणा' सूर्येण 'प्रतप्तः' अतिपीडितः सन् 'शीतं' छायाशीतलं स्थानमिव 'विविक्तं' विजनं देशं 'निषेवते' भजते । ["श्रान्तमनाः" (त-, वि, म-, न्या-) —"प्रशान्तमनाः" (रा-) ॥ "दिवा" (रा वि- म) 'गुहां' (त-, न्या-)]॥

[illegible] । 'जयतु' प्रकर्षं लभताम् (अकर्मकः) । 'एते' इति अङ्गुलिनिर्देशेऽपि [illegible] कालमात्रविशेषे प्रयुक्तः [illegible] । हिमप्रधानो गिरिः 'हिमगिरिः' (शाकपार्थिवादिः) तस्य हिमालयस्य 'उपत्यकायाम्' आसन्नभूमौ ("उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका" इत्यमरः) यत् 'अरण्यं' तद् 'वासिनः' तन्निवासिनः 'काश्यपस्य' कण्वस्य 'संदेशं' वाचिकम् 'आदाय' गृहीत्वा 'सस्त्रीकाः' स्त्रीसहिताः 'संप्राप्ताः' आगताः । 'श्रुत्वा' एतां विज्ञप्तिं [illegible] 'देवः' प्रभुः 'प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णेता भवति । ["हिमगिरेः" (रा, त-, न्या) "हिमवतो गिरेः" (रि-, म-)]॥

NOTES

1 [a] कञ्चुकी—कञ्चुकः कवचम् अस्य अस्ति अस्मिन् वा इति कञ्चुक + इनि अस्त्यर्थे । It seems a कञ्चुकिन् has to wear extremely loose-fitting garments [अतिशय], so much so that in the रत्नावली a dwarf hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments —"अस्य कञ्चुकिनः कञ्चुकं विशति आच्छाद्य आत्मन" । "अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥" Also "ये नित्यं सत्त्वसम्पन्ना कामदोषविवर्जिताः ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥" [b] अहो—Indicates खेद, or a प्रश्न [to himself] and खलु अवधारणे । अवस्था विशेषे अवधारणम् ।

2 [a] आचार—Compare "तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता"—Raghu [b] अधिकृतेन—अधि + कृ + क्त + कर्मणि = अधिकृत employed अधिकारित्वेन नियुक्त । His अधिकार (jurisdiction) being अवरोधगृह । Hence the latter has सप्तमी । Compare "नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते" (Bhatti II) "प्रजा तु सर्वेऽधिकृता न शौर्यम्" (Bhatti XII) &c (c) * अवलम्बनार्थी

* Adopted by Prof Gajendragadkar

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय। नित्यसमास by the Varttika "अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या"। But that does not properly bring out the helplessness It is better to say the only object (अर्थ—प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन)। (d) Reading—* अधिकृतेन is preferable because the आधार is for the अधिकृत only Also the सप्तमी in अवरोधन् हेतु is better explained with अधिकृत। For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above

3 (a) अनतिपात्यम्—अति + पत + णिच यत् कर्मणि = अतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम्। (b) कामम् तदपि—I admit religious duties brook no delay, yet &c

4 अविश्रम —On the reading अविश्राम, see notes on विश्रामम, Act II But it should be noted that the Vrittikara does not recognise वृद्धि in the case of श्रम। He says—"श्रम विश्रामो भूमि, श्रमे समादिकं प्रयोगम् अन्याय्यमेव मन्यन्ते"।

5 (a) तुरङ्ग &c—तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर + गम् + खच् कर्तरि = तुरङ्ग or तुरङ्गम by the Varttika "खच् वा डित्वक्तव्यः"। (b) रात्रिन्दिवम्—A द्वन्द्व is of words in the प्रथमाविभक्ति। Here the वाक्य has सप्तमी। Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन। See Tika, also our notes under नक्तन्दिवम् in Kirata I sl 9, and Pratima

6 Remark—In the Tika I have commented adversely on षष्ठांशवृत्ति। This is on the supposition that the अलङ्कार is दृष्टान्त् प्रमा (see under भृङ्गाग्रदुर्लभम् &c Act I) as stated by Raghava A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation Thus we have first the general statement—"अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकार"। This is established (साधन) by examples—(i) the case of भानु (ii) that of गन्धवह, (iii) that of शेष। Next comes the application of the general proposition to the case of षष्ठांशवृत्ति। Every अधिकार has a वृत्ति attached to it लोकतन्त्राधिकार has षष्ठांश for the वृत्ति। So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्य यस्य लोकतन्त्राधिकारः तस्य तस्य अवि-

* Adopted by Prof Gajendragadkar,

श्रम । (b) तथा—भानो, गन्धवहस्य, शेषस्य । (c) षष्ठांशवृत्तेः लोकतन्त्राधिकार । (d षष्ठांशवृत्तेः अविश्रम । If this is allowed then in the Tika for "अनन्तरोक्त शेषस्य धर्म" read "अविश्रम" and omit "राजापि इत्यर्थ"। The proposition षष्ठांशवृत्तेः अविश्रम of course leads to the conclusion दुष्यन्तस्य अविश्रम which is not stated. As the matter is explained now, the अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास। [See आ परितोषात् &c Act I]

7. [a] निर्विश्य—"प्रतिनिविश्य सेवते—" इति पाठम् । [b] स्वान्तमना — This is mere expressive than the reading स्वान्तमना । [c] दिवा — In the day time * This is necessary for in night feeding, रवि-तप्त become out of place Elephants graze usually at night

8 [a] एते— 'इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ।" Here एतद् expresses कालसामीप्य and thus shows that the visitors have just come. Compare "इदानीमेव—" above [d] प्रमाणम् – Always neuter singular, c f 'वेदाः प्रमाणम्'।

राजा (सविस्मयम्)—किं काश्यपसन्देशहारिणः सस्त्रीकास्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with women ! Bearing Kasyapa's message ?

कञ्चुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes

राजा—तेन हि मद्वचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somarata be informed in

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Srauta rites I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands [Exit]

राजा (उत्थाय)—वेत्रवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

KING—[Rising]—Vetravati, show me the way to the fireroom

राजेति । 'विमर्षेन सह' । सस्त्रीका इति विचार्य । 'काश्यपस्य सन्देशं साधु 'हरन्ति' वहन्ति ये तादृशाः (साधुकारिणि णिनिः)। ["सविस्मयम्" (त, व्या) "सादरम्" (रा· वि· क·) ॥ काश्यपसन्देशं (रा· वि· स·) कण्वसन्देशं (त· व्या·) ॥ "सस्त्रीकास्तपस्विनः" (त व्या·) अस्मदादिभिरपठितमेतत्] ॥

राजेति । 'मेन हि' यतः, सस्त्रीकाः ततः 'मद्वचनात् उपाध्याय' आचार्य 'सोमरातं विज्ञाप्यताम्' आवेद्यताम् । किं विज्ञाप्यताम् इत्याह—'अमून्' [विप्रकृष्टे अदसशब्दप्रयोगः] 'आश्रमवासिनः' सस्त्रीकास्तपस्विनः [स्त्रीसहचरत्वात् आश्रमवासिन इत्युक्तम् अन्यथा तपस्विन इत्येव ब्रूयात्] 'श्रौतेन' श्रुतिसम्मतेन 'विधिना' वेदविधिना 'सत्कृत्य' सम्पूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतीहारद्वारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विज्ञाप्यताम् । 'तपस्विनां दर्शनस्य उचिते' योग्ये 'प्रदेशे' पवित्रे स्थाने "स्थितः" सन् 'प्रतिपालयामि' तान् प्रतीक्षे ।

राजेति । 'वेत्रवती' इति प्रतीहारीनाम । 'अग्निशरणस्य' अग्न्यागारस्य ("अग्न्यागारम् अग्निशरणम्" इत्यमरः) 'मार्गं' वर्त्म 'आदेशय' अग्रतो गत्वा मे दर्शय ।

NOTES

1. काश्यप &c —This is more respectful than "कण्वसन्देश—" ।

2. [a] मद्वचनात्—मद्वचनम् अपेक्ष्य इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । [b] उपाध्याय —उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप+अधि+इङ्+घञ् अपादाने by the rule "इङश्च" which bars अच् । The femine is उपाध्याया, उपाध्यायी, उपाध्यायानी ।

3 अग्निशरण &c —The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—
"दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः" इत्यमरः।

प्रतीहारी—इदो इदो देव [इत इतो देवः]।

WARDER—This way, Sire, this way

राजा—(परिक्रामति। अधिकारखेदं निरूप्य)—सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः। राज्ञान्तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव।
नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ५ ॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object But the achievement of the King's end is mainly for trouble Success removes anxiety merely The effort to guard what is acquired indeed worries A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand

राजेति। 'परिक्रामति' इतस्ततः परितो भ्रमति (मन्ये अपपाठोऽयम्। परिक्रम्य इति अपपा निर्देश साधीयान्। 'राजकृपस्य' पावसा अभिनेतव्यक्रियाया तदा अभिनर्य।) 'अधिकारखेदं' अधिनियोगस्य राजकार्यस्य इत्थं य 'खेद' क्लान्ति तम् अधिकारागतकर्मकरणजं खेद 'निरूप्य' अभिनीय। 'सर्वो जन्तु प्रार्थितम् अर्थं' वस्तु 'अधिगम्य' प्राप्य 'सुखी सम्पद्यते'। 'राज्ञान्तु' किन्तु भूपालानां 'चरितार्थता' इष्टलाभ-राज्यप्राप्तिरिति यावत् 'दुःखम् उत्तर' प्रधान यस्या तथाविधा दुःखबहुला 'एव' अन्य तव सुखं दुःखमेव भूरि इत्यर्थः।

औत्सुक्येति। अन्वय (राज्ञां तु) प्रतिष्ठा औत्सुक्यमात्रम् अवसाययति। लब्ध-

परिपालनवृत्ति क्लिश्नात्येव। राज्यम् आतपत्रमिव स्वहस्तधृतदण्डं श्रमापनयनाय न अति यथा श्रमाय। व्याख्या—'राज्ञां तु (इति पूर्वोक्तं सम्बध्यते) 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, राज्यलाभ इत्यर्थः 'औत्सुक्यमेव' (उत्सुकस्य भावः इत्यादि। निरर्थ समासः) 'अवसाययति' अवस्यति समापयति (षो अन्तकर्मणि दिवादिः। भावम्। णिच्; युक् च) औत्सुक्यावसानमात्रं करोति इत्यर्थः। 'लब्धा' प्राप्ता तथा 'परिपालनवृत्तिः' रक्षणव्यापारः 'क्लिश्नात्येव' भृशं क्लेशं जनयति। यावदयं लाभो न कदा मे राज्यं स्यात् इत्युत्कण्ठा। लब्धमात्रे सा उत्कण्ठा निवर्तते। ततः परं पालनक्लेशः। तदाह—'राज्यं' राजत्वम्, आतपात् त्रायते इति 'आतपत्रमिव' (सुपीति योगविभागात् कः) छत्रमिव 'स्वहस्ते धृतः' पतित 'दण्डः' व्यवहाराधिकारो यस्मिन् स्वयं कृतविचारम् इत्यर्थः। छत्रपक्षे 'स्वहस्तेन धृत दण्डो यस्य तदाविध सत्। श्रमापनयनाय खेदनोदनाय (तादर्थ्ये ४र्थी) 'न अति' न प्रभूतं 'यथा श्रमाय' खेदकरणाय प्रभवति ("अतिशये भृशं तथा अत्यर्थेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ)। सर्वे राज्ञि यदि कश्चित् स्वामारोपितोऽपि तदेव सुखं नाल्पता। अत्र दण्डशब्दो द्व्यर्थः। राजपक्षे दण्डो दमनं दण्डदमनम्। आतपत्रपक्षे—दण्डः प्रकाण्डः ("दण्डो दमने सैन्ये इति हेमः। 'दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान्। व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे' इति मेदिनी) ['अवसाययति' (रा- वि-) "अवसादयति (ऋ-, म आ) ॥ "क्लिश्नात्येव (ऋ, वि-, म- आ-)—"प्रतिदिनम्" (रा-) ॥ "यथाश्रमाय" (ऋ- वि आ-)—"न च श्रमाय" (रा-, म-)] ॥

NOTES

1 चरितार्थता—चरित कृत लब्ध इत्यर्थः अर्थः प्रयोजनं येन स चरितार्थः: one who has attained his object तस्य भावः।

2 [a] औत्सुक्यमात्रम्—This refers to the anxiety caused by the eagerness of expectation before one becomes a king [b] प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava take प्रतिष्ठा = गौरव। [c] अति—Raghava compounds it Others follow him. Thus "अत्यन्त च श्रम तदपनयनाय"—Raghava. [d] दण्ड—Note the double sense. Both राज्य and आतपत्र are स्वहस्त-

दण्ड । With the former, दण्ड = distribution of justice, and with आतपत्र it means the handle * A राजा brings ease when the ministers look to the government (परहस्तधृतदण्ड) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you

(नेपथ्ये) वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire pro per (or—be victorious)

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ ६॥

FIRST—Thou toilest for the world every day, thoughtless of thy own comfort Or, such is thy way indeed Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

स्वसुखेति । स्वसुखनिरभिलाषः प्रतिदिनं लोकहेतोः खिद्यसे । अथवा एवंविधैव ते वृत्तिः । पादपो हि मूर्ध्ना तीव्रमुष्णमनुभवति, छायया संश्रितानां परितापं शमयति ।
व्याख्या—'स्वस्य' आत्मनः 'सुखे' निरभिलाषः निःस्पृहः सन् 'लोकस्य' भुवनस्य 'हेतोः' लोकार्थमित्यर्थः 'खिद्यसे' खेदमनुभवसि (दैवादिकात् कर्तरि लट्)। 'अथवा' पक्षान्तरे 'एवंविधा' ईदृशी 'एव ते वृत्तिः' व्यापारः । 'पादपो हि' वृक्ष किल 'मूर्ध्ना' स्वशिरसा 'तीव्रं' कठोरम् 'उष्णम्' आतपम् ("उष्ण स्यादातपे ग्रीष्मे" इति विश्वः) "अनुभवति" तदनुभवकाले एव 'छायया' कान्त्या 'संश्रितानां' सम्यक् श्रितानाम् आश्रितानामित्यर्थः 'परितापं' परिगतं तापम् अन्यत्र आतपखेदं 'शमयति' नाशयति [घटादित्वात् मित्त्वे ह्रस्वः]। इति राज्ञः अधिकारखेदं प्रति प्रोत्साहनोक्तिः ।

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar

NOTES

1 वैतालिकी—विविधास्ताला विताला various measures of music. विन्यस्याने भिन्दनयो इति विताल+ठक्=वैतालिकी। Here विताल stands for वितालगान (लक्षणा) just as मृदङ्ग stands for मृदङ्गवादन in the compound मार्दङ्गिक। "मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गशब्द प्रत्ययमुत्पादयति। शिल्प मड्डुकझर्झरान्यतरस्याम्"—Vritti Bhanuji has "विविधेन तालेन वर्तते चरति इति ठक्, न प्रयोजनमस्य इति ठञ् वा"। But in the sutra referred to, चरति means "to eat" or "to wander" "चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्तते" —*Vritti In the other alternative the ठक् is a slip for ठञ्।* The word here means bards in general, though Amara restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the morning

2 (a) छिद्यसे—छिद् (दिवादि)+लट् से कर्तरि। Raghava takes it कर्मकर्तरि। This is after Vamana "छिद्यते इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्य, न कर्तरि। पदवैदिकत्वात् सिद्धे"—Kavyalamkara. So the reason for taking it कर्मकर्तरि, is छिद् he believes in not दिवादि। But Madhava has it in the दिवादि list Kalapa Mugdhabodha &c also read it there It is therefore better taken as कर्तरि। (b) लोकहेतो—लोककारणात्—Raghava हैतौ ष्टमो। Compare—शकुन्तलाहेतो Act IV—Ante (c) अथवा—This introduces आक्षेप of the thought preceding It is a pity "thou toilest" Or (अथवा) why pity (आक्षेप), such is your duty or nature The अलङ्कार is defined by दण्डिन् as "प्रतिषेधोक्तिराक्षेप"। (d) अनुभवति &c—Here the वृत्ति of नृपस् is explained by example (दृष्टान्त)। The example ends in establishing resemblance of नृपस् and पादप (उपमापर्यवसान)। Hence as Dandin does not recognise दृष्टान्त as an अलङ्कार, his followers have to class this under उपमा (See प्रतिवस्तूपमा under यदालादुर्लभम् &c)

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥८॥

SECOND—Wielding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः। (परिक्रामति)।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage)

नियमयसीति। अन्वय = आत्तदण्डः विमार्गप्रस्थितान् नियमयसि, विवादं प्रशमयसि, रक्षणाय कल्पसे। प्रजानां ज्ञातयः विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, बन्धुकृत्यं तु त्वयि परिसमाप्तम्। व्याख्या = 'आत्त' गृहीत 'दण्ड' दुष्टदमनव्यापार येन तथाविध सन् ["दण्ड उपमधान न" इति दद्दानिख] 'विपरीतेन मार्गेण' धर्मेण 'प्रस्थितान्' चलितान' विपथगामिनो जनान, 'नियमयसि' नियम्य भूयोऽपि पथि स्थापयसि 'विवादम' कार्यिप्रत्यर्थिनोः परस्परविवादं 'प्रशमयसि' निवारयसि, 'रक्षणाय' रक्षित दाक्षित्य [कल्पते प्रवृत्त नायन्ते हि सुसधाय माववचनात्" इति चतुर्थी। अथ उतपत्तुरनुपन्मानार्थे चमम्यमाने "कृपि सम्पद्यमाने" इति या तुर्नक न युज्यते। यथा—क्रपिरुप चलमयकाले 'नम स्वकिरवाहाव्याल वषङ्योगाच' इति चतुर्थी] 'कल्पसे' समर्थो वा प्रभवसि, प्रजानां जनानां 'ज्ञातय' बान्धवा 'विभवेषु' 'अतनुषु' महत्सु प्रभूतेषु सत्सु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कुत्सित किल वा [नाम कुत्सानायाम्] 'नाम ("प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इत्यमर) 'बन्धुना कृत्य' कर्म 'तु' बान्धवकार्य पुन 'त्वयि' भवति 'परित' सर्वत 'सम्यक् आप्तम्' अधिगतम्। हे भवता स्वयम् दण्ड धारयित्वा शाम्यसि मन्थ किन्तु भूपि तस्य पथम्। अथ, प्रजा विनीयन्ते, क्लेशैः मर्जन्ते, पालिताश्च भवन्ति। किं बहुना सर्वे बान्धवकार्य ता त्वयि एव प्राप्नुवन्ति; तदेवं मा विषीदतु लोकोपकारके चेद बहुमन्यताम् भवान् इति भाव।

राजेति। 'क्लान्तमनस' कार्यपर्यालोचनेन खिद्यमाना मनम् (बहुत्वविवक्षया बहुवचनम्। 'एकत्वे तु' "अविशेषवचना प्रतिषिध" इति प्राप्नोति) 'पुनर्नवीकृता' एतेन उत्साहवाक्येन श्रमरहिता कृता।

1 (a) नियमयसि—We have इस in stead of यामि in connection with क्विप् by the rule "क्तौ इस"। यत्र परिवेदयो देहने च क्विचिन्नितरति पदे—नियम (नियमयुक्त) करोमि इति नियमयसि ("तत्करोति—" इति णिच्)। (b) विमार्ग &c —विपरीतो विरुद्धो वा मार्गः विमार्गः wrong course, प्रस्थितान्— तेन प्रस्थिताः। तान्। प्रशमयसि—See शमयति। The प्र is emphatic It implies thorough—ness (प्रकर्ष) of the शमनक्रिया। (c)* नाम— Implies कुत्सा। How disgusting (कुत्सा) that kinsmen crowd round one in affluence (d) परिसमाप्तम—परि means सम्यक्। You render the services of a friends in every way परि and thoroughly सम्। (e) बन्धुकृत्यम – The services of a friend These are well summarised in the sloka—"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रु-विग्रहे। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥"

2 कारणमत —Here the king speaks of himself The plu ral is inadmissible. The rule "अस्मदो द्वयोश्च" is barred by the Varttika 'सविशेषणानां प्रतिषेधः"। We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural

प्रतीहारी—एसो अहिणवसम्मज्जणससिरीओ सण्णिहिद-होमधेणू अग्गिसरणालिन्दो। आरुहदु देवो [एषः अभिनव-सम्मार्जनसश्रीकः सन्निहितहोमधेनुः अग्निशरणालिन्दः। आरोहतु देवः]।

WARDER—Here is the outer-gate of the fire-house beautiful with recent brushing and having the sacrifice promoting cow close by Let Sire ascend

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठन्)—वेत्रवति, किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः !

किं तावद्व्रतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।

---

* Adopted by prof Gajendragadkar

आहो स्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्
इत्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ८ ॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant)—Vetravati with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities has been defiled by obstructors? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest? Or—is the produce of the creepers stopped by my misconduct? Having thus entered several conjectures, my mind remains perplexed through in-conclusion

प्रतीहारीति। 'अभिनवेन' अचिरकृतेन 'इत्यादिना' ग्रन्थेन आकर्णनव्यापारेण 'अर्थान्तर-शोभन ("अर्थं प्रतिभावा" इति च) 'अपि कृता' भावना 'कर्मणा हेतु यस्य तथा-विध 'अप्रतिहतवत्' अतिशयितस्य 'अभिन्द' वहिरस्य प्रतीहु ("प्रधानप्रस्तावनिन्दा वहिरागमनोऽन्त्ये" इत्यमर)। भावोक्त' बोध्यमर्थं च वक्ष्यत्य निहतु देव'

राजेति। 'परिजनस्य' वेत्रवत्या 'स्क' स्कन्धं अवलम्ब्य तिष्ठन्' न नृपपरिजन आर्यैण सर्वकार्यातमनात् विविच्य तदेव भावेन निश्चनुममसद वेत्रवतीं पृच्छति किमु हिमग्न प्रेषिता भुः' इति (समर्पे लिङ्)

किमिति। अस्य — किं तावत् व्रतिनाम उपोढतपसां तप विघ्नैः दूषितम् उत धर्मारण्यचरेषु प्राणिषु केनचित् असत् चेष्टितम्। आहो स्वित् वीरुधां प्रसव मम अपचरितैः विष्टम्भितः। इति आरूढबहुप्रतर्कं मे मनः अपरिच्छेदाकुलम्। व्याख्या—किं प्रश्ने, तावत्' प्रथमं हि, किमु मे हि अपरिच्छेदात्मकविशेष प्रतर्कमात्रमुपपद्यते। 'व्रत' संकल्प. तत् सञ्जात एषां व्रतिनाम' अतएव उपोढ' धृत 'तप' व्रतसाधनरीतिरूपं येषां 'तप विघ्नैः' धर्मविघातकैः राक्षसादिभिः दूषित' विघ्नितम् उत' अथवा 'धर्मारण्ये' तपोवने 'चरन्ति' (ट प्रत्यय) तेषु 'प्राणिषु' हरिणादिषु (विषये सप्तमी) 'केन चत्' जनेन 'असत्' असाधु 'चेष्टितम्' आचरितम्। 'आहो' विकल्पे। 'स्वित्' प्रश्ने। अथवा किं 'वीरुधां' लतानाम् (विरुद्धे किंपम त "व्यङ्गादीनाम" इति इकारस्य अकार उपस्थितीभिः) 'प्रसव' पुष्पफलादिम 'मम' राज्ञ 'अपचार-अपचरितैः (कर्तृ) विष्टम्भित' निरुद्ध अपि नतु इत्यर्थ ("स्तम्भे" इति षत्वम्)।

इति प्रकारेण आरूढा' अधिगता: 'बहव: प्रत्यर्था' उच्चा येन तदपि च 'मे मन: अपरिच्छेदेन' अनिर्णयेन 'आकुलं' वेदनं जातम्। आगन्तुकाभिनिकाया: प्रत्याख्यानमपि अशक्यमेव प्रतिभाति अत्र।

NOTES

1 स्यात् - The king deliberates and cannot decide. Hence सम्प्रश्ने लिङ्।

2 (a) व्रतिनाम् — व्रत is संकल्प vow - The making up of the mind to do a particular thing—say to perform अश्वमेध or ज्योतिष्टोम व्रत + इनि मत्वर्थे = व्रतिन्। (b) उपोढतपसाम्—उप + वह् + क्त कर्मणि = उपोढम् commenced आरब्धम्। Raghava explains उपोढ as अधिक excessive But compare "उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमय:" (Act VII) where उपोढ = प्राप्त। The तपस् here is not penance in general as Raghava understands, but those particular observances that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view This makes व्रत the principal and तपस् the subordinate and not the reverse as Prof Gajendragadkar has it If the तपस् is defiled (दूषित) the व्रती becomes disqualified for the व्रत। (c) अपचरितैः —अप + चर् + क्त भावे - अपचरितानि failings The king's misdeeds are supposed to affect the produce of the soil &c "राज्ञोऽपचारात् पृथिवी अल्पसस्या भवेत किल"—Raghava अनुक्तं कर्तारं दृष्ट्वा। (d) अपरिच्छेद &c - परि + छिद् + घञ् भावे = परिच्छेद Separation of a part from the whole, hence decision

प्रतीहारी—सुचरिदणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदेत्ति तक्केमि। [सुचरितनन्दिन: ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि]।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good deeds, have come to congratulate Sire.

(तत: प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च)। कञ्चुकी—इत इतो भवन्त:।

(Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest) CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours

प्रतीहारीति। 'सुचरितैर' सत्कार्यैर नन्दन्ति' प्रीयन्ते ये तादृशा ऋषय' भवत सत्कार्यपरम्परया प्रीता सन्त 'देव समाजयितुम्' अभिनन्दितुम् 'आगता इति तर्कयामि' ऊहे।

तत इति। ["प्रविशन्ति" (रा-, वि-, म-)—"प्रविशत" (त-, व्या-)। "गौतमीसहितो" (त, व्या-)—गौतमीसहिता" (रा- वि-, म)। "शकुन्तलां पुरस्कृत्य" (रा-, वि-, म-)—"शकुन्तलामादाय" (त- व्या-)। "काश्यपशिष्यौ" (त-व्या-)—"मुनय" (रा-, वि- म-)]॥

'शकुन्तलां पुरस्कृत्य अग्रे स्थापयित्वा 'गौतमीसहितौ' काश्यपशिष्यौ, एषां चतुर्णां 'पुर' अग्रत 'कञ्चुकी पुरोहितश्च' इति पद 'प्रविशन्ति'। प्रथमं कञ्चुकी, तत पुरोहित ततश्च शकुन्तला, तदनु शिष्यौ पश्चात् गौतमी इत्येव प्रवेशक्रम —'अवगुण्ठनवती मध्ये तपोधनानाम्" इत्यनन्तरोक्तेरवसीयते।

NOTES

1 सुचरित &c —चर + क्त भावे = चरितानि deeds सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds तैः साधु नन्दन्ति इति सुचरित + नन्द् + णिनि साधकारिणि कर्तरि = सुचरितनन्दिन। Those who rejoice at good deeds The सुचरित is the king's This is antithetic to अपचरित—misdeed of the sloka preceding The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds (सुचरित)। (b) समाजयितुम्—समाज चुरादि + णिच् स्वार्थे + तुमुन्।

2 Note the order of entry—कञ्चुकी, पुरोहित, शकुन्तला, शार्ङ्गरव, शारद्वत, गौतमी। See also Tika

शार्ङ्गरव —शारद्वत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ ९ ॥

SARNGARAVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted, that not even the meanest of any of the classes follow an evil course Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames

महाभागेति। अन्वयः—अभिन्नस्थिति वशी नरपतिः महाभागः, वर्णानामवकृष्टो ऽपि कश्चित् अपथं न भजते, कामम्। तथापि जनाकीर्णमिदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा हुतवहपरीतं गृहमिव मन्ये। व्याख्या—'अभिन्ना स्थितिः' मर्यादा येन तथाविधः, स्थिरमर्यादा 'वशी नरपतिः' राजा दुष्यन्तः, महाभागः ... 'वर्णानां' ब्राह्मणादीनां चतुर्णां (...) 'अपकृष्टोऽपि' हीनोऽपि 'कश्चित् जनः अपथं' विपथं ... 'न भजते' ... 'काम' ... 'तथापि' ... 'जनैः' ... 'आकीर्णं' व्याप्तम् 'इदं' ... 'शश्वत्' सर्वदा 'परिचितं' ... 'विविक्तं' निर्जनं ... 'हुतवहेन' अग्निना 'परीतं' व्याप्तं 'गृहमिव' ... 'मन्ये' ... । ['स्थितिरक्षी' (...)—'स्थिति रक्षी' (रा०, वि०)]

NOTES

1 (a) महाभाग —महान् भागः सौभाग्यादिगुणसमुदायो यस्य सः । This in inferred because the king is अभिन्नस्थितिः । स्थिति is the apportionment of dues according to merit The king was supernaturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिन्न) estimating the merits of the men under him (b) कामम्—This indicates admission : काम नरपतिः महाभागः —I admit the king is supernaturally endowed Raghava explains कामम् अतिशयेन महा-

भाग । (c) अपथम्—पथिन् = मार्ग track, course, i e the right course. न पन्था &c see Tika obj of भजते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अङ्गुलिनिर्दिष्ट.) । (e) अत्यन्त—Always Qual परिचित। Not necessarily compounded (f) मनसा—करणे तृतीया। करण of मननक्रिया (मन्ये) । (g) हुतवहपरीतम —Note the propriety of an ascetic calling fire by the name हुतवह in preference to अग्नि, दहन, &c

Remarks —*Sarngarava deems the place a house in flames which has to be forth-with shunned He gives two strong reasons against such a thought—(i) The king is an extraordinary personage wich should create a liking for the place (ii) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction Yet the thought overpowers him, because (i)—His mind is परिचितविविक्त and (i)—The place is जनाकीर्ण।

शारद्वत—स्थाने भवान् पुरप्रवेशादित्थम्भूत: संवृत्त। अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नात. शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम्।
बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ १० ॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed, the pure deem the impure, the awake deem the asleep, one with free motion deems the fettered

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अम्महे किं मे वामेदरं णअणं विप्फुरदि [अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति]।

SAKUNTALA—(Acting the feeling of an omen) — Oh ! Why does my right eye quiver ?

* Adopted by Prof Gajendragadkar

स्थाने इति। 'पुरप्रवेशात्' (हेतौ पञ्चमी) 'भवान् इत्थंभूत' एवंभूतः, शरद्वत इति 'स्थाने' युक्तम् ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः)। ["स्थाने" (रा-, स्वा-, म-)—"जाने" (रा, वि-)]। अहमपि" (रा- वि- म-)—"अहं तु" (स-, स्वा-)।

अभ्यक्तमिति। अन्वयः—अहमपि इह सुखसङ्गिनं जनं स्नातः अभ्यक्तमिव, शुचिः अशुचिमिव, प्रबुद्धः सुप्तमिव, स्वैरगतिः बद्धमिव, अवैमि। व्याख्या—'अहमपि इह' नगरे 'सुखेन सजति' मिलति यस्तं 'सुखसङ्गिनं' [विषयी वाइलशान्तिवान्। अव्ययादि त्वात् वा] (यद्वा—सुखस्य सङ्गः, स अस्ति यस्य तं) जनं 'स्नातः' स्नानेन प्रक्षालितदेहमल अभ्यक्तमिव' तैलमर्दनेन सम्पादितदेहमलमिव, शुचि' अतः शुद्धो जनः 'अशुचिमिव' कलुषात्मानं पापिनमिव, 'प्रबुद्ध' जागरितः जाततत्त्वावबोधः 'सुप्तमिव' 'निद्रितमिव' मोहनिद्रां प्राप्तमिव, 'स्वैरा' स्वाधीना ("स्वादीरेरिणो" इति वृद्धिः) 'गतिः' यस्य तादृशः, स्वच्छन्दचारी अथो 'जनं' 'बद्धमिव' यन्त्रितमिव 'अवैमि' जानामि।* अत्र हि जना अहवो देहेन अशुद्धाः, शुद्धदेहाश्च केचिदन्तरशुद्धाः, अन्या एव कायमनःशुद्धा अपि अप्रबुद्धाः, प्रबुद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स गुणमयं सुखमन्वेति। मम तु क्रमेण देहशुद्धिः, प्रबोधः, वन्धत्यागश्च जातम्। तत्र सहृदयजनाभावात् समापाप्तावस्थानं न रुच्यते। अहमपि स्वल्पामेवेदं मन्ये। 'अहं तु' इति पाठे "तवेदं भयस्थानं मम तु एभिः सह संवाससंक्रान्तकलुषाम्" इत्येव व्याख्येयम्।

शकुन्तलेति। 'निमित्तं' दक्षिणाक्षिस्पन्दनं 'सूचयित्वा' अभिनीय' आकारेङ्गितैः दक्षिणाक्षि स्पन्दते इति दर्शयित्वा 'वामम् इतरत् यस्मात् तत् दक्षिणमित्यर्थः: ["न बहुव्रीहौ" इति सर्वनामत्वप्रतिषेधः, ततपुरुषे सर्वनामता अस्ति, परं तदापि भाष्यमते वामेतरम् इत्येव भवति] "विस्फुरति" स्पन्दते। स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्पन्दनमशुभम्।

NOTES

1. इत्थम्भूत.—इत्थम् अनेन प्रकारेण भूत विपरिणत: thus affected, सुप्सुपेति समासः। Saradvata sympthises with Sarngarva—you are anxious to quit the place so am I (ममापि), but for a sightly different reason.

2 (a) अभ्यक्तम् &c—अभि+अञ्ज्+क्त कर्मणि=अभ्यक्त anointed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil. This refers of देहशुद्धि। (b) शुचि &c —The reference, is to मनःशुद्धि। (c) प्रभुः &c —Refers to तत्त्वज्ञान। (d) बहुमित &c —Refers to वचिन। See Tika

गोतमी—जादे पडिहदं अमङ्गलं। सुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ वितरन्तु [जाते प्रतिहतममङ्गलम्। सुखानि ते भर्त्तुकुलदेवता वितरन्तु]। (परिक्रामति)।

GAUTAMI—My child, the evil is averted. May the deities of your husband's family grant you joy. (Walks round)

पुरोहितः (राजानं निर्दिश्य)—भो भोस्तपस्विनः, असावत्रभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति। पश्यतैनम्।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye ascetics, There, His Highness the protector of the castes and class having even before-hand quitted his seat, is awaiting you. Behold him.

शार्ङ्गरवः—भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं, तथापि वयमत्र मध्यस्थाः। कुतः—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१२॥

SARNGARAVA—O great Brahman, this is certainly praiseworthy, yet in this matter we are indifferent. (You ask) why ?—Trees become bent by the advent of fruits, clouds hang far down by new rain, good men become the reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of the benefactors of others.

गौतमीति। 'अमङ्गलम्' अशुभ, यस्य भर्तृभस्व एतत् ते दक्षिणाक्षिस्पन्दन सूचक

तत्, 'प्रतिहतं' निराकृतं जानीहि। इदञ्च आश्वासवाक्यं दुर्निमित्ते जाते सुहृद्भिरुच्चारणीयम्। न हि वस्तुतस्तदमङ्गलं प्रतिहतम्।

पुरोहित इति। दूरस्थं 'राजानं निर्दिश्य' तमभिलक्ष्य प्रदर्श्य आह 'असौ भवान् वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् 'आश्रमाणां' ब्रह्मचर्यादीनाञ्च चतुर्णां 'रक्षिता' पालयिता महाभागो दुष्यन्तः, तपस्विगौरवात् 'प्रागेव' भवतां प्रवेशात् पूर्वमेव 'मुक्तासनः' आसनं परित्यज्य स्थित एव 'वः प्रतिपालयति' अपेक्षते पुण्यमीदृशस्य दर्शनं तत् 'एनं पश्यत'।

शार्ङ्गरवेति। 'भो महान् ब्राह्मण', तत्सम्बोधनम्। हे द्विजवर राजपुरोहित [किञ्चिदिव सोत्प्रासमेतत्] राज्ञा अनुष्ठितमिदम् 'अभिनन्दनीयं' स्तुत्यं 'काम' सत्यम्। 'तथापि वयम्' अस्मिन् विषये 'वयम्' ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] 'मध्यस्था' उदासीनाः। अयम् अस्माकं नाम कापि न स्तुतिः वा निन्दा। 'कुतः' किं कारणमिति पृच्छसि चेत् शृणु।

भवन्तीति। अन्वय —तरवः फलागमैः नम्रा भवन्ति। घनाः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनो (भवन्ति)। सत्पुरुषाः समृद्धिभिरनुद्धताः (भवन्ति)। परोपकारिणां स्वभाव एव एषः। व्याख्या—'तरवो' वृक्षाः 'फलागमैः' प्रसवोद्गमैः हेतुभिः 'नम्राः' आनताः 'भवन्ति' येन पथिकाः फलानि सुखेन गृहीत्वा तृप्ता भवेयुः। 'घनाः' मेघाः 'नवाम्बुभिः' प्रत्यग्रजलागमैः वर्षारम्भे इत्यर्थः 'दूरं' गगनाग्रात् दूरे भूतलसमीपे 'विलम्बिनो' लम्बमाना भवन्ति येन सर्वप्राणिनो निदाघतप्ताः तृप्ता भवेयुः। 'सत्पुरुषाः' सुजनाः 'समृद्धिभिः' ऐश्वर्योत्कर्षैः 'अनुद्धताः' उद्धतप्रतिद्वन्द्विनः अभिमानशून्या इत्यर्थः [विरोधार्थे नञ्] भवन्ति येन अर्थिनः आनताः प्रार्थितं लब्ध्वा तृप्ता भवेयुः। 'परोपकारिणां' परार्थघटकानां 'स्वभाव एव एषः' यत् तैः सुखेन लभ्या भवन्ति। प्रकृत्या यत् जातं तत्र का स्तुतिर्निन्दा वा इति भावः।

1. प्रतिहतम् &c —The quiver of the right eye portends evil This frightens Sakuntala Gautami comforts her The evil won't come, it is averted (प्रतिहतम्), and, over and above that you may expect good instead (सुखानि वितरन्तु)। वितरन्तु इति आशिषि लोट्।

2 [a] वर्णाश्रमाणाम्—शेषे षष्ठी। [b] रक्षिता—धातु रक्षति इति रक्ष

+ इन् साधुकारिणि कर्तरि। Hence ब्राह्मणानाम् cannot have कृयोगे कर्मणि षष्ठी because "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" prohibits षष्ठी with इन्।

3 [a] *महाब्राह्मण—महान् ब्राह्मण —a great Brhman—it is slightly taunting hare You have not much of a Brahman in you! You see things in one light, we in another We are indifferent [मध्यस्थ] to this humility of the king, though you take it as a great merit, cf "प्रसीदतु महाब्राह्मण"—in Swapna [b]मध्यस्था —मध्ये वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये तिष्ठतीति मध्य + स्था + क कर्तरि Lit, an arbitrator, hence उदासीन indifferent यत् न स्तुत्यं न वा निन्द्यम् ।

4 (a) फलागमैः, नवाम्बुभिः, समृद्धिभिः —हेतौ तृतीया। (b) दूर &c. —दूरं साधु विलम्बन्ते इति दूर + वि + लम्ब + णिनि साधुकारिणि कर्तरि = दूरविलम्बिन hanging low down i e near the horizon

5 (a) अनुद्धता —उद्धतं गता इति उद् + हन् गतौ + क्त कर्तरि = उद्धता puffed up न उद्धता not puffed up i e they come low (b) एष —This i e accessibility (c) परोपकारिणाम् —परेषामुपकारः परोपकारः। स अस्ति एषामिति परोपकार + इन = परोपकारिण। Or परेषामवश्यम् उपकुर्वन्ति इति पर + उप + कृ + णिनि आवश्यके = परोपकारिण those who are destined to come to the use of others

6 Remark —The verse is a piece of condensed reasoning Thus—(Sarnagarva)—दुष्यन्त is अनुद्धत। [Purohita] Why so? [S] Because दुष्यन्त is a सत्पुरुष, and अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः। [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit [P] That is bold statement What proofs? [S] Look at the tree—भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः। They are forced to this by nature [P] But sastras say trees have life This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः। There can be no question of choice here. No, they are powerless It is nature (स्वभाव) that rules them स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्। These

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated The figure is, therefore अर्थान्तरन्यास। Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense So we have क्रियादीपक also "जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकवर्तिना। सर्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकम्—" Dandin

प्रतीहारी—देव पसण्णमुहवण्णा दीसन्ति। जाणामि विस्सद्धकज्जाओ इसीओ [देव. प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते। जानामि विस्रब्धकार्या ऋषयः]।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथात्रभवती—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम्॥ १२॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed, like a fresh bud among brown leaves?

प्रतीहारीति। 'प्रसन्ना' प्रीता 'मुखवर्णा' मुखाकारा 'दृश्यन्ते'। 'विस्रब्ध' विश्वासयुक्तं 'कार्यं' येषां तथाविधाः। यस्माथील सुप्रसन्नदिव समाश्रयितुमागता ऋषय इति सूचनं तदेव।

केति। अन्वय—अत्र तपोधनानां मध्ये, पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयमिव, अवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अत्रभवती इयं का। व्याख्या—'अथ' इदानीं। शकुन्तलां दृष्ट्वा अथ ["अथाथो संशये स्याताम्" इति मेदिनी] 'तपोधनानां' तापसानां 'मध्ये' अयतः पुरोहितं पश्चात् शार्ङ्गरवशारद्वतौ तन्मध्ये इत्यर्थः 'पाण्डूनां पत्राणां' शीर्णपर्णानां 'मध्ये' 'किसलयमिव' नवपल्लवमिव 'अवगुण्ठनवती' शिरोवस्त्रावरणवती अतएव 'नातिपरिस्फुटम्' अनतिप्रकटम् [नञर्थेन नशब्देन "सहसुपा" इति समासः] 'शरीरलावण्यं' देहशोभा यस्याः तथाविधा 'अत्रभवती' मान्या 'इयं' दृश्यमाना 'का' इति संशयः। ["केयम्" (त०, भा०)—"का स्वित्" (रा० वि०, अ०)]।

NOTES

1 (a) प्रसन्नमुखवर्णा —वर्ण = रूप appearance, "वर्णं स्यात् प्रभेदयो" इति शाश्वत । मुखाना वर्णा expressions of their faces प्रसन्ना मुखवर्णा pleased expression &c कर्मधा— । Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face Or प्रसन्नाना मुखवर्णा expressions of face as are seen in pleassed persons (b) विस्रब्धकार्याः —वि + स्रम्भ + क्त कर्तरि = विस्रब्ध assuring विश्वासकरम् i e अनुद्वेगकरम् । तादृश कार्यं य येषाम whose business is not of a disturbing character They do not come to report anything unpleasant Both विस्रब्ध and विश्रब्ध are correct

2 कैयम्—The verse has to be construed with धयाववती preceding The reading का स्वित thus introduces a difficulty स्वित implies 'deliberation' or 'question' "स्वित प्रश्नवितर्कयो " इति हैम । But प्रश्न is already expressed by का and वितर्क by यद । One of the three यद, का, स्वित becomes redundant Again यवमवती seems to require इयम् for specification (निर्देश). I think का स्वित must make room for कैयम् ।

प्रतीहारी—देव, कुतूहलगव्भो पहिदो ण मे तक्को पसरदि । ण दंसणीआ उण से आकिदी लक्खीअदि [देव कुतूहलगर्भ प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance But her person indeed appears worth looking at

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

KING—Well, another's wife is not to be scrutinised

शकुन्तला (हस्तमुरसि कृत्वा आत्मगतम्)—हिअअ किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्स भावं ओधारिअ धीरं दाव होहि

[हृदय किमेवं वेपसे। आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव]।

SAKUNTALA—(Lying her hand on her chest, aside)—O Heart, why does thou throb so? Be calm considering the affection of my husband.

प्रतीहारीति। 'कुतूहलम्' कौतुकं 'गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तदादिव ["कुतूहलगर्भिते" इति पूर्वनिपातस्य प्राप्ते मङ्कादेराकृतिगणत्वात् परनिपात] 'मे तर्कः वक्ष्यमाणः 'प्रहित प्रेरित' वितर्कसि निरूपयसि चिन्तयसि 'न प्रसरति' नोपसर्पति। किमेतदुत्समर्थाहम् 'कस्मा आकृतिः पुनः' आकृतिस्तु 'दर्शनीया ननु' सुदर्शना एव 'लक्ष्यते'। ["प्रहित", (वि-)—"प्रतिहत" (स- व्या-)—"प्रतिहित" (न)—"उपहित" (रा-)। "ननु दर्शनीया" (रा-, म-)—"दर्शनीया" (स- वि-, व्या)]।

राजेति। 'परकलत्र परस्त्री ["कलत्रं श्रोणिभार्ययो" इत्यमरः] 'अनिर्वर्णनीय' निर्वर्ण्य निपुणदर्शनं न अर्हति। ["अनिर्वर्णनीयम्" (रा-, वि- म-)—"अनिर्वर्ण्यम्" (स- व्या-)]।

शकुन्तलेति। उरसि हस्तं वक्षसि निधाय [सर्वत्रतादर्थानुवादः कर्तव्य अस्ति]। 'वेपसे कम्पसे। 'भाव' प्रीतिम् 'अवधार्य निश्चित्य 'धीरं तावत् भव'। तादृशी प्रीतिर्न विकम्पते, तन्न ते चिन्ता।

NOTES

1 (a) प्रहित—The readings प्रतिहत प्रतिहित, उपहित do not give good sense (b) ननु—Implies अवधारण। (c) पुन—Implies भेद। I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) this much I can say with certainty (ननु) that she has a fair presence

2. भवतु—An अव्यय। Implies disapporal (निषेध)। "भवतु इति निषेधानुज्ञाङ्गीकारयो । भवतु इत्यव्ययम्"—Ganakara.

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः। कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशस्तं देवः श्रोतुमर्हति।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it

राजा—अवहितोऽस्मि।

KING—I am attending

ऋषयः (हस्तमुद्यम्य)—विजयस्व राजन्।

SAGES [Raising their hands]—Do you prosper, O King

राजा—सर्वानभिवादये।

KING—I salute you all

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व।

SAGES—Be provided with the wished-for

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ?

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति॥१३॥

SAGE—You protecting, whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how will darkness appear ?

पुरोहित इति। 'एते' उपस्थिता इमे 'विधिवदर्चितास्तपस्विनः'। 'उपाध्यायस्य' आचार्यस्य कण्वस्य 'सन्देशं' विज्ञप्तिं 'किञ्चित्' अस्ति।

ऋषय इति। 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वर्द्धस्व। [पराभवोऽत्र जयति प्रकर्षभावेऽपि वर्तते। "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्]।

इष्टेनेति। 'इष्टेन' प्रार्थितेन सह [इति सहार्थे तृतीया] 'युज्यस्व' युक्तो भव [दैवादिकात् कर्त्तरि लोट्]।

राजेति। 'निर्विघ्नानि' निर्गता विघ्ना येभ्यः तथाविधानि 'तपांसि' येषां तथाविधाः किं 'मुनयः'। 'अपि' प्रश्ने। प्रधानत्वात् धर्मविघ्ने एव प्रश्नः।

कुत इति। अन्वयः—त्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नः कुतः। घर्मांशौ तपति

तम कथमाविर्भविष्यति। व्याख्या—'त्वयि' भवति पौरवे 'रक्षितरि' साधु रक्षाकर्म कुर्वति सति [साधुकारिणि त्वम्] 'सतां' साधुनां 'धर्मक्रियासु' धर्मानुष्ठानेषु 'विघ्नः' अन्तरायः कुतः' कस्मात् स्यात्। यथा—'घर्मांशौ' तीव्रतापे रवौ (तीव्रत्वात् तमोरूपस्य तमसोर्भयम्) 'तपति' तापेन पीडयति सति [पीडितत्वात् रवौ प्रकाशनम्] 'तमः' ध्वान्तरूप एव 'कथं' केन प्रकारेण 'आविर्भविष्यति' प्रकाशं गमिष्यति। न कथमपि इत्यर्थः।

NOTES

1 [a] *सताम्—Construe with धर्मक्रिया, not with रक्षितरि, because that would imply the existence of असत् also But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रक्षित,all धर्मक्रिया was free from molestations Not that विघ्न was removed but none appeared even (कुतो विघ्न ?)। The दृष्टान्त makes this clear [b] तपति–He does not say घर्मांशौ स्थिते but तपति। By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was But when he is तपति darkness does not appear at all (कथमाविर्भविष्यति)? The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दण्डिन् calls it प्रतिवस्तूपमा।

राजा—अर्थवान् खलु मे राजशब्दः। अथ भगवान् लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः?

KING—Verily my title Rajan has now become significant Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world?

शार्ङ्गरवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः। स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह।

SARANGARAVA—The possesors of spiritual power have health at their command. He, with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What does his reverence command ?

राजेति । 'राजशब्द' राजा इति कथा । 'अर्थवान्' अन्वर्थ एव । राजते शोभते सुष्ठु राजकर्मकरणात् इति राजा । अहञ्च तथा । अथवा । "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" इति रञ्जितेषु तापसेषु यथार्थमेवाहं राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' भुवि स्थित्वा लोकानुग्रहकरणाय प्रवृत्तौ कल्याणवान् ["अप्यत्र कुशलं प्रष्टव्यम्" इति कुशलप्रश्न]। 'अथ' प्रश्ने ।

शार्ङ्गरव इति । 'सिद्धिमता' अणिमादिसिद्धिसमन्विता योगीश्वरा 'स्वाधीन' स्वायत्त 'कुशल' क्षेमं तथाविधा भवन्ति । तस्मै कुशलो किमु वक्तव्यम् । 'अनामयस्य' शरीरस्य प्रश्नपूर्वक' प्रथममनामयप्रश्न कृत्वा ['भवतश्चानामयम्" इति अनामयप्रश्न]

NOTES

1 [a] अर्थवान् &c —From your description I find, I am doing my work well, hence rightly am I called "राजन्"। [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रह कर्तुम् इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति चतुर्थी। This is in courtesy Good souls all exist for परानुग्रह। Elsewhere the poet says—"तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणा", "वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना", 'विदित वो यथास्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तय", &c

2 आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands Note the humility of the king. He expects आज्ञा।

शार्ङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमर्हतां प्रायसरः स्मृतोऽसि नः
शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

SARNGARAVA—Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why ? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after along time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यन्मिथ इति । 'मिथः' अन्योऽन्यं 'समयात्' परस्पराचारात् ("समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः] गान्धर्वेण विवाहेन इत्यर्थः ["गान्धर्वः समयान्मिथः" इति याज्ञवल्क्यः] 'भवान् मदीयां दुहितरम् उपायंस्त' उदवोढ ["उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् युवयोः तत्' मिथः समयकरणं प्रीतिमता मया अनुज्ञातम् ।

त्वमिति । अन्वयः—त्वं नः अर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि । शकुन्तला च मूर्तिमती सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुणं वधूवरं समानयन् चिरस्य वाच्यं न गतः । व्याख्या—'त्वं नः' ("क्तस्य च वर्तमाने" इत्यनुक्ते कर्तरि षष्ठी) 'अर्हतां पूज्यानां पात्राणाम् (प्रशंसायां शतृ) 'प्राग्रसरः' अग्रेसरः पुरोगामी 'स्मृतोऽसि' वयं त्वां सत्पात्राणामग्रणीं मन्यामहे । शकुन्तला च मूर्तिमती' शरीरिणी 'सत्क्रिया' सत्कारः, अर्चना न कृता । 'प्रजापतिः' ब्रह्मा, तुल्या गुणा यस्य तादृशं वधूश्च वरश्च 'वधूवरं' दम्पती ["सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीति वक्तव्यम्" इत्येकत्वम् । यद्वा—भाव्यमान समाहारमाश्रित्य एकत्वम्] समानयन्' समाहरन् एकत्र कुर्वन् 'चिरस्य' बहोः कालात् ("चिराय चिररात्राय चिरस्येति चिरार्थकाः" इत्यव्ययवर्गे अमरः) वाच्यं 'निन्दां' न गतः' न प्राप्तः उत्कृष्टया अपकृष्टः पुमान्, उत्तमेन च अधमा स्त्री मिलति इत्येवं निन्दा विधेर्जाता । अधुना तु युवां मेलयित्वा विधिरनिन्द्य इति भावः । तदिति । यतोऽहमनुमन्ये 'तत्' तस्मात् सत्त्वे' प्राणिनि गर्भस्थमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गर्भिणीति यावत् ["प्राप्तापन्ने च द्वितीयया", इति समासः । बहुव्रीहिर्वा] इयं 'सह' एकत्र 'धर्मचरणाय' [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'प्रतिगृह्यताम्' इति स भगवान् आह । दुर्लभैव यत् अर्हते सत्क्रिया । तत् अर्हन् भवान् सत्क्रियां शकुन्तलां गृह्णातु ।

NOTES

1 (a) अर्हताम्—अर्ह + शतृ प्रशंसायाम् = अर्हत्, the deserving तेषाम्

निर्द्धारे षष्ठी। (b) अग्रसर—अग्रे पुरः सरति गच्छति इति अग्र+सृ+ट कर्त्तरि बाहुलकात् = अग्रसर leader प्रकर्षेण अग्रसर the very first प्रादितत्. [c] अर्हत—अर्ह is पूजार्थ। Hence अर्ह+शतृ कर्त्तरि वर्त्तमाने = अर्हत। (d) ॥—कर्त्तरि षष्ठी। See tika (e) सत्क्रिया—सत्+कृ+श भावे honour आदरकरणम्। सत् is a गति in this sense by the rule "आदरानादरयोः सदसती"। 'Honour' (सत्क्रिया) is done to the deserving (अर्हत्)। You are the best of the deserving and शकुन्तला is 'Honour' presonified Hence, I approve of your union * (f) प्रजापति—All credit (वाच्य न मत) is due to प्रजापति। Because, though प्रजापति presides over all matches, he employs relatives of the parties as instruments In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union

2. सहधर्मचरणाय—धर्मस्य चरणम्। सह धर्मचरणम्, सुप् सुपा। "सुम्नोश्री धर्ममाचर तु" इति वचनात्। तादर्थ्ये चतुर्थी।

गोतमी—अज्ज किं वि वत्तुकामम्हि। ण मे वअणावसरो त्थि। कहं त्ति [आर्य्य, किमपि वक्तुकामास्मि। न मे वचनावसरोऽस्ति। कथमिति] ?

GAUTAMI—Honoured Sir I wish to say something. There is no scope for my say (Do you ask) How ?

णावेक्खिदो गुरुअणो इमाए ण तुए वि पुच्छिदो बन्धु।
एक्कक्कस्स च चरिए भणादु किं एक्क एक्कस्सिं॥
[नापेक्षितो गुरुजनोऽनया त्वयापि पृष्टो बन्धुः।
१ एकैकस्य च चरिते भणतु किमेकः एकस्मिन्॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were her kinsmen consulted In a matter done singly by each what should another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं णु क्खु अज्जउत्तो भणादि [किं नु खलु आर्यपुत्रो भणति]।

*From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof Gajendragadkar.

SAKUNTALA—(Aside)—What indeed would my lord reply?

राजा—किमिदमुपन्यस्तम्।

KING—What is this presented?

गौतमीति। 'किमपि' यत् किञ्चित् 'वक्तुकामा' भाषणाभिलाषिणी 'इव'। मे वचनस्य अवसरः प्रसङ्गो 'नास्ति'। अहमत्र तृतीय एव, तत् को वचनस्यावकाशः। 'कथम्' असङ्गतम् 'इति' चेत् शृणु।

नेति। अन्वयः—अनया गुरुजनो नापेक्षितः, त्वया अपि बन्धुर्न पृष्टः। एकैकस्य च चरिते एकः एकस्मिन् किं भणतु। व्याख्या—'अनया' शकुन्तलया 'गुरुजनः' कण्वप्रमुखः न 'अपेक्षितः' गुरुजनापेक्षा न कृता; स्वयमेव कर्तव्यं निर्णीतम्। 'त्वया अपि बन्धुः' वधूबान्धवजनः 'न पृष्टः' शकुन्तलार्थं न याचितः। इत्थम् इतरनिरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि, तादृशे कर्मणि अधिकृतः 'एकः' अन्य मादृशस्तृतीयो जनः ["एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः] 'एकस्मिन्' अनयोर्द्वयोर-न्यतरस्मिन् किं भणतु' किं कथयतु। न किमपि। "अस्मिन् मे मन विषये तत् योजयतु भवानेव नाम" इति न शकुन्तला गुरुजनं नापि त्वया अस्या बन्धुजनो याचितः। अपि तु द्वावपि भवन्तौ तृतीयजनानपेक्ष्य कर्म कृतवन्तौ। तदधुना तृतीयस्य कथाया नास्त्यवकाशः। [मूलम् (गौ०, भा०)—' "ण खलु पुच्छिअ परस्परस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकैकम्" (रा०)—"एकैकमेव चरिते भणतु किं एकस्य" (म)— " त्वया पृष्टो बन्धुः, एकैकमेव चरिते भणामि किमेकमेकस्मै" (कि०)]।

शकुन्तलेति। उपन्यस्तं समीपे निक्षिप्तम् उपस्थापितम् आदेन नत्यकृति सर्वमिदं दुरवबोधं मन्यते।

NOTES

1. वक्तुकामा—See वक्तुकाम, Ante

2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies वीप्सा। The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule "एकं बहुव्रीहिवत्"। The word is सर्वनाम because the prohibition "न बहुव्रीहौ" applies to बहुव्रीहि only

* *Adopted by Prof Gajendragadkar*

and not also to those that are बहुव्रीहिवत। "एकैकशो। न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधो न भवति"—Vritti (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भवामि in Raghava, in monier-Williams &c it is क्रियाविशेषण, qualifying चम्क which is hardly defensible

3 किमिदम् &c —This is not repudiation of marriage It merely implies that something, unpleasant to the king has happened

शकुन्तला (आत्मगतम्)—पावओ क्खु वअणोवण्णासो [पावकः खलु वचनोपन्यासः]।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम। भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते।
अतःसमीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

१ शकुन्तलेति। 'वचनस्य' किमिदमुपन्यस्तमिति वाक्यस्य 'उपन्यासः' उपस्थानम् उपस्थितमेतद्वाक्यमित्यर्थ 'पावकः खलु' अग्निरिव मां दहत्येव।

शार्ङ्गरव इति। 'इदम्' एव विस्मयप्रकाशं 'कथं नाम' इति क्रोधोपगमे कुत्सने वा ["नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इत्यमरः]। भवन्त एव, भवादृशा जना एव, न मादृशाः 'सुतराम्' अतिशयेन 'लोकवृत्तान्ते' जनचरिते 'निष्णाताः' कुशलाः। कश्चित् विषये लोकः किं वदति, भवन्त एव जानन्ति। तथापि अजानता इव कथमुच्यते किमिदमुपन्यस्तमिति।

सतीमिति । अन्वय —ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं सतीमपि जनः अन्यथा विशङ्कते । अतः स्वबन्धुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः समीपे इष्यते । व्याख्या —'ज्ञातीनां' बान्धवानां 'कुलं' सदनम् ["कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः] 'एकः' केवलः 'संश्रयः' आश्रयस्थानं यस्याः तथाविधां 'भर्तृमतीं' सधवाम् ["विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ" इति वामनः] 'सतीमपि' साध्वीमपि 'जनः' लोकः 'अन्यथा' अन्यप्रकारेण असतीत्वेन 'विशङ्कते' सम्भावयति, असतीमिति मन्यते । अत लोकापवादभयात् हेतोः लोकापवादभयात् 'स्वबन्धुभिः' स्त्रियाः ज्ञातिभिः 'प्रमदा' तरुणी स्त्री 'प्रिया' भर्तुरभिमता वा 'अप्रिया' अनभिमता 'वा परिणेतुः' वोढुः 'समीपे इष्यते' प्रार्थ्यते । शकुन्तला तव प्रिया वा अप्रिया वा, तवैव समीपे तिष्ठतु । अन्यथा लोकापवाद स्यात् । तमपि एतज्ज्ञापयामि । तदपि किमात्थ "किमिदमुपन्यस्तमिति" । ["प्रियाप्रिया वा" (रा. म., अ)—"तदप्रियापि" (वि. म.)] ॥

NOTES

1. वचनोपन्यास —उपन्यस्त वचनमित्यर्थः । आभाषणमेव दाहकम् । दाहको वचनोपन्यास —The utterance of words is fire i.e. words uttered burn me like fire.

2. लोकवृत्तान्त &c —नि + श्रा + क्त कर्तरि = निश्रात or निष्णात । The former implies कौशल and takes ष by the rule "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" । The latter means ज्ञातविवेक and has the dental स । लोकानां वृत्तान्ते । सम्यक् निष्णात ।

3 (a) ज्ञाति &c —ज्ञा + क्तिन् कर्तरि = ज्ञाति kinsmen (masculine). (b) प्रिया वा —The reading तदप्रियापि has as superfluous. अप्रियापि implies परित्येतु न पश्यामि । प्रियाप्रिया वा occurs in the Sahitya-darpana also (c) Sarngarava takes it that the king does not like that his wife Sakuntala should be near him just now

राजा—किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

KING—On the other hand has this lady been married by me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—हिअअ सम्पदं दे आसङ्का [हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्का]।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty, through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु।

SARNGARAVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power

राज्ञेति। 'च' पक्षान्तरे ["च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति विश्वाख्यमेव]। पूर्व परिणीता 'परिणीतपूर्वा' ['भूतपूर्वे चरट्' इति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'किम्' ?

शकुन्तलेति। मे आशङ्का' किं वा स्यात् इति सन्देहः 'साम्प्रतं' युक्ता ["युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः]।

शार्ङ्गरव इति। अन्वयः—कृतकार्यद्वेषात् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञः उचिता किम्। व्याख्या—'कृतं' प्रथममनुष्ठितं यत् 'कार्यं' तस्मात् द्वेषात् अरुचिवशात् 'धर्मं प्रति' कर्त्तव्यं प्रति विमुखता' अरुचिः 'राज्ञः' सम्यक् लोकाधिपस्य तवेत्यर्थः उचिता किम्'। यद्भवान् गूढमूढवान् इमां तत्र नास्ति सन्देहः। अधुना च भवानस्यां विरक्तः तथापि अस्याः ग्रहणं ते धर्मः। यदि राजा सन् इमां त्यक्त्वा स्वयमधर्मं चरसि धर्मविप्लवः स्यात्। [मूलम् (त ति ज्ञ- म)—"किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा" (र.-)]।

राजेति। 'असती' असाध्वी असद्भूता वा 'कल्पना,' कार्ये कृते, द्वेषः, विमुखता च इत्येवंरूपा, तस्याः 'प्रसङ्ग' प्रस्तावः कुतः। केन प्रसङ्गेन भवता एतदनुमानम्।

शार्ङ्गरव इति । अन्वय.—ऐश्वर्यमत्तेषु प्रायेण अमी विकारा मूर्च्छन्ति । व्याख्या —ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन 'मत्तेषु' सदसद्विवेकविहीनेषु 'प्रायेण अमी विकारा' चेतोविकृतय., अनार्यकार्येष्वपि आर्यचरिताभिमानरूपा 'मूर्च्छन्ति' प्रसरन्ति ["मत्तेषु," (रा, वि-, म-)—"मत्तानाम्" (त-, व्या-)] ॥

NOTES

1 असत्कल्पना &c —The unfair assumption is that Sarngarava supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakuntala (कृतकार्य), (ii) that he now dislikes (द्वेष) her, [iii] and is therefore unwilling [विमुख] to recognise her With the reading असत्कल्पनाप्रश्न explain असत्कल्पनात्मक प्रश्न a question [i e किं कृतकार्यः &c] based upon wrong assumptions

2 अमी विकारा —Referes to perversities [विकार]—'feigning surprise when reminded" and such like In the present instance we have a secret marriage its repudiation, feigning surprise when told of it, and so forth In a word विकार here is living a wicked life and yet professing piety

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

KING—I am seriously insulted

गौतमी (शकुन्तलां प्रति)—जादे मुहुत्तअं मा लज्ज अवणइस्सं दाव दे ओउण्ठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि [जाते मुहूर्तकं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ता अभिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment, discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will then recognise you (Does the same)

राजा (शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)—

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम् ॥ १९ ॥
(विचारयन् स्थितः)।

KING (Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating)

राजेति। 'निर्वर्ण्य' सुतराम् 'अधिचित्य' अनुचिन्त्य ["अधिचित्ती निर्णिक्तमन-सितौ" इति हेम] ॥

गौतमीति। 'अवगुण्ठनं' वस्त्रावरणम्। 'अभिज्ञास्यति' ज्ञास्यति। ['तथा' सत्यं अपनीतावगुण्ठनामित्यर्थः 'करोति'] ["अवगुण्ठना ध्रुति" (त-, न्या)—राघवादय एतन्न पठन्ति] ॥

राजेति। 'निर्वर्ण्य' निपुणं दृष्ट्वा।

इदमिति। अन्वयः—प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वा इति अव्यवस्यन् [अहम्] एवम् उपनतम् इदम् अक्लिष्टकान्ति रूपं विभाते भ्रमरः अन्तस्तुषारं कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि मोक्तुं शक्नोमि। व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं 'परिगृहीतं' पत्नीत्वेन स्वीकृतं ["पत्नी परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः] 'स्यात् न वा' स्यात् 'इति' एतत् 'अव्यवस्यन्' अन्यतरपक्षत्वेन निश्चयम् अकुर्वाणः अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अतर्कितोपस्थितत्वेनेत्यर्थः [सुर्ष्ठिन इति भावः] 'उपनतम्' उपस्थितम् 'इदम् अक्लिष्टकान्ति' अम्लानसौन्दर्यं 'रूपं' सौन्दर्यं 'विभाते' प्रभाते अनुदिते भास्करे 'भ्रमरः' 'अन्तस्तुषारं' मौक्तिकगर्भं 'कुन्दमिव' शिशिरे विकासि पुष्पभेदमिव, 'सपदि खलु' तत्क्षणमेव प्राप्तिमात्रमित्यर्थः, 'न भोक्तुं' स्वीकर्तुम् [राजपक्षे धर्मभयात् प्राक्परिग्रहनिश्चयाभावात्—भ्रमरपक्षे अन्तस्तुषारसद्भावात्] 'नापि मोक्तुं' [उभयत्र अक्लिष्टकान्तित्वेन लोभात्] 'शक्नोमि' पारयामि। ["वैलक्ष्यवस्थन्" (म)—"वैलक्ष्यवस्थन्" (त-, न्या-) – "वेति अव्यवस्यन्" (रा-, वि)। "विभाते" (रा-, वि-म-)—"निशान्ते" (त-, न्या-) ॥ "न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम्" (त, न्या)—"न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्" (रा-, वि)—"न खलु च" इत्यादि (म)] ॥

NOTES

1. विशेषेण—वि+शिष+घञ् कर्मणि=विशेष that which is singled out, special तेन। Specially, i.e. severely. Qual परिक्षिपतः। तृतीया करणे। "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं करणत्वम्"।

2. एवम्—Thus in this state, i e With child. This is necessary for the comparison with अन्तस्तुषारम्। Raghava explains एवमुपगतम् अयत्नप्राप्तम्। *But that the king is thinking of the child in the womb* is clear from his reply "कथमिमाम् अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रतिपत्स्ये।"—(See next page) She has come thus [एवम् i e सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वा।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting While I do not remember the marriage, the sage testifies to it.

If wedded by me (परिणीताम्) I must own her, it is my duty to do so In this case "नापि शक्नोमि मोक्तुम्"।

If not wedded by me (न परिणीताम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a क्षेत्रिन् (See next page) In this case "न खलु परिभोक्तुं शक्नोमि"।

Hence I am in a fix, there is danger in both accepting and rejecting her All this because उपनतमेवम्। If she were not उपनतमेवम् no difficulty would arise, because I could then treat *the story of her marriage with one as originating in some* misapprehension on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me

Later in the Act, king himself discribes his predicament thus—

"मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये।
दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः॥"

[King to Purohita] (b) अध्यवस्यन्—अधि+अव+सो+शतृ=अध्यवस्यन्, making up the mind i. e. deciding, न अध्यवस्यन्।

3 (a) विभाते—In the morning that is the only time

when अन्तस्तुषारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लिष्टकान्ति by the sun अन्तस्तुषारम्—अन्तः मध्ये तुषारो यस्य तत् having dew inside वत—। Or अन्तर्गत तुषारो यस्य तत्। कुन्द referring to the flower (प्रसव) is neuter (c) भोक्तुम्—Cannot enjoy beacause there is dew in the कुन्द and foetus in the वधू। (d) मोक्तुम् – cannot abandon because of the क्लिष्टकान्तित्व।

4 Remark – (a) With the reading व्यवस्यन् explain इति व्यवस्यन् विचारयन्—Thus deliberating (b) "न खलु परिभोक्तुं, नव शक्नोमि हातुम्" has न खलु एव which are not easily explained

प्रतीहारी—(स्वगतम्)—अहो धम्मावेक्खिदा भट्टिणो। ईदिसं णाम सुहोवणदं रूवं देक्खिअ को अण्णो विआरेदि [अहो धर्मावेक्षिता भर्तुः। ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यो विचारयति]।

WARDER (Aside)—Oh! our lord's regard for virtue! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived.

शार्ङ्गरव —भो राजन्, किमिति जोषमास्यते।

SARNGARAVA—O king why are you keeping silent thus?

राजा—भोस्तपोधनाः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि। तत् कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये।

KING—O sages, even though searching my memory, I do not recollect the wedding of this lady How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child?

प्रतीहारीति। 'अहो' आश्चर्ये। 'धर्मावेक्षिता' धर्मानुरोधेन अनुसरति इति 'धर्मावेक्षी'। तस्य भाव, धर्मपरत्वम् इत्यर्थः। 'ईदृशं सुखेन' अनायासेन 'उपनतं' प्राप्तं रूपं दृष्ट्वा को नाम अन्यः' न खलु अपरः 'विचारयति' न कश्चिदन्य पूर्वमूढमस्ति वा इत्यविचारयन्नेव आददीत।

NOTES

शार्ङ्गरव इति। 'किमिति' इत्यत्र 'जोषम्' इति पाठे [अव्ययम्। "तूष्णीम्" इत्यर्थः] 'आस्ते' इत्यर्थे मतम्।

राजेति। 'चिन्तयन्नपि' बहु ध्यायन्नपि 'अभिव्यक्ता सोऽहमेनाम्' इत्यादि 'न स्मरामि'। 'तत् अभिव्यक्त' प्रकट सत्त्वलक्षण गर्भचिह्न 'यस्याः तथाविधाम्' क्षेत्रपरिग्रहीतां 'कथं [इत्यनुचितसंभावने कर्तव्यमनिश्चयाद्' इतीयाः] आत्मानं क्षेत्रिणं प्रतिपद्यमानः। 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः" इति घच् प्रत्यय परक्षेत्रस्य लोपश्च निपात्यते। 'आत्मानम् 'क्षेत्रिणं प्रतिपद्य' इत्यर्थः। यथा ऊढा इव न ज्ञायते निश्चय, अत च गर्भिणीत्वं। एवमन्या स्वकीये परक्षेत्रे अङ्कुरा प्राप्त, कथं न स्मरामि इत्यर्थः। 'क्षेत्रिणम्' (द्वि०)—"क्षेत्रिणम्" (वा वि० क०) 'परक्षेत्रम्' (ष० त०)। "आत्मानम्" (वा० वि०, क०)="स्वकीयम्" (स व्या)।

1 (a) चिन्तयन्नपि ...स्मरामि—So she is not my wife (b) अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणाम्—And as she is enciente she is another's wife Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden, and accepted her even though the story of marriage seemed suspicious But now it is a different thing (c) क्षेत्रिणम् क्षेत्र is अन्य wife. 'क्षेत्रं कलत्रं केदारे' इति कोषः। परस्य क्षेत्रं परक्षेत्रम् another's wife तत्र चिकित्स्यः दण्डादिना निग्रहीतव्य इति परक्षेत्र + घच = क्षेत्रिय One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by निपातन। 'घच् प्रत्यय परक्षेत्रलोपश्च निपात्यते'—Vritti

2 Reading—क्षेत्रिय is the Bengali reading as given by Pischel The Devanagari reading is क्षेत्रिणम्, though Raghava recognises the variant क्षेत्रियम्। Raghava's explanation of क्षेत्रिणम् is "क्षेत्र पत्नी यस्य स क्षेत्री तम्। 'क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः। इयं इयं गर्भिणी मया परिणीता चेत्, अहं क्षेत्री क्षेत्रं न तु बीजी। अत एतद्गर्भस्थस्य न औरसत्वम् अपि तु क्षेत्रजत्व तस्य औरसत्वं हीनम् इति भावः"। The reasoning is not worthy of Dushyanta It supposes शकुन्तला to be his wife seeking recognition after having publicly come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating whether

to accept her or not ? Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage He does not at all remember the marriage, the idea of becoming a चेविन् cannot therefore occur to him Hence चेविन् cannot be the poet's reading here There now remains the other alternative, viz Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by him. चेविर suits this case admirably

शकुन्तला (अपवार्य)—अज्जस्स परिणए एव्व सन्देहो । कुदो दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा [आर्यस्य परिणये एव सन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा] ।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble sir has his doubts Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गर्रवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed dont do so ! Approving the daughter unto whom dishonour was done (i e approving the dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to be insulted—the sage by whom, urging to accept his own property that was stolen, you are, like a robber, converted into a worthy recipient

शकुन्तलेति । 'आर्यस्य' मानस्य अस्य 'परिणये एव सन्देहः' [अतएव 'आर्यस्य' इत्यादि न च 'आर्यपुत्रस्य' इति]। 'दूरम' अत्युच्चम् 'अधिरोहति' या तादृशी 'मे आशा' भर्तुर्गृहे स्थिता भविष्यामि चक्रवर्तिनं पुत्रं निविश्य अनेन सह वने प्रत्यागमिष्यामि, इत्येवं विधा 'कुतः' कुत्र गता ।

शाङ्गर्रव इति । 'मा तावत्' संशयस्व । इदमप्रतिपत्ति सदृशी एव ते । अन्वय —कृताभिमर्शां सुतामनुमन्यमानो मुनिः त्वया विमान्यो नाम, येन मुष्टं स्वमर्थं प्रतिग्राहयता दस्युरिव पात्रीकृतोऽसि । व्याख्या—'कृतः अभिमर्शः' आमर्शनं धर्षणमित्यर्थः

यस्मात् तादृशीं 'सुतां शकुन्तलाम् [सुतामिति कोपकारणोद्भावनम्] 'अनुमन्यमान' अनुमोदमानः, इत सुताभिमर्शमनुमन्यमान इत्यर्थः 'मुनि' कण्व, कश्यपि कोपकारणे न केवलमनुकुर्वन्, अपि तदैव कोपस्थानं प्रसन् अतिमधुरस्त्वो 'त्वया' धृष्टेन 'विमान्यो नाम' अवमन्तव्य एव। 'येन' मुनिना 'मुष्ट' चोरित' निजम् 'अथ वित्तं कन्यारूप 'प्रतिपादयता' प्रतिपादयता त्वं न लोकापवादेन बोधयता सता 'दस्युरिव' चौर इव त्वम् अपात्र 'पात्र' कल्प्यमान 'कृत असि', यदधुना शकुन्तला प्रतिपद्य मुनि सन्तोषयसि तदा 'मुदुर्भवत्यनर्थात्'' इति शास्त्रं मिथ्या भवति। तस्मात् तावत् प्रतिपद्यस्व इत्यतिवक्ता कोपकलुषोक्तिः। ["अभिमर्षाम्" (क॰)—"अभिमर्षाम्" (रा॰, वि॰)—"अवमर्षाम्" (त॰, व्या॰)]॥

NOTES

1. (a) आर्य—She does not say आर्यपुत्र because the marriage is doubted (d) कल-किम + सप् तथात्मम् आर्थे। आयादि (c) दूराधिरोहिणी—दूर + अधि + रुह + णिनि कर्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्)।

2 मा तावत्—This is an answer to the king's, "कथं प्रतिपद्ये" (How can I accept) above Forsooth (तावत्) don't (मा) accept This looks like approval But it is ironical, and is really strong condemnation of the king's non-acceptance The irony continues throughout the verse following * See Tika on the verse

3 (a) कृताभिमर्शाम्—अभि + मृश् + घञ् भावे = अभिमर्श outrage of "परामिमर्शो न तवास्ति" - Kumara Now see Tika Avoid अभिमर्ष with a cerebral (d) नाम—Implies अभ्युपगम approval "नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधाभ्युपगमेषु च" इति विश्व। The "approval" is ironical, and becomes disapproval here (c) विमान्य —वि + मान + णिच् + यत् कर्मणि deserving insult त्वया विमान्यो नाम is exactly like धृष्टं नाम a later on त्वया (by thee) is significant. This is just like you (त्वया)। By so doing you have proved yourself true to your character (धृष्ट as you are).

4 (a) प्रतिपादयता—त्वं मह्यं प्रतिपद्यासि = मुनि त्वां or त्वया सह प्रति-

* *Adopted by Prof Gajendragadkar.*

वाहयति । The अधिकर्ता takes तृतीया because वाहि is not included in the rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—" । Or अधिकर्ता as कर्म takes द्वितीया supposing वाहि to mean "बोधन" (बुदाय)। (b) देव does not require the mention of वत्कृत्य । "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् नेच्छ्रदस्य आवश्यकम्" ।

5 *Remerk – This is ironical 'You are a robber, you have stolen the sage's property He takes no offence but on the contrary makes you a present of it He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift"

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now Sakuntala, what we had to say, has been said by us This his respected self, here, says this Give him a reply of recognition

शकुन्तला (अपवार्य)—इम अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणुराए किंवा सुमराविदेण । अत्ता दाणि मे सोअणीओ त्ति ववसिदं एदं [इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मा इदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत्] । (प्रकाशम्) अज्जउत्त—[आर्यपुत्र—] (अर्धोक्ते) संसइदे परिणए ण एसो समुदाआरो । पोरव, जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्समपदे सहावुत्ताणहिअअं इमं जणं समअपुव्वं पदारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाक्खादुं [संशयिते परिणये न एष समुदाचार, । पौरव, युक्तं नाम ते तथा पुरा आश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्] ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

SAKUNTALA (Aside) – Such a love having reached so different a state, what possible (can be gained) by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form Paurava, it is Or – is it) indeed proper for you, after having previously deceived the naturally open-hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारद्वत इति। 'विरम' निवृत्ता भव, मात तव नै वक्तव्यमस्ति ['ब्राह्मणदरिद्रो यम " इति पाठान्तरम्]। 'अस्य त्वम् वचनेन वक्तुम् उपदिष्टा वयं तत 'प्रत्युत्तरं ख्याहि'। 'स' भवद्वचनविश्वासम् 'अयमवभाषत्' मास्को राजा 'एवमाह' अक्रुद्धं विमृश्य परिच्छेदनीय अवलम्बति। 'प्रत्युत्तर' प्रत्यभिज्ञानसाधन' प्रत्युत्तरम् "प्रतिदीयताम्'।

शकुन्तलेति। 'तादृशे' अतिवर्धिते 'अनुरागे इदम्' एवम् 'अवस्थान्तरं' अवस्थान्तरगमने एवंविधस्थम् [अनुरागमन्दी भिन्नतायो। ... मत्वा अनुरागस्य मत्वादिभ्यादन्तरशब्दस्य च परामर्शात्] 'मते' पाठे मात क्रन्दनेन प्रारब्धेन [भावे क्त] 'वा किम्' न किमपि फलम्। तदापि 'इदानीम् आत्मा [निजस्वरूप] मे 'शोधनीय' कलङ्कात् मोचनीय इति' इतो 'एतत् व्यवसितम् आरब्धं मया एव मे उद्यमः। 'आर्यपुत्र' इति परिणेतुरेव सम्बोधनम्। 'परिणये संशयिते' ज्ञातमन्दे हि सति ['इदम् सम्बुद्धम्—' इति शेषः] 'एष समुदाचारः' सम्बोधनं 'न' न हि युक्तमिदं सम्बोधनम्। 'पुरा' पूर्वम् 'आश्रमपदे स्वभावेन' सहसा 'उत्तानम्' अगम्भीरम् अकपटनिर्मलं 'हृदय' यस्य तथाविधं निष्कपटमानसम् 'इमं जनं' मद्रूपं 'समयपूर्वकं' शपथे ['समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः] 'प्रतार्य' वञ्चयित्वा अधुना 'ईदृशैः अक्षरैः' विरुद्धैर्वचनैः 'प्रत्याख्यातुं' निराकर्तुम् [अङ्गीकृतमपि त्यक्तुम्] 'युक्तं नाम' युक्तमेव। यद्वा—युक्तं नाम युक्तं किम्? प्रतारको व्याजमवलम्ब्य प्रत्याचष्टे इत्येव युज्यते। 'पौरव' इति सम्बोधनेन अभिजनेनापि न सदृशमेतदिति दर्शयितुम् ["शोधनीय" (स, क्या,)—"शोचनीय." (रा-, क- —" शोधनीय" (वि-)। "युक्तम्" (स-, वि-, क्या-)—" न युक्तम् (रा-, क-)]।

1 (a) अस्मै—सम्प्रदाने चतुर्थी as in "खल्विकोपाध्यायाय चपेटां ददाति' —Bhashyam (b) मध्य &c —ग्रामकपार्थं वादि। See Tika

*2 (a) इदम - Implies the immensity of the change (b) तादृशं—Refers to the intensity of the love

*3 शोचनीय &c —The treatment is so mean that it is beneath my dignity to take any notice of it at all! But a slur is cast on my charcter, and I condescend to say some thing in reply (प्रत्यवस्थितवचनम्) only to clear my own self, not because I now care for the acceptance of me (किं वा स्वीकारेण) by such a wretch

4 सुट्ठ नाम &c —An irony exactly like Sarngarava s कृताभिमर्शाम् &c —Ante * She means this—You are a deceiver ? Your professions of love were false I was a simpleton to be taken in The disclaimer now is quite in keeping with (सुट्ठ नाम) the previous duplicity Your apprehension of my being another's wife is a myth

राजा (कर्णौ पिधाय)—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च ॥ १८ ॥

KING - (Covering his ears)—Let sin stop Why dost thou seek to sully your family and degrade this presen too as a stream, that rends its banks, does of her pure water and of the tree on the bank ?

शकुन्तला—होदु जइ परमत्थदो परपरिग्गहसङ्किणा तुए एव्वं पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसङ्कं अवणइस्सं [भवतु, यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वया एवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनेष्यामि] ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this taken of recognition.

राजेति। 'कथं' विचार्य' इत्यस्याभावः ["अपि आर्यपुत्रेति समुदाचारो" इति शकारलोपः। अथ अविचार्य]। आत्मस्वकलितपरदारत्वम्। [राजकार्यादिभिर्- पर्युत्सुकेन]। 'पाप' दुष्कृतम्, तच्छान्तं पापमिति 'शान्तं' निहतं भवतु। एवं वद इत्यर्थः। अन्वयः—हि, कूलङ्कषा सिन्धुः प्रसन्नम् तटतरुम् इव व्यपदेशमा- विलयितुम् इमं जनं पातयितुम् ईहसे। व्याख्या—'हि' किमर्थं 'कूलं' तटं 'कषति' भिनत्ति या तादृशी [कूलोपपदात् कषे: खश्] तटघातिनी 'सिन्धुः' नदी 'प्रसन्नम्' अनाविलम् 'अम्भः' प्रवाहं तथा आविलयति 'तटतरुं च' तीरस्थं वृक्षं यथा पात- यति तथा 'व्यपदेशं' कुलम् [कर्मणि घञ्] 'आविलयितुं' कलुषयितुं 'इमं' मद्रूप जनं' पातयितुं' अर्थात् पतितं कर्तुं च 'ईहसे'। आर्या इयं पथ्या आर्या भवतु। ["किमीहसे जनमिमं च पातयितुम्" (रा- कि-, म)—"कथमीहसे मां च नाम पात- यितुम्" (त., व्या-)। "कथं" (रा-, वि, म-)—"कीदृशम्" (त, व्या-)]।

शकुन्तलेति। 'भवतु' अस्तु तावत् प्रसार्यता ते यदि परमार्थतः यथार्थ- मेव परपरिग्रहम्' अन्यकलत्रम् शङ्के' इत्याशङ्कयैव त्वया एव प्रवृत्तम्' [भावे क्त.] परदारशङ्कया एव तेऽत्र इदृशी प्रवृत्तिः, न च वञ्चनबुद्ध्या तत्' तदा अनेन' सद्- गुणचिह्नेन अभिज्ञानेन अङ्गुलीयकरूपेण तव आशङ्काम् अपनेष्यामि'। ['प्रवृत्तम्" (त- वि- व्या- म-)—"एवं प्रवृत्तम्" (रा-)। "अभिज्ञानेन अनेन" (रा- म)—"अभिज्ञानेन केन अपि" (त-, व्या)]।

NOTES

1 शान्तम—शम+णिच्+क्त कर्मणि=शान्तम् or शमितम्।

2. (a) व्यपदेशम्—व्यपदिश्यते अनेन इति वि+अप+दिश+घञ् करणे= व्यपदेश desigcation, race, तम्। (b) आविलयितुम्—आविल is कलुष stained (for कुल) muddy for (अच्छ)। आविलं करोति इति आविल+ णिच्+तुमुन्=आविल (नामधातु)+तुमुन्=आविलयितुम् to sully [c] पात- यितुम्—to degrade [जन], to cause to fall [तरु]। [d] कूलङ्कषा— कूल+कष+खश् कर्तरि स्त्रियाम् by the rule "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः"। [e]

चक्षु —The Beng Rec reads चोषम् which agrees better with वाचंयम् in the masculine

॥ [a] भवतु—See भवतु अनिर्वर्णनीयम् &c —Ante Here it means अनुवादस्वीकार reluctant admission—admission for argument's sake

राजा—उदार कल्पः।

KING - A good proposal

शकुन्तला (मुद्रास्थानं परामृश्य)—हद्धी, हद्धी, अङ्गुलीअ-असुण्णा मे अङ्गुली [हा धिक् हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे अङ्गुलिः]। (सविषादं गौतमीमुखमीक्षते)।

SAKUNTALA [Feeling the place of the ring]—Alas ! Alas ! my finger is void of the ring [Sorrowfully stares at Gautami's face]

गौतमी—णूणं दे सक्कावदारब्भन्तरे सचीतीत्थसलिलं वन्दमाणाए पब्भट्ठं अङ्गुलीअअं [नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakravatara.

राजा (सस्मितम्)—इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

KING [Smiling]—Here it is what is called "Women are ready-witted"

राजेति। 'उदारः कल्पो' मुक्तो न्यायः ["कल्पः न्याये प्रलये न्याये" इति विश्वः] इति राघवः। यद्वा—'उदारो' महान् उत्तमः इत्यर्थः कल्पः' सङ्कल्पः साधुरेव प्रस्तावः यदभिज्ञानेन मद्याम् अपनेष्यसि।

शकुन्तलेति। मुद्रयते अनया इति मुद्रा' उत्कीर्णवर्णमङ्गुलीयकम् [करणे अप्रत्ययः स्त्रियाम्]। तस्याः 'स्थानम्' अङ्गुलिमूलं परामृश्य स्पृष्ट्वा ["गौतमीमुखमीक्षते (स क्ष)—गौतमीमवेक्षते" (रा वि म)]

गौतमीति। अवतरणम् अवतारः [प्रायानुवृत्तेरस आयामपि घञ् भावे]। शक्रस्य अवतारः शक्रावतारः तदाख्यया तदुपलक्षितो देशः। तस्य अभ्यन्तरे मध्ये शचीतीर्थस्य सलिलं वन्दमानायाः तव अञ्जलिं दृष्ट्वा [इतो गनचः] ते तव अङ्गुलीयकं प्रभ्रष्टं कराद् च्युतम्। अञ्जलिदान प्रभ्रष्टेत्।

राजेति। स्त्रैणं स्त्रीसमूहः स्त्रीजातिरित्यर्थः प्रत्युत्पन्ना तत्क्षणलब्धा मतिः यस्य तथाविधं भवति इति यत् उच्यते पण्डितैरित्यर्थः तत् इदम्। "तान्तकालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता" इति राघवभट्टधृतसुधाकरवचनम्। स्त्रीजाति प्रत्युत्पन्नमति इति गौतमीवचनात् प्रत्यक्ष जानामि इति माध्यमस्त्रोक्तिः।

NOTES

1 (a) स्त्रैणम्—स्त्रीणां समूहः इति स्त्री+नञ् = स्त्रैणम् स्त्रीसमूहः, i e स्त्रीजाति the woman-kind (b) इदं तत् &c —This is an instance of the saying 'women are ready witted" This is a fling at Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustration of the saying.

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं। अवरं दे कहिस्सं [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम्। अपरं ते कथयिष्यामि]।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by Fate here Another [token of recognition] I will relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम्।

KING—Now has come [the turn of] what is to be heard.

शकुन्तला—णं एकस्सिं दिअहे वेदसलदामण्डवे णलिणीपत्तभाअणगदं उअअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसि [ननु एकस्मिन् दिवसे वेतसलतामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सन्निहितम् आसीत्]।

SAKUNTALA—One day, in the cane bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed

शकुन्तलेति । 'अत्र' अस्मिन् अङ्गुलीयकाभिज्ञानप्रदर्शनविघ्ने 'विधिना प्रभुत्वम् आत्मनः दर्शितम्' । विधिर्बलवान् इति एतदभिज्ञानं मे अपगतम् । 'अपरम्' अभिज्ञानं 'ते कथयिष्यामि' ।

राजेति । 'इदानीं श्रोतव्यं संवृत्तम्' पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्युपहासः । वस्तुतस्तु सर्वं मिथ्या, नास्त्येव किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

शकुन्तलेति । 'ननु' वाक्यारम्भे ["ननु चेत् प्रश्ने परिप्रश्ने प्रत्याख्यानावधारणे । वाक्यारम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि ।" इति हैमः] 'नलिनीपत्रनिर्मितं भाजनं' पात्रं 'गतम्' तत्रस्थमित्यर्थः उदकं तव हस्ते सन्निहितं सम्यक् निहितम् 'आसीत्' । पात्रञ्च हस्ते लब्धवान् । ["वेतसलतामण्डपे" (स-, ध्या) — "नवमालिकामण्डपे" (बा, वि, म-)] ।

NOTES

1 *श्रोतव्यम्—*The proof could be seen at first, it is now to be heard* Presently it will vanish altogether! The whole story is false, hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्य or श्रोतव्य ।

2 वेतसलता &c—Refers to the bower वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे spoken of in Act III This is the bower where the lovers used to meet Compare 'लतावलय ... आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय"—Act III So reject नवमालिकामण्डपे ।

3 *शृणुमस्तावत्—The king's mind is a perfect blank owing to शाप । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, "Ah! what a fine story!! We are listening indeed! How can we not listen? It is so interesting!"

* Adopted by Prof Gajendragadkar

शकुन्तला—तक्खणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापङ्गो णाम मिअपोदओ उपट्ठिदो [तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः]। तुए अअं दाव पढमं पिअदु त्ति अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो उदएण, ण उण दे अपरिचआदो हत्थब्भासं उअगदो [त्वया अयं तावत् प्रथमं पिबतु इत्यनुकम्पिना उपच्छन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उपगतः]। पच्छा तस्सिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणओ। [पश्चात्तस्मिन्न् एव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः]। तदा तुमं इत्थं पहसिदोसि—सव्वो सगन्धेसु विस्ससदि दुवे वि तुम्हे आरण्णआत्ति [तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति, द्वावपि युवाम् आरण्यकौ इति]।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the fawn named Dirghapanga, approached. He was entreated with water by thee pitying and saying—"Let him drink first", but through unfamiliarity he did not venture near your hand. Afterwards the same water being taken up by me approach was made by him. Then you taunted thus—All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलेति। 'तत्क्षणे' तस्मिन् क्षणे 'मे पुत्रकृतक' कृत्रिम पुत्र [व्याख्यातं प्राक्] 'दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक' हरिणशिशु 'उपस्थित' समागत। 'अयं तावत् एव, स्वमग्रतः प्रथमं पिबतु इति' अनेन प्रकारेण 'अनुकम्पिना' दयमानेन त्वया 'उपच्छन्दित' अभिलाषानुरूपं प्रार्थित। अन्वार्द्रमानयत, अनुनीय त्वम् यदा. इति छन्दानुवर्त्तनम्। 'अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात 'न पुनस्ते हस्ताभ्यास हस्तसमीपम् 'उपगत' प्राप्त। 'पश्चात्' अनन्तरं 'तस्मिन्नेव सलिले मया गृहीते' सति 'अनेन' मृगशिशुना 'प्रणय' याञ्चा 'कृत.'। 'तदा त्वम् इत्थम्' अनेन 'प्रकारेण' प्र-

स्थितोऽसि" प्रणाम कृतवानसि [अकर्मकत्वात् कर्तरि क्त]—'सर्वे' सगन्धेषु' समानगन्धेषु [योगविभागात् समानस्य स-भावः] तुल्यसम्बन्धेषु ["गन्ध सम्बन्धलेशयोः" इति हेम.] आत्मीयेषु इत्यर्थः 'विश्वसिति'। 'द्वावपि युवाम् आरण्यकौ' अरण्यसम्बन्धेन तुल्यसम्बन्धौ [शकुन्तलापक्षे "आरण्यान्मनुष्ये" इति वुञ्। मृगपक्षे शैषिके अणि आरण्यः। तत स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन्]। ["द्वावपि युवाम्" (न., स्या.)—"द्वावप्यत्र" (रा., वि., म.)]।

NOTES

1. (a) उपस्थितम्—This is क्त of उपस्थित though स्था is सकर्मक। "उपश्लिषाद्यकर्मकाश्च कर्मणि वा कर्तरि च" । (b) उपच्छन्दित —उपच्छन्दन is प्रार्थना solicitation Compare "तथापि नः प्रोत्सहते यथोक्तं नृपस्तदा न प्रतिपद्यते स्म"—Raghu (c) प्रणमित —णम is अकर्मक here Hence प्र + णम + क्त कर्तरि। (d) सगन्धेषु—गन्ध is सम्बन्ध relation समानः गन्धः येषाम् इति सगन्धाः equally related i.e both related to अरण्य। Here समान becomes स by योगविभाग in the rule 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु"। समानस्य इति योगविभाग इष्टसिद्ध्यर्थं क्रियते"—Vritti The commentator Haradatta prefers to derive such cases from सह in the sense सदृश and gives अस्वपदविग्रह। Thus, समान गन्ध येषां is the वाक्य of a समास between सह and गन्ध giving the forms सहगन्ध and सगन्ध। 'समाना ज्योतिरस्य। योगविभागस्य इति सभाव। समानशब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति। योगविभागे सूत्रस्य नित्यत्वात्, नैतत् सिध्यति। एतच्च भाष्यवार्त्तिकयोर्योगविभागस्य अदर्शनात् "—Padamanjari (e) आरण्यकौ —अरण्यस्य अयं जनः इति अरण्य + वुञ् = आरण्यक refers to शकुन्तला। Also अरण्यस्य अयं जनः इति अरण्य + अण् = आरण्य। स एव इति आरण्य + कन् स्वार्थे = आरण्यक See Tika आरण्यकश्च आरण्यकश्च आरण्यकौ two souls (जनौ) belonging to the forest एकशेष। विशेषण to जनौ understood.

2. Reading—युवाम् स च त्वं च युवाम् you Qualifies जनौ understood The Dev Nag reading अत्र avoids a grammatical difficulty. The reference being to मृग and शकुन्तला the common attributives should be in the neuter सामान्ये नपुंसकम् giving द्वे and आरण्यके। But युवाम् has the merit of referring pointedly to

शकुन्तला at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनो be understood. With अत्र [here, or in this matter] also we require जनो।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्य्यनिर्वर्त्तिनीनां मधुराभिरनृतवाग्भिराकृष्यन्ते विषयिणः।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted

गौतमी—महाभाग, णारिहसि एव्वं मन्तिदुं। तवोवणसंवड्ढिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्स [महाभाग नार्हसि एवं मन्त्रयितुम्। तपोवनसंवर्द्धित. अनभिज्ञः अयं जनः कैतवस्य]।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः।
प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्
अन्यैर्द्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of females other than human, what then of those that possess knowledge The female cuckoo is known to get her offspring reared by other birds before flight in the air

राजेति। 'आत्मकार्य्य' स्वकार्य्यम् अवश्य 'निवर्त्तयन्ति यास्तासाम्' [आवश्यके णिनि]। 'एवमादिभि' ईदृशोभि 'मधुराभि.' मिथ्यावचनै 'विषयिण" इन्द्रियपरायणा जना 'आकृष्यन्ते' विमार्गं नीयन्ते। ["मधुराभिरनृतवाग्भि" (त०, श्या०)—"अनृतमयवाङ्मधुभि." (रा०, वि०, क०)]॥

गौतमीति। 'तपोवने च वर्द्धितः अयं' शकुन्तलाख्यः 'जनः' 'कैतवस्य' वञ्चनायाः 'अनभिज्ञः'।

राजेति। वृद्धा तापसी 'तापसवृद्धा' वृद्धतापसी वा ("कडाराः कर्मधारये" इति विशेषणस्य परनिपातो वा)। ताम् उद्दी। अन्वय—अमानुषीणाम् अपि स्त्रीणाम् अशिक्षितपटुत्वम् सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः (तासाम्) किमुत। परभृताः स्वम् अपत्यजातम् अन्तरिक्षगमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति किल। व्याख्या—'अमानुषीणां' मानुषव्यतिरिक्तानामपि 'स्त्रीणाम् अशिक्षितेषु' अनुपदिष्टेषु विषयेषु 'पटुत्वं' नैपुण्यम्—यथा—'अशिक्षितम्' अनुपदिष्टं 'पटुत्वं सन्दृश्यते' लक्ष्यते। 'याः' स्त्रियः 'प्रतिबोधवत्यः' विवेकवत्यः तासां 'किमुत' किं वक्तव्यम्। 'परैः काकादिभिः भृताः' पुष्टाः 'परभृताः' कोकिलाः 'स्वम् अपत्यजातम्' सन्तानसमूहम् 'अन्तरिक्षगमनात् प्राक्' (अप् परपदयोगे पञ्चमी) यावदाकाशगमनं न शक्नोति तावत् 'अन्यैः' कोकिलाभिन्नैः 'द्विजैः' पक्षिभिः काकैरित्यर्थः (स्वसमानरूपेण ततोऽभेदबुद्ध्यैव जन्म तैश्च च पक्षिणां विज्ञत्वम्)। 'पोषयन्ति किल' वर्द्धयन्त्येव। यन्त्येव तर्हि आत्मवर्द्धनादि वय कैतव जानाति इति किमत्र चित्रम्। ["अमानुषीणाम्" (त०, क्षा०)—"अमानुषीषु" (रा०, वि०, म०)। "किल" (त०, क्षा०)—"खलु" (रा०, वि०, म०)]॥

NOTES

1. Reading—अनृतमयवाङ्मधुभिः means "honey of speech full of lies" This requires विषविद् to be taken as भ्रमर। But then आत्मकार्यनिदर्शिनी remains disjoined The metaphor becomes faulty This reading is therefore avoided

(a) अमानुषीणा—मनोरपत्यानि जाति इति मनु+अञ् स्त्रियाम् मानुष्य women The ष comes in here by the rule "मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च" giving two forms मानुष (अञ्) and मनुष्य (यत्)। Fem of मानुष is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी। न मानुष्यः, अमानुष्यः। तासाम्। Qual. स्त्रीणाम्। (b) प्रतिबोधवत्यः=प्रतिबुध्यते अनेन इति प्रति+बुध्+घञ् करणे प्रतिबोध, intellect स अस्त्यासाम् इति प्रतिबोध+मतुप् स्त्रियाम् Those who are endowed with intellect, i e the females of Man

3 Reading—अमानुषीषु will have आधारे सप्तमी। अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रिय तासाम् is then the sense But all are स्त्री among the अमानुषी। Hence the statement is meaningless. अमानुषेषु might do, but अमानुषीषु will not अमानुषीणाम्—qualifying स्त्रीणाम्—is much better. For a similar idea compare—"स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता।" – Mrichchhakatika

4. (a) अन्तरिक्ष &c—The usual form is अन्तरीक्ष। अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते इति अन्तर् + ईक्ष + घञ् कर्मणि = अन्तरीक्षम्। Or अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि अस्य इति अन्तर ऋक्ष = अन्तरिक्षम् (पृषोदरादि)। (b) द्विज—द्विर्जाता इति द्वि + जन + ड कर्तर = द्विजा birds See Tika (c) परभृता—The word is परभृता in the feminine (d) किल—ऐतिह्य—such is the story

5 *Remark —Here अमानुषी may mean अप्सरस्। द्विज also means ब्राह्मण। परभृता is परैः पुरुषैः विषयिभिरित्यर्थः भृता पालिता maintained by others, i e गणिका who are often mistresses of the rich किल refers to tradition Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own brith-story मेनका is अमानुषी and a परभृता। शकुन्तला is her स्वमपत्यम्। On leaving विश्वामित्र and before going back to her celestial abode आगन्तरिक्षगमनात् she left her अपत्य for पोषण with a द्विज Kanva who was अन्य (विश्वामित्रादि द्विज) i.e. पर to her This is the story किल। Also herself a परभृता the mother makes a परभृता of her अपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला।

शकुन्तला (सरोषम्)—अणज्ज, अत्तणो हिअआणुमाणेण पेक्खसि। को दाणि अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिणच्छण्णकूवोवमस्स तुह अणुकिदिं पडिवज्जिस्सदि [अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे। क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते]।

SAKUNTALA (angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart? Who else will undertake to

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass

शकुन्तलेति । हे 'अनार्य' आर्याचारविवर्जित 'आत्मनो हृदयम् अनु' हृदयानुरूप यत् 'मानं' मितिः तेन 'प्रेक्षसे' जानासि (दुष्टमेव ज्ञानमार्गे) यथा ते हृदयं तथा सर्वस्य मन्यसे । क इदानीमन्यः' त्वद्व्यतिरिक्तो जनः (इदानीमिति वाक्यालङ्कारे) 'धर्मस्य कञ्चुकं' आवरणं 'प्रविष्टः' लीनः यस्य तथाविधस्य अतएव 'तृणैः छन्न' आच्छादित (इत्यविकल्प । अनिष्टपर्यवसित्वात्) स 'कूप' तेन समः 'उपमा' तन्तेन यस्य तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरणं 'प्रतिपत्स्यते' करिष्यति । यथा गभीरोऽपि कूपः तृणैराच्छादितमुखः समतल इव लक्ष्यते, तथा पापात्मा धर्मकञ्चुकं प्रविष्टो धार्मिक इव लक्ष्यसे । आत्मसदृशी । किं बहुना, मदन्यैव कोऽपि द्वितीयो नास्ति ।

NOTES

1 हृदयानुमानेन—अनुगतं मानम् अनुमानम् similar measure प्रतिमा—हृदयस्य अनुमानं, तेन — with the standard of your own heart. इत्यर्थः Cf —"यादृशं पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते" — Mahabbharata.

राजा (आत्मगतम्)—वनवासादविभ्रमः पुनरत्रभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

न तिर्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संगच्छते ।
हिमार्त इव वेपते सकल एव बिम्बाधरः
स्वभावविनते भ्रुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ २१ ॥

सन्दिग्धबुद्धिं मां कुर्वन् अकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया—

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥२२॥

(प्रकाशम्) आर्ये, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम्। प्रजास्वपीदं न दृश्यते।

KING – (Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look; the eyes become deep red, the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods, the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten, the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger making me undecided in mind seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजेति। 'अस्याः अनघाया – शकुन्तलायाः 'कोपः अकृतकः' तपोवने स्थितत्वात्, नागरिकजनोचितवैदग्ध्याभावात् इत्यर्थः 'अविद्यमान' विभ्रमवर्जितः सात्त्विकत्वात् सात्त्विको लक्ष्यते'। यथा इयमिति कोपप्रकारस्तथा नास्ति, तद् यदीयमधुना मत्प्रतारणेन कुपितेव लक्ष्यते, तत् कारणं कृत्रिमकोपः कथमभिनेतव्य इति न जानातीति।

अन्वय —अवलोकितं तिर्यक् न। चक्षुः अतिलोहितं भवति। वचोऽतिपरुषाक्षरं पदेषु न संगच्छते च। सकलः एव बिम्बाधरः हिमार्त इव वेपते। स्वभावविनते भ्रुवौ युगपदेव भेदं गते। व्याख्या—'अवलोकितम्' अवलोकनम् दृष्टिः (भावे क्तः) तिरः वक्रम् अञ्चतीति 'तिर्यक्' वक्रम् (अञ्चतेः कर्तरि क्विन्) 'न'। अस्याः मदभिमुखी दृष्टिरस्या, कृतककोपे तु दृष्टिर्वक्रा भवति। 'चक्षुः च' अस्याः 'लोहितं' रक्तं 'भवति' कृतककोपे नेत्रं विशदमेव तिष्ठति। 'वचः' वाणी अपि प्रयुक्ता वाक् 'अतिपरुषाक्षरं' अतिकठोराणि 'अक्षराणि' यस्मिन् तादृशं 'पदेषु' वाक्यघटकेषु शब्देषु 'न संगच्छते च' नापि स्खलितं भवति। मिथ्याकोपे तु कम्पमानेव वाक् प्रस्खलिता भवति। 'सकलः' समग्रः 'एव' शोभनीयो बिम्बाकारः अधरः (अधरोष्ठ इति) 'हिमार्तः' शीतपीडित

इव वेपते' कम्पते। कृत्रिमकोपे अधरकम्पो नैव नाभवेत्, कश्चित् कोपकस्तु निपुण-तया मध्ये वा कोपमात्रं वा स्यात्। 'स्वभावेन प्रकृत्या 'विनते' वक्रे 'भ्रुवौ युगपदेव' समकालमेव 'भेद गते' भग्ने। अत्र तु यौगपद्ये कृत्रककोपात् भेद सूचयत्येवकार। एव तात्त्विककलणैर्नूनचितोऽपि कोपो मिथ्या एव, लक्षणानि ■ वनवासात् उपस्थितानि। ['अतिप्रकथाशक्त" (न्या-)—"अपि प्रकथाशक्त्" (त-, पि-) ॥ "समस्यते" (पि-)—समाप्यते" (त , न्या) ॥ "संकल्प एव" (पि-)—"सकल एव" (त-, न्या-) ॥ "स्वभावविनते" (पि-,)—"प्रकामविनते" (त-, न्या) ॥ श्लोकोऽय शकारादिभिरपठित]।

सन्दिग्धेति। 'मा सन्दिग्धा' स शयिता, सत वा विस्मृत इव वा मिथ्यावादिनी इति आत्मनयता 'बुद्धि' ज्ञान तथाविध कुर्वन् भवता कोप' अविद्यमान 'कैतव मन्यते यस्मिन् तथाविध 'इव लक्ष्यते'। (पूर्वोक्तविरुद्धमेतत्। अनेनवर्ण तत्र कल्पार्थो हेतुरयम्। तदयुक्त सन्देह। वस्तुतस्तु इद वा पूर्व वा प्रक्षिप्तम्। पूर्वमेव प्रामाणिक प्रतिभाति।)

अन्वय —विकारचन्द्राद्दवचित्तवृत्तौ मयि एव रहो ज्ञात प्रणयमप्रतिपद्यमाने,अतितृषा अतिलोहितादृशा भवता भ्रुवोर्भेदात्‌ अनस्य शरासन भग्नमिव। व्याख्या—'विकारचैन' विस्मृत्या अनुतिष्ठोदात् इत्यर्थ 'दाढ्यात्' अतिकर्कशा 'चित्तवृत्ति' यस्य तस्मिन 'मयि एव रह' विजने 'ज्ञत' निश्चय 'प्रणय' स्नेहम 'अप्रतिपद्यमाने' अस्वीकुर्वति अनङ्गीकुर्वति सति 'अतितृषा प्रकर्षेण कोपेन 'अतिलोहिताक्ष्या' आरक्तलोचनया 'भवत्या भ्रुवोर्भेदात्' भङ्गात्, भेद विधाय इत्यर्थ (ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी)'अनस्य शरासन धनु 'भग्नमिव मन्ये' इत्येव तस्य वस्तुत अहमेव प्रणय विस्मृत। तेन कोपादनया न हि भ्रु युगम् अपि तु कामस्यैव धनुर्भग्नम्। मदनस्य स्नेहस्य कलाकौशलेन इत्यर्थ। ['नतोऽयम् विस्तरेण" (रा-, वि- ■)—"मनोऽयमकारणं" (त- न्या-)] ॥

प्रकाममिति। 'प्रकाम' यथेष्टमाह—'दुष्यन्तस्य चरित' वृत्त 'प्रथित' सर्वत्र प्रकाश रहस्य तत्र किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तु वल्कलरूपस्यैव तस्य हस्तिनी वा इति लोको वदतु मया तत किमुच्यताम। परन्तु 'इदं वल्कलरूपस्य' 'प्रजास्वपि' किं पुन प्रजा-पालके न दृश्यते'॥ ["प्रजास्वपीद न दृश्यते" (त-, न्या-)—'प्रजास्वपीद न लक्ष्यते" (त-, वि म-)]॥

NOTES

1 Remark—This passage is very obscure The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her If so, it is difficult to explain what follows from भाद्रे यदिदम् &c. to दारपरित्याग ।

Again "चकितेव दृष्टा कोपो लक्ष्यते । तथाहि" [illegible] a poor paraphrase of "अविषम पुनरवस्थया कोपो लक्ष्यते । तथाहि" with words repeated exactly in the same order The same person with any pretentions as a writer, would not have probably written both Lastly the plain चपा as a substitute for अवस्था seems to be a breach of decorum even though भाषणत । This coupled with the incongruity of the verse seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text, from सन्दिग्धबुद्धिम to करम, notwithstanding that Bhoja quotes the verse मदीय &c [illegible] the Kanthabharana

On the other hand note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled how dignified the diction, and last though not least how happily सवस्थन appears in the भाष्यवैपद as is usual with Kalidasa Vyasa, and Valmiki (It is significant that an attempt has been made to alter लक्ष्यते into लक्ष्यते)। This verse (न तिर्यक &c) cannot be spurious

If then सन्दिग्धबुद्धिम – करम be omitted, the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika Thus—विषम is हाव or शाला ! "अवविषम । आभाषा । अहे हाबे" इति हैम । अविषम unadorned i e plain, natural, without the softening features which society and etiquette impart She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life, she has not seen society. 'पापा दयम्= जानातीति" in the Tika, has to be omitted Also omit "एव सात्त्विक उपस्थितानि" । The king believes that she is really offended,

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

but this does not lend colour to her story She is angry not because she has been disbelieved, but owing to the unkind remark "स्त्रीणामशिक्षित—" ।

शकुन्तला—सुट्ठु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा अहं इमस्स पुरुवंसप्पच्चएण मुहमहुणो हिअअविसस्स हत्थब्भासं उवगदा [सुष्ठु तावत् अत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता]। (पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति)।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot—I who through confidence in Puru's line, had got into the clutches of this person, with honey in the mouth and poison in the heart (Hides her face with her skirt and weeps)

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति ।
अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ २३ ॥

SARNGARVA—Thus does unchecked rashness of one's self burn Hence secret union has to be made after having specially tested (each other) Friendship does in this manner become enmity in those whose hearts are unknown (to each other)

शकुन्तलेति । 'अत्र' इह देशे सुष्ठु अतिशयेन 'स्वच्छन्देन' आत्मेच्छया 'चरति' या तादृशी, यथेच्छविहारिणी 'कृतास्मि' प्रतिपन्ना भवामि 'या अहम्' [वनवासगत-त्वेनोपाख्यानात् न स्वच्छन्दचारिणी] 'पुरुवंशे' य 'प्रत्ययः' विश्वासः तेन 'मुखे मधु' यस्य तादृशस्य 'हृदये विषं' यस्य तादृशस्य च "सप्तमीविशेषणे—" इति ज्ञापकात् व्यधि-करणपदो बहुव्रीहिः] 'अस्य जनस्य' हस्ताभ्यास करसमीपम उपगता' प्राप्ता । पौरवो ऽत्र पाप न कुर्यात् इत्येन मत अस्मिति मोऽयमिन्दर्थ 'हृदयविषस्य" (त-, न्या-)—'हृदयस्थितविषस्य" (रा-, वि म)]।

'पटस्य' वसनस्य अन्तेन प्रान्तेन मुखमावृत्य रोदिति' ।

शार्ङ्गेति। 'अप्रतिहतम्' अनियन्त्रितम् 'चापलम्' निजानुष्ठितं 'चपलम्' अचलम् 'इत्थम्' अनेन प्रकारेण 'दहति' परितापयति। चापल्यमनुकारिता त्वया कृता, तत्फलमधुना भुङ्क्ष्व। अन्वय,—अतः रहः सङ्गतं विशेषात् परीक्ष्य कर्त्तव्यम्। अज्ञातहृदयेषु सौहृदम् एवं वैरीभवति। व्याख्या—'अतः' अस्मात् हेतोः यतश्चापलं दहति तस्मात् 'रहः' विजने यत् 'सङ्गतं' समागमः तत् 'विशेषात्' विशेषावधानेन न तु सामान्यबुद्ध्या [विशेषमवधाय इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'परीक्ष्य' विमृश्य 'कर्त्तव्यम्'। अन्यथा अनिष्टमाह—'अज्ञात हृदयं' मनो येषां तेषु जनेषु सुहृदयस्य भावः 'सौहृदं' मैत्री [सुहृदयशब्दात् युवादित्वात् अण्। हृद्भावः। पादिवृद्धिः] 'एवम्' अनेन प्रकारेण शकुन्तला दुष्यन्तगतरीत्या अवैरं वैरं सम्पद्यमानं भवति इति 'वैरीभवति' शब्दार्थः सम्पद्यते। सामान्यतः पौरवोऽयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषतः चाज्ञाता पुनरस्य कौहृद्यमपि ते विमननीयमासीत् इति भावः। ["इत्थमात्मकृतम्" (रा॰, वि॰, म॰) — "इत्थम्" (त, व्या॰) ॥ "अप्रतिहतम्" (न॰, व्या॰ म॰)—"परिहतम्" (रा॰, वि॰)]॥

NOTES

1 हृदयविषये—In हृदयस्थितविषये the word स्थित is superfluous Besides the compound does not harmonise with सुखमयी।

2. इत्थम etc —Raghava reads परिहतम् and explains "चापलकृत चापल्यं कदाचित् दैवानुकूल्येन सम्यक् तथा परिणमति (sometimes succeds by chance), परिहृत केनचित् रुद्ध सत् दहति (but, obstructed, as it usually is, it brings remorse)

3 अत etc –Raghava construes "सङ्गत परीक्ष्य कर्त्तव्यम्" (Union should be made after test), रहः सङ्गतम् विशेषात् (secret union should be after special tests)

4. (a) एवम—अनेन प्रकारेण i e as it has become in this case of दुष्यन्त and शकुन्तला। (b सौहृदम्—See under अननाम्नरसौहृदानि।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान् संयुतदोषाक्षरैः क्षिणुथ।

KING—O, who do you, merely through trust in this lady, goad me with words, implying a host of sins

शार्ङ्गरवः (सासूयम्)—श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्—

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।
परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥२४॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion ? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority, and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science !

राजेति । 'अनन्यया' शकुन्तलाया य 'प्रत्यय' श्रद्धा, तस्मात् 'एव' तन्मात्रमवलम्ब्य 'किमस्मात् भवता' सम्भाविता 'दोषा' येषु ते 'भवद्दोषैः' वरदोषारोपणे 'भवद्भिः किमुच्य' दीयते । *कैतवेन भवता विश्वासोत्पादनमितो दोषः, तदनिह्नवतो द्वितीयः । वचनमपि भवता एव वाक्प्रामाण्यात् मयि आरोपितम् । भवता वाक् प्रमाणीकृत्य, प्रतिवादी मे ईश इत्ययुक्तं च ।

शार्ङ्गरवेति । 'असूयया' दोषोद्घाटनेन सह, अवज्ञयेत्यर्थः । 'अधरम्' अशुद्धम् ["अधरं हीनेऽधरोऽप्यधरे" इति वि०] । 'उत्तरम्' उत्कृष्टम् ["उत्तरं प्रत्युत्तरे" इति हैम] । यदेव अधरं तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' यथा स्यात्तथा 'श्रुतं किमिति' । तस्य गीर्णा इत्या—विपर्यासः । 'अधरोत्तरं' विपर्यासः 'श्रुतं' किम ? इति काकुः ।

तदेव स्पष्टयति । अन्वयः—यः आ जन्मनः शाठ्यम् अशिक्षितः तस्य जनस्य वचनम् अप्रमाणम् । ये परातिसन्धानं विद्या इति अधीयते ते किल आप्तवाचः सन्तु । व्याख्या—'यः' शकुन्तलारूपो जनः 'आ जन्मनः' जन्मनः प्रभृति अद्य यावत् 'शाठ्यं' कैतवम् 'अशिक्षितः' शिक्षितुं न आरब्धवान् (आदिकर्मणि क्तः) 'तस्य जनस्य वचनम् अप्रमाणम्' प्रमाणं न प्रत्ययार्हम् इति राजोक्तं श्रुतं भवद्भिः । 'परेषाम्' अन्येषाम् 'अतिसन्धानं' वञ्चनं 'विद्या इति' मत्वा 'ये' दुष्यन्तादिभिः 'अधीयते' नियमपूर्वकं गुरुसकाशात् पठ्यते 'ते किल' । किल इत्यरुचौ । 'आप्ता' प्रत्ययिता 'वाक्' येषां तादृशाः प्रत्ययितवचना 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । विश्वासयोग्ये अप्रत्ययम् अविश्वसनीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

NOTES

1 समुत &c — सम् is एकत्र together. युत is सम्मिलित concurrent Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika Raghava has सम् सम्यक् thoroughly "सम्यक् न तु ईषत्, युक्त संयुक्त मत स्पष्ट." । He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence

2 अधरोत्तरम्—Anything preposterous See Tika Or thus —अधर is low उत्तर is high अधरस्य उत्तरस्य अधरोत्तरम or अधरोत्तरे high and low, इत्य । The एकत्व is optional by the rule "विभाषा [illegible] वृक्ष मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम ". Here 'mark the low' means mark how what ought to be high is now low Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high ॰ Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दुष्यन्त) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving

2 किल—Implies disapproval न चाटवचाच किल—That they are truthful is ridiculous Raghava has सत्यवचन या किल ।

राजा—भो सत्यवादिन्, अभ्युपगत तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते ।

KING—O ! Truth-teller, all this is indeed admitted by us But what is gained by deceiving this person ?

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

SARNAGARVA—Down fall

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्धेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall s desired by the Pauravas

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (राजानं प्रति)—

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तदेषा भवतः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २५ ॥
गौतमि, गच्छाग्रतः । (प्रस्थिताः) ॥

SARADVATA—Sarngarava, no use replying The preceptor's order is executed, We go back To the king—Well then This is your wife Abandon her or accept Authority over wives is indeed allowed to be all embracing Gautami, *go you in front (They start)*

राजेति । भवतु भवन्त एव सत्यवादिनः न पुनरहमिति एवं तावत् अस्माभि 'अभ्युपगतं' स्वीकृतम् । किन्तु न हि मिथ्यायोजना लोके काचिन प्रभवति । इह पुनः 'एनाम् अतिसन्धाय' वञ्चयित्वा किं लप्स्यते प्रयोजनं विधास्यति न ।

शार्ङ्गरव इति । 'विनिपातः' नरके पतनमनैन लभ्यते ।

राजेति । 'विनिपातः' नरके पतनं 'पौरवैः' राजभिः 'प्रार्थ्यते' इष्यते 'इति एतत् न श्रद्धेयं' न आदरणीयम् ।

शारद्वत इति । 'उत्तरेण' प्रतिवचनेन किम् । राज्ञा सह वादप्रतिवादेन अलम् । 'गुरोः नियोगः' शासनम् 'अनुष्ठितः' शकुन्तला राजसकाशमानीता । यस्मात् नादिष्टा वयम् । सम्प्रति 'वयं प्रतिनिवर्तामहे' आश्रमं प्रतिगच्छामः अन्वयः—तत् एषा भवतः पत्नी । एनां त्यज वा गृहाण वा । हि दारेषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युपसंहारे इति राघवभट्टः । निरूप्यमुपसंहरति । 'एषा' इयं शकुन्तला भवतः पत्नी, यथाशास्त्रं परिणीता दाराः एनाम्' [अन्वादेशे एनादेशः] 'त्यज वा' यदि त्यक्तुमिच्छसि चेत् त्यज, 'गृहाण वा' गृहीतुं यदि वाञ्छसि गृहाण । 'हि' यतः 'दारेषु' कलत्रेषु [दारशब्दो बहुत्वे नित्यम्] सर्वेण सर्वासु दिक्षु मुखं प्रवेशोऽस्याः इति तादृशी सर्वविधा इत्यर्थः [अत्र मुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचित्वाभावे ङीषभाव युक्तः । किन्तु एवंविधप्रयोगः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः । यद्वा—सर्वत-शब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात् ङीप्" इति ङीप्] 'प्रभुता' स्वच्छन्दता उपपन्ना युक्ता । अत् तस्य पत्नी यद्यपि स्वतन्त्रः, तत यथेच्छमस्यां वर्तस्व ।
["पत्नी" (न-, न्या-)—"कान्ता" (रा , दि-, म-) ॥ "उपपन्ना" (रा-, दि-, क-)—"उपपन्नं (त, न्या) ॥ "सर्वतोमुखी" (र, वि, म)—"विश्वतोमुखी" (त, न्या)] ॥

NOTES

1. विनिपात &c.—"किं लभ्यते" (what is the reward) is the king's query Sarnagarava retorts विनिपात" (Ruin is your reward). The king rejoins—As "Ruin" cannot be an object of desire so I cheat her with a view to gain ruin" is ridiculous.

2 पत्नी—Duly wedded wife 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पत्नभावे "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप्। कान्ता is प्रिया a darling The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her (b) दारेषु—दारयन्ति भेदयन्ति भ्रातृन् इति दृ+णिच्+घञ् कर्त्तरि। घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्य। But this case has been specially provided for by the Varttika "दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च"। (c) प्रभुता—The प्रभुता is conferred by the sacrifice performed during marriage It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता। Hence prefer the reading पत्नी।

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्धम्हि तुम्हे वि मं परिच्चअह [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ]। (अनुप्रतिष्ठते)।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me? (Follows)

गौतमी (स्थित्वा)—वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि करुणपरिदेविणी सउन्दला। पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु [वत्स शाङ्गरव, अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं वा पुत्रिका करोतु]।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her?

शकुन्तलेति। 'अनेन' कितवेन' शठेन 'विप्रलब्धा' वञ्चिता अस्मि, यूयमपि मां' परित्यजथ इति 'कथम्' एतत्। अनुप्रतिष्ठते' पश्चात् गच्छति [समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम्]।

गौतमीति । 'स्थिता' गमनाद्विरता भूत्वा । 'करुणम्' आर्त्तं यथा तथा 'परि-देवमाने' विलपति या तादृशी मयी ["विलाप परिदेवनम्" इत्यमरः] 'न' अस्मान् 'अनुगच्छति' । 'भर्त्तृ' इति प्रत्यादिष्टेन' निराकरणेन पत्या, क्रूरे कर्मणि मति इत्यर्थ 'किं वा' अन्यत् 'मे पुत्रिका' अनुकम्पिता दुहिता करोतु' । अस्मदनुगमनं विना किमन्यदस्याः शरणम् ? तदर्थं मा कुप्य ।

NOTES

1. करुण &c —करुण + परि + दिव (कूजने-चुरादि) or (दैव स्वादि) + णिनि (or शिनुण्) भावकारिणि कर्त्तरि ।

शार्ङ्गरवः (सरोषं निवृत्य)—किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-लम्बसे । (शकुन्तला भीता वेपते) ।

SARNGARAVA—(Turning back angrily)—What! O wicked one assumest thou independence? (Sakuntala is frightened and trembles)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २९ ॥

तिष्ठ, साधयामो वयम् ।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the earth says, what has thy father to do with thee that transgressed the family-tie? But if thou knowest thy vow as pure even servitude suits thee in the house of thy husband. Do stay here and we retire.

शार्ङ्गेति । 'पुरोभागे' दोषैकदृक् ["दोषैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः] दोष-मात्रदर्शिनि, गुणविमुखि 'स्वातन्त्र्यं' स्वेच्छाचारम् 'अवलम्बसे किम्' इति काकुः । पुनः पुनर्दोषमेव त्वं भजसे । पूर्वं बन्धुजनमनादृत्य गता इत्येको दोषः, अधुना च स्त्री भूत्वा कामाचारं प्रवर्त्तसे इति द्वितीयः । 'वेपते' कम्पते । अन्वयः —क्षितिपो यथा

वदति यदि त्वं तथा असि, उत्कुलया त्वया पितुः किम्? अथ तु आत्मनो व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यमपि तव क्षमम्। व्याख्या—'क्षितिपो' भूपतिर्दुष्यन्तः 'यथा वदति' यादृशं भाषते 'यदि त्वं तथा' तादृशी 'असि' यदि त्वं तत्त्वत एव स्वच्छन्दा कामचारिणी 'उत्क्रान्ता कुलं' या तया उत्कुलया [मर्यादितकुलया] कुलटया 'त्वया पितुः' कश्यपस्य 'किं' प्रयोजनं किमपि न किमपि। तव तत्रागमनं असमुचितम्। अथ तु यद्यात्मनो दृढं 'व्रतं' शुचि स्वधर्मं पातिव्रत्यलक्षणं 'शुचि' पवित्रं 'वेत्सि' जानासि 'पतिकुले' भर्तुर्गृहे 'दास्यमपि' दासीभावोऽपि 'तव क्षमम्' उचितम्। तस्माद् अत्रैव प्रतिष्ठस्व। एवं सर्वथा प्रतिगमनं अयुक्तं इति 'तिष्ठ' इत्येव वाक्यस्य 'वयं साधयामो' गच्छाम। ['पादस्य शब्दस्य व्यर्थम्, पश्चात् प्रयुज्यते' इति दर्शन]।

NOTES

1 (a) पुरोभागी—पुरस् is first In a search after दोष and गुण in this world, we meet with दोष almost at every step So few are the instances of गुण that these are found out last, after those of दोष have been singled out Thus दोष is पूर्व and गुण is पर। Hence पुरः पुरः दोषस्य दर्शनं भागो यस्य सः पुरोभागी one who always chooses the first (i e दोष) स्वभावः हि। Cp. "अहो खलु पुरोभागिता —in Swapna (b) स्वाच्छन्द्यम्—तन्त्र is प्रधान prominent 'स्वं तन्त्रं प्रधानं यस्य सः स्वतन्त्रः' इत्यमरः। स्वाच्छन्द्यं मम यथा तत् स्वच्छन्दम्। तस्य भावः Cp 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति'' इति मनुः।

2. (a) उत्कुलया—उत्क्रान्तं कुलम or उत्क्रान्ता कुलं या। मा इदानीम्—
(b) *Remarks – 1) Two alternatives occur —(i) What the king says is true, (ii) You are speaking the truth In the first case—you must not go back to your father, wherever else you like you may go In the second case, you must not leave the hearth of your husband. In either case, it is useless to follow us In the first half we have क्षितिप instead of पति and in the second half पतिकुले occurs and not क्षितिपकुले। This is as it should be The first half assumes the truth of the king's

* *Adopted by Prof Gajendragadkar,*

statement, so he cannot be referred to as the पति of Sakuntala. The second half assumes that Sakuntala is speaking the truth, hence the क्षितिपकुल becomes her प्रतिकूल।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः॥२७॥

KING—O hermit! why do you delude this lady? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone, the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife.

शार्ङ्गरवः—राजन्, अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विस्मृतं भवेत् तदा कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः।

SARNGARAVA—King, if it be that what happened before *is now forgotten through diverted attention* then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife?

राजेति। 'किं' किमर्थं 'विप्रलभसे' छलयसि। अन्वयः—शशाङ्कः कुमुदान्येव सविता पङ्कजान्येव बोधयति। वशिनां वृत्तिः परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी हि। व्याख्या—'शशाङ्कः' चन्द्रः 'कुमुदान्येव' न पुनः पङ्कजानि, सविता सूर्यः 'पङ्कजान्येव' पद्मान्येव न तु कुमुदानि 'बोधयति' विकाशयति। तद्वत् जातौ हि 'वशिनां' जितेन्द्रियाणां 'वृत्तिः' व्यापारः परेषाम्, अन्येषां 'परिग्रहः' भार्या ['पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः] तस्याः 'संश्लेषं' सम्पर्कं [कर्तरि कर्मणि वा षष्ठी] तत्र 'पराङ्मुखी हि' असक्ता एव। वशिषु मामपि गणय, तस्मादेनां शुभामिव त्वक्तामपि गृहीत्वा अधर्मं चरिष्यामि।

शार्ङ्गरवेति। 'अथ' पक्षान्तरे 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् आश्रमे यत् 'वृत्तं' जातं तत् 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्यापृतत्वात् 'विस्मृतं' त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा 'अधर्मभीरोः' तव सम्प्रति शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् 'दारपरित्यागः' प्राप्तः। एतत् 'कथं' कीदृशं कथय। अत्र यद्वृत्तं तत् भवान् मन्यते 'उत्कुला शकुन्तला' इति, एवं च मन्यते

"कितवो भवान्" इति। परन्तु यदि शकुन्तला पूर्वं व्यासङ्गादिना त्वया परिणीता अधुना" इति तृतीयोऽपि पक्ष सम्भवति। यदि स एव सात्त्विकस्तृतीय पक्ष तदा सम्प्रति दारत्यागेन धर्मात् च्युतोऽसि इति शार्ङ्गरवानुयोगतात्पर्यम्।

NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c—Raghava takes सम with पराङ्मुख। Thus सम्यक् अवसपराङ्मुखी मत्प्रेषणपराङ्मुखी। cp "पराङ्मुखी विदधत्र प्रहसि"—K III (b) The अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास। The general statement "वनिता हि &c"—is supported (साधन) by specific instances कुमुदान्येव &c and सविता &c Lastly the general statement "वनिता हि &c" is applied to his own case by implication. For a similar sentiment, cp रघूणां वनिता मम हि परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति"—Raghu

2. राजन् &c—Sarangarava suggests that it is possible that Sakuntala was indeed married by the king, but the king has now forgotten all about the marriage In that case, the repudiation becomes a sin This places the king in a fix and he refers to Purohita in bewilderment

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥२८॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and lightness Might I be dazed or could this lady be telling a lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my wife or a sinner through the touch of another's wife?

पुरोहित—(विचार्य)—यदि तावत् एवं क्रियताम।

PRIEST (Reflecting)—Well, let it be managed thus

राजा—अनुशास्तु मां भवान्।

KING—Let your reverence command me

पुरोहित—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राजेति । पुरोहित प्रत्येतत् । 'अत्र' अस्मिन् विषये 'भवन्तमेव गुरु च लघु च गुरुलघु' ("विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति एकत्वविकल्प) गुरुलघुनो भाव, 'गुरुलाघवम्' [अभिपूर्वपदस्य द्वी वा ताया ब्राह्मणादिगणपाठाभावात् उत्तरपदवृद्धि इति दुर्घटवृत्ति । "गुरुलघु(ो)रितरपदस्य" इति पद्मनाभ] को वा 'गुरु को वा लघु इति पृच्छामि' । पक्षद्वयमाह—अन्वय—"अहं मूढः स्याम्" वा "एषा मिथ्या वदेत्" इति संशये, दारत्यागी भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलो भवामि । व्याख्या—'अहं मूढ' पूर्ववृत्तस्मरणाक्षम 'स्याम वा' अथवा 'एषा' शकुन्तला 'मिथ्या वदेत (सम्भाव्ये लिङ्) इति' एवं विधे 'संशये' सन्देहे जाते, निजमहत्वे एषा त्यक्ता 'दारत्यागी (दारोपभृत्यागकारी) भवामि' 'आहो' अथवा अस्या मिथ्यावादित्वे एनां गृहीत्वा 'परस्त्रीस्पर्शेन पांसुल' कलङ्की भवामि इत्यत्र निश्चयमत्राह भवान् वदतु ।

पुरोहितेति । 'यदि तावत्' । तावदिति वाक्यालङ्कारे । 'एवं क्रियतां, इत्थं विधीयताम् ।

राजेति । भवान्' माम् अनुशास्तु कर्तव्यम् उपदिशतु ।

पुरोहित इति । 'अत्रभवती तावत्' । तावदित्यवधारणे 'आ प्रसवात्' प्रसवपर्यन्तम् ("आङ्मर्यादाभिविध्यो" इति पञ्चमी) । "अस्मद्गृहे' मद्भवने 'तिष्ठतु' ।

NOTES

1 *गुरुलाघवम्—An irregular form because ष्यञ् should cause आदिवृद्धि resulting in गुरुलघु + ष्यञ् = गौरुलाघवम् । But गुरुलाघव is common with the older writers such as वाल्मीकि, व्यास, मनु, चरक, &c The form however is not inadmissible In the Vritti we find 'कार्यकृत्यं गुरुलाघवम्' , the Bhashya has "पर्याप्तश्चात्र गुरुलाघवचिन्ता नास्ति" (see also Tikas) Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets (लक्षणा), and then गुरु च लाघवं च, द्वन्द्व which is optionally singular—(see दुर्घटवृत्ति) Such defence are quite uncalled for , the adoption of the form by the भाष्यकार *etc being defence enough*

---

* *Adopted by prof Gajendragadkar

2 (a) मृदा स्थानम्—This is Sarngarava's suggestion (b) एषा वा इदिविधा—This is his own impression

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति। स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति, ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि। विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव।

PRIEST—You were declared by the sages that the very first you will beget will be a son who will lord it over the circles If that son of the Muni s daughter be endowed with those signs, having congratulated you will cause her to enter the royal apartments The reverse happening taking her back to her father is of course understood

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते।
KING—As pleases my preceptor

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम्।
PRIEST—My child, follow me

शकुन्तला—भअवदि वसुहे देहि मे विवरं [भगवति वसुधे, देहि मे विवरम्]। (रुदती प्रस्थिता। निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च। राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति)।

SAKUNTLA—O mighty Earth, allow me a hole (Proceeds weeping Exit with the Priest and the ascetics The king with his recollection barred by the curse, continues musing about Sakuntala)

पुरोहित इति। 'प्रथममेव' त्वं 'चक्रं' राजमण्डलं प्रवर्त्य वर्तयति इति 'चक्रवर्तिनं' भाविसम्राजं 'पुत्रं जनयिष्यसि' उत्पादयिष्यसि 'इति साधुभिः' सत्पुरुषैः 'उद्दिष्ट' अभिहितोऽसि। प्रथममपत्यं ते पुत्रो भविता स च समुद्रमुद्रमुद्रितमहीश्वर

इति अमोघा माङ्गलिकम्। 'स' अस्या जनिष्यमाणो 'मुनेर्दौहित्रः चेत् यदि 'तस्य लक्षणैः' चक्रवर्तिचिह्नैः 'उपपन्नः युक्तो 'भविष्यति तत अभिनन्द्य आदरेण सत्कृत्य 'एनां शुद्धान्तम्' अवरोधं 'प्रवेशयिष्यसि'। 'विपर्यये तु अन्यथा पुनः, यद्येषा पुत्रं न जनयति, पुत्रं वा चक्रवर्तिलक्षणहीनं तदा 'अस्याः पितुः समीपगमनम् अवस्थितम् निश्चितम् 'एव'।

शकुन्तलेति। 'भगवति वसुधे' एवं मम ; रुदिता सती क्षोभमौचित्यगोचरा भवेत्, सत 'सा' मह्य 'विवरं देहि 'दीह तव वात्सल्येन वसेयम्। बद्धतो' रोदनपरा 'प्रस्थिता' प्रव्याभुमानस्था [आत्तकमपि का]। बदतो निष्क्रान्ता सह पुरोधसा' इत्यादि योजनम्। तस्मै न सहमर्दोन 'अ पुराकृतात्मदोऽपि बहद इति सन्दिह' स्यात ; 'राजा शापेन' दुर्वाससः शापेन व्यवहिता' तिरोधापना 'स्मृतिः' यस्य तादृश सन शकुन्तला गत' तद्विषयमेव चिन्तयन्' आस्ते।

NOTES

1 (a) चक्रवर्तिनम् – चक्रे चक्रम् वर्त्तते इति चक्र + वृत + णिनि कर्त्तरि चावश्यके। (b) लक्षण &c —Compare रथ चक्रवर्तिलक्षणम् &c Act VII

2 गुरुस्य — 'कथ्यमाना मोहमाया' इति समदाने बताएँ।

नेपथ्ये—आश्चर्यमाश्चर्यम्।

IN THE DRESSING ROOM – Strange ! Strange !"

राजा (आकर्ण्य)—किं नु खलु स्यात्।

KING (Listening)—What indeed could have happened ?

(प्रविश्य) पुरोहितः (सविस्मयम्)—देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम्।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा—किमिव।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला ।
बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहित—
स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारा-
दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥२८॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Apsarastirtha !
(All act wonder).

सर्वे इति । 'विस्मयं' अद्भुतं रसम् ("विस्मयोऽद्भुतम्" इति निघण्टुः । रूपयन्ति विवृण्वन्ति)।

राजेति । 'किं नु' इति वितर्कार्थे अव्ययम् । ननु इति अवधारणे । अतः किं किञ्चिदन्यत्, किं वा नान्यत् ?

किमिति । 'किं' अत्र 'इव' इत्यर्थे । निश्चितम् अन्यत् जिज्ञासायाम् । "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" इत्यादिषु यथा ।

पुरोहित इति अन्वयः—हे देव कण्वशिष्येषु परावृत्तेषु सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयस्तदनुवृत्ति—स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनाम् उत्क्षिप्य अप्सरस्तीर्थं जगाम च । व्याख्या—हे देव राजन् 'कण्वशिष्येषु' महर्षेः कण्वस्य छात्रेषु 'परावृत्तेषु' आश्रमं प्रति प्रयातेषु 'सा बाला' अप्रगल्भा शकुन्तला 'स्वानि भाग्यानि' निजानि भागधेयानि 'निन्दन्ती' सती 'बाहू उत्क्षिप्य' ऊर्ध्वं क्षिप्त्वा इति 'बाहूत्क्षेपम्' ("बाहूत्क्षेपम्" इति णमुल्) 'क्रन्दितुम्' उच्चैर्विलपितुं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तवती तत्क्षणमेव

स्त्रिया संस्थानम्' आकृतिरिव संस्थानं यस्य तथाविधम् 'एकं ज्योतिः' किञ्चित् तेजः-स्वरूपम् 'आरात्' दूरात् ("आराद्दूरसमीपयोः" इति दूरार्थे अव्ययम्) 'एनां बालाम् उत्क्षिप्य' उत्तोल्य 'अप्सरस्तीर्थं तदभिमुखमित्यर्थः जगाम च'। 'सर्वे' अभिनेतारः 'विस्मयं रूपयन्ति' नाटयन्ति। विस्मिता इव तिष्ठन्ति।

NOTES

1 (a) बाहूत्क्षेपम्—बाहू उत्क्षिप्य इति बाहु + उद् + क्षिप + णमुल्, भावे = बाहूत्क्षेपम् having thrown up her arms The rule is 'स्वाङ्गे ध्रुवे' —णमुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उपपद that means a limb the loss of which does not necessarily cost life 'यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तत् ध्रुवम्" Kasika (b) स्त्रीसंस्थानम —सं स्थीयते अनेन इति सम + स्था + ल्युट् करणे = संस्थानम् shape आकृति। 'संस्थानमाकृतौ मतौ" इति विश्वः। स्त्रियाः संस्थानं स्त्रीसंस्थानम्। स्त्रीसंस्थानमिव संस्थानं यस्य तत्। "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" इति वद—। (c) आरात्—She was lifted up from a distance (आरात्) hence the lifter could not be seen clearly but was noticed merely as a mass of light in the female form (d) जगाम—Went towards the अप्सरस्तीर्थ। The अप्सरस्तीर्थं was near Dushyanta's capital (See Ante)

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव। किं वृथा तर्केणान्विष्यते। विश्राम्यतु भवान्।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed discarded by us Why is it being uselessly pursued with conjectures? Do thou rest thyself

पुरोहितः (विलोक्य)—विजयस्व। (निष्क्रान्तः)।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper (Exit)

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि। शयनभूमिमार्गमादेशय।

KING--Vetravati I am perplexed. Show me the way to the bed-chamber

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः]। (प्रस्थिता)।

WARDER—This way this way let sire proceed (Moves on).

राजेति। 'प्रत्यदि' इतः पूर्वमपि, यदामौ दयम आसीत् तदापि 'मः भर्त्तः इदा-स्पेन नवमदाश्रमागत किमपि आशालक्षणं'स्मरामि प्रत्यादिष्ट एव' निराकृत मनु। अधुना प्रनष्ट म 'तर्केण' कि आसीन तत, कुत्र वा गतम् इत्येव विधेन विमर्शन'क्रिय-नियमे'। तत् तत, अत्र तद्विन्ता इत्को 'भवान् विश्राम्यतु (श्रमु दिवादि + लोट्)।

पुरोहित इति। 'विलोक्य' एवम वर्त्तोक्तिभिन गाम्भीर्येण विस्मितो राजानं तुष्य दृष्टा आह 'विजयस्व' जयोऽस्तु ते ("विजयस्व जे" इत्यार्षपदम्)।

राजेति। पर्याकुल' उन्मना चकिते'। 'जनकसूर्ति' अस्य प्रत्याशदर्शितं तत्र 'मर्गे प्रत्यागम् 'आदिश्य' इति ते अह विश्रामि।

NOTES

1 विलोक्य—The king's indifferent reply surprises the पुरोहित and he stares (विलोक्य) at him and then utters "विजयस्व" to the king

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्)—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम्।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम्॥३०॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)।

KING (Going round—Aside)—True the discarded daughter of the sage I do not remember as wife But my intensely aching heart as it were convinces me (exeunt all)

पञ्चमोऽङ्कः।—FIFTH ACT

कामेति। अन्वय—प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रहं न स्मरामि कामम्। हृदयं तु बलवत् दूयमानं (सत्) मां प्रत्याययतीव। व्याख्या—प्रत्यादिष्टां' निराकृतां मुने-स्तनयां कन्यकां 'परिग्रहं' पत्नीं 'न स्मरामि कामम्'अत्यन्तमेव यत् पूर्वं परिणीता पत्नी इयं मे इति मया न स्मर्यते (अनुमतमेव कामनियमम्)। तथापि हृदयं तु चेत पुनः 'बलवत्' अत्यर्थं 'दूयमानं सत् मां प्रत्याययतीव' प्रतीतिं ज्ञानं प्रदर्शं करोतीव (इत्थे निव ।, बोधनार्थंवान् "प्रत्यायनबोधने" इति न अभिमात)

सत्यमिमां विवाहितां न स्मरामि, किन्तु गुर्वी हृदयवेदना प्रत्याययतीव मां कृतिमैव क्रूरेण मया प्रत्यादिष्टा। ["माम्" (त , व्या- म)—"मे" (रा-, वि)]।

NOTES

1 (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (अनिच्छास्वीकार)। "काममिति स्वीकारेऽनिच्छास्वीकारे च" इति गणकार। True I do not remember (स्वीकार) but that does not matter (अनिच्छा)। (b) परिग्रहम्—परिग्रहणे इति परि + ग्रह + अप्, कर्मणि = परिग्रहः wife सम। I do not remember her as wife (c) प्रत्याययति—प्रति + इ + णिच् + लट् ति। The sense is बोधन to convince, hence इ does not become गम (see Tika) (d) माम्—अभिहिते कर्मणि सं ज्ञा by the rule 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ"। इ is बुद्ध्यर्थ here thus the rule applies अहं प्रत्यैमि (अणिचि)—हृदयं मां प्रत्याययति (णिचि)। (e) हृदयम्—My heart convinces me The heart remembers what I have forgotten This is like 'चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्'—Ante

---

षष्ठोऽङ्कः

प्रवेशकः।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्धं पुरुषमादाय रक्षिणौ च)। रक्षिणौ (पुरुषं ताडयित्वा)—अले कुम्भीलआ कहेहि कहिं तुए एशे महामणिभाशुले उक्किण्णणामहेए लाअकीए अङ्गुलीअए शमाशादिए [अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वया एतत् महामणिभासुरम् उत्कीर्णनामाक्षरं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम्]।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पसीदन्तु भावमिस्सा ण हगे ईदिशकम्मकालो [प्रसीदन्तु भावमिश्राः। नाहमीदृशकर्मकारी]।

MAN (With the acting of fright)—Please your honours, I did not do such act

नगर इति। नगरे नियुक्तः रक्षाविधानाय इति 'नागरिकः'। कोट्टपाल इति राजभाषा। 'श्याल' राज्ञः श्यालः।

घरे इति। कुम्भीरकः चौरः ['कुम्भीरको मलिम्लुचस्तस्करश्च मलिम्लुच" इति भट्टधृता नाममाला)। 'महता' महार्घेण 'मणिना भासुरम्' 'उज्ज्वलम्' 'उत्कीर्णं' खोदितं 'नामाक्षरं' राजनाम यस्मिन्, अतएव राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितं प्राप्तम्। रचितमागधी भाषा। ['कुम्भीरक' (वा) — 'कुम्भीलक'* (न-, म्या, वि-, म)]॥

पुरुष इति। 'भीते' भयस्य 'नाटितम्' अभिनयः (भावे क्त)। तदेव 'भीति-नाटितकम्' (स्वार्थे कन्)। तेन सह। 'भावमिश्राः' मान्याः भवन्तः 'प्रसीदन्तु'। ईदृशं कर्म चौर्यं करोति इति स, चौर इत्यर्थः। पुरुषस्यापि मागधी भाषा।

NOTES

1 Summary—ततो गच्छति काले शकुन्तलाहस्तच्युतं तदङ्गुलीयकं रोहित-मत्स्योदरे केनचित् धीवरेण समासादितं राजसकाशञ्च प्रापितं राजपुरुषैः। तद्दर्शनात् तत्क्षणमेव राज्ञो निरस्तः शापः स्मृतिरुपजाता, पश्चात्तापो महता चमत्कारेण। गुरुणा तु अनुशयेन विषयेषु विरक्तः प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन आलेख्येन च कथं-चिच्च कथञ्चित् कालमनैषीत्। अथैकदा शकुन्तलाप्रसङ्गेन चाकुलं अनपत्यतया दूयमानं तं मातलिरागत्य दिवौकसामसुरोपद्रवनिवेदनपूर्वकं देवेन्द्रभवनं निनाय।

2. नागरिक —नगरं रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर+ठक्।

3 कुम्भीरक —कुम्भो अस्य अस्ति इति कुम्भ+इनि मत्वर्थे=कुम्भी an elephant कुम्भिनम् ईरयति कुम्भिन्+ईर+ण्वुल् कर्तरि=कुम्भीर an alliga-

* Adopted by Prof Gajendragadkar

tor Elephants avoid drinking at places where alligators abound कुम्भीर एव इति कुम्भीर+कन् स्वार्थे=कुम्भीरक। By transference of epithets this means a thief तस्करो हि। The reading कुम्भीलक means the same "कुम्भीलः श्यालके चौरे ग्राहभेदे झषेऽपि" इति विश्वः स्वार्थे क। (b) महामणि &c —भास+घुरच् कर्तरि=भासुरम् resplendent महान् मणिः महामणिः brilliant gem मम भासुरम्। उत्तम्—। (c) उत्कीर्ण &c —नाम अक्षराणि नामाक्षराणि। उत्कीर्णानि नामाक्षराणि यस्मिन्। (d) राजकीयम्—राज्ञ इदम् इति राजन्+क=राजक+छ=राजकीयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule "राज्ञः क च"। It is known to be royal because उत्कीर्णनामाक्षरम्।

4 आर्यमिश्र —आर्य is पूज्य a sage "आर्यः सज्जनमात्राभिप्रायेऽप्यास्य जन्मनि। क्रियाशीलापदार्थे पूज्यश्रुतिबुधनमपि॥" इति मेदिनी। आर्याश्च ते मिश्राश्च &c — See also आर्यमिश्र Act I

प्रथमः—किं क्खु शोहणे बम्हणे त्ति कलिअ रण्णा पडिग्गहे दिण्णे [किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः]।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुषः—शुणुध दाणिं। हगे शक्कावदालवाशी धीवले [शृणुत इदानीम्। अहं शक्रावतारवासी धीवरः]।

MAN—Now listen I am a fisherman, living at Sakravatara

द्वितीयः—पाडच्चला, किं अम्हेहिं जादी पुच्छिदा [पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा]।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

श्यालः—सूअअ, कहेदु सव्वं अणुक्कमेण। मा णं अन्तरा पडिबन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण। मा एनमन्तरा प्रतिबधान]।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति। 'शोभन' सन् 'प्राड्‌ष्ट' भवतार्थमिति यावत् 'इति कृत्वा' त्वा सम्पन्नं इत्यर्थ 'राज्ञा' स्वयं दृष्टनेन 'परिदत्त खलु' दान्मीय दत्त किम्। इदं मौलत चोरित त्वया, कथं राज्ञा एव सम्प्रदाय दत्त मे, इत्युपहास।

पुरुष इति। 'इदानीम' इति व जानुपतन। 'शक्रावतारं' तदाधि प्रदेशं 'वसति' यत्रादृष्टौ धीवर जालमाकार। शक्रावतार (ए०, मा०)—"शक्रा-वताराभ्यन्तर" (का, हि०, म)]।

द्वितीय इति। ए 'पाटच्चर' चोर "चौरिकाव (क" इति प्रभृत "पाटच्चर-मलिम्लुचा" इत्यमर] शक्रावतारं तदेव जानि पृष्ठा किं नैव पृष्ठा। तत किं जाति कथयसि।

श्यालं इति। 'सूचक' इति द्वितीय नाम। 'अनुक्रमेण यथाक्रम सर्व कथयतु' एष। 'एनम अन्तरा' मध्ये, कथामध्ये इत्यर्थ 'मा प्रतिबध्नान' मा रुन्धि (मा हस्तेऽयं तेन नमुष)। अतः तु कथा विघ्नरहिता भविष्यतीति।

NOTES

1 (a) शोभन—शोभते इति शुभ+युच् कर्तरि। Worthy (b) कृत्वा—An अव्यय। Or कृत्वा = दत्वा because कृ can take the meaning of all roots सर्वधात्वर्थानुवादं करोतिना भवति। (c) प्रतिग्रह—प्र गृह्यते इति प्रति+ग्रह+अप् कर्मणि A gift

2 शक्रावतार &c.—अवतरति अस्मिन् इति अव+तॄ+घञ् अधिकरणे = अवतार a sacred place तीर्थम्। "अवतारस्तु तीर्थेषु प्रादुर्भावेऽपि च" इति हैम। अप् is barred by the rule "ऋदोरप्"। शक्रस्य अवतार। A विशेषनाम because शक्रावतार is a place। It has no विग्रहवाक्य। न हि वाक्येन स ग्रहः कथ्यते।

3. पाटच्चर—पाटयन् चरति प्रवर्तते इति पाटयत्+चर+अच् कर्तरि should give पाटच्चर but we get पाटच्चर (अल्प)। पृषोदरादि।

छमी—जं आवुत्ते आणवेदि। कहेहि। [यदावुत्त आज्ञा-पयति। कथय]।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on

पुरुष —अहके जालुग्गालादीहिं मच्छबन्धणोवाएहिं कुडुम्बभलणं कलेमि [अहं जालोद्गालनादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि]।

MAN—With nets and other means of catching fish I achieve the maintenance of my family

श्याल. (विहस्य)—विसुद्धो दाणिं आजीवो [विशुद्ध इदानीमाजीवः]।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood indeed

पुरुष —भट्टा, मा एव्वं भण [भर्त्तः, मा एवं भण]।

सहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए।
पसुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुए वि सोत्तिए ॥१॥
[सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम्।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः ॥]

MAN—Say not so, Master ! The despised occupation which is indeed born with one is surely not to be discarded The practice of vedic rites though tender with pity has to be heartless in the act of killing animals

उभाविति। 'आवुत्त' भगिनीपतिर्यस्य (प्रमादनाटकेषु। नाटके वस्तुत एव तयोर्भगिनीपतिः। "भगिनीपतिरावुत्त" इत्यमरः) 'यदाज्ञापयति' तदेव कुर्म। नान्यत् मनेनं प्रतिवध्नीव। 'कथय' यथावत् वद इति पुरुषं प्रति।

पुरुष इति। उद्गिलति उत्क्षिपति 'उद्गालं' बडिशम (मुखं तस्य यत्र बडिशम्। पक्षे उद्गारः)। 'जालम् उद्गालश्च आदि' येषां तैः 'उपायैः' 'मत्स्यानाम्' आत्मीयानां 'भरणं' वर्त्तनं 'करोमि'।

श्याल इति। 'इदानीं' वाक्यभूषायाम्। 'विशुद्ध' हिंसादिदोषवर्जित 'आजीव' जीवनोपाय ? उपहास एव। हिंसादिभिर्दुष्ट आजीव इत्यभिप्रायः।

पुरुष इव। हे 'भर्त ' स्वामिन् नगरपाल 'एव ' मा भव' कथय। धात्रीव मा निन्द। अन्वय —यत् किल विनिन्दित कर्म सहज, तत् न हि विवर्जनीयम्, श्रोत्रिय अनुकम्पामृदुरपि पशुमारणकर्मदारुण। व्याख्या—यत् किल विनिन्दित' गर्ह्य कर्म सहज जन्मना सह जात, जातिनिष्ठमित्यर्थ 'तत् न हि' नैव विवर्जनीय त्याज्यम। 'श्रोत्रियो' वैदिक, वेदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थ 'अनुकम्पया' करुणया 'मृदुरपि' कोमलोऽपि सन् 'पशुना' प्राणिना' यत 'मारण' घात यज्ञे वध, तेन 'कर्मणा' तदनुष्ठानेन 'दारुण घोरो भवति। यथा श्रोत्रियेण जातिगता पशुहत्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मत्स्यवधनम्। एतेन मत्स्यघ्नो निन्दा न चाहम्। ["मृदुरप" (त, वि-, म्या-)—"मृदुरेव' (रा-, म-)]॥

NOTES

1 जालोद्गाल &c —उद् + गृ + घञ् कर्मणि = उद्गाल, or उद्गार:, a hook अर्थे is barred by the rule "उन्नीय "। र becomes [illegible] optionally by the rule "अचि विभाषा"। जालानि च उद्गालाश्च जालोद्गालम् nets and books, इन्द्वै कत्वम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्'। जालोद्गालम् आदिर्येषां तै।

2 (a) सहजम्—सह एकत्र जातम् इति सह + जन + ड कर्तरि in born, (b) श्रोत्रिय —श्रोत्रिय is obtained as a substitute for the वाक्य "छन्द अधीते" by निपातन in the rule "श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते"। No प्रत्यय is needed Some however, interpret the rule as directing छन्दस् to be replaced by श्रोत्र and घन् attached to it Thus छन्दस् घन् = श्रोत्र + घन् = श्रोत्रिय by the निपातन above 'छन्दसो वा श्रोत्रभाव तदधीते इति घ च प्रत्यय "—Vritti (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism The Buddhists denounce (विनिन्दित) sacrifices as horrid (पशुमारणकर्मदारुण)। But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीय) because this is the work allotted to them (श्रोत्रिय) by nature (सहज)। Had it not been so the practice of such rites would have been heartless Such however is not the fact A श्रोत्रिय is the kindest of kind beings living (अनुकम्पामृदु)।

श्याल:—तदोतदो [ततस्तत:]।

SUPERINTENDENT—Then what then ?

पुरुषः—एक्कस्सिं दिअसे खण्डसो लोहिअमच्छे मए कप्पिदे [एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः।] जाव तस्स उदलब्भन्तले पेक्खामि दाव एदे महालदणभासुले अङ्गुलीअए पेक्खिदे [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरं प्रेक्षे तावत् एतत् महारत्नभासुरमङ्गुलीयकं प्रेक्षितम्]। पच्छा अहके शे विक्कआअं दंसअन्ते गहिदे भावमिस्सेहिं [पश्चादहमस्य विक्रयार्थं दर्शयन् गृहीतो भावमिश्रैः]। मालेध वा कुट्टेध वा अअं शे आअमवुत्तन्ते [मारयत वा कुट्टयत वा अयमस्य आगमवृत्तान्तः]।

MAN—One day I cut up a Rohita fish into pieces. No sooner I looked into the inside of its belly than was seen this ring glittering with bright gems. Afterwards showing it for sale I was arrested by your honourselves. Kill me or cut me up, this is the story of its possession.

एकस्मिन्निति। [illegible] रोहितमत्स्यः [illegible] ['इति' [illegible]] [illegible] 'प्रेक्षे' [illegible] 'महारत्न' [illegible] 'अङ्गुलीयकम्' [illegible] 'दर्शयन्' [illegible] 'गृहीतः' [illegible] 'भावमिश्रैः' [illegible] 'मारयत' [illegible] 'वा कुट्टयत' [illegible] 'वा' [illegible] 'आगम' [illegible]। ['प्रेक्षे तावत्'—इत्यादिमूलम् (त-, का-)—"एतद्रत्नभासुरमङ्गुलीयकं दृष्टम्" (रा-, वि-, म-)। "कुट्टयत" (त-, का) "मुञ्चत" (रा-, वि-, म-)]।

NOTES

1 तत तत—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet

2. कस्य—The construction is कस्य दर्शन which is elliptical for कस्य गुणान् दर्शयन्। See Tika Or construe कस्य विक्रयार्थं एव दर्शयन्, showing it (एतत्) for its (कस्य) sale

श्याल:—जाणुअ, विस्सगन्धो गोहादी मच्छबन्धो एव णिस्संसअं। अङ्गुलीअअदंसणं से विमरिसिदव्वं। राअउलं एव्व गच्छामो [जानुक, विस्रगन्धो गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम्। अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम्। राजकुलमेव गच्छामः]।

SUPERINTENDENT—Januka this fellow smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish catcher His coming by of the ring has to be investigated We will go to the king's residence

[illegible]

NOTES

1 (a) विस्रगन्धि—विस्र is आमगन्धि, i.e, anything smelling like raw meat "विस्रं स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः। तस्य गन्ध इव गन्धः i e आमगन्धः। स यस्य अस्ति स विस्रगन्ध + इनि मत्वर्थे। This is round about in sense. आमगन्धि expresses the idea more simply Perhaps in the days of Kalidasa विस्र meant आम, and in time, by transference of epithets, came to mean आमगन्धि when Amara lived

(b) गोधादि—गोधा (fem) is the iguana गोधामत्तुं शीलमस्य इति गोधा + अद् + णिनि कर्तरि ताच्छील्ये। विट् is barred by णिनि when habit (ताच्छील्य) is implied Hence we do not get गोधाद like क्रव्याद्। But here is another difficulty The rule for णिनि is "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये"। So we must not have a जातिवाचक word for उपपद with णिनि implying ताच्छील्य। Yet here there is णिनि with गोधा (जातिवाचक) as उपपद। (c) मत्स्यबन्ध—मत्स्यान् बध्नाति इति मत्स्य + बन्ध + अण् कर्तरि। (d) विकष्टव्य—वि + कृष + तव्य कर्मणि = विकर्ष्टव्यम् or विक्रष्टव्यम्। अम् comes in optionally by the rule "अनुदात्तस्य च र्दुपधस्यान्यतरस्याम्"। (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession He is indeed a fisher man who is an inveterate Godha-eater as is evident from the stench he is giving out One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part It has to be scrutinised But I shall leave the scrutiny with better hands than mine I must see the king about it

रक्षिणौ—तह। गच्छ अले गण्ठिभेदअ [तथा। गच्छ अरे ग्रन्थिभेदक]। (सर्वे परिक्रामन्ति)।

GUARDS—As you say Proceed you knot-cutter (All go round the stage)

श्यालः—सूअअ, इध पुरदुआरे अप्पमत्ता पडिवालेह मं जाव इमं अङ्गुलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिक्कमामि [सूचक, इह पुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदम् अङ्गुलीयक यथागमनं भर्त्रे निवेद्य ततः शासनं प्रतीष्य निष्क्रामामि]।

SUPERINTENDENT—Suchaka here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtained orders from him

उभौ—पविसदु आवुत्तो सामिपसादस्स [प्रविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादाय]। (निष्क्रान्त.)।

BOTH—Let Brother-in law enter to receive Sire's favours. (Exit Superintendent)

सूचकः—जाणुअ, चिलाअदि क्खु आवुत्तो [जानुक, चिरायते खलु आवुत्तः]।

SUCHAKA—Jannka, Brother in-law is indeed delaying

प्रविशत्विति। 'पवि' अस्य 'प्रवि' इत्यर्थः। कर्णाभिहितेन वचनान्तर्गत सौत, यथा इत्यादिना ... ।

[illegible]

उभाविति। 'स मन प्रसाद' अनुग्रह तस्मै ["क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति चतुर्थी] 'प्रसादाय'।

सूचक इति। 'चिरायते' विलम्बते। [चिर इति प्रातिपदिक काल ... । ... चिरमस्ति चिर, ... इति काद्]। ["चिरायते" (रा-, वि-,)—"चिरयति" (म-)—"चरयति" (त-, क-)]।

NOTES

1. (a) प्रमत्तो—प्र + मद् + क्त कर्तरि = प्रमत्तो careless The rule "न-ध्या-ख्या- प्, मूर्च्छि-मदाम्" prohibits the form प्रमन्न। न प्रमत्तो not careless, i e watchful. (b) प्रतिपालयतम्—प्रतिपालि is सकर्मक and means प्रतीक्षा 'to wait.' (c) भर्त्रे—"कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इति

सम्प्रदाने चतुर्थी। Here चतुर्थ्यन्तेन (कर्मणा) अनभिहिता इति, Hence the rule applies The इति here restricts the rule to दा धातु। But the भाष्य is opposed to it The इति must not be allowed to over rule the भाष्य। (d) प्रतीक्षा—प्रति + इक्ष means वहन। Compare "प्रतीक्ष्यन्तीत्यान्दस्ताधि"—Act IV (e) निष्क्रामामि—निस् + क्रम् + लट् निष = निष्क्राम्यामि, निष्क्रामामि। क्रम becomes काम in the परस्मैपद।

3 भर्ता &c—The sense is भर्तुःप्रसाद लब्ध प्रविशत। Hence "क्रियार्थोप—"इति चतुर्थी। Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts and will certainly reward you

4 चिरायते—चिर is long time चिरम् करोति इति चिर + णिच् सत्यर्थे चिर one who makes delay Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त। चिर इव आचरति इति चिर + क्यङ् + लट् ते। The reading चिरयति seems bad in grammar, चिरयति may be defended by लक्षणा [illegible]।

जानुकः—ण अवसरोवसप्पणीआ क्खु राआणो [ननु अवसरोप-सर्पणीया राजानः]।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities

सूचकः—फुरन्ति मे हत्था इमस्स वज्झस्स सुमणो पिणद्धु [स्फुरतो मे हस्तौ अस्य वध्यस्य सुमनसः पिनद्धुम्]। (पुरुषं निर्दिशति)।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death (Points the fisherman)

पुरुषः—णारिहदि भावे अआरणमारणो भविदु [नार्हति भाव अकारणमारणो भवितुम]।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason

जानुकः (विलोक्य)—एसो अम्हाणं सामी पत्तहत्थं लाअसासणं पडिच्छिअ इदोमुहो देक्खीअदि। गिद्धवली

हूविस्सशि शुणो मुहं वा टेक्खिस्सशि [एष: अस्माकं स्वामी पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीष्य इतोमुखो दृश्यते। गृध्रबलि-र्भविष्यसि शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि]।

JANCKA (Espying)—Here our Master having obtained royal orders, appears facing this way with letter in his hand : Thou wilt become an offering to the vultures or wilt see the jaws of a dog

जानुक इति। 'ननु' वाक्ये। अस्मदं कापि, ओरदि इत्यत 'दशनं कोदा' सहमन्यदा। वाता तुल्य। राजन दशति जन न हि ददाति। गतो विप्लव।

सुवक इति। 'मस्त' वा 'अथ' इत्यत तरु सुमनस ' पुष्प पुष्पमालारिकदं ["माय सुमनसो वर्षो मनुमरणमिक्ता मम । एते स्त्रियो बन्धे सुरं कर्ते सुनासा-मन ॥ '] 'विनष्ट ' वस्तु ["वर्तमानु वरहाजनवाशीकमनूने " इत्यनीन दर्शि-कविनष्टम्] 'मे हतो स्म रत ' मम्भूत।

पुरुष इति। 'भाव' मन्द्रो भवन 'अकारणं' कारणाभावे 'न रक्ष ' इन्नं 'भवितुं' न अर्हन्ति'।

जानुक इति। 'अस्माक स्वामी मदयेणम 'पत्र हस्तं' हस्त ताडक सन 'राज-शासन ' राज शासनम वाचा प्रतीष्य गृहीत्वा 'इत ' अत्र दिङ्मुख ' यस्य तादृशो दृश्यते'। नन्वं त्व 'गृध्रेभ्यो बलि उपहारो भविष्यसि' गृध्रा ते मांस भक्षयिष्यन्ति, 'वा' अथवा 'शुन कुक्कुर मुख' द्रक्ष्यसि व्याप्त मुख 'द्रक्ष्यसि'। राजाज्ञया मृतस्य शव गृध्रा , अथवा मुखे 'निक्षेप्ता ' वा कुक्कुरा खादिष्यन्ति।

NOTES

1 सुमनस —सुमनस् is usually plural The Medini sanctions the singular also. "सुमना पुष्पमालत्यो स्त्रियां ना धीरदेवयो: " इति मेदिनी। ना । The custom in those days was to garland with करवीर and other flowers the victim condemned to death : Compare "करवीरदामा"—Mrichhakatika

2 अकारण &c.—अविद्यमानं कारण दण्डिन् सन अकारणम causeless मारयति इति हन्त्र सूत्र कर्तरि वाहुलकात् =मारक destroyer Now see Tika.

3 पत्तअं — The समस्त word कर्म does not lead * This is like गङ्गङ्कु कनकानुपाणि &c

4 (a) गृध्रबलि — गृध्राणां बलि a चतुर्थीतत्—by the rule 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' । This refers to death by the stake (शूल)। (b) द्रक्ष्यसि — Will see Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up The victim can see (द्रक्ष्यसि) the dogs coming because he is not dead yet But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (गृध्रबलि)।"

(प्रविश्य) श्यालः — सूचअ मुञ्चेदु एसो जालोवजीवी उववण्णो क्खु अङ्गुलीअअस्स आअमो [सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी। उपपन्नः खलु अङ्गुलीयकस्य आगमः।]

(Entering) SUPERINTENDENT – Suchaka, let this fisher—man be realeased The acquisition of the ring is indeed consistent

सूचकः — जह आवुत्तो भणादि [यथा आवुत्तो भणति]। एसो जमसदणं पविसिअ पडिणिउत्तो [एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः]। (पुरुषस्य मुक्तबन्धनं करोति)।

SUCHAKA—As brother-in law directs This fellow has come back after having entered the abode of death (Releases the man)

पुरुषः (श्यालं प्रणम्य)—भट्टा, अह कीदिसो मे आजीवो [भर्तः, अथ कीदृशो मे आजीवः]।

MAN (Bowing the Superintendent)—Now, Master how is to be my livelihood (to day)?

*मुञ्चेदु इति। जालेन उपजीवति जीविकां वर्तयति इति जालोपजीवी धीवरः 'मुच्यताम्'। 'उपपन्न' युक्तः। 'आगम' प्राप्तिरित्यर्थः।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

सूचक इति । 'यमस्य सदन' गृहम् । 'प्रतिनिवृत्त' प्रत्यागत. [मृतः पुनर्जीवित इवायम् इत्यर्थः] । 'मुक्तानि' अपनीतानि 'बन्धनानि' यस्य तथाविध 'करोति' ।

पुरुष इति । हे 'भर्त' स्वामिन् 'अद्य' इदानीं 'मे आजीव' मम जीवन कीदृश' किंविध । गतो मत्स्यो गतश्चाङ्गुलीयकं, अद्य केनोपायेन जीविकां करोमि इति विद्यासागरपादाः ।

NOTES

1 कीदृश —What shall I eat to day? The fish is gone, and I have lost the ring too I do not know how to maintain myself to day. This is Vidyasagara's explanation Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विसृष्ट इदानीमाजीव ।' This is not consistent with the reply of the श्याल following Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman This is perhaps the reason why Pandit Vidyasagara rejects the explanation and suggests the one above Prof Gajendragadkar however defends the old explanation thus —(1)The following speech of the श्याल is not a reply to the fisherman at all The श्याल simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it The second speech of the श्याल is a mere continuation of his first speech (2) In the verse सहजं किल &c the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याल and is quite capable of making a sarcastic retort like this

As to (1) we observe—(a) If the श्याल had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick! (b) If the श्याल had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आवुत्त भणति । This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एष यमसदन &c and released him. The fisherman now bows to the श्याल and makes his remark

It is absurd to suppose that all this while the पुरुष was waiting with his message unfinished

Regarding (3) it should be remembered that सहजं किल &c was uttered in defence of his profession, but the taunt is an attack which is quite different The gist of the fisherman is evident from the fact that a mere look [जानुकम् पश्यति, below] from Januka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward "

Hence the defence of the old explanation is untenable

Prof G also attacks Vidyasagara's explanation thus— "The fish is not gone He probably has sold it or it is lying at home" The fact is Vidyasagara's explanation has to be slightly modified, fish was not caught that day at all The fisherman says एकस्मिन् दिवसे—on a certain occasion—not—अद्य to-day We have therefore to suppose that the fish man had not gone out with his net etc that day but was wandering over the market place for a buyer for the ring Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day Hence his query—किं खादामि &c —What shall I eat. The reply of the श्याल follows quite naturally

श्यालः —एस भट्टिणा अङ्गुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दाविदो [एष भर्त्रा अङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः]। (पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति)।

SUPERINTENDENT—Here a gift too commensurate to the value of the ring is caused to be given by sire [Gives money to the man]

पुरुषः (सप्रणामं प्रतिगृह्य) —भट्टा, अणुग्गहिदह्मि [भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि]।

MAN—(Accepting with a bow)—Master I am favoured

सूचकः—एसे णाम अणुग्गहे जो सूलादो अवदालिअ हत्थि-

कन्धे पडिट्ठाविदे [एष नाम अनुग्रहः यत् शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः]।

SUCHAKA—Such indeed is the favour that, taken down from the stake you are seated on the neck of the elephant

जानुक—आवुत्त पारिदोसिअं कधेदि महारिहरदणेण तेण अङ्गुलीअएण सामिणो बहुमदेण होदव्वं त्ति [आवुत्त, पारितोषिकं कथयति महार्हरत्नेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो बहुमतेन भवितव्यमिति]।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring with its priceless gems must be very acceptable to Sir

जानुक इति। 'अङ्गुलीयकस्य मूल्येन अवसित' इत्यत्र 'प्रसाद' प्रीतिदानम्।

सूचक इति। एष तै प्रसादोऽस्ति किन्तु राजानुग्रहेण न केवलं मुक्तः अपि तु करीन्द्रेण पूजितः। तस्मात् शूलात् अवतार्य हस्तिस्कन्धे च त्वं धृतः।

जानुक इति। 'महार्हं महामूल्यं रत्नं यस्मिन् तदाविधेन तेन अङ्गुलीयकेन 'स्वामी बहुमतेन' बहुमतेन भवितव्यम्'। एवं इदं मम अङ्गुलीयकम् आहृतवान् 'इति पारितोषिकं पुरस्कारं कथयति'। पुरस्कारः शाहन्नेव अर्घ्यः।

NOTES

1. (a) अङ्गुलीयक &c—(रत्न—and रत्न—). See Tika मूल्येन ... मूल + यत् = मूल्यम् that from which the cost (मूल) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price (b) प्रसाद—प्र + सद् + घञ् भावे = प्रसाद or प्रासाद। The former means pleasure (प्रीति) and the latter a royal mansion. The gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By transference of epithets प्रसाद (प्रीति) is here used for प्रीतिदान। (c) दापित—दा + णिच् + क्त कर्मणि।

2. प्रतिष्ठापित—प्रति + स्था + णिच् + क्त कर्मणि। We have ष by the rule 'उपसर्गात् सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच् सञ्ज स्वञ्जाम्'।

3 पारितोषिक — परितोष प्रयोजनमस्य इति परितोष + ठञ्, reward

श्यालः — ण तस्सिं महारिहं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि। तस्स दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो। मुहुत्तअं पकिदिगम्भीरो वि पज्जुस्सुअणअणो आसि [न तस्मिन् महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि। तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः। मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयनः आसीत्]।

SUPERINTENDENT—I guess it is not the invaluable gems in it that are acceptable to Sire some person dear to Sire was reminded by its sight Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes

सूचकः — सेविदं णाम आवुत्तेण [सेवितं नाम आवुत्तेन]।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law

जानुकः — णं भणाहि इमस्स कए मच्छिआभत्तुणो त्ति [ननु भण अस्य कृते मत्स्यघातिनेति]। (पुरुषमसूयया तथा पश्यति)

JANUKA—Well say that for the sake of this fish killer (Eyes the man with envy)

श्याल इति 'तस्मिन् अङ्गुलीये स्थितं महार्हं रत्नं भर्तुः न बहुमतम् इति तर्कयामि अहम्। किन्तु 'तस्य' अङ्गुलीयकस्य 'दर्शनेन अभिमतः' प्रियो 'जनः स्मारितः'। तत् पारितोषिकम्। प्रियजनस्मरणाद्विषण्णमपि स्मृत्—'प्रकृत्या' स्वभावेन गम्भीरोऽपि' गूढभावोऽपि पर्युत्सुके' नयने यस्य 'नयन' तथा तथाविधो मुहूर्तं स आसीत्'।

सूचक इति 'आवुत्तेन सेवितं नाम यथार्थमेव भर्तुः सेवा कृता।

जानुक इति। 'ननु आक्षेपे। 'अस्य मत्स्यघातिनो' धीवरस्य कृते तदर्थम् [कृते इत्यव्ययं निमित्तार्थे] सेवितम् आवुत्तेन इति भण'। सेवायाः धीवरस्य जातं तत् केन सेवा कृता इति पुरुषं धीवरम् 'असूयया' दोषाविष्करणेन सह 'पश्यति'।

NOTES

1 (a) दर्शनेन—प्रयोजककर्मणा। Thus कमिता जन कृत (non-causative) = दर्शनेन कमिता जन कारित (causative) [b] भर्तु—भर्ता is the कर्ता of मननक्रिया in कमितः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी दर्शयति षष्ठी। [c] कमित—कमि+मन+क्त कर्मणि। स्मृ+णिच् gives स्मारि or स्मर। The latter means "anxious recollection" (सोत्कण्ठ) [e] पर्यटत्–पर्यटतानि कदुपि यथो ते पद युवो। See now Tika

2 मत्स्यघातो --* With the reading मत्स्यघात, expound मत्स्यान् हन्ति इति मत्स्य+टक् = मत्स्यघातकाः fish-killers i e fisher-men तेषां भर्ता स्वामी। Raghava explains "मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्याका तेषां भर्तु"। But the sense 'जीवति' goes with words of the वेतनादि class and a few others only (Pan 4 4 12—14) मत्स्य is not included therein Besides, for the word मत्स्य special provision is made by the rule 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' (Pan 4 4 35) Raghava's explanation is therefore suspicious

पुरुषः—भट्टालक, इदो अद्ध तुम्हाणं सुमणोमुल्लं होदु [भट्टारक, इत अर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु]।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you

जानुकः— एत्तके जुज्जद (एतावद्युज्यते)।

JANUKA – This much is proper

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पियवअस्सओ दाणिं मे संवुत्तो। कादम्बरीसक्खिअं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि। ता सोण्डिआवणं एव्व गच्छामो [धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः। कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते। तत् शौण्डिकापणमेव गच्छामः]। (निष्क्रान्ताः सर्वे)।

---

* Adopted by prof Gajendragadkar

SUPERINTENDENT - Fisher man, you are noble and have become a dear friend to me Our friendship is desired to have liquor for witness So to a wine seller's shop we go (Exeunt all)

प्रवेशकः—PRELUDE

पुरुष इति। हे 'भट्टारक' स्वामिन् 'इत' प्रभृत्यर्धमात्रम् भवतु 'अर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं' भवतामनुग्रहात् 'इत्थं भवतु'। अत्र प्राकृतस्य भवन्त अर्धं यदि मे न अन्य संप्रदत्तानि भवन्ति ... तत पुरुषस्त्वमिह मया की र्तितः। मानुष्य इष्टतया ... प्रसादनार्थ।

जानुक इति। 'तत्ताबदनुज्ञातम् युक्तमवेतत्।

श्याल इति। प्रकृत्यां 'अभिजातेन धीवरेण' [स्वविपरीतया अभिजात] 'सखे इदानीं 'मे' प्रियवयस्यक ... अत्रार्थे प्रथम सौहृद सौहृदाख्य मैत्र्यापनाद्याय ... आत्मसौहृदं । ... पानाद्-विप्रभवन्ते ... 'साक्षिकं' प्रथमदर्शिनी ... ['साक्षादृष्टिरिव ...' इति इति] इष्यते' प्राथीत मया। 'शुण्डा' कादम्बरी यत्र तथा तत्र 'आपण' पण्य न गच्छाम'।

प्रविशति इति 'प्रवेशक' नाम्ना प्रयुक्त आविर्भूतार्थसूचक अदर्शितविशेष।

NOTES

1 भट्टारक—This is complementary The epithet applies to the king 'राजा भट्टारको देव' "—Darpana

2 [१] सहस्र—There is mental comparison with other dear friends, hence the comparative degree Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and प्रियवयस्यक is predicative The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low, you deserve my friendship by the large heartedness so uncommon among people of your class.

* अद्य to दीयते adopted by Prof. Gajendragadkar

[b] कादम्बरी &c —अम्बर is garment कृष्णसितमम्बरमस्य इति कदम्बर a name of बलराम who wore blue garments (नीलाम्बर)। तस्य इयम् इति कदम्बर + अण् + ङीप् स्त्रियाम् = कादम्बरी wine मदिरा। "[illegible] कादम्बर्यं परिस्रुता। मदिरा— " इत्यमर [illegible]। In the वह—the form should have been कादम्बर्या सखित्वम् because कादम्बरी should have पुंवद्भाव and पुंवद्भाव of माध्वी is not available The difficulty may be avoided supposing सखित्व to be in the neuter (सामान्ये नपुंसकम्)। Thus कादम्बरी मा च सखित्वम् [illegible]। [illegible] &c —for सौहृद see Tika and [illegible] Act V [illegible] शौण्डिकापणम्—शुण्डा सुरा पण्यमस्य इति शुण्डा + ठञ् = शौण्डिक wine seller आ समन्तात् पण्यते व्यवह्रियते अस्मिन् इति आ + पण (व्यवहार) + घ अधिकरणे संज्ञायाम् = आपण a shop Now see Tika

3 प्रवेशक —प्रवेशयति इति प्र + विश् + णिच् + ण्वुल् [illegible]। This differs from a विष्कम्भक in as much as it is acted by inferior characters only "[illegible] प्रवेशक" – Sudhakara quoted by Raghava See also our Swapna-vasavadattam Act II

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सराः)। सानुमती—णिव्वत्तिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरातित्थसण्णिज्झं जाव साहुजणस्स अभिसेअकालोत्ति संपद इमस्स राएसिणो उदन्तं पच्चक्खीकरिस्सं [निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयम् अप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत् साधुजनस्याभिषेककाल, इति साम्प्रतमस्य राजर्षेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि]। मेणआसम्बन्धेण सरीरभूदा मे सउन्दला। ताए अ दुहिदुणिमित्तं आदिट्ठपुव्वम्हि [मेनकासम्बन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला। तया च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टपूर्वास्मि]। (समन्तादवलोक्य) किं णु क्खु उदुच्छवे वि णिरुच्छवारम्भं विअ राअउलं दीसइ। अत्थि मे विहवो पणिधाणेण सव्वं परिण्णादुं

किन्दु महोए आदरो मए माणइदव्वो [किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते। अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम्। किन्तु सख्या आदरो मया मानयितव्य]। होदु इमाण एव्व उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपरिच्छण्णा पस्सपरिवत्तिणी भविअ उवलहिस्सं [भवतु अनयोरेव उद्यानपालिकयोः तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्वपरिवर्तिनी भूत्वा उपलप्स्ये]। (नाट्येनावतीर्य स्थिता)।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI – Presence at Apsarstirtha which has to be observed by turns while it is bathing time for the sages, has been observed by me, so I shall witness with my own eyes the facts of this royal sage Through her connection with Menaka Sakuntala has become like my own self By her too, for the sake of her daughter I was previously requested (Looking all round) Why indeed, even in the Spring festival does the royal house-hold appear as if without the commencement of festivities? I have the power to know all by meditation But my affection for my friend has to be respected by me Well, shrouded in the veil of disappearance I will ascertain, having become a constant mover by the sides of these keepers of the garden themselves

(Stands having acted descent)

ततः 'आकाशेन' यानं गमनं तेन [आविर्भूता । अ प्सरसोयोगात् अप्सरा" इत्यर्थकलेऽपि]।

सानुमतीति : 'यावत्' यत्काल 'साधुजनस्य' सत्पुरुषाणाम् 'अभिषेककाल' स्नानसमय तावत् 'पर्यायेण' यथाक्रमेण 'निर्वर्तनीयं' करणीयम् 'अप्सरस्तीर्थं' हस्तिनापुरसमीपस्थे तीर्थविशेषे यत् 'सान्निध्यम्' उपस्थिति तत् 'मया निर्वर्तितं' कृतम् इति अस्मात् हेतो 'साम्प्रतम्' अधुना 'अस्य राजर्षेः' उदन्तं वृत्तान्तम् ["अतो महति' तस्य

शरीरभूता—By the rule "शंयाद्य. क्तादिभि." here शरीर is compounded with भूत and gives the sense of च्वि to the compound, i e. expresses अभूततद्भाव। "शंयादिषु च्व्यर्थवचनम्"—Katyayana. But though भूत is of the क्तान्त class, शरीर is not शंयादि। The Samasa strictly therefore seems unavailable Mallinatha however in Kirat III under एकोऽनुतम takes शंयादि as आकृतिगण (an open list)on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view See निशभूता below and एकोषभूत above etc The sense may also be got by taking भूत=सम। Thus शरीरभूता (सुप सुपा) [or—शरीरस्थभूता, इति हनम]। Or शरीरेण तुल्या or शरीरमिव इति निश्चतन। [Cf —"नात्मन यस्य भूमध्यस्य सपमानशनम् कैयटकारेण प्रयपादि"—चारिवरम], as dear to me as my own body, or—शरीरस तत् भूतस eto There are however instances in which this mode of procedure does not apply Witness निशभूता in "या दिवबी सवजार्च-वासभूता नितरा नु रेजे"—Bhagabata I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्-सुपा or विशषजेग। (e) Remark—Two reason are here given for going to the place—(i) Love for Sakuntala (शरीरभूता शकुन्तला), (ii) Menaka's command (तथा चादिष्टपूत.)।

2 [a] किं नु खलु—We have here प्रश्न (किम्), (नु), and निश्चय (खलु)। निश्चय is about the absence of festivities, and the वितर्कप्रश्न relates to the cause for the absence (b) सख्या—This is ambiguous The षष्ठी may be शेषे or कर्तरि षष्ठी। See next Note that the सखी is शकुन्तला not मेनका। Comp 'मामि सखी चवनी मे वतमे", "तो च प्रदेय सख्या मे"-चमितत" &c. infra [c] आदर —आ+दृ+अप् भावे। सख्याः आदर = Esteem for my friend (शेषे षष्ठी) or Friend's request (कर्तरि षष्ठी)। The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too [d] तिरस्करिणी &c.—तिरस्करोति इति तिरस्+कृ+णिनि कर्तरि स्त्रियाम्=तिरस्करिणी। We do not get तिरस्कारिणी because as Bhanuji remarks "निपातनाद्वृद्ध्यभावः।

सङ्घापूर्वकाधारा"। I have not been able to verify the निदान। By संज्ञापूर्वक &c he refers to the परिभाषा—"संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः"। Now वृद्धि is a संज्ञा, hence rules prescribing वृद्धि have violations. This is an instance of such violation Again by the rule "तिरसोऽन्यतरस्याम्" we get विसर्ग optionally giving the alternative from तिर करिणो। प्रति + छद + णिच् + क्त कर्मणि = प्रतिच्छन्ना or प्रतिच्छादिता veiled i.e, rendered invisible Now see Tika

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी। अपरा च पृष्ठतस्तस्याः)। प्रथमा—

आतम्महरिदपण्डुर वसन्तमासस्स जीअसव्वस्स।
दिट्ठोसि चूअकोरअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि॥
[आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व।
दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि।

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her) FIRST – Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all in-all of the life of the first spring month O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen I propitiate thee

द्वितीया—परहुदिए किं एआइणी मन्तेसि [परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे]।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou muttering alone?

प्रथमा—महुअरिए, चूअकलिअं देक्खिअ उम्मत्तिआ परहुदिआ होदि [मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति]।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on seeing the mango-blossom

'चूताङ्कुरम् अवलोकयन्ती' सबोद्गततात् सादरं पश्यन्ती। 'चेटी' परिचारिका। 'पृष्ठतः' पश्चात्। द्वे चेट्यौ प्रविशतः। एते एव उद्यानपालिके।

आताम्रेति। अन्वयः—हे आताम्रहरितपाण्डुर, वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व, ऋतुमङ्गल चूतकोरक, दृष्टोऽसि, त्वा प्रसादयामि। व्याख्या—हे 'आ' ईषत् 'ताम्र' ताम्रवर्ण 'हरित' श्यामश्च 'पाण्डुर' शुभ्र, त्रिभिरपि वर्णैः किञ्चित् मिश्र इत्यर्थः 'वसन्तमासस्य' प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवस्य' जीवनस्य 'सर्वस्व' सारभूत 'ऋतोः'—वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमसूचकत्वात् मङ्गलस्वरूप 'चूतकोरक' आम्रमुकुल, त्वं 'दृष्टोऽसि'। अतएव त्वां प्रसादयामि। प्रसन्नो भव यथा अचिरात् वसन्ते इह सुखं वसेयम्।

द्वितीयेति। हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'किं कथम् एकाकिनी' असहाया 'मन्त्रयसे' जल्पसि।

प्रथमेति। हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयायाः नाम] 'चूतकलिका' आम्रमुकुलं 'दृष्ट्वा परभृतिका' कोकिला उन्मत्ता 'भवति'। उन्मत्ता एकाकिनी मन्त्रयते एव, तत्र कारणं न प्रष्टव्यम्। प्रथमां प्रति द्वितीयायाः ऋजुः प्रश्नः। कौतुकप्रिया प्रथमा तु परभृतिका इति श्लेषमालम्ब्य कोकिलापक्षे नीतवती।

NOTES

1 आताम्र &c —पाण्डु + र मत्वर्थे = पाण्डुर grey ताम्र गुण अस्य अस्ति इति ताम्र + मतुप् = ताम्र। Copper coloured मतुप् disappears by the Varttika—"गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः"। Similarly हरित + मतुप् = हरित green हरितश्चासौ पाण्डुरश्च हरितपाण्डुर। कर्मधा—। ताम्रश्चासौ हरितपाण्डुरश्च ताम्रहरितपाण्डुर। कर्मधा—। We compound by parts to avoid a त्रिपदतत्पुरुष which is not usually allowable आ ईषत् ताम्रहरितपाण्डुर। सहसुपेति समासः। Qual चूतकोरक।

2 परभृतिके—परैर्भृत a cuckoo स एव इति परभृत + कन् स्वार्थे = परभृतक। स्त्रियाम् परभृतिका = a female cuckoo Here, it is the proper name of the maid

3 मधुकरिके—मधुकर + कन् स्वार्थे, ततः स्त्रियां टाप् as in परभृतिका। मधुकरिका is a female bee This is the name of the second maid

4 Remark —The first maid puns on her own name She pretends not to have understood the question as meant for her, but as addressed to female cuckoos in the garden The reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing the tree in blossom The lunatic talks to himself who ever asks him the reason?

द्वितीया (सहर्षं त्वरया उपगम्य)—कहं उवट्ठिदो महुमासो [कथमुपस्थितो मधुमासः]।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has the spring month come ?

प्रथमा—महुअरिए, तव दाणिं कालो एसो मदविब्भमगीदाणं [मधुकरिके, तव इदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम्]।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous songs through intoxication (or—intoxication and amorous songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब मं जाव अग्गपादट्ठिदा भविअ चूतकलिअं गेह्णिअ कामदेवच्चणं करेमि [सखि, अवलम्बस्व मां यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि]।

SECOND—Friend, support me while with balance on the forepart of the foot and having plucked the mango-blossom I perform the worship of Kamadeva

द्वितीयेति। 'हर्षेण सह त्वरया' द्रुतम् 'उपगम्य' प्रथमाया: समीपस्था भूत्वा। 'कथम्' इति आश्चर्ये 'मधौ' वसन्तस्य [मधुश्चैत्रे वसन्ते च पुंसि] 'मास:' काल 'उपस्थित' प्राप्त: । कथम् ?

प्रथमेति। 'हे मधुकरिके' [भ्रमरि इति श्लेष] 'एष इदानीं तव' भ्रमरस्त्रीजनस्य 'मदेन' मत्ततया यानि 'विभ्रमगीतानि' विलासगानानि तेषां काल ' समय: वसन्त: वसन्ते कुसुमितासु लतासु ■ गायन्ति, स एव समयो प्राप्त ।

द्वितीयेति। हे 'सखि यावत्' यावत्कालम् 'अग्रयो: पादयो: स्थिता' पुरुषे स्थितया दूरस्थत्वात् पादाङ्गुष्ठ स्थिता सती ["दन्तपादायदन्तादयो गुरुगुणनार्थदामिदाम्" इति वामन] आम्रचूतस्य चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य अर्चनं करोमि तावत् 'माम् अवलम्बस्व' धारय।

NOTES

1. मधुकरिके &c.—Another pun. Note the poet's choice of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun His 'disciples' (Sarangarava and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis (b) वद &c— विसम is विलास grace विसमयुक्तानि गीतानि विसमगीतानि । शाकपा र्थ वादि । मदजानि विसमगीतानि । शाकपार्थि वादि । नेयाम् ।

2 अग्रपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग्र मध्य, पश्चात्। अग्रौ च तौ पादौ च अग्रपादौ the fore-part of the feet, i e , the toes कर्मधा— । पादाग्र means the same, but is षष्ठीतत्— । See Tika and Act IV ante तर्गी स्थिता ।

प्रथमा—जइ मम वि क्खु अद्धं अच्चनफलस्स [यदि ममापि खलु अर्धम् अर्चनफलस्य] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship

द्वितीया—अकहिदे वि एदं संवज्जइ । जदो एक्कं एव णो जीविदं दुधाहिदं सरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नो जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्य चूतप्रसवं गृहीत्वा) अए अप्पबुद्धोऽपि चूदप्पसवो बन्धणभङ्ग-सुरभी होदि [अये अप्रबुद्धोऽपि चूतप्रसवो बन्धनभङ्गसुरभि-र्भवति] । (कपोतहस्तकं कृत्वा) ।

अरिहसि मे चूअङ्कुर दिण्णो कामस्स गहीअधणुअस्स ।
पहिअजणजुअइलक्खो पञ्चब्भहिओ सरो होदुं ॥
(अर्हसि मे चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।
पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भवितुम् ॥)
(चूताङ्कुरं क्षिपति) ।

SECOND—That is secured without being said , for, our life is but one, body stands in two places (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom) Ah! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk (Joining the palms) Offered by me, O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow. (Tosses the mango-blossom)

प्रथमेति । 'यदि खलु' निश्चित 'ममापि सर्वमङ्गलस्य भद्रं भवति' तदा अवश्यं भाव्यता ।

द्वितीयेति । 'सखि' तथा मया वा चूताङ्कुरं 'अपि एतत्' गृहीत्वा 'कर्णपूरं' करिष्यति । कारणमाह—'यतो' यस्मात् 'मौ शरीर द्विधा स्थित जीवित' माधवी 'एकमेव' । 'चूते' इत्यादयौ 'चूतप्रसव' आम्रमञ्जरी 'अप्रबुद्धोऽपि अविकसितोऽपि 'बन्धनभङ्गेन' वृन्तच्छेदेन 'सुरभि' घ्राणतर्पणो भवति । 'कपोतहस्त' इति संयावन्तः करतलयो संयोगरूपेण भवति । तमेव [स्वार्थे कन्] 'कृत्वा' पठति यत्र इत्यर्थः ।
अन्वय —हे चूताङ्कुर, मे दत्त (सन्) गृहीतधनुषः कामस्य पञ्चजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भवितुमर्हसि । व्याख्या—हे 'चूताङ्कुर' सहकारप्रसव 'मे मया [कर्तरि षष्ठी] 'दत्त' सन् 'गृहीत धनुषः' तस्य [धनुषः" इति निर्दोषपाठः कविविवक्षया अकृत. । यदा—''गृहीतधनुष्कस्य' इत्येव पाठः । तत्र धनुःशब्दो न षकारान्त किन्तु सकारान्त । स्वार्थे कन्] 'कामस्य पञ्चजनानां' पान्थानां या 'युवतय' तरुणी भार्या प्रोषितभर्तृका या लक्ष्य सा एव 'लक्ष्य' शरव्य तदाविधः 'पञ्चसु' प्रसिद्धेषु शरेषु अभ्यधिक' श्रेष्ठ, [निर्धारणाभावात् षष्ठीसमासो वा] 'शरो भवितु' अर्हसि युज्यसे । इत्युक्त्वा कन्दर्पोद्देश्य 'चूताङ्कुर' कुसुमं 'क्षिपति' ।

NOTES

1 (a) अप्रबुद्धोऽपि—प्र + बुध + क्त कर्तरि = प्रबुद्ध lit—One who has awaked from sleep The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रबुद्ध means here विकसित full-blown न प्रबुद्ध । (b) बन्धन etc.—बन्धन is lit the stalk तस्य भङ्ग । तेन सुरभि ।

2. कपोतहस्तकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms "कपोतकोऽसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ। प्रणामे गुरुसम्भाषे—" Sangita-ratnakara quoted by Raghava

3 (a) अर्हसि मे—Raghava reads लब्धोऽसि मया,—also कामाय &c —for कामस्य &c and भव for भविष्यसि। The construction is—हे चूताङ्कुर त्वं गृहीतधनुषे कामाय दत्तः असि। पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव। (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्त but कामस्य शर। See Tika (c) गृहीतधनुष—गृहीतधनुष्क is expected with the कप् (समासान्त) attached But धनुष frequently appears without it. Compare "अधिज्यधन्वा धृतधनुरमन्दाय दक्षत", "धृतधनुष रघुनन्दन करोमि" &c. Or the Prakrita गहिदधणुअस्स=गृहीतधनुष्कस्य which is perfectly legitimate In this धनु is उकारान्त meaning bow" "धनुस्तु त्रिषु चापो द्वे राशिभेदे धनुर्धनी" इति हैम। Compare "धनुर्वे भवितुहरोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति"। (d) पञ्चाभ्यधिक—The five arrows of Cupid are 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका। नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः।' तेभ्य or तेषाम् अभ्यधिक There is no necessity for avoiding the षष्ठीसमास—because according to Kaiyyata there is no निर्धारण here निर्धारण is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present This is not the case here Hence we may have पञ्चानाम् अभ्यधिक —the prohibition "न निर्धारणे" being inapplicable. Or expounding पञ्चानामभ्यधिक call it a सुप्सुपा।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः) कञ्चुकी—मा तावदनात्मज्ञे। देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूत्सवे चूतकलिकाभङ्गमारभसे।

(Entering without removing the curtain the enraged) CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring-festival is prohibited by Sire ?

उभे (भीते)—पसीददु अज्जो। अगहीदत्थाओ वअं [प्रसीदतु आर्यः। अगृहीतार्थे आवाम्]।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased, we are uninformed of the matter.

पादयोरिति। 'अपटीक्षेपेण' नेपथ्यरङ्गमञ्चयोरन्तरालवर्ति यत् पटम् अनपसार्य इति प्राङ् व्याख्यातम्। आत्मानं न जानाति तत्सम्बुद्धौ हे 'अनात्मज्ञ' अविमृश्यकारिन् इत्यर्थः 'मा तावत्' एवं कार्षीः। देवेन 'दुष्यन्तेन मधूत्सवे' वसन्तोत्सवे [भावे क्तिन्] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'चूतकलिकाया भङ्गम् आरभसे' प्रक्रमसे। अधुनैव दण्डार्हे मया उभे इति। "आर्य" मान्यो भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, कोपं त्यजतु। 'न गृहीत' ज्ञात 'अर्थः' वसन्तोत्सवप्रतिषेधरूप वस्तु याभ्यां तथाविधे 'आवाम्'। अज्ञानाद-पराद्धं अस्मत्ताभ्यामिति।

NOTES

1. (a) अपटी &c—Explained in Act IV (b) अनात्मज्ञ—One that does not know himself (i e, his position) is अनात्मज्ञ। One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself If he does he is अनात्मज्ञ—he does not know what he is

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च। तथाहि—

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत् कोरकावस्थया।
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम्॥

CHAMBERLAIN—No! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen, the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat Methinks, even Smara (cupid), startled ; countermands the arrow halfdrawn from the quiver

कथमिति । 'इदं शासनम्' आज्ञा वासन्तिकैः वसन्तकाले पुष्पादिभिः [ठञ्] 'तरुभिरपि' पादपैरपि 'तत्' तदेव 'आपतन्ते' ये ते 'परिक्षिप्य' परिक्षिप्य 'प्रमाणी-कृत पालितं' तत् शासनं 'युष्माभिः न किल श्रुतम्'। किन्तु श्रुतमेव । नाहं शङ्के अश्रुत शासनमिति । तदुपचितैः प्रमाणीकरणं प्रपञ्चयति 'तथाहि' इति—

अन्वयः—चूतानां कलिका चिरनिर्गतापि स्वं रजो न बध्नाति । कुरबकं यदपि सन्नद्धं तत् कोरकावस्थया स्थितम् । पुंस्कोकिलानां रुतं शिशिरे गतेऽपि कण्ठेषु स्खलितम् । शङ्के स्मरोऽपि चकितः तूणार्धकृष्टं शरं संहरति । व्याख्या—चूतानां कलिका' आम्रमञ्जरी [जातावेकवचनम्] 'चिरं निर्गता' प्रकटिता 'अपि स्वम्' आत्मीयं 'रजः' परागं 'न बध्नाति' धत्ते 'कुरबकं' कुरबककुसुमं 'यदपि' यच्च 'सन्नद्धं विकासं' प्रति सज्जीभूतं 'तत् कोरकस्य अवस्थया' मुकुलरूपेणैव 'स्थितम्' । 'पुंसां कोकिलानां' कोकिलयूनाम् [स्त्रीयोगाभावे लोप । ... । अनुमापिकत्वं पुंस्कोकिलानां इत्यपि] 'रुतं' रवः 'शिशिरे' हिमे 'गतेऽपि' हिमावसानेऽपि 'कण्ठेषु स्खलितं' प्रतिहतं कण्ठ-पर्यन्तमागतं न तु बहिर्निःसृतं मन्ये शतम् । शिशिरान्तेऽपि, चूतमुकुले चूतकोरके अप्रफुल्ले कुरबके, स्वरे च कोकिलानामपि 'शङ्के' मन्ये 'स्मरोऽपि' भगवान् मन्मथोऽपि, किं पुनः पशवः पादपा वा 'चकितः' ईर्ष्याभयाद् विभ्रमितः सन् 'तूणात् अर्धकृष्ट' शासनमीक्षणात् प्राक् निष्कासितमपि 'शरं संहरति तूणीरमध्ये' प्रतिप्रवेशयति । मदनोऽ-प्यनाः प्रवासीन् स्मरः । आम्रमञ्जरी निर्गता चूतकलिका, सन्नद्धं कुरबकं, स्फुरितस्वरा कोकिलाः । परन्तु ईर्ष्याशङ्कया न प्रहरति । तादृशोऽयमादेशो युष्माभिः न श्रुतः । युज्यते एवैतत् इति वक्रोक्तिः ["कुरबकम्" (रा-)—"कुरबकम्" (म, आ-, म-)]॥

NOTES

I. वासन्तिकैः—वसन्ते पुष्प्यन्ति इति वसन्त+ठञ् वासन्तिका those that flower in the spring This is a वैदिक usage In भाषा the proper affix is अण् by the rule "सन्धिवेलादि ऋतु नक्षत्रेभ्य अण्" which bars ठञ् । The ठञ् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by

the rule 'स्वन्नाद्" on which the Vritti remarks "इन्दवि स्वोव। स्वल्पस्वात इन्दमि विशे ठञ् भवति स्वेच्छ—Kasika.

२ (a) कलिका, कुरबकम्, रजः—ज्ञातवैरूप्यम्। (b) स्वम्—Their own Hence what is natural and therefore expected has not taken place (c) संनद्धं यदपि &c —As a rule they are not संनद्ध। Even (यदपि) those that (यदपि) are संनद्ध show no further development (d) Remark—The अलङ्कार is उत्प्रेक्षा as indicated by शङ्के। It concerns three facts—(i) कलिका रजः न बध्नाति, (ii) स्मरः चकितः। (For iii see below) The bases of the उत्प्रेक्षा are—(a) चूतकलिका-निर्गम कुरबककोरक पुंस्कोकिलरुत which lead to the surmise (i) (b) The second surmise also arises because चिरनिर्गतापि रजो न बध्नाति, संनद्धमपि कोरकावस्थया स्थितम्, गतेऽपि शिशिरे कण्ठेषु स्खलितम्। Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) तूणार्धकृष्टं शरं संहरति। Raghava has समासोक्ति and विशेषोक्ति in the first three lines The विशेषोक्ति is according to the modern view "सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्ति"—Darpana चिरनिर्गम &c are हेतु and रजोबन्धन &c are the फल which is here absent Dandin, however would not allow the विशेषोक्ति। He defines—'गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम्। विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते॥ 'Here वैकल्य is कार्यविकलता। Hence his definition applies to those cases only where the फल is there, but the usual हेतु is insufficient (विकल) the फल being brought about by something special (विशेष)। In our case रजसाबन्धनम् etc. are the फल we see, but without any हेतुवैकल्य। Thus this is not a case of विशेषोक्ति as Dandin defines it. (e) Reading—The reading कुरबक is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant कुरवक, the poet writes कुरबक elsewhere "कुरबका रवकारणतां ययुः"—Raghu.

सानुमती—णत्थि सन्देहो महाप्पहावो राएसी [नास्ति सन्देहः। महाप्रभावो राजर्षिः]

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage [redacted] of great prowess.

प्रथमा—अज्ज कति दिअहाइं अम्हाणं मित्तावसुणा रट्ठि-एण भट्टिणो पाअमूलं पेसिदाणं [आर्य कति दिवसानि आवयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषितयोः]। एत्थ अ णो पमदवणस्स पालणकम्मं समप्पिदं। ता आअन्तुअदाए अस्सुदपुव्वो अम्हेहिं एसो वुत्तन्तो [अत्र च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम्। तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्वः आवाभ्यामेष वृत्तान्तः]।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us sent near the feet to Sire by Mitravasu the king's brother-in-law And here the work of keeping the pleasure garden was placed with us. Thus through our being strangers this matter was not heard by us before

कामुमनीतिति। कदोऽपि चकित् इत्यादि यत अङ्काति तत्र 'सम्प्रति नास्ति।' राजर्षे' इत्यन्त 'महाप्रभाव प्रभावयताय। तत् चकित एव कर यामलवृत्त-मदया [मूलम् (स-, व्या-)— । राघवादीनाम् चन्द्रमपालिकयोरियमुक्ति]॥

प्रथमेति। हे 'आर्य' राष्ट्रियेण नगरपालेन राज्ञश्यालेन 'मित्रावसुना भर्तुः' स्वामिनः 'पादमूलं चरणसमीपं 'प्रेषितयोः आवयोः कति' कत्यपि दिवसानि' [पु सैा-वास्य सुविषयीत] गतानि। 'अत्र च' इह नगरे च नौ प्रमद मदवनम् [क्षितादेव कर्तरि] 'वद' तस्य विहारवनिकायाः रक्षणं 'पालनकर्म समर्पितम्'। 'तत् तस्मात् 'आगन्तुकतया' च नवागमनेन हेतुना 'एष वृत्तान्त' वध्यमोक्षवधादिविषय 'आवाभ्याम् अश्रुतपूर्व' इत पूर्वं न श्रुत।

NOTES

1. नास्ति सन्देह &c—Raghava ascribes this to the maids. But then they would not have referred to the king as राजर्षि। Besides, the tone is not that of frightened people, as they presumably were Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to speak, it seems queer that the other should cease What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

१. (a) कति – किम् + डति। (b) दिवसानि is अर्धर्चादि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य। राष्ट्रे अधिकृत इति राष्ट्र + घ = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom the head of the police The king's brother-in law is usually appointed to this office "राजश्यालस्तु राष्ट्रियः" इत्यमरः। (d) आगन्तुकतया—आ + गम् + तुन् कर्तरि (औणा) = आगन्तु a guest a newcomer "आवेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते" इत्यमरः। आगन्तुरेव इति कन् स्वार्थे। The gist is—We are new comers here Only other day the Superintendent of police procured us from the mofusil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुकी—भवतु, न पुनरेवं प्रवर्त्तितव्यम्।

CHAMBERLAIN—well, this must not be done again.

उभे—अज्ज कोदूहलं णो, जइ इमिणा जणेण सोदव्वं कहेदु अज्ज किं णिमित्तं भट्टिणा वसन्तुस्सवो पडिसिद्धो [आर्य कौतूहलं नौ यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कथयतु आर्यः किं निमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः]।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited); if it may be heard by people like us let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire

सानुमती—उस्सवप्पिआ क्खु मणुस्सा। गुरुणा कारणेण होदव्वं [उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः। गुरुणा कारणेन भवितव्यम्]।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities The reason has to be grave

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते। किमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ?

CHAMBERLAIN—It is as thoroughly spread, why can it not be told ? Has not the scandal of Sakuntala's renunciation reached your ears here ?

कञ्चुकी। 'भवतु' अस्तु तत्। 'पुनः' भूयोऽपि 'एवं न प्रवर्तितव्यं' चूतकलिकाभङ्गादिरूपतद्व्यापारो न कर्तव्यः।

सखे इति। 'भो' भावयो 'कौतूहलं' कुतुकम् 'अस्ति' अस्मिन् विषये। 'यदि अनेन जनेन श्रोतुं योग्यं' अवश्योरयं यदा 'किं निमित्तं' केन हेतुना भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः' तत् आर्यो कथयतु।

आगमतीति। 'मनुष्या उत्सवप्रिया' प्रियोत्सवा 'खलु', तथापि उत्सवः प्रतिषिद्धः। तत् महत् 'गुरुणा कारणेन भवितव्यम्'।

कञ्चुकीति। 'बहुलीभूतं' बहुकं समस्तं 'एतत्' उत्सवप्रतिषेधनिमित्तं 'किं न कथ्यते'। यत् सर्वैः ज्ञातं तस्य श्रवणे को दोषः। 'अत्र' अस्मिन् नगरे बहुजनानां पर्यन्तयोः 'शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात्' निराकरणात् यत् 'कौलीनं' राज्ञो लोकवादः ["स्यात् कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः] तत् 'किं भवत्यो कर्णपथं न आयातम्' भवतीभ्यां न श्रुतम् ?

NOTES

1. किं निमित्तम्—Almost all the विभक्ति are allowable in connection with निमित्त, कारण, हेतु &c Hence किं निमित्तम्, केन निमित्तेन, कस्मिन् निमित्ते &c are correct The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्"।

2. उत्सवप्रियाः—प्रिय उत्सवो येषां ते। The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule 'वा प्रियस्य'। Hence प्रियोत्सवाः is also correct

3 (a) बहुलीभूतम्—अबहुलं बहुलं भूतम् इति बहुल + च्वि + भू + क्त कर्तरि has become many, i e, has spread प्रथितम्—। c f, 'पौरेषु सोऽहं बहुलीभवत्सु" etc (b) शकुन्तला &c.—कुले भवः इति कुल + ख = कुलीन noble. तस्य भावः इति कुलीन + ष्यञ् कौलीनम् primarily कुलीनत्वम्, secondarily—That which has to be concealed (गुह्य) i e a scandal, "कौलीनं स्यात् कुलीनत्वे गुह्ये—" इति विश्वः। Now see Tika.

उभे—सुदं रट्टिअमुहादो जाव अङ्गुलीअअदंसणं । [श्रुतं राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गुलीयकदर्शनम्]।

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to the seeing of the ring

कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदैव अङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवती रहसि शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देवः। तथाहि—

> रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
> शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
> दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
> गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told When at the sight of the ring it was remembered by Sire that her ladyship Sakuntala was really married previously in secret and discarded through delusion, since that very moment Sire has been feeling remorse Thus—He shuns the delightful, he is not attended by ministers daily as before He passes the nights even without a wink by tossing about at the edge of the bed. And when through affability he gives a suitable reply to the inmates of the harem, then, making slips in the names he remains long perplexed through shame.

उभे इति । अङ्गुलीयकस्य "दर्शन यावत्" तत्पर्यन्त सर्वं 'राष्ट्रियस्य मुखात्' [अपादाने पञ्चमी] 'श्रुतम्' ।

कञ्चुकीति । 'यदैव अङ्गुलीयकस्य' दर्शनात्—तत्रभवती मान्या शकुन्तला सत्य' तत्त्वत् एव [अव्ययमेतत्] 'मे' मया 'रहसि' विजने पूर्वम् ऊढा 'ऊढपूर्वा' विवाहिता मोहात्' भ्रान्तिवशात् 'प्रत्यादिष्टा' निराकृता—'इति देवेन अनुस्मृतम्' अभिज्ञातं 'तदा' तदुपक्षं

"प्रभृति" आदियंस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा [यद्वा—प्रभृति इत्यव्ययम्], इव पश्चात् तापम् उपगत' प्राह । अन्वय—रम्य द्वेष्टि । यथा पुरा प्रकृतिभि प्रत्यह न सेव्यते । उन्निद्र एव शय्याप्रान्तविवर्तनै क्षपा विगमयति । यदा दाक्षिण्येन अन्तःपुरेभ्य उचिता वाच ददाति, तदा गोत्रेषु स्खलित (सन्) चिर व्रीडाविलक्षो भवति च । व्याख्या— 'रम्य' काम्य वस्तु यदिद पूर्व प्रीतिकरमासीत् तत् [illegible]मित्यर्थं "द्वेष्टि" अप्रीतिकरमिति मन्यते । रसेषु विरक्तो देव । 'यथा पुरा प्राग्वित् 'प्रकृतिभि' अमात्यै 'प्रत्यह' प्रतिदिन [अहनि अहनि इति वीप्सायाम् अव्ययीभाव । "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इति विकल्पे टच् समासान्त । पक्षे प्रत्यह] 'न सेव्यते'। सम्प्रति कदाचित् प्रकृतिभि सेवामनुमोदते न प्रत्यहम् । उत्कण्ठा 'निद्रा' यस्य तादृश 'एव' जाग्रदेव 'शय्याया प्रान्तयो' यानि 'विवर्तनानि दक्षिणे पार्श्वे स्थित्वा दक्षिणप्रान्ततत्त्व विरक्त वामपार्श्वे परिवर्तनमिच्छन् वामप्रान्त, भूयश्च दक्षिणप्रान्त, ततोऽपि पुनर्वामप्रान्त इत्येव क्रमेण यानि परिवर्तनानि तै 'क्षपा निशा [निशि निशि एव इत्यस्मात् बहुवचनम्] 'विगमयति' अतिवाहयति । एव विवर्तनपरो नद्विधोभि प्रार्थित 'यदा दाक्षिण्येन' उदारतया न तु कामितया 'अन्तःपुरेभ्यो' महिषीभ्यो [उपचारात् अन्तःपुर इति अन्तःपुरस्थस्त्रियाः] 'उचिता' प्रार्थनानुरूपा वाच ददाति, तदा गोत्रेषु, नामसु 'स्खलित' सन् मन शकुन्तलामयहृदय शकुन्तलायाश्चैव उच्चारयन् 'चिर' दीर्घकाल 'व्रीडया' लज्जया 'विलक्ष' खेद लब्धा यस्य तथाविधो विह्वल इत्यर्थ 'भवति च' तिष्ठति । ['शय्याप्रान्त"—"व्रीडाविलक्ष" (रा०, वि०, म०)—"शय्योपान्त"—"व्रीडानतम्" (त० ब्या०)] ॥

NOTES

1 तदा प्रभृति—प्रभृति as अवधिवाची gives पञ्चमी as in शैशवात् प्रभृति, if आरम्भवाची it gives सप्तमी as here

2 क्षपा —अणिकर्ता कर्मसंज्ञा because वि+गम [illegible] अकर्मक ।

3 स्खलित —स्खल्+क्त कर्तरि having made a slip गोत्र name "गोत्र नाम्नि तथान्ये" इति हलायुध ।

4 Readings—(a) शय्याप्रान्त means practically the same as शय्योपान्त । (b) व्रीडानतम् is व्रीडया नतम् । But नतम् applies better to one standing than to a person lying down व्रीडाविलक्ष is better.

सानुमती—पिअं मे [प्रियं मे]।

SANUMATI—Joy to me!

कञ्चुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival m prohibited.

उभे—जुज्जइ [युज्यते]।

BOTH—Quite proper.

नेपथ्ये—एदु एदु [एतु एतु भवान्]।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed

कञ्चुकी (कर्णं दत्वा)—अये इत एवाभिवर्त्तते देवः। स्वकर्मानुष्ठीयताम्।

CHAMBERLAIN (L stening'—Ah! Sire m coming this very way. Let your own work be attended to

उभे—तह [तथा]। (निष्क्रान्ते)।

BOTH—As you say, Sire (Exennt).

अस्मादिति। प्रकर्षेण भवत 'प्रभवत' इत्यस्मात् 'बलात्' विमनसः अभिभूतस्य भाव, "वैमनस्य" मनस्ताप तस्मात् [हेतौ पञ्चमी] उत्सव प्रत्याख्यात'।

अये इति। 'इत एव' अस्यामेव दिशि [सम्प्रत्याश्चर्ये। अत्रादि] 'अभिवर्त्तते' आगच्छति। 'स्वकर्म' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठीयता' भवतीभ्याम्।

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रतिहारी च)। कञ्चुकी (राजानमवलोक्य)—अहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयकमाकृतिविशेषाणाम्। एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः। तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठार्पितं
बिभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासोपरक्ताधरः

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः
संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhushaka and the Warder).

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh! the loveliness of excellent features in all circumstances. Hence sire, is lovely though agitated. Thus with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file.

ततः इति। पश्चात्तापस्य सदृशं वेषं सज्जा यस्य तथाविधः।

कञ्चुकीति। 'अहो' विस्मये। 'आकृतिविशेष' अतिशयः। उपचारात् तद्वान्। 'आकृतिविशेषाणां' विशिष्टाकृतीनां 'सर्वासु अवस्थासु रामणीयकं' रमणीयत्वम् [योपधलक्षणो वुञ्]। ["रामणीयकम्" (त-, व्या-) "रमणीयत्वम् (रा-, चि-, म-,] ॥ 'एवम् अयम् 'उत्सुकोऽपि' उत्कण्ठितः अपि 'प्रियदर्शनः एव'। अन्वय—प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः वामप्रकोष्ठार्पितम् एकमेव काञ्चनं वलयं बिभ्रत्, श्वासोपरक्ताधरः, चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनः (एव) क्षीणोऽपि संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव आत्मनः तेजोगुणात् न आलक्ष्यते। व्याख्या—'प्रत्यादिष्टः' परित्यक्तः 'विशेषेण मण्डनस्य' अलङ्कारकुण्डलादिभिरलङ्करणस्य 'विधिः' अनुष्ठानं येन तादृशः अतएव वामे प्रकोष्ठे मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशे 'अर्पितं' दत्तम् 'एकमेव काञ्चनं' हैमं 'वलयं बिभ्रत्' धारयन् निराभरणत्वे दोष इत्यमङ्गलपरिहारार्थं दधत् इत्यर्थः, 'श्वासेन' शोकोत्थेन निःश्वासवायुना 'उपरक्तः' अतिम्लानत्वमापन्नः 'अधरो' यस्य तादृशः, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया यत् 'जागरणं' रात्रौ अनिद्रा, तेन 'प्रतान्ते' अतिखिन्ने [कार्श्यं रिक्ते] नयने यस्य तथाविधो (एव) एवं प्रत्यादेशादिभिः 'क्षीणोऽपि' कृशोऽपि 'संस्कारेण' शाणघर्षणेन 'उल्लिखितः' उत्कीर्णः अतएव ग्रावघर्षणेन 'महामणिरिव' मणिराज इव, हीरक इव अयम् 'आत्मनः स्वस्य 'तेजसो गुणात्' प्रभावात् तेजस्वितया हेतुना 'न आलक्ष्यते' क्षीणतया न परिज्ञायते। ["प्रकोष्ठार्पितं" (रा-, चि-, म-)—"प्रकोष्ठे श्लथ" (त-, व्या-)

"आलोचरक्त" (रा-, व-, न्या-,)—"ग्रथितपरक्त" (कि-, मृ-) ॥ "प्रतान" (रा-, वि-,)—"प्रतानु" (त- न्या-, म-) ॥ "तेजोमयान्" (रा-, कि-, म-,)—"तेजो-मये" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1 पश्चात्ताप &c —पश्चात् means पश्चात्तात्। तादृशः तापो यस्य स पश्चात्तापः penitent. Or पश्चात् तापः पश्चात्तापः कर्मधा—। तेन or तस्य सदृशः। तत्सदृशो वेषो यस्य। बहु—।

2 रमणीयकम्—रम + णिच् + अनीयर् कर्तरि बाहुलकात् = रमणीयः lovely अनीयर् is usually attached in the कर्म or भाववाच्य। Here by the rule "कृत्यल्युटो बहुलम्" we have it कर्तरि। रमणीयस्य भावः इति रमणीय + वुञ्।

3 (a) प्रत्यादिष्ट &c —विशेषेण मण्डनं विशेषमण्डनम्। तस्य विधिः &c See Tika (b) वामे प्रकोष्ठे। न तु दक्षिणे। It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen। (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) श्वासो &c. उपरक्त is deep-red अपरक्त means colourless But hot breath is likely to deepen the colour उपरक्त therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अपरक्त। Against उपरक्त and for अपरक्त he remarks—"Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour" In support he cites "निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्' from Meghaduta This does not seem to offer much support भिन्नवर्णे rendered विवर्ण by Mallinath, is not necessarily अपरक्त। Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अपरक्त is not a happy word to express it अपरक्त Primarily means bloodless Colourlessness has to be inferred here from bloodlessness This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness But let that go In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. वैवर्ण्य would serve the purpose very well. श्वासापरक्ताधरः keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक्त in the

sense of blood which is rare with Kalidasa Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading कपरक्त। (e) चिन्ता &c —प्र+तम स्थानी+अ कर्त रि=प्रताम्र distressed. प्रताम्र deeply copper-coloured Slightly copper coloured eyes are a महापुरुषलक्षण—c f "रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वन"—Ramayana Prof G mis-understands me I do not reject the reading प्रताम्र। My 'slight' and deeply' simply note the change. Both प्रताम्र and प्रताम्र suit the context and are good

सानुमती (राजानं विलोक्य)—ठाणे क्खु पच्चादेसविमाणिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि [स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति]।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम्।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the stage slowly in deep meditation)—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awaken

सानुमतीति। 'प्रत्यादेशेन' प्रत्याख्यानेन 'विमानिता' अपमानिता 'अपि शकुन्तला 'अस्य' दुष्यन्तस्य 'कृते' दुष्यन्तार्थम् इत्यर्थः [कृते इत्यव्ययम्] 'क्लाम्यति' दुःखम् भजते इति 'स्थाने खलु' युक्तमेव ["युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः]। अत्रौचित्यम् इति भावः।

राजेति। 'ध्यानेन' चिन्तया मन्द' मन्थरं यथा तथा 'परिक्रम्य'। अन्वयः —प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुशयदुःखाय विबुद्धम् ॥ व्याख्या—'प्रथमं 'पूर्वं' प्रत्यादेशकाले 'सारङ्गस्य' मृगस्य अक्षिणी इव 'अक्षिणी नयने यस्या तथाविधया मृगलोचनया ["बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—" इति बहुव्रीहि। स्वाङ्गात् षच्। षित्वात् ङीष्] प्रियया' शकुन्तलया 'प्रतिबोध्यमानमपि' आवेद्यमानमपि 'सुप्तं' निद्रितम् 'इदं मे 'हतं' निन्दितं 'हृदयं' मानसं सम्प्रति' अधुना 'अनुशयस्य' पश्चात्तापस्य

[“भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो” इति मेदिनी] यत् दुःखं तदर्थं [तादर्थ्ये चतुर्थी] विबुद्धं जागरितम्। कर्तव्ये जागरणे नैव जागरितम्, अकर्तव्ये तस्मिन् जागरितम् इति दुष्टता हृदयस्य। तदाह—हतहृदयमिति।

NOTES

1. (a) सारङ्गाक्ष्या—With such eyes she was incapable of guile. Hence उचित आसीत् प्रतिबोध। (b) प्रियया—She was my darling अत त्यागोऽनुचित आसीत्। (c) *प्रतिबोधशयितम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तदापि सुप्तम् स्वयमबुद्धम् प्रतिबोधितमपि न विबुद्धम्। This is what happened in the first (प्रथम) instance. But the wretched thing does not continue to sleep. Now (सम्प्रति) it is विबुद्धम् and for what? अनुशयदुःखाय। This is the climax of perversity (हतहृदयम्)।

सानुमती—एवं ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि [ननु ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि]।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदूषक (अपवार्य)—लङ्घिदो एसो भूओ वि सउन्दला-वाहिणा। ण आणे कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि त्ति [लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना। न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति]।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is over come by the Sakuntala sickness. I do not know how he is to be treated.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु देवः। देव, प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः। यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देव.।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper! Sir the grounds of the pleasure-garden have been inspected. Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सानुमतीति। 'तपस्विन्या' दीनाया अनुकम्प्याया वा शकुन्तलायाः ["तपस्वी तापसे दीने" इति हैम.। "अनुकम्प्यास्तपस्वी स्यात्" इति त्रिकाण्डशेष] 'भागधेयानि' भाग्यानि 'ईदृशानि ननु'। दीना प्रति वाले विधौ एवमप्युत्पन्नमभूत् इत्यर्थ ।

विदूषक इति। 'एष मुग्धोऽपि शकुन्तलाजनितेन शकुन्तलानिर्मितेन वा 'व्याधिना' रोगेण [शाकपार्थिवादि] 'लङ्घित' अभिभूत । 'कथ' केनोपायेन 'चिकित्सितव्य' प्रतिकर्तव्य 'भविष्यति इति न जाने' [कित् धातोः व्याधिप्रतिकारार्थे स्वार्थे सन्, ततः तव्य कर्मणि]।

वाचयतीति। 'प्रमदवनस्य भूमय' ये ते प्रदेशा 'प्रत्यवेक्षिता' निपुणदर्शनैः सर्वोऽभितापपरिहारात् शोधिता ["चारनिरीक्षणविशोधनमात्रे" इत्यमरः]। 'विनोदस्थानानि' रम्यास्ता भूमय 'यथाकाम' स्वेच्छया, निर्भयम् इत्यर्थ 'अध्यास्ताम्' अधितिष्ठतु 'देव' ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मता]।

NOTES

1 चिकित्सितव्य —कित व्याधिप्रतीकारे + सन् स्वार्थे + तव्य कर्मणि। The सन् is attached स्वार्थे not इच्छार्थे by the rule 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' on which the Vritti remarks—'निन्दाक्षमाव्याधिप्रतिकारेषु सन्निष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति"। Hence when कित means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् स्वार्थे otherwise not Here Bhattoji differs slightly and gives a few other senses also

राजा—वेत्रवति, मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि—चिरप्रबोधात् न सम्भावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम्। यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words thus—'Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment seat to day Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper"

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति]। (निष्क्रान्ता)।

WARDER—What sire commands (Exit)

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands (Exit)

राजेति । 'अहयनात्' अहयनमलब्ध्वा [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'कार्य्य' मान्य विमृश 'तदाख्याय 'अमात्य' सचिव 'बुद्धि'—चिरेण' दीर्घकालेन 'प्रबोधात्' जागरणात्, वेलातिक्रमादित्यर्थ 'यत् अद्यापि धर्मासन' विचारासनम् 'अध्यासितुम्' आरोढुं 'न सभाजित' धर्मासनारोहणमलब्धमित्यर्थं [अलमर्थयोगात् तुमुन्]। 'पत्रमारोप्य' पत्रस्थ कृत्वा [अभिज्ञातुं कर्मसचा] दीयताम्।

वातायनेति। 'स्वं नियोगम्' आत्माधिकारम्, अत्र पुरद्वाराख्यं स्थानं 'अशून्यं कुरु' सोपस्थिता पूर्णं विधेहि।

NOTES

1 (a) सभाजितम्—सम्+भज्+णिच्+क्त कर्मणि। Primarily it means पूजित, thence तुष्ट, समर्थ &c (b) अध्यासितुम्—तुमुन् is in connection with सभाजित which is पर्याप्त or समर्थ। Or after the अध्याहार by the maxim "पद्योतकौ भावे" we have अध्यासितुम्=अध्यासनम् and धर्मासनम् अध्यासितुम्—धर्मासनस्य अध्यासनम्। The construction then is अद्यापि धर्मासनस्य अध्यासनम् न सभाजितम्।

2 वातायन &c—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन्। त्वमपि &c. occurs also in Act II.

विदूषकः—किदं भवदा निमम्छिअं। सम्पदं सिसिरादवच्छेअरमणीए इमस्सिं पमदवणुद्देसे अत्ताणं रमइस्ससि [कृतं भवता निर्मक्षिकम्। साम्प्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये अस्मिन् प्रमदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer

राजा (निःश्वस्य)—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः। पश्य—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥८॥

KING—(Sighing)—Friend that is an unfailing statement which is expressed by— Unwelcome things crowd at loop-holes' Behold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage's daughter the shaft of the mango-blossom too is placed on the bow by Cupid about to strike

निरूप्य इति। 'अवस्था शिशिरनिदाघ ऋत्वन्तर' इति व्याख्यातं प्राक्। एतयोः ऋत्वोः सन्धा अनपरिता ... । 'साम्प्रतम्' अधुना ["साम्प्रतम् अधुना" इति कोषः] 'शिशिरं' चैत्रः, माघो फाल्गुनश्च इति द्वौ ऋतू। तयोः 'छिद्र' अवकाशे वसन्त इति यावत्। तस्मिन् 'रमणीये' पुष्पपल्लवादिसम्पन्नमनोहरे। यद्वा 'शिशिरस्य आतपस्य च छेदात् अत एव 'रमणीये' मनोहरे 'कुसुमित प्रमदवनस्य ...' ... । ... कुसुमानि ... च पत्राणि दृष्ट्वा ... ।

रन्ध्रेति। 'अनर्थाः' अनिष्टानि 'रन्ध्रे' छिद्रे दुर्बलतायां 'उपनिपतन्ति' समापतन्ति 'इति यदुच्यते' लोके 'तत् वचः' वाक्यम् 'अव्यभिचारि' व्यभिचाररहितम् यथार्थम् तादृशम्—[न व्यभिचरतीति विधि]। तदेव मम सत्यम्।
अन्वयः—हे सखे मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मम इदं मनः मुक्तं च, प्रहरिष्यता मनसिजेन धनुषि चूतशरः निवेशितश्च। व्याख्या—हे 'सखे' वयस्य तव वचनं ... । 'मुनेः' कण्वस्य 'सुतायाः' शकुन्तलायाः 'प्रणयः' अभिलाष ... 'स्मृतिं' ... 'रुणद्धि' ... तेन स्मृतिरोधिना 'तमसा' मोहेन 'मम इदं मनः मुक्तं' त्यक्तम्, ..., तत्क्षणमेव 'प्रहरिष्यता' प्रहर्तुमिच्छता 'मनसिजेन' कामदेवेन ... [... मनसिजः।

कश्चिद्वक्ति मनोज इत्यपि] 'धनुषि चूतस्य' आम्रमुकुलानां पञ्चाभ्यधिको बाणः 'निर्मितश्च' योजितश्च । द्वौ चकारौ योगपद्यं बोधयतः । यदि मूढ एव तिष्ठेयं कोऽपरान्यो न स्यात् । मनुष्योऽधुना दुःखमनुभवामि इतोऽकोऽन्यः । तदेव दुःख मर्दयन् प्राप्तो वसन्त इति द्वितीयस्यान्वयः । तदनुमोदि मयाभिचारि मम इति ।

NOTES

1. (a) लत भवता *&c.*—See Act II (b) शिशिर &c.—We take छेद = interval, Raghava explains 'माघ्यन्त शिशिर मायातम." taking छेद = cessation.

2. रम् &c.—Compare "छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति" ।

3 सुनिसृता &c.—सुने सुता । तस्यां भव । तस्य कृति । तां साधु करोति इति साधुकारिति णिनि ।

विदूषकः—चिट्ठ टाव याव इमिणा दण्डकट्ठेण कन्दप्पवाणं णासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाणं नाशयामि]। (दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति)।

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow with this staff (Raising his staff wishes to bring down mango blossoms).

राजा (सस्मितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे क्वोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि ।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical prowess is seen. Friend, where seated shall I regale my sight among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—णं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा माहवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं, तहिं मे चित्तफलअगदं सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिकिदिं आणेहि त्ति [ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा—माधवी-

मण्डपे इमां वेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय इति]।

VIDUSHAKA—Well, you have told your maid at hand Chaturika, this—I will pass this part of the day in the Madhavi-bower, bring there the portait of her ladyship Sakuntala which is on the painting-board drawn with my own hand

विदूषक इति। 'यावत्' यत्कालम् 'भवमनेन इषुणा' मदीयाया दृष्टेः 'काष्ठेन कन्दर्पस्य नाथ' 'नाशयामि तावत्' तत्काल 'तिष्ठ स्थिरो भव।

राजेति। 'ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य' 'वचः' तेन ['तेज पुरीषयोर्वर्च' इत्यमरः] 'ब्रह्मवर्चसं' ब्रह्मतेज [अच् समासान्त] तत् 'दृष्ट' विदित मे, तत्खण्डापत्तिनाशम् अनुपपन्नम्। सखे त्वम् 'उपविष्टः' सन् प्रियया शिथिलं इयन्त न सम्यक्, 'अनुकारिणीषु' तन्मदृशीषु [ताप्स्वीध्वं रिति.] 'लतासु दृष्टिं विलोभयामि' विलोहयामि दर्शनसुखमनुभवामि। दर्शनात् धृतिं लभ सुखमिति द्रष्टव्यम्।

विदूषक इति। 'भवतु' आक्षेपे। 'भवता' समीपचारिणी 'परिचारिका' चेटी। चतुरिका' इति परिचारिकानाम। 'इमां वेलां' प्राप्त कालम् 'अतिवाहयिष्ये'। 'चित्रस्य फलक' पट्ट चित्रलेखनपट्ट तस्मिन् स 'गता' चित्रफलकस्था 'स्वहस्तेन लिखिताम्। सादृश्यदर्शनेन लतासु प्रतिकृतिदर्शनेन कामके, इति परम विरहिरमणं माधवीमण्डपे भविता इतिभाव।

NOTES

1. (a) यावत् तावत्—*These here refer to the instant when the arrow* [illegible] destroyed Hence, being अव्ययवचन, they are अव्यय। (b) नाशयामि—Present for the future by the rule "यावत्पुरानिपातयोर्लट्"।

[illegible] ब्रह्मवर्चसम्—The अच् as a समासान्त is guided here by the rule "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" giving ब्रह्मवर्चस instead of ब्रह्मवर्चस्। (c) विलोभयामि—वि + लुभ (विमोहने) + णिच् लट् मिप। विमोहन is आकुलीकरण to disturb Sight (दृष्टि), being disturbed, will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her Sanskrit writers mention four means of solace left to the विरहिन् in the absence of the beloved, viz, (1) sight of objects that resemble the beloved (2) sight of portait of the beloved (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved Thus the गुणरत्नाकर quoted by Mallinatha under Raghu VIII. 92—"वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि। तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः॥" Here the first of these four is mentioned—सादृश्यदर्शन। See also Meghaduta, sl. 89

3 प्रतिकृतिम् काम्य—This refers to the second means of solace—प्रतिकृतिदर्शन।

राजा—इदमां हृदयविनोदस्थानम्। तत्तेन मार्गमादेशय।

KING—Such now are the means of my heart's diversion. So show me that very way

विदूषक—इदो इदो भवं (इत इतो भवान्)।

VIDUSHAKA—This way your Highness this way.

(उभौ परिक्रामतः—सानुमत्यनुगच्छति)। विदूषकः—एसो मणिसिलापट्टअसणाहो माहवीमण्डवो उपहाररमणिज्ज—दाए च साअदेण विअ पडिच्छदि तुमं। ता पविसिअ णिसीददु भवं [एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपहाररमणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वाम्। तत् प्रविश्य निषीदतु भवान्]। (उभौ प्रविश्योपविष्टौ)।

(The two go round the stage—Sanumati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower being provided with a rock crystal slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down (Both enter and are seated).

वर्तेति। 'ईदृश' सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनात्मकम्। 'छद्मक' तस्य हृदयस्य 'विनोद-स्थान चित्रदर्शनोपाय। 'तवैव मार्ग मध्वशोमस्य्यमार्गम् 'चादिश्य' दर्शय।

विदूषक इति। 'एष मध्वश्या ननाया 'नष्टस्य मणिशिलाया' मञ्जरिताया 'दग्डेम' फलकेन 'दनाय' युक्त मन 'उपहारर्द' उदाहरन्क्रमस्य कामन कुसुमरागि 'रमणीयत्या च माधुर्येण च हेतुना 'स्वागतेन' शोभनमागमन ते, इत आस्यताम् अत्र कुसुमसौरभसमुदयात् दर्शयन्नेव वयस्य 'त्वा प्रतीच्छति इव' यथा दूरागतेन सम्भा-वयति इव। 'तत्' तस्मात् 'प्रविश्य निषीद' उपविश्य भवान।

NOTES

1 *ईदृश—The original (शकुन्तला) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas In such (ईदृश) now lies my solace Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores the third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because, as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरात खिलीभूत &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts

Here Prof Gajendragadkar takes ईदृश as refering to the माधवीमण्डप। In that case इदम is the right word not ईदृश। Besides that ignores the poet's art in such cases Thus here two means are available and the poet speaks of two only In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ("सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियाया स्वप्नेषु च क्षणिकसमागमोत्सवैश्च") While speaking of the यक्ष separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus सादृश्य in "श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम्" &c —(U Megha 43), प्रतिकृति in "त्वामालिख्य प्रणयकुपिता धातुरागैः शिलायाम्" &c —(U Megha 44) स्वप्नसमागम in "मामाकाशप्रणिहितभुजं"

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

[illegible]: (U. Megha 45), स्पृष्टपूर्वं' in 'भित्वा सद्यः किसलय-पुटान् देवदारुद्रुमाणाम्' &c. (U. Megha, 46) and the four occur in four successive verses which is significant.

The सन् following ought not to present any difficulty and is easily explained thus—शकुन्तला and प्रतिकृति will comfort me and you say the प्रतिकृति will be taken to the Madhavi bower so(तत्) lead me there

2. (a) मणिशिला &c.—पट्ट एव पट्टकः। मणिमयी शिला मणिशिला। तादृश एव सनाथ provided with a protector. The secondary sense is कुञ्ज provided with मणिशिलाया पट्टक। तेन सनाथ। (b) उपहार &c. —The creeper is in blossoms.* The blossoms are supposed to be so many bouquets presented (उपहार) to the king by the bower.

3. (a) स्वागतेन इव—स्वागते इव। The words "स्वागतं ते" are of course not heard, but from the nice presents and the inviting crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced them (b) प्रतीच्छति—प्रति + इष् means here "to receive"

सानुमती—लदासंस्सिदा देक्खिस्सं दाव सहीए पडिकिदिं तदो से भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं (लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम्। ततस्तस्यै भर्तुर्बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि] (तथा कृत्वा स्थिता)।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my friend's picture, I will then report to her, husband's overflowing affection. (Stands having done as described)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम्। कथितवानस्मि भवते च। स भवान् प्रत्यादेशसमये मत्समीपगतो नासीत्। किन्तु पूर्वमपि न त्वया

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

कदाचित् सङ्कीर्तितं तत्रभवत्या नाम। कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम्।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala I related it to you also That self of thine was not present with me at the time of her repudiation But even before her lapyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

छायामतीति। 'लता लतायां वा संश्रिता' आश्रिता लतालीना भूत्वा। 'बहूनि सुखानि यस्य तादृशं, शतधारं सुवर्णनिर्मितं' 'अनुरागम्' इति।

राजेति। 'शकुन्तलाया प्रथमवृत्तान्तम्' आश्रमे परिचयादिकम्। 'स' विदितसर्ववृत्तान्तो 'भवान् प्रत्यादेशस्य' परित्यागस्य 'समये' हंसपादिकासकाशं प्रेषित सन् समीपगतो नासीत्'। समीपं यदि भवान् अभविष्यत् नूनं आमबोधयिष्य॥ 'किन्तु पूर्वमपि' प्रत्यादेशात् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्या' शकुन्तलाया 'नाम न सङ्कीर्तितं' न कथितम् उच्चारितम्। 'कच्चित्' इह प्रश्नार्थे। त्वमपि विस्मृतवान् किम् अथवा मयम् ईदृश शीलम्।

NOTES

1. (a) मत्समीप &c —Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king (see Act V) This assures प्रत्यादेश and prepares for all these scenes (b) भवति—इति सम्बद्धार्थे षष्ठी।

विदूषकः—न विसुमरामि। किन्दु सव्वं कहिअ अवसाने उण तुए भणिदं परिहासविअप्पओ एसो ण भूदत्थो त्ति। मए वि मिप्पिण्डबुद्धिणा तह एव्व गहिदं। अथवा भविदव्वदा क्खु बलवदी [न विस्मरामि। किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया भणितं परिहासविजल्प एष न भूतार्थ इति। मया अपि मृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम्। अथवा भवितव्यता खलु बलवती]।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth, and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful

सानुमती—एवं खेदं (एवं नु एतत्)।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्रायस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति। 'अवसाने' वाक्यशेषे। 'परिहासविजल्पितं' परिहासस्य वा विजल्पः, विविधो जल्पः मिथ्याकथना 'एष न भूतः' इति 'अर्थः'। "परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वच" इति 'भणितं' कथितम् त्वया (द्वितीयाङ्के)। 'मृत्पिण्ड' बुद्धिः इव तत्त्वार्थानभिज्ञा 'बुद्धि' र्यस्य तथाविधेन अज्ञानिना 'मया अपि तथैव' परिहासविजल्परूपेणैव, 'गृहीतं' ज्ञातम्। 'अथवा' पक्षान्तरे विमर्शना पर्यालोचनया। अत्र विषये 'भवितव्यता' अवश्यम्भाविनी दैवगति 'बलवती खलु'। एवमेव भवितव्यमित्येव भूतम्।

सानुमतीति। 'एतत्' अधुनोपस्थितं वस्तु 'एवं नु' इदमेव, भवितव्यतानि-बन्धनमेव।

NOTES

1. भवितव्यता—भू + तव्य भावे = भवितव्यम् sure happening, तस्य भाव inevitability, "कृत्यानां भावे प्रयोगः", hence भवितव्य is द्रव्य-वत् and as such, there is no incongruity in attaching a भावप्रत्यय to it. This thing was predestined to happen, and it has happened Cp —"नियतिः खलु बलीयसी"।

विदूषकः—भो किं एदं । अणुववण्णं क्खु ईदिसं तुइ। कापि सप्पुरिसा सोअवत्तव्वा ण होन्ति णं पवादे वि णिक्कम्पा गिरीओ [भोः किमेतत्। अनुपपन्नं खलु ईदृशं

त्वयि। कदापि सत्पुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति। ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः]।

VIDUSHAKA—Hullo What is this ? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राजा—वयस्य, निराकरणविक्लवायाः प्रियायास्तामवस्था-मनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि। सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।
पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥८॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling distressed by repudiation, I have become utterly helpless

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again cast on my cruel self her look disturbed by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति। 'ईदृशम्' एवम्प्रकारकं वस्तु आत्मसंतापरूपं 'त्वयि अनुपपन्नं खलु' असमञ्जसम्। 'सत्पुरुषाः' साधवः 'कदापि' जातुचिदपि 'शोकवास्तव्याः' शोकस्य आवासस्थानानि [शोकपरवशा इत्यर्थः। भवन्तीति] 'न भवन्ति'। 'प्रवातेऽपि' प्रकर्षेण वाते 'गिरयः' निष्कम्पा ननु।

राजेति। 'निराकरणेन' प्रत्याख्यानेन 'विक्लवायाः' विह्वलायाः 'प्रियायाः' शकुन्तलायाः 'ताम्' अनिर्वचनीयाम् दुरवस्थां 'अनुस्मृत्य' स्मृत्वा, 'बलवत्' अत्यर्थं 'अशरणः' निरालम्बः विह्वलः 'अस्मि'। अन्वयः—इतः प्रत्यादेशात् हि सा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता, गुरुसमे गुरुशिष्ये तिष्ठ इति उच्चैः वदति सति स्थिता बाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं पुनः क्रूरे मयि अर्पितवती—(इति) यत् तत् सविषमिव शल्यमिव मां दहति। व्याख्या

—'इत.' अस्मात् जनात्, मम हृदयं च 'प्रत्यादेश' निराकरणं तस्मात् हेतो 'ति सा स्वजन' आड्'रथादिकम् 'अनुगन्तुम्' अनुयातु 'व्यवसिता' उद्युक्ता। ततः 'इदम्' पिता कण्वेन शर्मं तुल्यं 'गुरो' 'पितृ' स्थाने शार्ङ्गरवे [भावे क्त] 'तिष्ठ' विरम अनुगमनात् 'इति उक्ते,' अधीर 'बदति' सति 'स्थिता' गमनात् विरता 'अस्माकं' नेत्र-अश्रुभ्यः 'प्रसरः' प्रवहति तेन 'कलुषाम्' आविलां 'दृष्टिं' पुन' मुहुरपि 'क्रूरे' निष्ठुरे 'मयि अर्पितवती' आशङ्कयान्या प्रति सामुकोऽस्य अधुना इति जिज्ञासया दत्तवती। 'इति' सर्वं 'यत तत सविष' विषदिग्ध 'शल्य' मह् इव 'मां दहति' सन्तापयति। अनसूयता स्वाम् यथा, तेऽपि क्वचा पुनर्नामेव भाषा सा, कुरङ्ग तथापि विमुग्ध एव श्यामम्। अत्र पुनरनन्तरं कृत्वा अस्मरणोऽहम् इत्याश्रय। ["प्रत्यादेशात् (रा., वि., म.)—"प्रत्यादिष्टा" (स. ग्या.); "स्थिता" (स., ग्या.)—"सुइ" (रा., वि., म); "प्रसर" (रा., वि)—"प्रकर" (स., ग्या., म)]

NOTES

1. शोकवासव्या—वसन्ते अत्र इति वस + तव्यत् अधिकरणे बाहुलकात्—वासव्याः abode We note that वासव्य is allowed in the कर्तृवाच्य only by the Varttika "वसे तव्यत् कर्तरि णिच्च"—वस may take तव्यत् in the कर्तृवाच्य and then it will act as if it had dropped च i. e. it will cause वृद्धि। But then वासव्य will mean that which resides, i e resident It thus becomes a विशेषण of शोक and if we make a बहुव्रीहि with the वाक्य—शोको वासव्यो येषु the compound will be वासव्यशोक instead of शोकवासव्य। It seems better to appeal to the rule 'कृत्यल्युटो बहुलम्' by which a form which is sanctioned in any given वाच्य with a कृत्य or ल्युट् may be used in any other वाच्य in accordance with शिष्टप्रयोग, "क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति"—Vritti We may then have वासव्य in the अधिकरणवाच्य। शोकस्य वासव्यानि। Raghava reads शोकवस्त्वास्तु and explains "शोके जाते यत्र न वसव्या न भवन्ति" which is hardly satisfactory. Cf. "सुखमध्यस्थ्यानि महापुरुषदर्शनानि"—Swapana Vasavadattam II.

2. (a) इत—अपादाने पञ्चमी। अस्मत्स्थान। (b) प्रत्यादेशात्—हेतौ पञ्चमी। The reading—प्रत्यादिष्टा requires स्वं to have गति in प्रयोग।

इत अर्नेन अनेन मया इत्यर्थं प्रत्यादिष्टा निराकृता । तमि in तृतीया may be defended by classing इत with आद्यादि words But इत already occurs in the list with तमि in the सप्तमी as in "प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" । We may have it in तृतीया or सप्तमी but not with both This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the "अवस्था" in order of time. Thus first प्रत्यादिष्टा then अवमिता next स्थिता and lastly अपि'लपती। (c) अवमिता—वि+अव+मो+क्त अलंकि attempted. (d) स्थिता—मुहु is not perhaps a happy reading For गृह्णाति implies obedience and immediate attention to his commands But मुहु seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed. The two are not consistent

3 बाष &c—प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja प्रकरणम् इति प्र+कृ+अप् भावे=प्रकर scattering, collection, hence समूह । बाष्पाणां प्रकरः a flood of tears &c See Tika

सानुमती—अम्महे ईदिशी सकज्जपरदा। एसस्स संदावेण अहं रमामि [अम्महे ईदृशी स्वकार्यपरता। अस्य सन्तापेन अहं रमे]।

SANUMATI—Ah! such is devotion to self-interest! I am pleased by his affliction

विदूषक.—भो अतुथि मे तक्को केण वि तत्तहोदी आआसचारिणा णीदेत्ति [भो: अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवती आकाशचारिणा नीतेति]।

VIDUSHAKA—Well I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut

सामतीति। 'स्वकार्यपरता' स्वार्थनिष्ठता 'ईदृशी' एतादृशी भवति। तदेव दर्शयति—'अस्य' राजर्षे 'सन्तापेन' दु:खेन 'अहं रमे' सुखमनुभवामि। शकुन्तलाकृते अस्य दु:खमिव मे तोषाय। 'अम्महे' इत्याश्चर्ये। यदेकस्य दु:खं तदेवान्यस्य सुखमित्याश्चर्यम्।

विदूषक इति। केनापि आकाशचारिणा' व्योमविहारिणा देवयोनिना 'तत्र-भवती शकुन्तला नीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कयामि।

NOTES

1. केनापि &c—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion He is more explicit below "यद्येवम् &c"

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामष्टुमुत्सहेत। मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि। तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god? I have heard that Menaka is your friend's place of birth My heart suspects that your friend was carried off by her companions

सानुमती—सम्मोहो क्खु विह्मअणिज्जो ण पडिबोहो [सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः]।

SANUMATI—The delusion indeed is to be wondered at not the awakening.

विदूषक—जइ एव्व अत्थि क्खु समाअमो कालेण तत्तहोदीए। [यद्येवम् अस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या]।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा—कथमिव।

KING—How so?

राजेति। 'मेनका किल' [किल वार्तायाम्] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जन्मप्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ["प्रतिष्ठा स्थानमात्रके" इति विश्वः] 'इति सखीमुखात् श्रुतवानस्मि'। 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः अप्सरोभिः 'ते सखी हृता

इति मे हृदयम् आश्वसिति । 'अन्य' क 'पतिदेवता' यस्याः तथाविधा पतिव्रता 'परामष्टुं' स्पर्शेन दूषयितुम् 'उत्सहेत' यतेत [शक्ति क्षिप्त] ।

बालुमतीति । ईदृशस्य सम्प्रतिभस्य जनस्य 'समोह खलु' मतिभ्रम एव विस्मय-नीय,' विस्मयनीयम् 'न प्रतिबोध'। प्रबुद्ध पश्चात् सदा, तदस्य ईदृशी यथार्थे बोधे को विस्मय ? किन्तु पुरायमप्रबुद्ध आसीत इति विस्मयकरम् इति भाव ।

NOTES

1 (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers. (b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्मन प्रतिष्ठा ।

2 कालेन—अपवर्गे तृतीया । Time can do anything with us it is always changing, cp—"क्षणमेव किशोरो भवति क्षणं स्थविरो गच्छति" Mrichcha, and "घटयति विघटितमपि भृशमभिमुखीभूत"—Rat etc. So union is possible in future

विदूषक—ण क्खु मादपितरा भत्तुवियोगदुक्खिदं दुहिदरं चिरं देक्खिदुं पारन्ति [न खलु मातापितरौ भर्तृवियोग-दुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are unable long to see their daughter grieved by separation from her husband

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।
असंनिवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥१०॥

KING—Friend, that thing which has passed never to come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucination, or again merit worn out with only that much of reward These are the precipices for my wishes to drop from

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विदूषक इति। 'माता' च 'पिता' च 'भर्ता' इत्यादय 'वियोगेन' विरहेण 'दुःखितां दुहितरं द्रष्टुं न खलु पारयन्. तस्मात् मेनका स्वयमेव उभयोः पुत्रयोर्दर्शनं विधास्यति।

राज्ञीति। अन्वय—असंनिवृत्त्यै अतीतं तत् स्वप्नो नु, माया नु, मतिभ्रमो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु। हे वयस्य एते मनोरथानाम् अतटप्रपाताः। व्याख्या —'न संनिवृत्तिः' पुनरागमनम् 'असंनिवृत्तिः'। तस्यै, अपुनरागमनाय 'अतीतं' गतं तत् पूर्वानुभूतं शकुन्तलासमागमरूपं वस्तु स्वप्नो नु वा [नु इति विकल्पे]। यदवा नाह तदा सुप्त कुतः स्वप्नः? तस्मात् 'माया नु' केनचित् रिपुणा मयि प्रयुक्तम् इन्द्रजालं वा, किन्तु सर्वजनप्रियोऽहं नास्ति मे रिपुः, तत् नेयं माया। अथवा तर्हि 'मतिभ्रमो नु' बुद्धिविकारो वा, येन अतस्मिन् शकुन्तलाख्ये पदार्थे तत्त्वज्ञानमेव जाता। तथा चेत् स्यात् अधुना मयाऽपि सा मिथ्यारूपेव बोध्या आसीत्, न च पुनर्जातमेव। तत् अस्तु 'तावत्' तावत्परिमाणं 'फलं यस्य तादृशमेव अतएव 'क्लिष्टं समाप्तं यौवनं 'पुण्यं नु'। 'तेनाह' तदा अल्पमेव शकुन्तलया मिलितं इदानीं प्रक्षीणे पुण्ये तया वियुक्तः। एवं चतुर्ष्वपि पक्षेषु तदा पुनः समागमोऽसम्भव। अतएव हे 'वयस्य एते' पश्चात् 'मनोरथानाम्' अभिलाषाणां पुनः समागमाभिलाषाणामित्यर्थः, 'अतटप्रपाताः' तटहीनात् 'प्रपाताः' अधःपतनस्थानानि। स्वप्नमायामतिभ्रमेषु शकुन्तला मिथ्यात्वात् तेषां पुनः प्राप्तिः असम्भवा। पुण्यस्य च क्लिष्टत्वात् तथैव। तत् यथा अतटात् पतितो न प्रत्यावर्तते तथैव मम पुनः समागमाभिलाषो न सम्पद्यते। ["क्लिष्टम्" (रा०, वि०, म०)—"क्लृप्तम्" (ह० का०,)। "पुण्यम्" (रा० वि०, म०,)—"पुण्यैः" (ह, का०,)। "तदतीतमेतत्" (रा०, वि०,) "तदतीव मन्ये" (ह०, का०,)—"तदतीतमेव" (म)। "—प्रपाताः" (रा०, वि०)—प्रपातम्" (ह०, का०)—"प्रपात. (म०)]।

NOTES

1 मातापितरौ—माता च पिता च=द्वन्द्व। मातृ becomes माता by the rule "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे"—In a द्वन्द्व compound of ऋकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विद्यासम्बन्ध or योनिसम्बन्ध। Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निपातन

in the rule "मातरपितरावुदीचाम्" (ii) पितरौ by एकशेष by the rule "पुमान् स्त्रिया"।

2 (a) Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one (i) The Sakuntala affair was a dream No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides, a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake (ii) Possibly it was a spell of magic But who was the magician to direct it against me? I have no enemies It was not a magic (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience what was it then ?, (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished Whichever of these be true I can not hope to see her again Raghava construes differently thus—तद् असन्निवृत्त्यै अतीतम् (That thing has gone never to come back), स्वप्नो नु मतिभ्रमो नु तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit ?) एते मनोरथा नाम तटप्रपाताः (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it (b) क्लिष्टं नु &c,—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I *was rewarded* with the company of Sakuntala But the merit is now exhausted (क्लिष्टम्)। एव emphasises the quantity Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled (c) असन्निवृत्त्यै—सम + नि + वृत + क्तिन् भावे = सन्निवृत्ति return न सन्निवृत्ति । तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी। (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथाः। (e) मनोरथानाम्—रथा इव रथाः like chariots (लुप्तोपमा)। मनसो रथाः मनोरथाः = wishes Wish is the chariot on which the mind traverses. तेषाम्। Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तटप्रपाताः and remarks "नाम इत्यलीके, अलीकाः मनोरथाः इत्यर्थः"। (f) तटप्रपाताः—तट is भृगु a pre-

cipice. प्रपतन्ति एभ्यः इति प्र+पत+घञ् अपादाने=प्रपाताः stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i e, they leave no room for hope to revive

विदूषकः—मा एव्वं । णं अङ्गुलोअअं एव्व णिदंसणं अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्जसमागमो होदित्ति [मा एवम् । ननु अङ्गुलोयमेव निदर्शनम् अवश्यम्भावी अचिन्तनीयसमागमो भवतीति]।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or—that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen]

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये इदं तावदसुलभस्थानभ्रंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणनखमनोरमासु तस्याश्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥११॥

KING—(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a not easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring, your merit too is inferred to be very small, for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषक । 'एवं मा' अथ 'ननु' इति परमतात्तेपे 'अवश्यम्भावी' अवश्यमेव भविता पदार्थ 'अचिन्तनीय अपतर्क्यः 'समागमो' लाभो यस्य तादृशो भवति इति' अस्मिन् विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' दृष्टान्तः । यद्वा—अचिन्तनीयसमागमः अवश्यम्भावी' पदार्थ 'भवति' घटते 'इति अत्र विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्'। जले पतितस्य मत्स्येन च गिलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । किन्तु अवश्यम्भाविनी सा घटिता एव । तेन मन्ये शकुन्तलापि लभ्या ते ।

राजेति। 'अये इति स्मृतौ। विदूषकेण अङ्गुलीयकशब्दे उच्चारिते स्मृतिः। 'असुलभं' दुष्प्रापं यत् 'स्थानं' शकुन्तलाङ्गुलिं तस्मात् भ्रष्टासि' यत् तादृशम् 'इदम' अङ्गुलीयं शोचनीयं तावत् शोच्यमेव। अन्वय—हे अङ्गुलीय, फलेन विभाव्यते, तव सुचरितं नूनं मम इव प्रतनु। यत् अरुणनखमनोरमासु तस्याः अङ्गुलीषु लब्धपदं च्युतमसि। व्याख्या—हे 'अङ्गुलीय फलेन' त्वया अनुभूतेन फलेन 'विभाव्यते' अनुमीयते—'तव सुचरितं पुण्यं 'नूनं निश्चितं 'मम इव प्रतनु' अत्यल्पम्। कुत एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्मात् 'अरुणे' आरक्ते 'नखैः' मनोरमा 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'अङ्गुलीषु' [प्रथममनामिकायां निवेशितमासीदुद्वाहात्। ततो दिनेषु गच्छत्सु विरहकृशतया तस्याः क्रमात् मध्यमां तर्जनीं च नीतम्। इति बहुवचनमङ्गुलीष्विति] 'लब्धं' प्राप्तं 'पदं' स्थानं येन तथाविधं सत् च्युतम् अ' असि। पुण्यमासीत् तेऽचिरेण तव पदमाप्ता। परन्तु अल्पं तव पुण्यं तदवसितम्। अङ्गुलिपुण्येन शकुन्तलया मिलितं, किन्तु क्षीणे पुण्ये स्वस्थितावुत्ता तया क्षीणं क्षीणं। ["नखेषु मनोरमासु" (रा०, वि०, म०)—"अरुणेन मनोहरासु" (स०, व्या०)]॥

NOTLS

1. (a) निदर्शनम्—निदर्शयते अनेन इति नि+दृश्+ल्युट् करणे an instance (b) अवश्यम्भावी—अवश्यम् is a मान्त अव्यय meaning inevitable, inevitably &c, according to the context अवश्यम् भवतीति अवश्यम्+भू+णिनि कर्तरि आवश्यके that which inevitably happens, i e the inevitable (c) अचिन्तनीय &c—सम्+आ+गम्+अप् भावे=समागम meeting access Now See Tika (d) भवति—is That which is अवश्यम्भावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम। Or भवति=Happens That which is अचिन्तनीयसमागम and अवश्यम्भावी too, does happen (भवति), i e, if a thing is अवश्यम्भावी, it surely happens notwithstanding that it is अचिन्तनीयसमागम।

2 तव सुचरितम् &c—*Here Raghava quotes from the* सामुद्र—
"नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि। अवक्रा सरला रक्तनखा रक्ततला अपि॥ कोमला छिद्ररहिता मङ्गुला दीप्तिमत्तरा। तादृगङ्गुलयो यस्या सा भवेद्राजवल्लभा॥"

सानुमती—जइ अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे [यदि अन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत्]।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or—to be pitied).

विदूषकः—भो इमं णाममुद्दा केन उद्देसेन तत्तहोदिए हत्थब्भासं पाविदा [भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता]।

VIDUSHAKA—Well with what object was this signet-ring placed within the reach of that noble lady?

सानुमती—मम वि कोदूहलेन आआरिदो एसो [ममापि कौतूहलेन आकारित एषः]।

SANUMATI—*This person too has been urged by my curiosity.*

सानुमतीति। यदा शकुन्तला रमणीषु वर्यैव, तदा दुष्यन्तोऽपि पुरुषेषु। तस्मात् दुष्यन्तस्य अङ्गुलीयकमनुपादिमनुपरिचितस्य कुत्रास्तम् अशोच्यम् एव इति भावः।

• विदूषक इति। मुद्राति अनया इति 'मुद्रा' [घञ् करणे]। 'नाम्नो मुद्रा' नामाङ्कितमङ्गुलीयकं केन उद्देशेन किमुद्दिश्य [कर्मणि घञ्] 'तत्रभवत्याः हस्तस्य अभ्यासं समीपम् ["अभ्यासोऽभ्यसने ऽन्तिके" इति विश्वः] 'प्रापिता' नीता। केन प्रयोजनेन तस्यै एतदङ्गुरीयकं दत्तम् इत्यर्थः।

सानुमतीति। 'एष' विदूषकोऽपि 'मम कौतूहलेन आकारितः प्रेरितः। अहमपि अङ्गुलीयकदानस्य कारणं ज्ञातुमिच्छामि इत्यर्थः।

NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्रति अनया इति मुद्+घञ् करणे=मुद्रा seal. (b) उद्देशेन—केनो इरादा।

2. (a) ममापि—अपि goes with एष। (b) आकारित—आ+कारि means "to urge" प्रेरे। Comp. "आकारय भोजनाय", "आकारय वाहनाय" &c.

राजा—श्रूयताम्। स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्पमाह कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति।

KING—Listen This with tears darling asked me as I was about to start for my capital—"after what length of time will my husband send me news"?

विदूषक—तदो तदो [ततस्ततः]।

VIDUSHAKA—Then, what then?

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता—

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्।
तावत् प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं
नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥१२॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम्।

KING—Then as this signet ring was being placed by me on her finger she was answered thus—Darling do you count the letters of my name here day by day one at a time By the time you reach the end, the person that will lead you to the entrance of my inner apartments will appear near you— And through delusion that was not done by this cruel-hearted self of mine

राजेति। 'स्वनगराय' स्वनगरं हस्तिनापुरम् [गत्यर्थिकी चतुर्थी। पक्षे द्वितीया]। 'प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्पं' सजललोचनम् 'आह' उवाच [आह इत्युवाचार्थे अव्ययम्] किमाह?—कियत् किं परिमाणं चिरं 'कियच्चिरं' तेन [अपवर्गे तृतीया] 'आर्यपुत्रः' 'प्रतिपत्तिं' प्रवृत्तिं वार्त्तामित्यर्थः ["प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च" इति मेदिनी] 'दास्यति' प्रेषयिष्यति 'इति' आह।

राजेति। 'पश्चात्' तदुक्तेः परम् 'इमां' मुद्रां तस्याः अङ्गुल्यां 'निवेशयता' स्थापयता 'मया' सा 'प्रत्यभिहिता' प्रत्युक्ता। अन्वयः—हे प्रिये, अत्र दिवसे दिवसे एकैकं मदीयं नामाक्षरं गणय। यावत् अन्तं गच्छसि तावत् मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपम् उपैष्यति इति। व्याख्या—हे 'प्रिये' शकुन्तले 'अत्र' अस्मिन् अङ्गुरीये 'दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [वीप्सायां द्विर्वचनम्] "एकम् एकम् 'एकैकम्' एकमेव न द्वे द्वौ वा [स्वार्थे अवधारणार्थे द्विर्वचनम् । बहुव्रीहिवद्भाव] 'नाथ' स्वामिन् 'दर्शय' । 'यावत्' इत्यव्ययम् 'भवन्' भवत्प्रासादमवनाम 'गच्छामि [यावता योगे लट्] 'तावत्' तदवसरे 'मम अवरोधगृहस्य' अन्तःपुरभवनस्य 'प्रवेश' द्वार 'नेता' मार्गदर्शक [तादर्थ्ये चतुर्थी । 'न दोषः—" इति षष्ठीनिर्देश] 'तत्र समीपम्' अन्तिकम् 'उपसर्पति' अभिगमिष्यति 'इति' एतत् मयाभिहिता इति पूर्वेण सम्बन्ध । अद्यैवात्र वार्ता वर्तते इति भाव । ["गच्छामि (व०, वि०, स्था०, म०)—"गच्छति" (रा) । "दर्शयतम्" (रा, वि०, म०)—'निर्दिशतम्' (स० स्था)] । 'तत्र' न दृश्यते 'दासदासिका' इत्यत्रैव मया मोहात न चतुष्टयम्' न कृतम् ।

NOTES

1 (a) एकैकम् – The sense is एकमेव प्रतिदिवसम् । Hence there is वीप्सा in दिवस but not in एक । The rule "नित्यवीप्सयो " applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varttika "स्वार्थे अवधारणार्थे एकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्"—repitition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of वीप्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छामि—"यावत्पुरानिपातयोर्लट्" (P 3 3 4) इति लट् in a future sense. Against this Prof. Gajendragadkar remarks that यावत् is not a निपात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty, it is enough if it is a निपात—(Vide Kasika under 3 3 4). It is a निपात implying अवधि । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमर । The attempt to explain the लट् by "वर्तमानसामीप्ये—" is futile. वर्तमानसामीप्य is out of place in "यावत् स्वपिति तावत् तावत्सो भुवि "—Panchatantra "यावत् निरोधयति तावत् ..."—Hitopadesa &c. Bhattoji's remark "निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः" is with reference to examples given in सि कौ, and perhaps because in such cases यावत् and पुरा ultimately denote sure completion (निश्चय) of action, and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निश्चय । (c) अवरोध &c—अवरुध्यन्ते स्त्रियः अस्मिन् इति अव+रुध+घञ् अधिकरणे अवरोध harem. प्रविश्यतेऽनेन इति प्र+विश+घञ् करणे=प्रवेश entrance. अवरोधस्य गृहम् । तस्य प्रवेश । तम् । Obj of नेता । See Tika for gram.

सानुमती—रमणोओ क्खु, अवही विहिणा विसंवादिदो [रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः]।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash

विदूषकः—कहं धीवरकप्पिअस्स लोहिअमच्छस्स उदलब्भन्तले आसि [कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे आसीत्]।

VIDUSHAKA—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानाया सख्यास्ते हस्ताद्गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम्।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha

विदूषकः—जुज्जइ [युज्यते]।

VIDUSHAKA—Quite possible

सानुमती—अदो एव्व तवस्सिणीए सउन्दलाए अधम्मभीरुणो इमस्स राएसिणो परिणए संदेहो आसि। अहवा ईदिसो अणुराओ अहिण्णाणं अवेक्खदि कहं विअ एदं [अतएव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये सन्देह आसीत्। अथवा ईदृशः अनुराग अभिज्ञानमपेक्षते कथमिवैतत्]।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala Or how is this that such an affection awaits a token ?

सानुमतीति। 'रत्नबन्धे' प्रतिदिनम् इष्टजनगात्रस्पर्शने व्यापृतत्वात् मनोरमे 'ननु अवधि' विरहस्य अवधिः सीमा 'विधिना' दैवेन 'विसंवादित' विसंवादी विहितः। नामाक्षराणाम् गणना न तृष्णागमनम्, इत्य विसंवादः—अथ पुनः गणना मासि न तावत् नागत इति विसंवादः।

विदूषक इति। 'धीवरेण कल्पितस्य' खुड्डस्य छलस्य इति विदूषकस्योक्तिः।

सानुमतीति। 'अतएव' अतः लोयकप्रदानादेव। 'अपर्याप्त' पाणात् 'भीरो' तेन परलोकमर्यादिनः 'राजर्षेः परित्यक्ते सन्देह आसीत्'। नैतदस्य सन्देहाय इति कथा अनुधावती आह—'कदा' पदान्तरे ईदृश 'सार्वभौम' 'अनुराग' 'अभिज्ञान' परिवायकमङ्गुलीयादिकम् 'अपेक्षते' आकृति 'एतत् आदानम्' कीदृशम्? उत्पन्नकोऽनुराग अनायभिज्ञानं जायति इति न युज्यते मया।

NOTES

1 (a) विसंवादित—वि+सम्+वद+णिच्+क्त कर्मणि caused to disagree Or वि+सम्+वद+घञ् भावे = विसंवाद disagreement. विसंवादेन योजित इति विसंवाद+णिच्+क्त कर्मणि *by the Varttika* 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च'। अनुक्त कर्ता is विधिना। cp. श्रुत्या तेन विसंवादित— Swapna, (b) अवधि—अव+धा+कि भावे। A limit सीमा i.e., the limit pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम्।

KING—I will surely rebuke this ring

विदूषकः (आत्मगतम्)—गहीदो णेण पन्था उम्मत्ताणं [गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्]।

VIDUSHAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमम्भसि।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥१३॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers ? Or, it is possible the inanimate cannot recognise merit, why even by myself was my darling slighted ?

राजेति । 'इदमङ्गुलीयकमुपालभ्य ब्रूते' मनं सधिष्ये 'तावत्' । अङ्गुलीयकमेव सम्बोधयन् । यदेतत् मया विस्मृत्य शकुन्तला मे मानयित्वा, तदिदं तिरस्कारमर्हति । बहून्मादवचनम् ।

विदूषक इति । 'सर्वे न उन्मत्तानां पन्था गृहीत' उन्मत्तपदवीमारूढोऽयम् । अत एव मूर्खा ततोऽमरण भविता ।

राजेति । अन्वयः—बन्धुरकोमलाङ्गुलिं तं करं विहाय कथं नु अम्भसि निमग्न-मसि । अथवा अचेतनं गुणं नाम न लक्षयेत् । मया एव कस्मात् प्रिया अवधीरिता । व्याख्या—'बन्धुरा' उन्नतानता पर्वसु यस्या सम्बन्धी उन्नते उन्नता इत्यथ 'कोमला' मृदुस्पर्शाश्च 'अङ्गुलयो' यस्मिन् अतएव सुन्दरं तं करं अनुभूतस्पर्शं 'करं विहाय त्यक्त्वा 'कथं नु' इच्छामि भो केन निमित्तेन 'अम्भसि' जले निमग्नमसि आत्मानं मज्जयसि स्म [लोकोक्तिरियम् । सर्वथा विरक्तो हि आत्मनि अनादरात् जले मज्जति]। अकारण-मनुमानमापतित ते । अथवा' पक्षान्तरे 'अचेतनं' चेतनाहीनं वस्तु गुणं सुन्दरत्वं 'नाम' सम्भावनायाम् 'न लक्षयेत्' द्रष्टुं न शक्नुयात् [अर्जिलिङ्]। तदचेतनस्य विवेक-विमूढता न ते दोष । सर्वथा त्वया मे लक्ष्यि तिरस्कार । 'मया एव चेतनेन 'कस्मात्' कि कारण 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याख्याता [अवधीर इति अवज्ञाया चुरादिः]। चेतनं सदसम्यक् बद्धि मया आचरितम् ["बन्धुरकोमल" (रा॰, वि॰, म॰)—"कोमलबन्धुर" (त॰, व्या॰) । "लक्षयेत्" (रा॰, वि॰, म॰)—"बोधयेत्" (त॰, व्या॰)] ।

NOTES

1. उन्मत्तानाम्—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. "चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्यात् तदनु विषयग्रामतर्यत्ततोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनून्मादो मूर्च्छा तदनु

सख्य मुद्रं न्मः मकमेव ॥ The king has reached the stage of उन्माद। Vidushaka has been watching the development with apperhension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

1. (a) बन्धुर &c —बन्धुर is उन्नतानत। A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints; the joints are slightly depressed कोमल—soft—because not bony When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring बन्धुरा: कोमला चाङ्गुल्यो धन्विन्। निमग्नमहीति। Yet it is slipped, and dropped into water How is that? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question Again बन्धुर is सुन्दर beautiful. "बन्धुरं सुन्दरे रम्ये" इति विश्व। Refers to the shape. कोमलं soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्नम्—निमज्जन through weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उपमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all of a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life Hence the अलङ्कार is समासोक्ति based to a certain extent upon श्लेष। (c) अवधीरिता—Slighted. Even slighting is heinous not so speak of discarding (d) *प्रिया—The ring, which is अचेतन, slighted the कर only, I, a चेतन, slighted even the possessor of the कर who was at the same time प्रिया to me How then उपालभ्यं मे अङ्गुलीयकम्? It is myself that is महदुपालम्भपात्रम्।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कहं बुभुक्खाए खादिदव्वोम्हि।
[कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि]।

VIDUSHAKA—How so! I am to be eaten up by hunger!

राजा—अकारणपरित्यक्ता, अनुशयतप्तहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—O, Wantonly-discarded one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं चित्तगदा भट्टिणी [इयं चित्रगता भट्टिनी]।

(चित्रफलकं दर्शयति)।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) CHATURIKA—Here is mistress in the drawing

(Points to the picture board)

विदूषक। 'बुभुक्षया' क्षुधा 'खादितोऽस्मि'। अतिपीडितोऽहं क्षुधा। मन्ये नैव मां खादिष्यति।

राजेति। 'अकारणं' कारणाभावे 'परित्यक्ता' या तत्सम्बुद्धौ हे 'अकारणपरित्यक्ते' [एतेन कोपकारणम्] 'अनुशयेन' अनुतापेन तप्तं 'हृदयं' यस्य तादृशः [एतेन क्षमा-योग्यता] 'अयं जनः' अहमित्यर्थः 'पुनर्दर्शनेन' [तवेति शेषः]। 'अनुकम्प्यतां करुणया योज्यताम्। परित्यागात् मयापराधोऽस्ति। अधुना तु तापेन दग्धं मां करुणार्द्रं मत्वैव पुनः दर्शनं देहि, तेन यदि जीवेयम् इति भावः।

प्रविश्येति। 'चित्रस्थ' शकुन्तलाप्रतिकृतिः फलके पटे 'हस्ते' यस्याः सा 'अपट्या' अवनिकायाः 'क्षेपेण' अपसारणेन——यद्वा 'पट्या' जवनिकायाः 'क्षेपम्' अपसारणम् अकृत्वा——'प्रविश्य'।

चतुरिकेति। भट्टिन्याः पुनर्दर्शनं वाञ्छति भवान्। 'इयं चित्रगता' आलिखिता भट्टिनी [चित्रलिखिता राजदारा भट्टिनीति कथ्यन्ते] आस्ते। अत्रैव तस्याः पुनः उप-दर्शनं भवतु ते। इति भङ्ग्युक्त्या "चित्रफलकं" तस्याः शकुन्तलामूर्तिमन्वय-'दर्शयति' निर्दिशति।

1 बुभुक्षया &c—The king is mad (cf. गृहीतोऽनेन &c above) I cannot leave him. *I cannot therefore get anything to eat

* Adopted by Prof. GajendraGadkar.

Hunger wants something to eat, and, nothing else being available, it will eat me.

2. प्रकाशम् &c—Addresed to the absent Sakuntala.

3 (a) चरटोवेषेण &c—See also act IV Ante. (b) इह चित्रगता &c—The king prays for meeting He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called पताकास्थान।

विदूषकः (विलोक्य)—साहु वयस्स, महुरावत्थाणदंसणिज्जो भावाणुप्पवेसो। खलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णुण्णदप्पदेसेसु। किं बहुणा, सत्ताणुप्पवेससङ्काए आलवणकोदूहलं मे जणअदि [साधु वयस्य, मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः। स्खलति इव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु। किं बहुना, सत्त्वानुप्रवेशशङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति]।

VIDUSHAKA (Seeing)—Excellent, my friend! The accession of emotion is visible [Or—charming] through exquisite delineation [Or—beautiful posture] My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much. It creates my eagerness for conversation with the impression of infusion of life

विदूषक इति। 'भावो' मानसो भावः, मनोऽभिहिता चेतोविकृतिः। तस्य च 'अनुप्रवेश' आवेशे आविर्भाव इत्यर्थः चित्रे 'मधुरेण' मनोहरेणैव 'अवस्थानेन' विन्यासेन, सुन्दराकृतिप्रदर्शनेन इति यावत् 'दर्शनीय' सुस्पष्टमालक्ष्यः। दृष्टेव प्रायते एका भीता परं कौतुकवती इति। यद्वा—'भावानुप्रवेश' भावाशेषामाभिर्भाव 'मधुरेण अवस्थानेन विन्यासा 'दर्शनीयो' मनोहरो जातः। आशाम् बहूनां चित्रगताविदेषेण अति-सुन्दरं भवादृशां चित्रनालिखित भवता। न केवलं मानवमात्रा निपुणमालिखितम् अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निम्नेषु' नीचेषु 'उन्नतेषु उच्चेषु च प्रदेशेषु' शरीरांशेषु मे दृष्टिः स्खलित इव पदादङ्क चलिता दृष्टिः, उच्चेषु प्रतिहता निम्नेषु च अधःपतिता भवति। 'बहुना' उक्तेन 'किं' संक्षेपतो ब्रवीमि चित्रमेतत् 'सत्त्वस' प्राणानां यः

'अनुप्रवेश' आविर्भाव तस्य 'शङ्कया सजीवमेवचित्रमिति मेव मतिमुत्पाद्य इत्यर्थः 'चालपनस' कथावस्य 'कौतुहलम्' आकाङ्क्षा 'जनयति ["निर्वोढत" (रा०, वि, म)— 'निमत' (त, न्या०) । "किं बहुना' इत्यादिसूत्रम् (रा०, त, न्या) —सर्वं नास्तीनास्ति] ।

NOTES

1. (a) अवस्था &c —अव+स्था+ल्युट्, भावे=अवस्थानम् fixing, i e. delineation Or अवस्थीयते अनेन इति अव+स्था+ल्युट् करणे=अवस्थानम् posture Raghava makes it आकृतिः । मधुरमवस्थानम् exquisite delineation (ल्युट् भावे) or beautiful posture (ल्युट् करणे) । Raghava takes it=fine features दर्शनीय is दृश्यता visible (ल्युट् भावे) or मनोहर charming (ल्युट् करणे) । (b) भावाम् &c —भाव्यतेनेन इति भू+णच् करणे, or भवतीति भू+अ कर्तरि=भावः emotion तस्य अनुप्रवेश, i e, भावप्रविष्टो भाव the emotion that has gained accession भावानुप्रवेशः इत्यानयनम् । *The sense is—(i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (ल्युट्—भावे) । Or—(ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (ल्युट् —करणे) Or—(iii). The accession of emotion has become doubly charming owing to their (i, e, of the ladies), fine features (ल्युट् करणे—*Raghava*) "सुन्दराकारतया भावाविर्भावो चमत्करत इत्यर्थः' —*Raghava* I do not think much of Raghava's meaning It puts the artist's skill to the back-ground (d) सत्याम् &c —सत्य is प्राय life शङ्का is *surmise, impression* हेतोश्चतीया ।

सानुमती—अम्मो एषा राएसिणो णिउणदा। जाणे सही अग्गदो मे वट्टदि त्ति [अम्मो एषा राजर्षेर्निपुणता। जाने सखी अग्रतो मे वर्तते इति]।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage's skill. Methinks my friend is standing before me.

*Adopted by Prof Gajendragadbkar

राजा—

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।
तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing

सानुमती—सरिसं एदं पच्छादावगरुणो सिणेहस्स अणव-लेवस्स [सदृशमेतत् पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च]

SANUMATI—This befits love, so deep through remorse and his absence of boasting

सानुमतीति । "सखी एतादृशी" । 'एषा' ईदृशी 'निपुणा' महती निपुणता इति भावः ।

राजेति । अन्वयः—चित्रे यत् यत् साधु न स्यात् तत् तत् अन्यथा क्रियते । तथापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चित् अन्वितम् । व्याख्या—चित्रे मत्कृते आलेख्ये 'यत् यत्' अङ्गं बाहुल्येन वा 'साधु' सम्यक्, यथावस्थितमित्यर्थः 'न स्यात्' चित्रितं न भवेत् [सम्भावनायां लिङ्] 'तत् तत्' तदेव, तत्सर्वमित्यर्थः, 'अन्यथा' अन्यप्रकारेण विशोध्य इति यावत् 'क्रियते' निष्पाद्यते [वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् करोतीत्यर्थो भवति]। किन्तु बहुतरमङ्गलावण्यं तस्याः तत्त्वतः चित्रयितुं न शक्यते इति पुनश्चित्रे करणीयम् । तत् 'तथापि' कृतेऽपि महति यत्ने 'रेखया' आलेख्येन 'तस्याः लावण्यं' सौन्दर्यं 'किञ्चित्' ईषत् न तु साकल्येन अन्वितम् । सा खलु "विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्व-योगा मनसा वा रूपोच्चयेन कृता" या कदाचिदपि मया मानुषेण सम्यगालिख्यते । तत् इत्युक्तं ते "साधु यदस्य" इत्यादि इति भावः । ["रेखया" (रा०, वि०, म०)— "लेखया" [क०, द०]]॥

सानुमतीति । 'पश्चात्तापेन' 'गुरोः' महतः स्नेहस्य प्रेम्णः 'अनवलेपस्य च' गर्वाभावस्य च 'एतत्' एषा राज्ञोक्तिः 'सदृशं' योग्यम् पश्चात्तापेनास्य शकुन्तलायां निरतिशयः स्नेहो जातः । स्नेहाच्च स्वस्य चित्रकर्मण्यभावम् तत्र "अये कान्तामौर्

"यथर्ति" इत्यत्र शकुन्तलाया सादृश्यम् अविस्मरणैव क्यते। किञ्चिदन्विन न सम्यक् इत्यपि यथोभवत विस्योतिमानम्।

NOTES

1 रेखया—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body "शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेदुरे मति। सार्वत्यनिर्दिष्टो मेवश्च रेखा प्रकीर्तिता॥"—*Sangita-ratnakara* quoted by Raghava But रेखा and लेखा may be taken as identical by the maxim रलयोरभेद। And लेखा is the same as चित्र portrait. This is the sense Raghava prefers—'रेखया चित्रार्थे तूलिकादिलिखया" (depicted by the touches of the brush)

2 *अन्यदत् &c —The king says that his drawing does not approach the original. Sanumati explains—The King's admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is not more beautiful than she is painted here, Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has अनवसितस्य निर्वेदस्य सामानिकस्य इत्यत्र and construes एतत् साधारणपगुरी अनवसितस्य च वेदस्य सदृशम्—This befits his spontaneous (अनवसितस्य) affection for her which has now enhanced by remorse

विदूषकः—भोः दाणिं तिण्णि तत्तहोदीओ दीसन्ति। सव्वाओ अ दसणीआओ। कदमा एत्थ तत्तहोदी सउन्दला [भो इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते। सर्वाश्च दर्शनीयाः। कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला]।

VIDUSHAKA—Well, now, three ladies are here All are worth seeing too Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुमती—अणभिण्णो क्खु, ईदिसस्स रूवस्स मोहदिट्ठी अअं जणो [अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः]।

---

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् कतमां तर्कयसि।

KING—Which of these indeed do *you* guess?

विदूषकः (निर्वर्ण्य)—तक्केमि जा एसा सिढ़िलबन्धणु-व्वन्तकुसुमेण केसान्तेण, उब्भिण्णस्सेअबिन्दुणा वअणेण, विसेसदो ओसरिआहिं बाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपा-अवस्स पासे ईसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला इदराओ सहीओ त्ति [तर्कयामि या एषा शिथिलबन्धनो-द्वान्तकुसुमेन केशान्तेन, उद्भिन्नस्वेदबिन्दुना वदनेन, विशेषत अपसृताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्वे ईषत्परिश्रान्ता इव आलिखिता सा शकुन्तला, इतरे सख्यौ इति]।

VIDUSHAKA (*Scrutinising*)—I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala, the other two are her friends

विदूषक इति। 'इदाणीं' वाक्यालङ्कारे।

सानुमतीति। 'ईदृशस्य' एवंविधस्य 'रूपस्य अनभिज्ञः' अज्ञातस्वरूपः 'अयं जनः' एष विदूषक 'मोघदृष्टिः' विफलदर्शनव्यापारो जातः। अनुपमं सर्वासामेव कन्यानां रूपम्। अत पुनर्विशेषनिरूपणे निपुणैः रूपाभिज्ञैरेव शक्यम्। विदूषकस्तु अनभिज्ञः सर्वा अपि समा पश्यति इत्याशयः।

विदूषक इति। 'निर्वर्ण्य' निपुणं दृष्ट्वा। 'या एषा अवसेकेन' सेचनेन 'स्निग्धा'

मसृणा 'तरुणपत्नवा नवपत्नानि यस्य तादृशस्य 'चुतपादपस्य' आम्रवृक्षस्य 'पार्श्वे' शिथिलं यथ 'बन्धनं यस्य, अतएव 'उद्वान्तानि च्युतानि कुसुमानि' यस्मात् तादृशेन 'केशान्तेन' [इत्यत्थम्भूतलक्षणे तृतीया], उद्भिन्ना सञ्जाता 'स्वेदबिन्दवः श्रमजलजालानि यस्मिन् तादृशेन 'वदनेन [इत्यम्भूतेति तृतीया] विशेषतो' बाहुभ्यां 'अपभ्रुताभ्याम्' श्रान्ताभ्यां 'बाहुभ्याम्' [इत्यम्भूतेति तृतीया] 'दूषतपरिश्रान्ता इव किञ्चिदिव जातश्रमा [श्रीशाल्म-दैविन्या ' स्वेदोद्गम , सुखायवरुणम् इति त्रीणि श्रमोपलक्षणानि] 'आलिखिता मया अङ्कस्था इयम् यद्वयी इति तर्कयामि, ऊहे । ["शिथिलबन्धन—" (त व्या-,)— "शिथिलकेशबन्धन" (रा , म-)— 'शिथिलकेशबन्ध' (वि-)] ॥

NOES

1 मोघदृष्टि —मोघा विवेकशून्या दृष्टिर्यस्य स । Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all equally beautiful The difference is plain to the expert

2. शिथिल &c —Comp "बन्धसंवर्धितमाल—" (1, sl 26) In the reading शिथिलकेशबन्धन the word केश is redundant

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम् ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।
अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥१४॥

चतुरिके, अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वर्तिकां तावदानय ।

KING—You are clever There is here indication of my emotion At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff (bloatedness ?) of paint Chaturika, this source of my solace is halfdrawn Go and fetch me the brush.

राजेति । 'भवान् निपुणः' अभिज्ञः, विशेषविद् इत्यर्थः 'अत्र' शकुन्तला-

प्रतिकृतौ 'मे भावचिह्नम्' अनुरागलक्षणम् 'अस्ति'। अन्वय—रेखाप्रान्तेषु मलिनः स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो दृश्यते, इदम् कपोलपतितम् अश्रु वर्तिकोच्छ्वासात् दृश्यम्। व्याख्या—'रेखायाः' तूलिकाङ्कस्य 'प्रान्तेषु' पार्श्वदेशेषु 'मलिनः' कलुषः 'स्विन्नः' सात्त्विकभावोदयात् स्वेदाया 'अङ्गुल्या विनिवेशः' संस्थापन चिह्नम् 'दृश्यते' लक्ष्यते। भावात् स्वेदः, स्वेदान्मालिन्योऽङ्कः। अत्र एव अङ्गस्य मालिन्यात् भावोदयानुमानम्। 'इदञ्च कपोले' गण्डे चित्रस्थायाः शकुन्तलाया गण्डे इत्यर्थः 'पतितम् अश्रु' मदीयं नेत्र-जन्य 'वर्तिकायाः' चित्रोपयोगिवर्तिकायाः 'उच्छ्वासात्' उच्छूनतया 'दृश्यम्' इदं प्रकाशम्। वर्तिकोच्छ्वासात् जलसम्पर्कात् ; जलञ्च मदीयात् पतितम्। तेनापि भावोदयानुमानम्। ["वर्तिक—" (न०, स्वा०)—"वर्तिका—" (वि, न०)—"वर्तिक—" (रा०)]॥

एतत् इह 'विनोद' स्थानदर्शनस्य समाश्वासनम्, तदा 'स्थानम्' उपायभूतम्, एतच्चित्रमित्यर्थः 'अङ्कं लिखितम्' आत्मानमित्यर्थः। असौ 'गन्धवर्तिका' तूलिका ["पटलेपे परिकीर्ति तूलिकायाञ्च वर्तिका" इति राघवभट्टधृतवचनम्] 'यावत्' तावत्'। तावदित्यवधारणे [यथा "गुरुञ्च तावत् करोमि" इत्यादि रघौ]।

NOTES

1 भावचिह्नम्—These are two—(i) स्विन्नाङ्गुलीविनिवेश (भावोदयात् स्वेद)। c / 'सर्वे दरोमाञ्चितकम्पिताङ्गो जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्स्रा'। (ii) अश्रु (भावार्द्रेण अश्रु)।

2 वर्तिकोच्छ्वासात् वर्तिकोच्छ्वासात् requires वर्तिका in the feminine. Raghava reads वर्णिकोच्छ्वासात् and explains "वर्णिका चित्रार्थे वर्णविशेष"। इती रघौ।

चतुरिका—अज्ज माढव्व, अवलम्ब चित्तफलअं जाव आअच्छामि। [आर्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि]।

CHATURIKA—Noble Madhavya, hold the picture board till I return

राजा—अहमेवैतदवलम्बे।

(यथोक्तं करोति। निष्क्रान्ता चेटी)।

KING—I hold it myself

(Does as said Exit the maid servant)

राजा—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।
स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥१५॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water

अनुवर्त्तेति । 'यावदानयामि' [यावदेव गमिष्यामि यद्] तावत् 'अवलम्बस्व' धारय । यावदवधौ ["यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ" इत्यमरः] ।

राजेति । अन्वयः—हे सखे, पूर्वं साक्षात् उपगताम् इमां प्रियाम् अपहाय चित्रार्पितां बहु मन्यमानः निकामजलां स्रोतोवहां पथि अतीत्य मृगतृष्णिकायां प्रणयवान् जातः । व्याख्या—हे 'सखे' 'पूर्वं' प्रथमं 'साक्षात्' स्वयम् 'उपगताम्' समीपं प्राप्ताम् 'इमां प्रियां' वल्लभाम् 'अपहाय' उपेक्षया परित्यज्य, पश्चात् चित्रे 'अर्पितां' आलेख्ये लिखितां 'बहु मन्यमानः' तस्याः बहुधन् 'अहं निकामजलां' सुविपुलजलां 'स्रोतोवहां' नदीं पथि मार्गेऽपि 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गश्रमादिव अनायासेन प्राप्तामुपेक्ष्य 'मृगाणां' पशूनां या 'तृष्णा' लोभः सा अस्ति यस्यां तस्यां 'मृगतृष्णिकायां मरीचिकायाम् [षष्ठीसमासः । अर्श आद्यच् । स्वार्थे कन् ॥ "मृगतृष्णा मरीचिका" इत्यमरः] 'प्रणयवान्' साकाङ्क्षी 'जातः' । यथा कश्चिन् प्राप्तां स्वादूदकां नदीं त्यक्त्वा मरीचिकामनुसरेत् तथा मामकम्, स्वयमागतां शकुन्तलां विहाय काल्पनिके तच्चित्रे समादरोऽपि तथैव इति भावः । ["राजा" (वि)—"राजा (निःश्वस्य)" (त०, व्या०)—"राजा-त्मगतं हि" (रा०, म०) ॥ "अहमिमाम्" (त०, वि० व्या०)—"पुनरिमाम्" (रा०) "मुहुरिमाम्" (म०)] ॥

NOTES.

1. (a) बहु मन्यमान—बहु is not compounded. (b) [illegible]—Raghava reads पुनरिमाम्। पुनर् signifies भेद (difference). भेद is *possible when something having been predicated a second* predication is made to modify it. Thus [illegible], [illegible] पुनर्वहुमता। The first predication is here absent. [illegible] does not complete a predication. In fact [illegible] here serves the purpose of पुनर्। Compare [illegible] which is fully equivalent to [illegible] पुनः [illegible]। Raghava's reading is therefore defective.

2. (a) स्रोतोवहाम्—वहतीति वह + अच् कर्तरि स्त्रियाम् = वहा bearer. स्रोतसां वहा, ताम्। *Or*—स्रोत वहतीति स्रोतस् + वह + अच् कर्तरि। *A river* flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निष्कामजलाम्—निष्क्रान्तः कामः यस्मात् अनेन or निष्कामम् plenty, निष्कामं जलं यस्याः ताम्। (c) प्रणयवतीम्—प्रणीयते अनेन इति प्र + नी + अच् करणे = प्रणय solicitation. स अस्ति अस्या इति प्रणय + मतुप्। This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रणयी because प्रणय is of the सुखादि class and hence takes इनि *exclusively* in the sense of मतुप् by the rule 'सुखादिभ्यश्च'। Both प्रणयिन् and प्रणयवत् however occur in the writings of Kalidasa. c f 'सा हि प्रणयवत्यासीत्'—*Raghu.* 'प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनम्'—*ibid* (d) मृग— &c.—मृगाणां तृष्णा मृगतृष्णा। सा अस्ति अस्मिन् इति मृगतृष्णा + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् = मृगतृष्णा। सा एव इति मृगतृष्णा + क स्त्रियाम् = मृगतृष्णिका or मृगतृष्णका, because मृगतृष्णा is not भाषितपुंस्क and, in such cases, इकार is optional by the rule 'अभाषितपुंस्काच्च'। (e) *Remark*—The अलङ्कार is निदर्शना (see under 'किमिवास्याः [illegible]' Act I)।

विदूषकः (आत्मगतम्)—एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअ मिअतिह्णिआए संकन्तो [एष अत्रभवान् नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकया संक्रान्तः]। (प्रकाशम्) भो अवरं किं एत्थ लिहिदव्वं [भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम्]।

VIDUSHAKA (*Within himself*)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river (*Aloud*) well, what else has to be painted here ?

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलिहिदुकामो भवे [यो य प्रदेश सख्या मे अभिरूपस्तं तमालेखितुकामो भवेत्] ।

SANUMATI—Possibly he has the desire to paint all those places that are favourites of my friend

विदूषक इति । स्वगतमेव एतमवगमय्य । 'एष अवगाह्य नदीं' मृगतृष्णिकाम् 'अतिक्रम्य मृगतृष्णिकया' विलम्ब्यता 'प्रकाशं सदस्तः । एतत् तु वाचा श्रुत चेत् तस्य तापो वर्द्धेत इत्याकलय्यानुक्तम् । ["लिखितव्यम्" (वि) "विलिखितव्यम्" (रा-, राम-) "आलिखितव्यम्" (ना-, ग्या)] ॥

सानुमतीति । 'यो य प्रदेश स्थाने मे 'सख्या' शकुन्तलाया 'अभिरूप रम्य ["अभिरूपो बुधे रम्ये" इति विश्वमेदिन्यौ] स तम् 'आलिखितु' चित्रयितु 'काम अभिलाषो यस्य तथाविध ["कर्त्तरि कृत" इत्यनुवृत्तावि समानाधिकरणपदो बहुव्रीहि । "अव्ययकृतो भावे" इति वचनेन अधिकरणवचन । "तुङ्काममनसोरपि" इति मकारलोप] 'भवेत् [सम्भावनायां लिङ्]

NOTES

1 लिखितव्यम्—Raghava reads विलिखितव्यम् । There seems to be no reason why लिख् should not take गुण with तव्य । we can not say लिख is of the कुटादि class for then लेखन becomes inadmissible. But आलेखन is used by पाणिनि himself in the rule 'अपाद्भुवाद्कुनिलालेखने । Bhattoji says विलिखितुम्" under the rule 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' । I think विलिखितव्यम् is not defensible

2 आलिखितु' &c —आ+लिख+तुमुन् कर्त्तरि—आलिखितुम् , आलिखितु कामोऽस्य । The म of आलिखितुम् disappears by the कारिका—'लुम्पेदवश्यम कृत्ये तुङ्काममनसोरपि । समो वा तवहितयोर्मांसस्य पचियुङ्घञो ॥' The भाष्यकार has अव्ययकृतो भावे, i. e , a कृत affix producing an अव्यय is attached

in the भाववाच्य। तुमुन् is thus in the भाववाच्य। Hence चार्लेखितुम् means आलेखनम् painting आलेखितुं कामो यस्य means आलेखने कामो यस्य and the बहुव्रीहि is अधिकरणपद। Here again Raghava reads आलिलिखिषुकाम which is not good See लेखितव्यम् above

राजा—श्रूयताम्,

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१६॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks, on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजेति। अन्वयः—सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी कार्या। तामभितः निषण्णहरिणाः गौरीगुरोः पावनाः पादाः (कार्याः)। शाखालम्बितवल्कलस्य तरोः अधः कृष्णमृगस्य शृङ्गे वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् निर्मातुमिच्छामि। व्याख्या— 'सैकते' पुलिने 'लीनं सुखासीनं 'हंसमिथुनं' मरालद्वन्द्वं यस्याः तादृशी 'स्रोतोवहा' नदी 'मालिनी कार्या' लेखितव्या। 'तां मालिनीम् 'अभितः' पार्श्वतः [अभितोयोगे द्वितीया] 'निषण्णाः उपविष्टाः 'हरिणाः' येषु तथाविधाः 'गौर्याः' हिमवतः' गुरोः' पितुः [गौर्याः पिता इति षष्ठीतत्पुरुषः] 'पावनाः पवित्राः 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' कार्याः इति लिङ्गवचनविपरिणामः। 'शाखासु लम्बितानि' अवसक्तानि 'वल्कलानि' यस्य तादृशस्य कस्यचित् तरोः वृक्षस्य अधः तले [अधिकरणे। अतसर्थयोगे षष्ठी] 'कृष्णमृगस्य' कृष्णसारस्य शृङ्गे' आत्मनो 'वामनयनं' वामाक्षि 'कण्डूयमानां' निकषन्तीं मृगीम् निर्मातुं कर्तुम् 'इच्छामि' [निषण्णहरिणा —(रा- वि-, म-)— "निषण्णमृगाः" (श-, का-)]।

NOTES

1. (a) सैकत &c —सिकताः सन्त्यस्मिन् इति सिकता + अण् मत्वर्थे = सैकतम्। सिकता is usually in the feminine plural "आपः सुमनसो वर्षा अप्सरस् सिकताः समाः। एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्"। (b) स्रोतोवहा—See above (c) निषण्ण &c —नि + सद् + क्त कर्तरि = नि + सद् + त by the rule "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः"। This gives निषद् न by the rule 'सदिरप्रतेः'। Next we get निषद् ण by the rule "रषाभ्यां नो णः समानपदे"। Lastly निषण्ण by the sandhi-rule "ष्टुना ष्टुः" i.e. तवर्ग becomes टवर्ग when joined to टवर्ग। हरिणाः here are other than कृष्णमृग। (d) **Remark*—the king's object is so to paint the backgrounds as to at once declare the place as hermitage तीर and निषण्ण are significant They suggest that the swans and antelopes were at *ease* in presence of the girls *They are not so when people from town are near* The hills are corroborative The bark-garment and black antelopes are decisive

विदूषकः (आत्मगतम्)—जह अहं देक्खामि, पूरिदव्वं णेण चित्तफलअं लम्बकुच्चाणं तावसाणं कदम्बेहि [यथा अहं पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः]॥

VIDUSHAKA (*Aside*)—As I see, the picture-board is going to be filled up by him with multitudes of long-bearded ascetics

राजा—वयस्य अन्यच्च। शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र विस्मृतमस्माभिः।

KING—Yet another thing, my friend Sakuntala's favou- [*Or*—intended] decoration is here forgotten by me

विदूषकः—किं विअ [किमिव]।

VIDUSHAKA—What can it be ?

---

* Adopted by Prof, Gajendragadkar.

सानुमती—वणवासस्स सोउमारस्य अ जं सरिसं भविस्सदि [वनवासस्य सौकुमार्य्यस्य च यत् सदृशं भविष्यति]।

SANUMATE—What will be appropriate to forest-residence and tenderness.

विदूषक इति। 'यथा अहं पश्यामि' मया एवमनुमीयते ["यथायथ्यत्र निर्दिष्ट-स्त्वयोगानुमानयो." इति विश्व। अत्र अनुमाने]—'अनेन राज्ञा 'लम्बकूर्चानां दीर्घश्मश्रूणाम् ["कूर्चमस्त्री ध्रुवोर्मध्ये श्मश्रुकैतवयोरपि" इति विश्वावश्योर्ध] 'तापसानां कारणे समृद्धि [इति कारणे शया] "चित्रफलकं पूरयितव्यम्। अधमैतेषिम फलकं पूरयिष्यति इत्यहं मन्ये।

राजेति। हि 'सख्य माव्य' अपरमपि चिन्तितव्यमस्ति। 'शकुन्तलाया, अभिप्रेत प्रियं मया उद्दिष्ट वा प्रसाधनम्' आभरणम् 'अत्र कोऽन्ग् चित्रे 'अस्मामि' विन्यस्त' विस्मरणात् अकृतम् अधुना तु कर्त्तव्यम्।

विदूषक इति। 'किमिव तत् अभिप्रेत प्रसाधन विन्यस्त भवता ["इव इति इवदर्थेपमीत्र्यवाक्यालङ्कारेषु' इति वर्द्धमान.। अत्र वाक्यालङ्कारे]।

सानुमतीति। 'यत् मम्तु शकुन्तलाया यो वने वास, स्थिति, तस्य, अत्र तस्या' यत् 'सौकुमार्यं' मार्दवम् (भावे ष्यञ्) तस्य 'च सदृश' योग्य भवेत्' तदेव विन्यस्त अभिप्रेतं प्रसाधनम् अत्र अर्भुमना अयम्। वनवासिनि, सुन्दरम् अतिकोमलस्य तत इत्यर्थ.। विदूषकाज्ञातप्रश्नस्य उत्तरमितम्।

NOTES

Remark—After सौकुमार्य्यस्य Raghava reads अविनयस्य। I do not see the propriety.

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम्।
न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे॥ १७॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is drawn between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon shine

विदूषकः—भो किण्णु तत्तहोदी रत्तकुवलअसोहिणा अग्गहत्थेण मुहं अवारिअ चइदचइदा विअ ट्ठिदा [भोः किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयशोभिना अग्रहस्तेन मुखमावार्य्य चकितचकिता इव स्थिता]। (सावधानं निरूप्य) आः एसो दासीए पुत्तो कुसुमरसपाडच्चरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलङ्घदि महुअरो [आः एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलङ्घते मधुकरः]।

VIDUSHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus? (*Looking closely*) Oh! this son of a slave-a bee, the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face.

कर्णेति—अन्वय—हे सखे कर्णार्पितबन्धनम् आगण्डविलम्बिकेसर शिरीष न कृतं, स्तनान्तरे शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं न रचितं वा। व्याख्या—हे 'सखे' शकुन्तलायाः 'कर्णे' [जातावेकवचनम्] 'अर्पितं निवेशितं 'बन्धनं वृन्तं यस्य तत् अतएव 'आगण्ड गण्डपर्यन्तं 'विलम्बिनो' लम्बमानाः 'केसराः' किञ्जल्काः यस्य तत् शिरीषं' शिरीषकुसुमम् (जातावेकवचनम्) 'न कृतं न विहितम्। चित्रे अमुष्याः कर्णौ यथाऽत्र शिरीषेण भूषयिष्यन्ति, तथ नव्या चित्रम्। 'स्तनयोः अन्तरे' मध्यभागे 'शरच्चन्द्रस्य मरीचिभिः ज्योत्स्नया इव 'कोमलं' स्निग्धं शुभ्रञ्च मृणालसूत्रं' बिसमौक्तिका 'न रचितं वा' आलिखितमपि [वा इति कर्णभूषणस्तनालङ्करणक्रिययोः समुच्चय]।

विदूषक इति। 'भो' इति सम्बोधने। किं प्रश्ने। नु वितर्के। सवितर्कः प्रश्नः। ब्रूहि पृच्छामि किमर्थे 'तत्रभवती' शकुन्तला 'रक्तकुवलयमिव' रक्तोत्पलमिव 'शोभते' यः तेन [रक्तकुवलयस्य सदृशतया तत्सदृशे वर्त्तते। साधुकारिणि णिनि] 'अग्रहस्तेन' हस्ता-

-र्थे यमविषस्मात् पश्चाद्यत्पर्यन्तं यो बाहोरग्रं तेन ["इषत्तायामदसादयो गुणगुणिनो-र्भेदाभेदाभ्याम्" इति वामन । अत्र अभेदविवक्षायां कर्मधारयः। प्रयोज्ये कर्तरि तृतीया] 'सुखम् आधायै आस्वाद्य [णौ ल्यप्] 'चकितात् भीतादपि 'चकिता' भीता अतिभीता इत्यर्थे 'इव स्थिता' [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् द्विर्वचनम् अभिसंबन्धस्य बाधकम्]। ["रक्तकुवलयशोभिना" (स, व्या-)—"रक्तकुवलयपल्लवशोभिना" (रा-, वि , म)] ॥ 'सावधान' निपुण निकम्' इत्यर्थः। 'आ' क्रोधे। 'दास्याः पुत्रः दुर्विनीत, [आक्रोशे षष्ठ्याः अलुक्] कुसुमरसस्य' मधुन 'पाटच्चर ' चौरः मधु-कार ' भ्रमर 'तत्रभवत्या वदनं कमलमिव' [उपमितसमास । कमलधर्मेण भ्रमरा-कर्षणम्] 'अभिलङ्घते' अभिलस्य धावति [लङ्घिर्गत्यर्थ आत्मनेपदी]। [' अभिलङ्घते (वि)—"अभिलङ्घति" । रा- म-)—"अभिलषति ' (स , व्या-)] ॥

NOTES

1 (a) आगस्त &c —आ is here *exclusive* (मर्यादायाम्)। आ गच्छात् आगत्वम्। अस्यसौ—। आगन्ता साधु विलम्बते इति इति आगन्तृ+वि+लम्ब+णिनि कर्तरि साधुकारिणि—आगन्तृविलम्बिन । तादृशा कैरवा यस्य तत्। (b) वा—Here वा implies समुच्चय। "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये" इति विश्वः।

2 (a) रक्त etc —The reading रक्तकुवलयपल्लवशोभिना is rejected because then पल्लव is not *red.* (b) आधायै—अयदेव सुखम् आप्नोति (आपिपि)=इयम् अयदेवेन सुखम् आपयति (णिच्)। (c) चकितचकिता—Here the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" does not apply because प्रकार means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव। Hence we explain चकित भीतम्। सामान्ये नपुंसकम्। चकितात् चकिता चकितचकिता frightened of the frightened, *i. e.* greatly frightened. सुप्सुपेति समास । Bharavi's "भीतभीत इव शीतमयूख " is similar

3 (a) दास्याः पुत्र.—A compound. षष्ठी is retained *optionally* with पुत्र as उत्तरपद when abuse is implied See "षष्ठ्या आक्रोशे" (Pan, 6 3 21) "पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (6 3 22). (d) **Remark*—here

*Adopted by Prof Gajendragadkar.

the Vidushaka is misled by the painting! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped

विदूषकः—भवं एव्व अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहविस्सदि [भवानेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभविष्यति]।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him

राजा—युज्यते। अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता।
प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१८॥

KING—Right Heigh! Ho! The favourite guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower She does not indeed drink honey without thee

राजेति। 'ननु' अनुनये। 'धृष्ट' मधुकरः सखा 'वार्यतां' प्रतिषिध्यताम्।

विदूषक इति। विकलाङ्गेन ब्राह्मणेन मया कथमेष निषिध्यते 'अविनीतानां' दुर्वृत्तानां 'शासिता' विनेता 'भवानेव अस्य वारणे प्रभविष्यति' समर्थो भविष्यति नान्यः कोऽपि मादृशः।

राजेति। 'एतत् युज्यते' युक्तमेव। अहमेव एनं वारयिष्ये। 'अयि' इति कोमलामन्त्रणे। 'भो कुसुमसमेतायाः लतायाः प्रिय अतिथे' भ्रमर 'अत्र' अस्मिन् शकुन्तलामुखे 'किं' कथं वृथा 'परिपतनस्य' इतस्ततः परिभ्रमणस्य 'खेदं' श्रमम् 'अनु-भवसि'। दृष्टैव त्वां, भीतेव न त्वमसि प्रिय। या तु त्वया तृष्यति तामेव कुसुम-

समासमुत्तर, चित्रलिखितौ कुसुमस्थो भ्रमरौ निदिश्याह—अनया—अनुरक्ता एव मधुकरी तृषिता कुसुमनिषण्णा सत्यपि भवन्तं प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मधु पिबति। व्याख्या—'अनुरक्ता' भवति प्रेमवती 'एषा' इयं पुरोगता 'मधुकरी' भवत्पत्नी 'तृषिता पिपासिता अतएव 'कुसुमे निषण्णा' उपविष्टा 'सत्यपि' [तदानीं प्रतीक्षादुष्करा इत्यपेरर्थः] 'भवन्तं प्रतिपालयति' त्वामपेक्षते। कारणमाह—'त्वया विना' त्वां विहाय 'न खलु न नु न 'मधु पिबति। अस्या: स्नेहमुचा मानयितव्या, तत् तत्रैव गच्छ, तेन रक्ता भार्या च तुष्यति, कुसुमिता लता पिपिलीकाभिरिव भवता प्रीयते इत्याशयः।

NOTES

1 अविनीतानाम् &c —Compare and see न पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् '—Act I ✿ This is a simple truth uttered in all sincerity. Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्य आत्मगतम् &c, below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्य विभ्रमतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोल्लुण्ठमाह—*Raghava*

2 (a) कुसुम etc —कुसुमसमेता लता कुसुमलता। शाकपार्थिवादि। प्रिय. अतिथि प्रियातिथि esteemed guest कुसुमलतायाः प्रियातिथिः। तत् सम्बुद्धौ। (b) परिपतन् etc —पत् means 'to go'. परि means, सर्वतः। परिपतन् is 'hovering about'' Raghava has परिपतन्नयं, खेदः।

3 (a) कुसुम etc —Sitting on the flower because *thirsty* Raghava says thirsty because कुसुमनिषण्णा। "तृषितत्वं कुसुमोपरि उप-वेशनादेव। He explains कुसुमनिषण्णा इति तव अयत्नसाध्यं स्थानम् इति भाव.। You have a footing there secured to you without effort on your part (b) सती—कुसुमनिषण्णा सती अपि is the construction Raghava takes सती as पतिव्रता। (c) *Remark*—Here the female bee is only *painted*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality Hence he is under the influence of मोह। Thus the अलङ्कार according to Dandin is भ्रान्तिमान् because the *sitting still* resembles *waiting* (see Kavyadarsa, II 2, 5) If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

✿ Adopted by Prof Gajendragadkar.

the *motive* of the female bee, then the sitting still though only *like* waiting, is *deliberataly taken* by the king *as the waiting itself* The figure is then समासोक्ति (See under कातैरित-मन्नवाड्गुन्नौमि &c —Act I)

सानुमती—अज्ज, अभिजाद' क्खु एसो वारिदो [आर्य्य अभिजातं खल्वेष वारितः]।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped!

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिषिद्धापि वामा एषा जातिः]।

VIDUSHAKA—This is a class that remains preverse though prohibited.

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि। श्रूयतां तर्हि सम्प्रति—

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु।
बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-
स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ १८ ॥

KING—Ho! You do not attend to my injunction! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in "love's banquets", I will have thee placed in bondage inside a lotus.

सानुमतीति। हे 'आर्य्य, एष भ्रमर अभिजातं खलु' न्याय्यं यथा तथैव ["न्याय्ये कुलीनबुधयोरभिजातवद विदुः" इति शाश्वतः] "वारितः" प्रतिषिद्धः। आर्य्यो भवान् न्याय्येन यथा कार्य्यं तथैवैनं वारयति, न तु अनार्य्य इव कठोरं दण्डयति। इति वारणप्रकारं प्रति कटाक्षः।

विदूषकः इति। 'एषा जातिः' तिर्य्यग्जातिः, सुतराम् अनार्य्या 'प्रतिषिद्धापि'

वारितापि 'वामा' प्रतिकूला। नैव वारणं मन्यते ['वामः प्रतिकूलेऽपि चेत्र' इति हलायुधः]।

राजेति। 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिमुख एव यावत् 'मे शासने' निर्देशे 'न तिष्ठति' न वर्तते। तेन आज्ञालङ्घनेनापि दण्डनीयोऽसि 'तर्हि सम्प्रति श्रूयताम्'—। अन्वयः—हे भ्रमर, अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं मया रत्नोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया बिम्बाधरं स्पृशसि चेत् त्वां कमलोदरबन्धनस्थं कारयामि [व्याख्या—हे 'भ्रमर' कामुक इति च 'अक्लिष्टः' अम्लानः अक्षत इति वा यो 'बाल' नूतनः 'तरुपल्लवः' वृक्षपल्लवः तद्वत् 'लोभनीयं' लिप्साकरं 'मया रत्नोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया बिम्बाकारम्' अधरम् [ओष्ठम्, स्पृशसि चेत्' यदि दशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कस्यचित् पद्मस्य 'उदरस्थं' यत् बन्धनं 'कारागृहं तत्र' तिष्ठति यथा स्यात् 'कारयामि'। राजाहं त्वां परदारधर्षणापराधेन निरुध्य बन्धनं करिष्यामि तथा, चौरनिवासस्थान ते कारा भविष्यति इति भावः।

NOTES

1 बिम्बाधरम्—Avoid अधर बिम्बम्। That would give अधरबिम्बम्।

विदूषकः—एव्वं तिक्खणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति]। (प्रहस्य आत्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो। अहं वि एदस्स सङ्गेन ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो [एष तावत् उन्मत्तः। अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदृशवर्णो इव संवृत्तः]। (प्रकाशम्)—भो चित्तं क्खु एदं [भोः चित्रं खल्वेतत्]।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such a strict disciplinarian! (*Laughing—Within himself*) He is indeed mad I too, through his companionship, have become as if of a similar complexion (*Aloud*)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषक इति। 'एव्वं तीक्ख' इत्यत्र : 'दण्डो' यस्य तस्य शासनस्य [तीव्र-विषयस्य दण्डः] 'किं न भेष्यति'। 'प्रहस्य' उपहासं कृत्वा 'आत्मगतम्'। स्वगतं भाषा श्रुत एव। 'एष' 'उन्मत्तावत्' उन्मत्त एव [तावदर्थकम्]। अहमपि

रतस्य' उन्मत्तस्य 'सङ्गेन' सहसैव 'ईदृशो वर्णो' कथं इत्थं स्यादिति ["स्वः स्यादूपनिदर्शी" इति शासन ; 'सङ्गेन' ज्ञात 'इव । "संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति" इति मन्ये भवमपि उन्मत्तसङ्गादुन्मत्तो जात इत्यर्थः ।

NOTES

1. ‡ त्वं तैव &c —This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple minded as he is, he does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he too was about to lose reason through keeping company with an insane person The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (हसति). The अपि intensifies the हास्य. The laugh is of course aloud, only the speech following is आत्मगत ।

राजा—कथं चित्रम् ।

KING—How so ? A picture ?

सानुमती—अहं वि दाणिं अवगदत्था, किं उण जहालिहिदाणुभावी एसो [अहमपि इदानीमवगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानुभावी एषः] ।

SANUMATI—I too have now realised the fact, what to say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।
दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥२०॥

(बाष्पं विहरति)

‡Adopted by Prof Gajendragadkar

KING—Why is this mischief done, friend? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory (*Sheds tears*)

सानुमतीति । 'अहमपि द्रक्ष्यामि' अस्मिन्नेव क्षणे 'अवगत' ज्ञात 'अर्थः' वस्तु वृत्तमित्यर्थः, यया तादृशी सखी मम 'किं पुनर्यथालिखितं लिखितानुरूपम् 'अनुभवति' ध्यायति यस्याः सा [किमि] 'एष' राजा । * यथापि ज्ञात सखीमेव पुरः पश्यामीति, शकुन्तलामय हृदय एव राजा चित्रस्थामिमां स्वयमुपस्थितां मन्यते इति न चित्रम् । ['यथालिखितानुभावी" (रा-, चि-, म-)—"यथालिखितानुसारी" (स-, मा-)] ॥

राजेति । वयस्य किं निमित्तम् 'इदं पुरोभागिनो' दुष्कर्मनिरतस्य ["दोषैकदृक्पुरोभागी" इत्यमरः] कार्यमकार्यमित्यर्थः, [माद्यस्य] 'अनुष्ठितम्' आचरितम् । कुतो दुष्कर्म इति चेत् शृणु—अत्र—स्मृतिकारिणा त्वया तन्मयेन हृदयेन साक्षादिव दर्शनसुखमनुभवतो मे कान्ता पुनरपि चित्रीकृता। व्याख्या—'स्मृति' स्मरणं प्राकृतस्मरणं करोति कारयति वा तच्छीलस्तेन 'त्वया तन्मयेन' शकुन्तलामयेन 'हृदयेन' चेतसा [करणे तृतीया] 'साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव ["साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः] 'दर्शनसुखं' प्रत्यक्षदृष्टेः 'सुखम् अनुभवतः' उपलभमानस्य 'मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि' भूयोऽपि 'चित्रीकृता' चित्ररूपेण परिणमिता । पूर्वं मया विस्मृता अद्य तन्मयत्वात् पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि त्वया चित्रीकृता । 'बाष्पं' नेत्रजलं विसृजति मुञ्चति । प्राप्य नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति रोदनकारणम् ।

NOTES

1. यथालिखित &c—लिखितस्य अनतिक्रमः यथालिखितम् agreement with what is painted. अव्ययी—। तत् अस्त्यस्मिन् इति, यथालिखित+अच्, मत्वर्थे = यथालिखितम् that which agrees with &c —Now see Tika

1a. पौरोभाग्यम्—See Tika Bhasa in Swapna uses पुरोभागिता (with तम्)।

2 स्मृतिकारिणा—स्मृति is स्मरण recollection तां करोति जनयति इति स्मृति+कृ+णिनि ताच्छील्ये कर्तरि = स्मृतिकारी one who promotes recollection तेन। Or we may derive from कृ+णिच्। Qual त्वया।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

सानुमती—पुव्वावरविरोही अपुव्वो एसो विरहमग्गो [पूर्वापरविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः]।

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture? Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears, do not suffer me to see her drawn in a picture too

सानुमती। 'एष विरहस्य' दुःखवियोगशोकस्य मार्गः पन्था रीतिरित्यर्थ 'पूर्वस्मिं' प्रथमावस्थायां 'अपरस्य, अन्त्यस्य, उत्तरावस्थायाश्च यो 'विरोध' परस्परप्रतिषेध तस्मात् अतएव 'अपूर्व' अदृष्टपूर्वं नूतनं स्वरूपं। चित्रस्य प्रथमं चित्तवर्तिन आनं ततो तत्य- त्वेन पुनश्च चित्तवर्तिन इति पूर्वापरविरोध इति भावः। ["अविश्रान्तं दुःखम्' (वि)— 'अविश्रामं दुःखम्' (त०, व्या)—"अविश्रान्तदुःखम्' (रा, म)]।

राजेति। अन्वय—प्रजागरात् तस्याः स्वप्ने समागमः खिलीभूतः। बाष्पस्तु चित्रगतामपि एनां द्रष्टुं न ददाति। व्याख्या—'प्रजागरात्' रात्रिजागरणात् तस्याः' शकुन्तलायाः [कर्तरि कर्मणि षष्ठी] 'स्वप्ने' निद्रायां समागमः' मनसमीपागमन "खिलीभूत" निरुद्धः [' खिलमप्रहते क्लीबम्' इति मेदिनी। "अप्रहत' एव उपचारात् निरुद्ध इति] प्रगाढा सा जाग्रता मया नैव दृश्यते। स्वप्ने पश्येयं यदि निद्रा लभेय, नच लभे। तत् तस्याः चित्रे दर्शनं विना न मे प्रत्यवमर्शः। तत्र 'बाष्पस्तु' भो सा पूर्वावस्था खरतो मे दुःखात् जात नेत्रजलं पुनः 'चित्रगतामपि' आलेख्य- लिखितामपि [अपि: समुच्चये] द्रष्टुं न ददाति [णिजर्थेऽपि कर्तरि कर्मविवक्षया तुमुन्] इत्थं विविधेऽपि विनोदनोपाये विहते कथय वयस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि। अधुना तु मया चाक्षुषविस्मृतिवशात् चतुर्थोऽपि तस्या दर्शनोपायो व्यर्थोऽभूत्। त्वं पुनस्तत्र पौरोभाग्यमाचरन् मे स्मृतिं हसन्नसि [स्वप्ने समा—" (रा, वि, म) — "स्वप्नसमा—' (त०' व्या०)]॥

NOTES

1. अपूर्वं—पूर्वं is पूर्वदृष्ट by transference of epithets. न पूर्वं दृष्टम्—। विरहव्यथां is अपूर्वं for it is पूर्वानुभवविरोधि (see Tika).

2. अविरामम्—वि + रम + अ कर्तरि = विरामः। न विरामः। अवि-रम्।—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence अविराम should not be compounded. Besides the presence of एव is also a bar to समास। We have therefore rejected the reading अविरामदुःखम्।

3. (a) प्रजागरात्—See प्रजागरः Act III. For a similar sense compare 'अत्रभवत्ये' निद्रा स्वप्ने समागमकारिणी'—*Uttararama* (b). बाष्पः—The compounded बाष्पवारणम्, is avoided because बाष्प is emphasised. (c). * *Remark*—The verse explains *how* the दुःख is अविराम। The दुःख is—I cannot see her. When awake, she is not seen *bodily* because lost to me. She cannot be seen on the canvas too *for* I am weeping (*cf.* बाष्प विघ्नं, above). The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot sleep (प्रजागर), so that chance too is lost. Just now through my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and was enjoying her company. My दुःख ceased, but you have wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (अविराम) misery (दुःख)। How (कथम्) can I bear it (सहिष्यामि)।

सानुमती—सव्वहा पमज्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं सउन्दलाए [सर्वथा प्रमृष्टं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः]।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thoroughly wiped off by you.

(प्रविश्य) चतुरिका—जेदु भट्टा। वट्टिआकरण्डअं गेण्हिअ इदोमुहं पत्थिदम्हि [जयतु भर्ता। वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि—]।

CHATURIKA (*Entering*)—Prosper. O Sire prosper. I was proceeding this way having taken up the casket of brushes—

---

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजा—किं च

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्तरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्स उवणइस्सं त्ति सबलक्कारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या, अहमेवार्य-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलात्कारं गृहीतः]।

CHATVRIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying "I will myself carry it to my husband"

वसुमतीति । 'कण्ठादेशात्' निपातात्कण्ठात् यत् तथा 'दुःखं तत्' 'स्वरा सर्वथा तत्प्रकारेण 'प्रकट' स्थापितम् । एतत् श्रुत्वा चक्षु यदि दुःखं तस्या न स्यात् ।

चतुरिकेति । 'वर्तिकायाः तूलिकायाः 'करण्डक भाजन 'गृहीत्वा हर्तोऽमुख' भवदभिमुखं प्रस्थिताऽस्मि गन्तुमारब्धास्मि [आदिकर्मणि कर्तरि क्तः]।

राजेति । प्रश्नयति 'किं च' अनन्तरं कथय ।

चतुरिकेति । 'अन्तरा' मध्ये, वर्त्मनि इत्यर्थः, 'तरलिकया तदाख्यया' परिचारिकया या 'द्वितीया' तथाविधया 'देव्या वसुमत्या' परिचारिकासहायया तया स्वयं —'अहमेव आर्यपुत्रस्य उपनेष्यामि' समीपे प्रापयिष्यामि 'इति' एतदुक्त्वा—'बलात्कारेण' हठकारितया 'गृहीत' [बलादिति हठार्थे स्वयम्] 'स' वर्तिकाकरण्डक 'मे हस्तात् गृहीत' ।

NOTES

1 (a) वर्तिका &c—वर्तते इति वृत+ण्वुल् कर्तरि स्त्रियाम्=वर्तिका paint, or वर्तका a duck See Tika (b) हर्तोऽमुखम्—हर्त अभ्या दिशा मुखं यस्मिन कर्मणि तत् यथा तथा । Qualifies प्रस्थानक्रिया ।

2 (a) तरलिका &c—तरलिका द्वितीया यस्या or यस्याः supposing द्वितीया to mean सहाय । बहु—। Or again इतत्—(See Tika) (b). आर्यपुत्रस्य—कर्मणि षष्ठी । Related to उप uncompounded, or उपनेष्यामि ।

विदूषकः—दिट्ठिआ तुमं मुक्का (दिष्ट्या त्वं मुक्ता)।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off!

चतुरिका—जाव देवीए विडवलग्गं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो अत्ता [यावत् देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा]।

CHATURIKA—While Taralika was disengaging the queen's mantle whichwas caught in a twig, my person was carried off by me

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च। भवान् इमां प्रतिकृतिं रक्षतु।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture

यावदिति। 'विटपे' शाखायां 'लग्नं' सक्तं 'देव्या उत्तरीयं' पूर्वोक्तायाः 'यावत् यत्कालं 'तरलिका मोचयति' [यावत्तावौ अवधिपरिमाणयोः]। 'तावत् तत्कालम्, तयोरव्यासक्ततया तस्मिन्नवसरे मया आत्मा स्वदेहः ["आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु" इति विश्वः] 'निर्वाहितः' दूरे नीतः। तेनैवाहं मुक्ता न हि स्वेच्छया त्यक्ता' ।

राजेति। 'देवी उपस्थिता' आयातप्राया। सा 'च बहुमानेन' मदीयेन आदरेण 'गर्विता' जातगर्वा, मानबहुमानगर्वा इत्यर्थः। मत्कर्तृकबहुमता मदभिमानवती देवी यदि प्रयत्नलिखितां मे शकुन्तलाप्रतिकृतिं पश्येत्तदा ईर्ष्यां कुर्यात्। तत् 'भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु' इतो दूरे स्थापयतु इत्यर्थः।

NOTES

1 (a) *यावत् &c—This is in reply to Vidushaka I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b) उत्तरीयम्—उत्तरस्मिन् देहे भवम् इति उत्तर+छ—A *loose* garment worn on the upper part of the body A wrapper (c). निर्वाहितः—निर्+वह् (to lead)+णिच्+क्त कर्मणि। Let off For a similar use compare 'यदात् निर्वाहयितव्य मे विषम्'—*Buddhacharita*

*Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विदूषकः—अत्ताणंत्ति 'भणाहि [आत्मानमिति भण]। (चित्रफलकमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेउरकूडवागुरादो मुचीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सद्दावेहि [यदि भवानन्तःपुरकूटवागुरातो मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु]। (द्रुतपदं निष्क्रान्तः)।

VIDUSHAKA—Say "Save thyself" । [*Taking the picture-board and getting up* । If thou art released from the noose of perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace) named Meghapratichhanda (*Exit in quick steps*)

सानुमती—अण्णसंकन्तहिअओ वि पढमसम्भावणं अवेक्खदि सिढिलसोहदो दाणिं एसा [अन्यसङ्क्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भावनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेषः]।

SANUMATI—This person with his affection less ardent, respects his first love though his heart is transferred to another

विदूषक इति । किं मध्ये प्रतिज्ञातिमात्र मायायेम, मामपि त्रायस्व यदि पश्येत ।' तत् 'भव आत्मान' रक्षतु भवान् 'इति' । 'अन्तःपुरस्थ' छद्मकथा तत्रस्थाया देव्या या 'कूटवागुरा' मायारूपं जालम् ['मायानिश्चलयन्त्रेषु' प्रस्तुत ''धीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् इति 'वागुरा मृगबन्धनी' इति चामरः] तस्मात्' यदि मुच्यसे' मुक्तो भवसि [कर्मकर्तरि लट्] ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे' तदाख्ये 'प्रासादे शब्दाययतु' शब्दं कारयतु, तत्र भवदाह्वानं श्रुत्वा अहं शब्दं करिष्यामि ["शब्दवैर—" इति कण्ड् करणे । ततो णिच् । कथिकर्तुं कर्मसंज्ञा] । 'द्रुतानि शीघ्राणि 'पदानि यस्मिन् कर्म यथा तथा निष्क्रान्तः' [कूटवागुरा—'' (त- व्या-)—कालकूट' (रा- वि- म-) ॥ शब्दायस्व' (वि)—शब्दापय' (रा-)—शब्दय" (म)—शब्दायिष्यते'' (त व्या-)] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिलं मन्दं सौहृदं यस्य तथाविधः [सौहृदमिति सुहृद्भाव इत्यादि व्याख्यातं प्राक्] एष राजा पत्न्यां शकुन्तलायां सकामत्वम् भावक

'हृदयं' यस्य साहस्योऽपि 'प्रथमा प्राकृतता या सम्भावना' सन्निकृष्टा पूर्वदर्शित या वसुमत्या प्रीति, इत्यर्थः तां 'अपेक्षते मानयति'। सर्वदाऽपि सन् यस्य देव्या वसुमत्याः मकुमाराघतिकृति निगूहति तव कारणं प्रथमदर्शितप्रणयोऽयं न तु वसुमतीप्रेम।

NOTES

1. आत्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् इति-हृति रक्षतु ' you should say भवान् आत्मानं रक्षतु '। चतुरिका has escaped somehow, but she will not let me off so easily. We two have been helping you in this matter, but my offence is greater in her eyes.

2. कूटपाशुरा—*This seems to suit* कुम्भी better than कापट।
(b) शब्दाययतु—शब्दं कुरुत प्रेरयतु इति शब्द+क्यङ्+णिच्+लोट् तु= शब्दाय (नाम धातु)+णिच्+लोट् तु=शब्दाययतु। Here शब्दाय is अकर्मक because the कर्म i. e., शब्द is included in the धात्वर्थ (धात्वर्थेनोपसंग्रहात्)। Thus बटुः शब्दायते (अणिचि)=भवान् मां शब्दाययतु the अणिकर्ता becoming कर्म by the rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ"। The भाष्यकार however directs तृतीया in the अणिकर्ता of शब्दाय। Thus "शब्दायते देवदत्तः। शब्दाययति देवदत्तेन"—*Bhashya* I 4 52 The poet disregards the Bhashya in Act IV. (*c f.* "हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाय्यन्ताम्")। We may note that there the Beng Ed reads शब्दायन्ते and here Vidyasagara's reading is शब्दायस्व। If these are adopted the grammatical difficulty in Act IV. is overcome There ऋषयः शब्दायन्ते means the sages are talking But the शब्दायस्व raises fresh difficulty, because शब्दाय being अकर्मक, it cannot govern माम् 'शब्दमुपलक्ष्य कर्मैव धात्वंशत्वात् कर्मान्तरयोगाच्च अकर्मकत्वात्'—*Kaiyata* *Haradatta* and *Bhattoji* are also to the same effect Nagesa differs He believes that like पुत्रमाकारयति we may have पुत्रं शब्दायते ('ह्वयतेर्थे पुत्रादि कर्म'—*Sabdendushekhara*) On the whole, it seems better to suppose that Kalidasa does not strictly follow the Bhashya and has attached णिच् to शब्दाय। Nor is this the only instance of his disregard of Panini's teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो (जयतु जयतु देवः)।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी।

KING—Vetravati, was not the Queen noticed by you midway?

प्रतीहारी—अह इं। पत्तहत्थं मं देक्खिअ पडिणिउत्ता (अथ किम्। पत्रहस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता)।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणाबहुलदाए एक्कं एव्व पोरकज्जं अवेक्खिदं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरेदु त्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनाबहुलतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम्। तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोतु इति]।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated Let Sire see the same put on paper

राजेति। 'देवी' वसुमती 'त्वया अन्तरा' मध्ये वर्त्मनि दृष्टा न खलु दृष्टा' किं दृष्टा [खलु जिज्ञासायाम्। "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयेषु खलु" इत्यमरः]।

कार्यज्ञेति । कार्यं करणीयं जानाति या तथाविधा कार्याकार्यविवेकवती देवी 'मे कार्यस्य राजकार्यस्य उपरोधं विघ्नं 'परिहरति' त्यजति । राजकार्यस्य विघ्नजननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्तते देवी ।

प्रतीहारीति । 'अर्थजातस्य' तैस्तैरधिकारिभिः प्रेषितस्य वित्तसमूहस्य ["अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु" इति "जात म्यक्तौघजन्मसु" इति च कोषः] 'गणनाया' संख्यानस्य बहुलतया' बाहुल्येन [हेतौ तृतीया] 'एकमेव पौरकार्यम् अवेक्षितम् आलोचितं मया । पत्रे आरूढं पत्रस्थं 'तत् देवः प्रत्यक्षीकरोतु' स्वयमालोचयतु ।

NOTES

1 अथ किम् &c.—The poet here very skilfully keeps Vasumati away. Up till now Sanumati has not disclosed the birth of Sarvadamana or that arrangements are being made by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala. Vasumati's presence would have prevented the disclosure altogether, and this purpose of introducing Sanumati would have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अक्ष्णोः प्रति इति प्रति+अक्षि+टच् समासान्तः = प्रत्यक्षम् । Now प्रत्यक्ष+च्वि+कृ+लोट् तु, no समास for Bhattoji says "अतिङ्-न्ताय समास." (See मद्विषयीकृत्य, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c Ante.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीहारी उपनयति)।

KING—Here, show the letter. *(The warder takes it up to him).*

राजा (अनुवाच्य)—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी तस्यार्थसञ्चयः इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति, बहुधनत्वाद्बहुपत्नीकेन तत्रभवता

भविष्यन् । -विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

KING (*Having read*)—How so! A merchant named Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor fellow is childless, the wealth hoarded by him has to go to king. This is what is written by the Minister. Childlessness is misery indeed! Vetravati, having great wealth, his good self must be one with many wives. Let it be ascertained if among his wives any one be quick with child.

राजेति । 'अनुवाच्य' पठित्वा । कथम्' इत्याश्चर्ये । 'समुद्रेण व्यवहरति यस्तेन सार्थवाहकेन कुरुते व्यवहारविद्य 'धनमित्र' नौव्यसनमुखात् 'सार्थपति' प्राप्नोति देव-नापि वदन्तविद्य वणिक्पतिः 'धनमित्रो नाम नाम्ना' पोतस्य व्यसने विपन्नः, अनप-त्यश्चासौ ['व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः] तस्य विभव' सर्व । 'तपस्वी अनु-कम्प्य तु वणिक् धनसञ्चय' नि सम्मानय । तस्य भार्यासु कश्चित् अनुकम्प्य प्रभूतमध-नानीति मत , तथा 'अपत्यानां' निमित्तम् [अनुकम्पनमात्रम् न तु दयीकरणे । चार्थे-द्विता चा] राजगामी अपत्ये सम्पदि' इत्यमरः । 'आपन्नसत्त्वा सत्ता-वलोक्य 'कष्ट खलु' क्षेम एव । 'बहुपत्नीकत्वात्' बहुधनत्वात् 'बहुपत्नीकेन भवितव्यम्' भवता । [वदेत्यन् अत्] भवितव्यम् । विचार्यतां अस्य विचार्यताम् [कर्मणि लोट्] 'एक कौतुक अपदा, यथा वाच्य मम यथा शाश्वी भविष्यो भवेत् ।

NOTES

1, सर्वसंहता—सम्+वि+अच् अधिकम् plenty प्राचुर्यम् । It does not mean राशि a heap, for then the rule "निवास चिति-शरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः" will require कच, and च will change into a giving संकाय । The vritti thus comments on निचय—"इह कथाह सर्वस्य सञ्चय वाहनिचयः । बहुत्वस्य विवक्षितम् न उपसमाधानम् (heaping—राशीकरण)। सर्वांश सञ्चय । This means संहता सर्वं ।

प्रतीहारी—देव, दाणिं एव्व साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिआ णिव्वुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेतकस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जाया अस्य श्रूयते]।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pumsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति। गच्छ एवममात्यं ब्रूहि।

KING—Surely, the fœtus deserves (inherits) the paternal property. Go, say so to the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति]। (प्रस्थिता)।

WARDER—What Sire commands (*Proceeds to go*).

राजा—एहि तावत्।

KING—Do come back

प्रतीहारी—इअम्हि [इयमस्मि]।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny? With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death that one, save the sinful, is Dushyanta unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारीति। [illegible] 'साकेत' [illegible] [साकेत-शब्दो [illegible]] [illegible] 'दुहिता' [illegible] [illegible]

राजेति। 'ननु' अवधारणे। 'गर्भः' गर्भस्थसन्तानः 'पित्र्यं' पितृसम्बन्धि 'रिक्थं' धनम् ["रिक्थमृक्थं धनं वसु"] 'अर्हति'।

र.जेति। अवसरमपि किञ्चित् प्रतीक्षस्व तिष्ठ तावत् इति पृष्ठिता प्रतीहारी निवर्तयति।

रजेति। 'अस्ति अस्ति इति' 'अस्ति नास्ति' इति 'कर्मेन' वा 'किम्' विद्यमाने वस्तूनि अविद्यमाने च प्रश्न कुर्वाणः। कुत इत्याह—पत्ता—प्रजा: येन येन विशिष्टेन वस्तुना विप्रयुज्यन्ते पापात् ऋते दुष्यन्तस्तासां स स इति घुष्यताम्' व्याख्या— 'प्रजा' जना येन येन विशिष्टेन केनचिद्युक्तेन वस्तुना' बान्धवेन स्निग्धजनेन 'विप्रयुज्यन्ते वियुक्ता भवन्ति 'पापात् पापिनं विनाइ ऋते' बिना, पापिनं वर्जयित्वा इत्यर्थः 'दुष्यन्त' [प्रजामध्ये "दुष्यन्तो मे बन्धुः" इति महती गौरवार्थता सूचिता] 'तासां प्रजानां "स स बन्धुः" तस्य स्थाने स्थितः' इति एतत् घुष्यताम्' विज्ञापितम्। यो यो मृतः दुष्यन्तस्तस्य तस्य स्थाने भवति। तत मृते वा स्थिते वा पापं कुर्वाणेव। किन्तु यः पापी म्रियते तस्य स्थाने दुष्यन्तो न भवति।

NOTES

1 (a) साकेतकस्य—The Prakrit साकेदअस्स should not be rendered as श्वेतकस्य as has been done by *Raghava*. साकेतस्य श्रेष्ठी is an awkward phrase the षष्ठी in such cases being unusual. साकेते जातः or साकेते भवः or साकेते वसति इति साकेत+वुञ् = साकेतक of Saketa, तस्य। Qualifies श्रेष्ठिनः। (b) श्रेष्ठिन—अतिशयेन प्रशस्यानि इति प्रशस्य+इष्ठन् = श्रेष्ठानि—श्रेष्ठवस्तूनि द्रव्याणि तानि यस्य सन्ति इति श्रेष्ठ+इनि मत्वर्थे = श्रेष्ठी merchant.

2 (a) येन वियुज्यन्ते—This is from युजिर् to join रुधादि। वियुज is to dis-join. वि+युज्+ति gives येन प्रजा वियुज्यन्ते in the कर्मवाच्य। (b) पापात्—पापम् अस्ति यस्य इति पाप+अच् मत्वर्थे = पापः wicked. ऋते योगे पञ्चमी। (c) घुष्यताम्—घुषिर् विशब्दने चुरादि+लोट्, ताम् कर्मणि। विशब्दन is 'declaration of views' 'अभिप्रायस्य शब्दः' —*Madhava*. The भ्वादिगणीय root has a different sense

प्रतीहारी—एव्वं णाम घोसइदव्वं [एवं नाम घोषयितव्यम्]। (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले पवुट्ठं विअ अहि-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

णन्दिदं देवस्स सासणं [काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य शासनम्]

WARDER:—It shall be so proclaimed (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower

राजा (दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य)—एवं भो सन्ततिच्छेद-निरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*)—Thus O, do riches at the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fate of the fortune of Puru's race

प्रतीहारीति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्टं' वृष्टिः [भावे क्त] तत् 'इव देवस्य शासनमभिनन्दितं पूजितम् ।

राजेति । 'भोः' इति अवस्थामनर्थं प्रतीहारीसम्बोधनं वा । 'सन्तत्याः' छेदेन अभावेन निरवलम्बना निराश्रया 'सम्पदः' विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जयितुः पुरुषस्य 'अवसाने' अन्ते, अभावे, मृते इत्यर्थः 'परम्' अनेन विधिना 'परम्' अन्यं जनम् 'उपतिष्ठन्ते' उपगच्छन्ते [उपतिष्ठते आत्मनेपदम् । उपतिष्ठन्ति इति पाठे आश्रयन्ति इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते' अवसाने, मृते मयि इत्यर्थः पुरुवंशश्रियः पौरवलक्ष्म्याः 'एष वृत्तान्तः' अयं प्रकारः, परायत्तता भविता इति भावः । [¹—निरवलम्बना (स॰ आ॰)—²उपतिष्ठन्ति (रा॰, वि॰, म॰) । ³श्रिय [illegible] वृत्तान्तः (स॰, आ॰)—"पौरवलक्ष्मीसर्वेषां मूर्धन्यमा" (रा॰, वि॰, म॰) ।

NOTES

1. (a) उच्चम्—It is difficult to see how उष्णनिश्वास has to be acted (b) सन्ततिच्छेद &c—The reeding निरवलम्बानां कुलानाम् makes कुल as निरवलम्ब । But if there is सन्ततिच्छेद where is the कुल? When कुल itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

भावजमन does not arise On the other hand निरवग्रहमवलय qualifying सम्पद्, is per ectly intell g ble There being no सन्तति the wealth amassed has no one to go to—becomes निरवलम्बन। (c) सप-निष्कर्षे—'स्वाद्यवृत्तामड्गनिकरस्मैवौकरवपविदु' इति सङ्गतिकारवें चाध्यनेदम्। (d) *Remark* —The reading मोरवान &c gives no good sense.

प्रतीहारी—परिहृद अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्]।

WARDER—Let the evil be averted !

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम्।

KING—Fie on me that disregarded the luck, that came to hand

सानुमती—असंसअं सही एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो णेन अप्पा [असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन आत्मा]।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him having that very friend of mine in his mind.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोप्तबीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own self was caused to germinate in her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of my family was foolishly abandoned by me like a tract of land with seed sown in time and about to become fit for a great harvest.

प्रतीहारीति। 'अमङ्गल' मनदमाकप पौरवविघ्न पराधवचन 'प्रतिहतं' निराकृतं भवतु।

राजेति। 'उपस्थितं स्वयमागतं' सत् 'श्रेय 'मङ्गल सापत्यदारवरूपम् सत् 'अवमन्यते' यस्तदाविधम् [सघुबारिति णिनि.] 'मां धिक्'।

राजेति। अन्वयः—काले उप्तबीजा महते फलाय कल्पिष्यमाणा वसुधा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी आत्मनि संरोपितेऽपि त्यक्ता नाम। व्याख्या—'काले' ऋतुसमये 'उप्तम् आहितं बीजं' यस्यां तादृशी [पक्षेऽपीदं योज्यम्] अत एव 'महते' प्रभूताय 'फलाय' शस्याय [पक्षे पुत्ररत्नाय] 'कल्पिष्यमाणा' प्रभविष्यन्ती [इति शेषः सम्पद्यमाने चतुर्थी] 'वसुधरा' स्वभावो धारित्री 'इव कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्ठा' आलम्बनस्वरूपा [वसुन्धरायामपि योज्यमेतत्। "द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे। समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्।" इति शाकुन्तले] 'धर्मोढा सजातीयोढा इति यावत् 'पत्नी (भार्या धर्मपत्नी) मत्पत्नी 'आत्मनि' स्वस्मिन् 'संरोपितेऽपि' गर्भरूपेण आहितेऽपि [आत्मा वै पुत्रनामासि" इत्यागमात् पुत्ररूपेण] मया त्यक्ता नाम' कुत्सितमेतत् [नाम कुत्सायाम्। "नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इत्यमरः]

NOTES

1. प्रतिष्ठतम् &c.—See Act V प्रतिहत भवतु is the construction.

2 (a) संरोपिते—सम्+रुह+णिच्+क्त कर्मणि। * (b) नाम—Implies censure मया धर्मपत्नी त्यक्ता। This is reprehensible, from consideration of afterlife (परलोक)। Again मया कुलप्रतिष्ठा त्यक्ता, आत्मनि संरोपितेऽपि त्यक्ता is censurable from wordly (इहलोक) considerations directly, and indirectly from consideration of परलोक so far as it affects the Pitris by पिण्डच्छेद। (c) The root क्लृप in भ्वादि आत्मनेपदी; but in लृट् the forms are कल्प्स्यति—कल्पिष्यते &c as in the case of वृत ante.

सानुमती—अपरिच्छिण्णा दाणिं दे संददी भविस्सदि [अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति।]।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्तिकम्)—अए इमिणा सत्थवाहवुत्तन्तेन दिउणुव्वेओ भट्टा। णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि। [अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन

* Adopted by Prof, Gajendragadkar.

द्विगुणोद्वेगो भर्त्ता। एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य्यं माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ]

CHATURIKA—(*Aside*)—Ah ! By this story of the merchant, Sire has double the anxiety now Go and come back fetching noble Madhavya from Meghapratichhanda palace to console him

प्रतीहारी—सुट्ठु भणासि [सुष्ठु भणसि] (निष्क्रान्ता)।

WARDER—Thou sayest well (*Exit*)

साधुमन्त्रेति। 'इदानीम्' अधुना, पुरुवंशस्य श्रीः अन्ते सर्वस्वे इयम् ... 'अपरिच्छिन्ना विच्छेदरहिता भविष्यति'।

चतुरिकेति. 'मार्गवाताय [आत्मव्याख्यात] वणिक्पत्नीवृत्तान्तश्रवणाय 'इदानीम्' अधुना निजस्य सन्तानस्य अभावात् द्विगुणः' पीडा यस्य तथाविधो जातो 'भर्त्ता'। 'एनं' भर्त्तारम् 'आश्वासयितुं' सान्त्वयितुं 'मेघप्रतिच्छन्दात्' तन्नामकात् प्रासादात् 'माधव्यं' गृहीत्वा आगच्छ [माधव्यस्य पञ्चमे प्रासादस्य "प्रमदवनं—" इत्यत्रापि पञ्चमो। माधव्यं प्रति माधव्यकरणकं आनयनं इति समासगर्भता ज्ञेया]।

NOTES

1. अपरिच्छिन्ना—परिच्छिन्ना is इयत्ता निर्णीता। *c f*. "परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना—*Kumara* Hence अपरिच्छिन्ना is *endless*

2. आश्वासयितुम्—Here the कर्तृत्व of आश्वासनक्रिया is attributed to प्रतीहारी। माधव्य is only instrument. Otherwise आगमनक्रिया and आश्वासनक्रिया will have different कर्त्ता and the तुमुन् will be barred

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढ़ा पिण्डभाजः। कुतः,

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसम्भृतानि
को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ २४ ॥

(मोहमुपागतः)।

KING—Alas ! The participators of the rice-cakes offered by Dushyanta have reached a dubious situation. For, surely of the water offered by me, destitute of progeny, the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—'Alas, who in our race, after this person, will do the libations prepared according to the Srutis?' (*Goes into a swoon.*)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अवलम्ब्य)—समस्ससदु समस्ससदु भट्टा [समाश्वसितु समाश्वसितु भर्त्ता] ।

CHATURIKA—(*Hastily holding*)—Take comfort, let Sire take comfort.

राजेति । 'अहो' खेदे । 'दुष्यन्तस्य' [नामग्रहणात् प्रख्यातिद्योतनम् । तेन प्रख्यातस्य ममापीदृशी दशा इति महत् खेदकारणम्] । 'पिण्डभाजो ये ते, पितर इत्यर्थः 'संशयं' सङ्कटम् 'आरूढाः' आपन्नाः । पिण्डलोपजसङ्कटमनुभवन्ति पितर । कुतः' इत्याह । अन्वयः—नूनम् बत अस्मात् परं नः कुले यथाश्रुतिसम्भृतानि निवपनानि कः करिष्यति इति पितरः प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तम् उदकं धौताश्रुशेषं पिबन्ति । व्याख्या—'नूनं' निश्चितं 'बत' खेदे [अव्ययम्] 'अस्मात्' दुष्यन्तात् 'परं' पश्चात् अपरे दुष्यन्ते इत्यर्थः 'नः' कुले पुरुवंशे 'यथाश्रुति' वेदोक्तविधानेन 'सम्भृतानि' सम्यक् चितानि 'निवपनानि', पिण्डदानानि पिण्डोदककर्माणि 'कः करिष्यति' न कोऽपि । 'इति' एवं अभिचिन्त्य पितरः दूने धीरवा, 'प्रसूत्या' सन्तत्या 'विकलेन' रहितेन, निःसन्तानेन 'मया प्रसिक्तं' दत्तम् 'उदकं' जलं 'धौतानि अश्रूणि' येन तादृशम् 'शेषम् अवशिष्टं' यथा तथा 'पिबन्ति' । पितरो हि प्रथमं मद्दत्तेन जलेन अश्रूणि प्रथमं प्रक्षालयन्ति पश्चात् अवशिष्टं जलं पिबन्ति । तेन सर्वे संशये पतन्ति इति । ["सम्भृतानि" (रा, वि, म)—"संहितानि" (त, श्या) । "करिष्यति" (त, श्या)—"निवप्स्यति" (रा, वि, म) । "धौताश्रुशेषम्" (रा, वि, म)—"धौताश्रुसिक्तम्" (त, श्या)] । 'मोहं' विवशतां मूर्च्छाम् 'उपगतः' प्राप्तः ।

चतुरिकेति । 'ससम्भ्रमं' त्वरया 'अवलम्ब्य' धारयित्वा राजानमिति शेषः ।

["भवतस्य" (वि)—"अश्लोक" (रा-, म-)—वङ्गीयास्त्वेतत् न पठन्ति]।
'भर्त्ता समाश्वसितु' आश्वस्तो भवतु।

NOTES

1. (a) यथाश्रुति—श्रुतेः अनतिक्रमः यथाश्रुति in accordance with the Vedas, सम्भृतानि—तत् यथा तथा सम्भृतानि सङ्कल्पितानि समाप्य। (b) निवपनानि—नि+वप means to offer, especially to the Pitris नि+वप+ल्युट् भावे=निवपनानि offering पिण्डदानानि। (c) प्रसूति &c—प्र+सू+क्तिन् कर्मणि=प्रसूति progeny अपत्यम्। विगताः कलाः भागाः यस्य इति विकल one whose parts are gone, क्षीण deficient, तद्—। प्रसूत्या विकलः। तेन—। तेन। (d) धौताश्रु &c—धाव् शुद्धौ+क्त कर्मणि=धौतानि wiped Here we have व replaced by ऊठ् by the rule "च्छ्वोः शूडनुनासिके च"। This gives धाऊ+त। Now धाऊ becomes धौ by the rule "एत्येधत्यूठ्सु"। शिष्यते इति शिष+घञ् कर्मणि=शेषम् remainder धौतानि अश्रूणि येन तत् धौताश्रु। तस्मात् शेषम् the remainder after what is used in wiping tears with Raghava reads धौताश्रु च तत् शेषं चेति कर्मध—। Qualifies निवापं or उदकम्। *The idea is—They do not get the benefit of *all the water* I offer them—a part being used up in washing their faces with Hence their thirst is unappeased *c f*, "न प्रकामसुखं न्याय्यं सधारोदकतर्पणम्"—*Raghava* (e) *Reading*—(i) निवपनानि is the Devanagari reading But निवपन being श्राद्ध &c—निवपनानि करिष्यति like श्राद्धं करिष्यति sounds more natural. (ii) धौताश्रुशेषम् does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted शेष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deplores—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is *insufficient*

सानुमती—हद्धी, हद्धी सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण एसो अन्धआरदोसं अणुहोदि। अहं दाणिं एव्व णिव्वुदं करेमि।
[हा धिक्, हा धिक्, सति खलु दीपे व्यवधानदोषेण एषः अन्धकारदोषम् अनुभवति। अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि]।

अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्दजणणीए मुहादो जण्णभाओस्सुआ देवा एव्व तह अणुचिट्ठिस्सन्दि जह अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदित्ति। ता जुत्तं एदं कालं पडिपालिदुं। जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहीं समास्ससेमि (अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखात्—यज्ञभागोत्सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्त्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति। तत् युक्तम् एतं कालं प्रतिपालयितुम्। यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि)। (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता)। नृत्तं/

SANUMATI—O Fie O Fie the lamp being there, to be sure he suffers the evil of the gloom through obstruction I will even now make him happy. Or I have heard from the mouth of the mother of Mahendra who was comforting Sakuntala that the gods themselves anxious for their share at sacrifices, will so arrange that the husband will without delay welcome his wife that is entitled to join him at holy rites So it is proper to bide that time Meanwhile I will console my dear friend with this news (*Exit dancing a Udbhrantaka*)

सानुमतीति। 'दीपे सति खलु सर्व्वैव 'व्यवधानं' दूरता अन्धकारं, तद्दूरी' दोषेण एव अन्धकारस्य दोषम् अनुभवति। भावं कुलदीपः सर्वदमनः, अय दूरस्थत्वमपश्यन् निराशान्धकारे मज्जन् सीदति। 'झटिति' एतत्। 'इदानीमेव अहम्' एनं निर्वृतं सुखितं मत्प्रियदानेन इति शेषः 'करोमि'। 'अथवा' अयुक्तमेतद् 'यज्ञभागे उत्सुका' उत्कण्ठाः दुष्यन्तेन दानवजयेन कृतयज्ञभागा पुनस्तान्भागान् वा 'देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति' विधास्यन्ति 'यथा 'अचिरेण' सत्वरं 'भर्त्ता' स्वामी धर्मप शकुन्तलाम् 'अभिनन्दिष्यति इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या' अदि 'मुखात् श्रुतम्'। तत् तस्मात् 'एतं कालं' यावता कालेन देवा एनं निर्वृतं कुर्वन्ति

न कालमित्यर्थः 'प्रतिपालयितु' प्रतीक्षितु 'युक्तम्' यत्र कर्मणि देवा नियुक्ता तत्र प्रयुक्तो मे व्यापारः। 'यावत्' अवधौ। तत्कालम् 'कनैव हस्तार्ति न' रात्रो वालेया। अथवा 'यावत्' अवधारणे। "प्रियसखीं समाश्वासयामि यावत्" इत्यन्वय [युक्तमेतम्' (म-)—"न युक्तम्" (रा, वि-, त-, व्या-)]॥ [कालं प्रतिपालयितुम् (रा-, वि, म-)—"मे वत्र विलम्बितुम्" (त व्या)]॥ उद्धावात्केन हस्तार्पेन नृपमिदेम "निष्क्रान्ता"।

NOTES

1. (a) स्मृति &c —Here दोष is मर्दम। अपवार means a *screen* and also *dis ance* अपवार [redacted] the अपमान of the *depair* of the king Hence the अपवार is समासोक्ति। (d) अथवा—Implies आक्षेप। She makes up her mind to reveal everything to Dushyanta (निवेदन करोमि) and then checks herself

2 (a) यज्ञभाग &c.—यज्ञस्य यज्ञस्ती वा भागः यज्ञभागः, शाकपार्थिवादि। Or यज्ञे भाग यस्य बहुव्रीहि समास। यज्ञभागी or यज्ञभागीन छन्दुका। बहुव्रीहि समास। This is suggested in the Tika Prof Gajendragadkar thinks this improbable because the Durjayas were in heaven But there was nothing to bar their way from heaven to earth. The demons Tadaka is supposed by Kalidasa to have done this and seized the God s share's Compare—

> "यज्ञभि सम्भ त इष्या वितताध्वरेषु यः।
> जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति सः॥"

in Kumara Prof G s own theory is that—The king had probably forbidden the performance of sacrifices like the celebration of the spring festival But as prohibition is a greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater enemy [redacted] the gods than even the Rakshasas who only obstruct. The text it-elf, however, furnishes evidence that there was no such prohibition Thus (a) The performance of पुंसवन is spoken of in "इदानीमेव...निर्वृत्तपुंसवना"। पुंसवन requires यज्ञ। (d) Dushyanta himself meant to continue performing श्राद्ध &c.

as is implied by "पश्यामि भवान् यथामुनिमध्ये मानि" &c. अपराद्धमिति is a significant epithet in this connection (b) कविवेद—चपरार्थे इतीदम्। (c) धर्मपदीम्—धर्माणां पदो धर्मपदो। शाकपार्थिवादि। or धर्मस्य पदो, तदर्हां चपराधादित्वात् इत्यर्थः। (d) उदभ्रान्तकेन—उद+भ्रम+क्त भावे+कन् स्वार्थे=उदभ्रमणम् literally *going up in the air.* Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense

नेपथ्ये—अब्बम्हण्णं अब्बम्हण्णं [अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्]।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana ! Must not be done to a Brahmana ! (Or, murder, Murder.

राजा—(*प्रत्यागतः कर्णं दत्त्वा*)—अये माधव्यस्येवार्तस्वरः। कः कोऽत्र भोः।

KING—(*Recovering and listening*)—Ha ! The note of distress is like that of Madhavya Who is here, Ho ! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताअदु देवो संसअगदं वअस्सं [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्]

[*Entering*] WARDER (*With alarm*)—Let Sire save his friend who is in danger.

नेपथ्ये इति। 'ब्रह्मणि ब्राह्मणे वेदे वा हितं साधु वा 'ब्रह्मण्यम्' [यत् प्रत्ययः] न ब्रह्मण्यम् ब्राह्मणविषये वेदे वा यत् निषिद्धं तत्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः; हिंसा वा। यदा आततायिनं प्रति एवम् तदा ब्रह्महत्या क्रियते यथा, किमत पापात्मानं इति भावः। यदा तु रक्षितारमुद्दिश्य उच्यते तदा 'ब्रह्महत्या जायते, निवार्यतां भोः" इत्यर्थः। द्वावपि सम्भवतः।

राजेति। 'प्रत्यागतः' लब्धसंज्ञः। एष 'आर्तस्य' पीडितस्य स्वरः' आह 'माधव्यस्य इव प्रतिभाति'।

प्रतीहारीति। 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'सह'। 'संशयं' सङ्कटं 'गतं' 'प्राप्तं' वयस्यं देवः परित्रायतां रक्षतु।

गर्व
राजा—केनात्तगन्धो माणवकः।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अदिट्ठरूवेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेघप्पडिच्छन्दस्स पासादस्स अग्गभूमिं आरोविदो [अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अग्रभूमिम् आरोपितः।

WARDER—By some invisible being, after having been over powered, he is placed on the top floor (roof) of the Meghapratichhanda palace

राजा (सहसोत्थाय)—मा तावत्। ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः। अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावज् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम्।
प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः॥ २५॥

KING (*Suddenly rising*)—Indeed not [*Or*—This must not be] Are my palaces too infested by evil beings? Or—Even my own lapses every day through carelessness are not possible to be known is there the power exhaustively to perceive who among subjects proceeds by which route ?

राजेति। केनो कुत्सितगन्धः 'माणवकः' माधव्यः [कुत्सितगन्धे अपकर्षे च। अनुकम्पायां कन्] 'केन जनेन, केन निमित्तेन वा 'आत्तो गृहीतो 'गन्धो' गर्वो यस्य तादृशो जातः ["गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः" इति विश्वः]।

प्रतीहारी। 'अदृष्टं रूपम् आकृतिर्यस्य तथाविधेन 'केनापि सत्त्वेन जीवेन 'अति-क्रम्य अभिभूय 'मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अग्रे शिखरे या 'भूमिः ताम् 'आरोपितः प्रापितो माणवकः।

राजेति। 'मा तावत् एवं ब्रूहि। 'ममापि विश्रुतप्रतापस्य दुष्यन्तस्य 'गृहाः, सत्त्वैः दैवयोनिप्रभृतिविशिष्टैः 'अभिभूयन्ते अतिक्रम्यन्ते ? नैव अभिभूयन्ते इति

काकुः। तदश्रद्धेयं वचो मा तावत् ब्रूहि। यद्वा—मा तावत् विपद्यतां माधव्यः। तस्यापि रक्षा अभिभूयन्ते इत्याशयः। अथवा प्रकारान्तरे तदपि सम्भवेत्। अन्वयः—अहनि अहनि आत्मन एव प्रमादस्खलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम् प्रजासु कः केन पथा प्रयाति अशेषतो वेदितुं शक्तिरस्ति ? व्याख्या—'अहनि अहनि प्रतिदिनम् 'आत्मनः एव स्वस्यापि प्रमादेन अनवधानतया यत् 'स्खलितं धर्मच्युतिः तत् तावत् साकल्येन ("यावत् तावच्च साकल्ये" इत्यमरः), ज्ञातुं न शक्यम्। अन्यथा कथं मे अज्ञाता शकुन्तलोपरि न्यस्तता। यदि मविदितमपि आत्मन्यपर्यं च अभवत्, तदा अतीतरात्रु 'प्रजासु जीवेषु मध्ये 'कः जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति चरति इति अशेषतः साकल्येन 'वेदितुं' ज्ञातुं 'शक्तिः मे अस्ति किं नास्त्येव इति काकुः। आत्मनश्चर्येऽपि यस्य सम्यक् ज्ञानं न स्यात् स कथं ब्रूयात् प्रजासु के पापं कोऽपि नास्ति, स्थितोऽपि स महीपेषु सर्वेषु पापं नाचरेत्।

NOTES

1. माणवक—मनोरथम् कुत्सितम् इति मनु + अण् = माणव. One deformed. न becomes ण by the कारिका—"अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः॥" अनुकम्पितो माणवः इति माणव + कन् = माणवकः। The Vidushaka was deformed and the pity is caused by his sad plight.

2 (a) प्रमाद &c —स्खल् + क्त भावे = स्खलितम् 'slip'. Here he hints at his own प्रमाद in discarding शकुन्तला। (b) अशेषतः—अविद्यमानः शेषः यस्मात् इति अशेष without anything left बहु—। अशेषेण इति अशेष + तृतीया + तसि स्वार्थे। आद्यादि। तृतीया करणे। "क्रियाविशेषणानां कर्मभावना प्रतिकरणत्वात्"। Qual वेदितुम्। *(c) *Remark*—The report is disbelived. 'Evil spirits dare not enter my palace, something else must have happened to poor Madhavya." [*Or*—Madhavya must be saved. Strange! My house too is infested by evil spirits.] The next moment he corrects himself "I cannot detect the failings of even my own self, how can I

---

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

hope to control my subjects?" He counts the spirits also among his प्रजा The whole of this is substantially adopted by Prof Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" ||

नेपथ्ये—भो वअस्स, अविहा अविहा [भो वयस्य, अविहा अविहा]।

IN THE DRESSING ROOM—Ah! Friend, Alas! Alas!

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम्।

KING (*Stepping in a different gait*)—Nothing to fear, friend, nothing to fear

नेपथ्ये (पुनस्तदेव पठित्वा)—कहं ण भाइस्सं। एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं उच्छुं विअ तिण्णभङ्गं करेदि [कथं न बिभेमि। एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति]।

IN THE DRESSING ROOM (*Repeating the same*)—How can I not fear Here, someone with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane

राजा (सदृष्टिक्षेपम्)—धनुर्धनुः।

KING (*Casting his eyes round*)—My bow! My bow!

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) यवनी—जअदु जअदु भट्टा, एदं हत्थावावसहिदं सरासणं [जयतु जयतु भर्ता। एतत् हस्तावापसहितं शरासनम्]। (राजा सशरं धनुरादत्ते)।

(*Entering bow in hand*) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious Here is the bow with the hand-guard (The *king takes the bow with arrow*).

नेपथ्ये इति। 'अविज्ञा इत्यन्यत्र खेदे।

राजेति। 'अनेनेदं' पार्थक्य तेन, भिन्नया मया क्रोधोद्धतया इति भावः।

नेपथ्ये इति। 'तदेव' अविज्ञा आवद्धा दर्भेव। 'कोऽपि' अज्ञातस्वरूप, 'एवं मम 'मां प्रत्यवनत' इत्यतो वक्रा 'शिरोधरा ग्रीवा यस्य तथाविधम् अतएव 'इक्षुमिव स्थानेषु 'भङ्गं' वक्रता यस्य तथाविधं करोति। स्पष्टमेव एषः कुत्र इति डिमडोरक प्रवेशनम्। अधुना पुनः कोऽप्येव मां ग्रीवायां बद्ध्वा विभाग विभङ्गं करोति।

यत्नेति। मङ्गल्य मदिदवधियालस्य विकारः शाङ्गे अनु 'हस्ते' यस्य सादृशी। 'इतम् आवहति' इत्यति न्यायात् इति इत्तावाप' अमहस्ते परिवेशवंविशेष [अनेकार्थत्वाद्धातूनां बधिरस्य रक्षणार्थे,]। यथा— इतम् अवाप्नोति' क्रमतो इत्यर्थेन इति 'इत्तावाप' [कर्मण्यच्]। तेन 'अहित शरासनम्'।

NOES

1 प्रत्यवनत &c.—प्रति against, i. e. the wrong way—*backwards* धरतीति धृ+अच् कर्तरि स्त्रियाम्—धरा holder शिरसो धरा शिरोधरा neck प्रत्यवनता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अभिनवकण्ठशोणितार्थी below).*

2. (a) इत्तावाप &c.—इत+आ+वप्+अच् कर्मणि=इत्तावाप। Also see Tika अप्+धा+क्त कर्मणि=अहित or पहित, the अ of अप् disappearing optionally by the Karika "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः"। (b) शरासनम्—शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति शर+अस+ल्युट् करणे।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम्।
आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DRESSING ROOM—Here, thirsting after fresh

*Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोद्दिशति। तिष्ठ कुणपाशन त्वमिदानीं न भविष्यसि। (शार्ङ्गमारोप्य)—वेत्रवति, सोपान-मार्गमादेशय।

KING (*With fury*)—How so ! Hints at me ! Stay eater of the dead (carrion-eater), thou salt not be now (*Stringing the bow*) Vetravati, show me the way to the stair—case

मैवमिति। अन्वय —अभिनवकण्ठशोणितार्थी (अहं) शार्दूलः पशुमिव चेष्टमानं त्वाम् एव हन्मि। आर्त्तानां भयमपनेतुम् आत्तधन्वा दुष्यन्तः इदानीं तव शरणं भवतु। व्याख्या—'अभिनवं' नूतनम् उपनिमित्ते यत् 'कण्ठशोणितं' गलरक्तं प्रवाहेण आगत धारोष्णं रक्तमिति यावत्। तत् 'अर्थयते' आकाङ्क्षति इति तादृशोऽहं 'शार्दूलो व्याघ्रः 'पशुमिव चेष्टमानं' महत्या भयातुरतया चलमानं त्वाम् एव हन्मि' हन्मि एवाधुना। आर्त्तानां पीडितानां 'भयमपनेतुं' दूरीकर्तुम् आत्तधन्वा धृतशरासनः ["धनुष्" इति समासान्तः] आपन्नत्राणैकव्रतो अधुनापि आर्तस्य ते साहाय्य करणाय 'दुष्यन्त इदानीम्' अधुना अस्मदाक्रमणकाले 'तव शरणं, रक्षिता 'भवतु' यदि तव शक्तिरस्ति। आर्त्तो दुष्यन्तः, अहं शार्दूलः, भवांश्च पशुः। पश्यतस्तस्य त्वां हन्मि इति द्योतनम्।

राजेति। 'कथम्' आश्चर्ये। 'उद्दिशति' अभिलक्ष्य भाषते। आलम्बनपरा-श्रित तदत्र एव। 'कुणपं शवम् 'अश्नाति' भक्षयति इत्यसम्बुद्धौ [कर्मणि ल्युट्] 'इदानीं त्वं न भविष्यसि' मरिष्यसि इत्यर्थः। शार्ङ्गं धनु 'आरोप्य' अधिज्यं कृत्वा।

1. (a) एव—Implies here *immediate execution*. एव हन्मि = I forthwith kill you (b) शरणम्—Always neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः]।

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति)।

WARDER—This way, Sire. (*All approach hastily*)

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विदम्।

KING—(*Looking round*)—This is indeed vacant !

नेपथ्ये—अविहा, अविहा। अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं ण पेक्खसि। बिड़ालग्गहीदो मूपओ विअ णिरासो म्हि जीविदे संवुत्तो [अविहा अविहा। अहं त्वां पश्यामि (१ प्रेक्षे) त्वं मां न पश्यसि (१ प्रेक्षसे)। बिड़ालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः]।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you, you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति। एष तमिषुं सन्दधे—

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम्।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः॥ २७॥

(अस्त्रं सन्धत्ते)।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of protection. The swan indeed accepts milk and rejects the water, mixed up with it. (*Fits the arrow*)

नेपथ्ये इति। 'बिड़ालेन गृहीतो' मूषको 'मूषक इव जीविते' इत्यादेः 'निराशो' भवामि। तत्र कारणम् 'पश्य त्वां पश्यामि त्वं मां न पश्यसि' इति। अपरम् अर्थं सूचित।

रात्रेति। 'तिरस्करिण्या' अदर्शनविद्यया 'गर्वितः' साहङ्कारः, मया अदृश्योऽपि त्वं ममास्त्रेण द्रक्ष्यसे। तेन च हनिष्यसे। तत् अदृष्टोऽहमिति ते गर्वो मा भूत्। ["अस्त्रम्" (त., व्या., म.)—"शस्त्रम्" (रा., वि.)]॥ अन्वय—यः वध्यं त्वां हनिष्यति रक्षा द्विजं रक्षिष्यति नाशितुम् एव सन्दधे। हि हंसः क्षीरम् आदत्ते तन्मिश्रां अपः वर्जयति। व्याख्या—"यः" एषः 'वध्यं' पापकरणात् वधार्हं त्वां हनिष्यति रक्षार्हं च 'द्विजं' ब्राह्मणं माधव्यं रक्षिष्यति तम् 'इषुं' बाणम् 'एष सन्दधे' अयं मम धनुषि योजयामि। नैतच्चित्रम्। तथा 'हि हंसः क्षीरं दुग्धम् आदत्ते गृह्णाति 'तेन क्षीरेण मिश्राः' सम्मिश्रिताः 'अपः' जलं 'वर्जयति' त्यजति। हंस इव मे बाणः, क्षीरमिव त्वम्, पापकारी मायावी। तत् त्वमेव बाणस्य मे भाग्यः, माधव्यस्याप्य। ["रक्षिष्यति" (त., व्या.)—"रक्षति च" (रा. वि., म.)]॥

NOTES

1. अविदा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him

2 (a) तिरस्करिणी &c.—For तिरस्करिणी see *Ante* तिरस्करणी is more easily derived, thus —तिरस्+कृ+ल्युट्, अप्ये स्त्रियाम्। तिरस्करिणी requires णिनि and ङीप्। (b) एष सन्दधे—This is the counterpart of एष हन्मि above

३ रक्षिष्यति—The reading रक्षति च is not in accord with हनिष्यति which is the *future* It is better to have either both *present* or both *future*.

(ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च) मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षूंषि न दारुणाः शराः ॥

(*Then enter Matali and Vidushaka*), MATALI—The Asuras are made your target by Hari; at them let this bow be drawn Of the good, on friendly persons, fall eyes mild with pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्)—अये मातलिः? स्वागतं महेन्द्रसारथे।

KING (*Hastily withdrawing the arrow*)—Ah! Matali! Welcome O Mahendra's charioteer!

मातलिरिति। अन्वयः—हरिणा असुरास्तव शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासनं विकृष्यताम्। सतां सुहृज्जने प्रसादसौम्यानि चक्षूंषि पतन्ति, दारुणाः शरा न। व्याख्या—हरिणा इन्द्रेण असुराः दानवाः 'तव शरव्यं' लक्ष्यम् (शरव्यमिति क्लीबलिङ्गम्) कृताः 'दानवास्त्वया हन्तव्याः' इति हरेरभिप्राय इत्यर्थः। अतः 'तेषु असुरेषु' 'इदं तव' 'शरासनं धनुः' 'विकृष्यताम्' आकृष्यताम् इत्यर्थः। सखिनिन्द्रेण प्रार्थितो दानवान् जहि, मामद्य नै अपि शरव्यात्। कवि विषये तु 'सतां' साधूनां मादृशां सुहृज्जने मादृशि बान्धवजने 'प्रसादेन' प्रसन्नतया 'सौम्यानि' सौम्यानि "चक्षूंषि पतन्ति दारुणाः" च शराः प्रहारा न' पतन्ति। सुहृदश्च न ते वध्याः।

["मातलिविदूषकम्" (त., का.)—"विदूषकमुत्सृज्य मातलिं" (रा., वि., म.)]।

राजेति। 'धनुर्बाण' मतमपि 'अस्त्रम् उपसंहरन्' पूर्वोक्तनिर्देशम्। 'अये' विस्मये। 'मातलिः' एषः। हे 'महेन्द्रस्य देवराजस्य 'सारथे' ते स्वागतं शोभनमागमनमस्तु ते।

NOTES

1. मातलिविदूषकम्—The reading विदूषकमुत्सृज्य मातलिं leaves विदूषक outside But we find he too is on the stage (see below). Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e., शरासनं। Your bow is already strong, and it is fitted with an arrow too It remains now to *draw* and *shoot*. Let the last two actions be on *demons* and not on *me*.

विदूषकः—अहं जेण इट्ठिपसुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण अहिणन्दीअदि [अहं येन इष्टिपशुमारं मारितः सः अनेन स्वागतेन अभिनन्द्यते]।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome!

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषित।

MATALI (*With a smile*)—O Long lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोऽस्मि।

KING—I am attentive

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः।

MATALI—There is a race of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi

राजा—अस्ति। श्रुतपूर्वं मया नारदात्।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति। 'येन' अनेन 'अहम् इष्टेः' यज्ञस्य 'पशु' इव 'मारितः' ईषदून इव [इति पशुशब्दे कर्मणि उपपदे उपमाने मारयतेर्णमुल्] 'स' अनेन राज्ञा 'स्वागतेन स्वागतशब्दोच्चारणेन 'अभिनन्द्यते'—विशेषयमीयते वयस्यस।

मातलिरिति। 'सस्मित'मिति विदूषकवचनात् स्मितम्। अस्तीति। 'कालनेमेः' 'प्रसूतिः' सन्ततिः 'दुर्जयः नाम' दुर्जय इति प्रसिद्धः 'दानवानां गणः समूहः 'अस्ति'।

राजा। एतत् नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् ['भूतपूर्वे चरट्' इति ज्ञापकात् पूर्व-शब्दस्य परनिपातः]।

NOTES

1. इष्टि etc.—इष्टिपशुरिव मारितः इति इष्टिपशु + मृ + णिच् + णमुल् भावे = इष्टिपशुमारम्, by the rule "उपमाने कर्मणि च"।

2 अस्मि—Construe प्रेषित अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning अहम्। Compare "अस्मि सूर्य कुसुमावचाय कुरुध्वमत्रास्मि करोमि" —*Rudrata*

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यस्
तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिस्-
तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥२६॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakratu, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः सम्भावनया । अथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Maghavat (Indra) Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhavya ?

मातलिरिति । अन्वयः—स ते सख्युः शतक्रतोः अजय्यः किल । त्वं रणशिरसि तस्य निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं न प्रभवति तत् चन्द्रः अपाकरोति । व्याख्या—'सः' दुर्जयो नाम दानवगणः 'ते सख्युः' मित्रस्य 'शतक्रतोः' इन्द्रस्य [कर्तरि वैकल्पिकी षष्ठी] 'अजय्यः, किल' जेतुमशक्य एव [जय्य इति शक्यार्थे निपात्यते] । 'त्वं' 'रणशिरसि' युद्धारम्भे 'तस्य' दानवगणस्य 'निहन्ता' घातकः स्मृतोऽसि कार्येति इन्द्रेण । एहि भो भावस्य एताम् अपि वति इन्द्रस्तौ करोति दृष्टान्तः । न च तेन शतक्रतोर्लाघवम् । 'सप्त सप्तयः' अश्वा यस्य सः सूर्यः 'यत् नैशं' रात्रिजातं 'तिमिरं' तमः 'उच्छेत्तुं' नाशयितुं 'न प्रभवति' न शक्नोति 'तत् तिमिरं'

'मन्द' अपाकरोति' निरस्यति। 'स भवान्' तथाविधस्त्वम्, असुरमहाराशिमाहतसत्व- मित्यर्थः 'आत्तानि गृहीतानि 'धन्वानि' धनूंषि येन तथाविध 'एव' एतदवस्थ 'एव' स्थितस्त्वमिति यावत्, इदानीम्' अधुना 'तत्' प्रसिद्धम् [प्रतिज्ञातत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते]। 'वज्रं' तथामाहृत्य निजराघ प्रतिष्ठता प्रस्थितो भव ["समवप्रविभ्यः स्थः" -इत्यात्मनेपदम्]।

वाजीति। 'मघवत इन्द्रस्य अजय्या सम्भावनया' सम्भावनेन 'पदम् अनुष्ठीतः। यदसौ दैवेन्द्रो मामक समर्थं मन्यते तत् तस्य महाननुग्रह'। 'अथ' इत्यादि। प्रस्तुत- -मुपसहृत्य पश्चात्तरमारभते इत्यर्थः। 'किम् एतत् ईदृशं' 'प्रयुक्तम्' अनुष्ठितम्।

NOTES

I अजय्य —जेतुं शक्य इति जि+यत् कर्मणि=जय्य: capable of being conquered. This is by निपातन in the rule "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"। The usual form is जि+यत् कर्मणि=जेय, ought to be conquered जेतुमर्हे। न जय्य अजय्य: unconquerable Similarly अजय्य as in "तव प्रसूनायसमस्य इत्थमाचरता हि त्वं"—Act 11 ante

2 स भवान् &c —The punctuation may be done differently thus—स भवानात्तधन्वा एव। इदानीं तत् &c Translate—That self of thine is armed already Proceed now &c

3 (a) मघवत् —The stem is मघवन्। This optionally changes into 'मघवत्' by the rule 'मघवा बहुलम्'। In the वृत्ति we get मघोन, and मघवत in the singular For practical purpose मघवन् and मघवत् are two different words declined of course differently (d) सम्भावनया—सम्+भू+णिच्+युच् भावे स्त्रियाम्=सम्भावना। It is the same as सम्भावन which means "कार्येषु योग्यताध्यवसानम्"—Vritti

मातलिः—तदपि कथ्यते। किञ्चिन्निमित्तादपि मनः-सन्तापादायुष्मान् मया विक्लवो दृष्टः। पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि। कुतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥३०॥

MATALI—That too is (being) explained Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'किञ्चित् किमपि कारणं' वस्तु 'निमित्तं' कारणं यस्य तस्मात् 'अपि मनसः सन्तापात्' हेतोः 'आयुष्मान् मया विक्लवो' 'दृष्टः' । [मनःसन्ताप-ग्रस्ततया मोहं गतस्य भवतः दृष्टत्वात् इति बुद्धिस्थं सम्बन्धः कर्तव्यः]। अन्वय —वह्निः चलितेन्धनो ज्वलति । पन्नगः विप्रकृतः फणं कुरुते । हि जनः प्रायः क्षोभात् स्वं महिमानं प्रतिपद्यते । व्याख्या—'वह्निः' अग्निः 'चलितानि' घट्टितानि 'इन्धनानि' एधांसि यस्य [चलतेर्णिच् । मित्वम्] तादृशः सन् 'ज्वलति' निजस्वरूपं प्रकाशयति । 'पन्नगः' फणी 'विप्रकृतः उद्वेजितः' सन् 'फणं कुरुते' दर्शयति [करोति सर्वार्थेष्वर्थ वर्तते] । 'हि' तथाहि 'जनः' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [प्रायम् इति बाहुल्यार्थे अव्ययम्] 'क्षोभात्' अभिघातात् परकृतधर्षणात् 'स्वं' निजं 'महिमानं' प्रभावं ' प्रतिपद्यते प्रकाशयति । यद्वा—'हि' इत्यवधारणे क्षोभादेव प्रतिपद्यते—क्षोभात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अन्वयः । अयमाशयः मातल्यस्य विदूषकं धर्षितो भवान् प्रकृतिमापन्नः । एतदुद्देश्येन भवन्तं प्रति मया एवं अनुष्ठितम् इति ।

NOTES

1 (a) अपि—I take it as implying समुच्चय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the किम् has already done this.

2 (a) चलितेन्धन—चल+णिच्+क्त कर्मणि=चलितानि stirred If the sense is 'to drag' the root is not of the घटादि class and the form is चालित with वृद्धि । See the गणसूत्र "कम्पने चलिः (घटादि)"

राजा (जनान्तिकम्)—वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पते-राज्ञा । तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

त्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥
अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥३१॥

KING (*Aside*)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—"This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यद्भवानाज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands (*Exit*).

मातलिः—आयुष्मान् रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

MATALI—Let Your Long-lived Self ascend the car. (*The king acts ascending the car*) (*Exeunt all*)

राजेति। 'दिवः' स्वर्गस्य 'पत्युः' इन्द्रस्येत्यर्थः, [कस्कादिषु दिवस्पतिरिन्द्रः पठ्यते। तेन सत्व षाडभावशात् अलुक् च] 'आज्ञा अनतिक्रमणीया' अनुल्लङ्घनीया इत्यतोऽहं सखा त्वम् तत् तस्मात् 'अत्र' अस्मिन् विषये "अमात्यपिशुनं" पिशुनाभिधममात्यं "परिगमय्य" विदितवृत्तान्तं 'कृत्वा मद्वचनात्' मदुक्तवाक्यमनुसृत्य [चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी] 'ब्रूहि'। तत्र यदुक्तं तद् दर्शयति। त्वं ममकार्यमुक्ता मत्प्रधानस्य बुद्धि प्रदर्शय। अन्वयः—केवला त्वन्मतिरेव प्रजाः परिपालयतु। इदमधिज्यं धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतम्। व्याख्या—'केवला' एका असहाया त्वन्मतिरेव त्वदीया सर्वदर्शिनी बुद्धिरेव 'प्रजाः परिपालयतु' रक्षतु। तस्या मदद्बुद्धेः सहाय तत् 'इदम् अधिज्यं' इत्युक्त 'धनुः अन्यस्मिन्' राजरक्षातिरिक्ते 'कर्मणि व्यापृतं' नियुक्तम्। त्वदीया बुद्धिस्तु सहायरहिता बुद्धिः मम च सख्यं धनुः इति द्वे 'मिलिते राज्यं' रक्षतः। धनुष्ठ सम्प्रति कार्यान्तरे व्यापृतं, बुद्धिरेव ते केवला राज्यं रक्षतु इति भावः।

NOTES.

1 (a), दिवस्पते—दिवः पतिः दिवस्पतिः । The षष्ठी does not disappear and the विसर्ग is replaced by स । This the गणकार explains saying that दिवस्पति occurs in the कस्कादि list. "Hence, because the list wants स for विसर्ग therefore the विसर्ग is *not* dropped as is usual in a समास (अलुक्) । Nagesa first appeals to the rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' । वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलुक्'—*Sekhara* He has then to refer to the कस्कादि list for the स । The कस्कादि List is आकृतिगण, but so far as given by पाणिनि the word दिवस्पति does not appear in it. If however we take this as a Vedic usage we may refer to the rule "षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु" which enjoins सत्व and perhaps by implication अलुक् also. Comp—"कथं तर्हि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, क्वचित् छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । कस्कादिषु वा द्रष्टव्यम्" —दुर्घटवृत्ति ।

Remark—Throughout, Matali addresses the king as आयुष्मन् as a सारथि has to do towards the रथिन् ।

षष्ठोऽङ्कः—The Sixth Act.

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च) ।
राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषाद-नुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

(*Then enter by aerial flight the king seated on a car with matali*) KING—Matali, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the profusion of honours (done to me) by Indra.

मातलि- (सस्मितम्)—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान्।
गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥१॥

MATALI (*With a smile*)—O long live one, I see both of you dis-satisfied You from the honour, deem light the prior *benefit conferred upon Indra He too surprised at your feat*, does not reckon this honour done unto you

गत इति। 'आकाशेन विहायसा यत् 'यानं' स्वर्गात् भूतलं प्रत्यावर्तनं तेन। राजेति। 'अनुष्ठित' कृत 'निदेश' आज्ञा, दानववधरूपा येन सः, कृतकर्मा इति यावत्। 'मघवत' इन्द्रस्य। 'सत्क्रिया' पूजा, तस्याः 'विशेष' अतिशय उत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [मघवत् इति निर्देशेन सत्क्रियया च सापेक्षम्। गमकत्वात् समासः। उभयसापेक्षत्वात् असमर्थसमासः]। 'आत्मानम्' स्वम् 'अनुपयुक्तम्' अयोग्यम्, अपात्रम् 'इव समर्थये' मन्ये।

मातलिरिति। 'स्मितेन' ईषद्धास्येन 'सह'। 'उभय इव भवन्तम् च इन्द्रम्। 'अपरितोष' असन्तुष्टतया समर्थयेयम्। इन्द्रस्त्वां प्रपूज्य असन्तुष्टः भवांश्च महदपि कर्म कृत्वा असन्तुष्टः। कौतुककरमेतत् इति भावः। अन्वयः - भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्त्या प्रथमोपकृतं लघु मन्यते। सोऽपि भवतः अवदानविस्मितः इमां सत्क्रियां न गणयति। व्याख्या - 'भवान् मरुत्वतः देवराजस्य 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, सत्कारेण पूजया इति यावत् ["प्रतिपत्तिस्तु गौरवे" इति हैमः] 'प्रथम' प्राक् यत् उपकृतं दानववधेन त्वया उपकारः कृतः 'तत् लघु' तुच्छं 'मन्यते' सम्भावयति। 'सोऽपि' इन्द्रः "अवदानेन" कर्मणा भवत्कृतेन दानववधकर्मणा ["अवदानं खण्डने स्यादितिवृत्ते च कर्मणि" इति मेदिनी] 'विस्मित' साश्चर्यः सन् 'इमाम्' आत्मकृतां "सत्क्रियां" पूजां न गणयति' कथनयोग्यां न मन्यते। अहो अवदानं, तुच्छा मे सत्क्रिया इति मघवतः, अहो सत्कारः, तुच्छं मे कर्म इति भवतो भावना। ['प्रथमोप भवान्' (रा, वि, म-) —"उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेत्य मन्यते (त, न्या-) ‖ 'विस्मित."

(रा-, वि-) "जीवितः" (म)—"वर्धितो" (स- न्या-) । "इमाम्" (व, मा-) —"गुणान्" (रा-, वि , स-)] ।

NOTES

Summary.—अथ विजित्य दैत्यान् प्रत्यावर्तमानो राजा हेमकूटशिखर प्राप । तत्र तपस्यन्तं मारीच द्रष्टुमवातरत् । अवसरप्रतीक्षया स्थित तपस्विनीभ्या-मनुगत बालमेक चक्रवर्तिलक्षणैर्युक्तं । तस्य चापल्यात् वारयितु तापसीभ्यामनुरञ्जयन् मृण्मयूरमानेतुमिष्टिमिषी । तत. कथाप्रसङ्गेन पौरवोऽयं बालः पिता चास्य दारत्यागी शकुन्तलेति च मातुर्नाम, इति ज्ञात्वा यावदिमम् नाधिगच्छति तावदपतत् भूपतित बालस्य रक्षाकरण्डकम् । तदादाय राज्ञा बालाय समर्पितम् । सा तु औषधि: पितरौ चात्मानञ्च वर्जयित्वा भूपतिता यदि स्पृशेत् ततो सर्पो भूत्वा दशति इति स्थितेऽपि राजानमदष्टं दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निश्चित्य तापसीभ्यां राजानं बोधयित्वा गत्वा शकुन्तला विज्ञापिता । बालस्तु तन्मुखमिन्नन् पुत्र इति भाषाय निरस्तः "दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्" इति विप्रतिपेदे । इत्थ प्रतिपादनात् निश्चयश्च जातः शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राज्ञा । एव समागतौ दम्पती मारीचमभ्युपेतौ । तेन च महर्षिणा तदा दुर्वाससा दत्त अङ्गुरीयकदर्शनावसानः शाप आख्यात: मनसा दम्पत्यौ प्रससाद । ततो दारापत्यसंयोगात् सिद्धार्थो राजा मुदा परमया स्वनगर प्रत्यागत ।

NOTES

1. (a) आकाश &c—See *Ante* (b). सत्वर—Connected with both निर्देश and सत्क्रिया । (c) अनुपयुक्त—उप+युज+क्त अनर्हं —उपयुक्त worthy, serviceable कृतकर्मा । अनुपयुक्तमिव as if I have done nothing adequate to the reward.

2. (a) महत्वत—महत अस्ति अस्य इति महत+मतुप=महत्वान् । Here महत is not a पद owing to the rule "तसौ मत्वर्थे" । Hence we do not get महद्वान् । प्रतिपत्ता—हेतौ तृतीया । (c) अवदान&c.—अव+दैप शोधने+ल्युट् करणे=अवदानम् an achievement. Bhanuji has भावे ल्युट् । तेन विक्रित ।

3 *Reading*—(a), The first half as given in the Beng-

Rec is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपकृत्य लघु मन्यते which does not state cleary *what* is considered लघु। But does it really sin against perspicuity to say उपकृत्य लघु मन्यते = उपकृत्य तत् उपकृतं लघु मन्यते (The service itself is deemed insignificant)? (b) विधित better describes the character of the service rendered than शोधित। (c) गुणान् in the *plural* serves no special purpose, इमाम् draws special attention to *recent* honours and seems more appropriate

राजा—मातले, मा मैवम्। स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः। मम हि दिवौकसां समक्षमर्धासनोपवेशितस्य—

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन।
आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा॥ २॥

KING—No Matali, say not so The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest,

राजेति। 'स' इति अनुभूतत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। 'विसर्जनस्य' राजधानीं प्रति प्रेषणस्य 'अवसरे' समये च 'सत्कारः स खलु' पूजा मनोरथानामपि अभूमिः अविषयः। ईदृशी मे पूजा भविष्यति स्वप्ने मनसापि नाकलितम्। अभूमित्वं दर्शयति—मम हि—अन्तिकस्थम् अन्तर्गतप्रार्थनं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन हरिणा आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का मन्दारमाला दिवौकसां समक्षम् अर्धासनोपवेशितस्य मम पिनद्धा। व्याख्या - 'हि' यतः 'अन्तिकस्थं' समीपवर्तिनम् अतएव प्रीतिमन्तम् 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्रार्थना' मालाभिलाषो यस्य तथाविधम् अतएव दुष्परिहरं 'जयन्तं' निजतनयम् अतएव मान्यार्हं श्रम 'उद्वीक्ष्य' ऊर्ध्वं प्रविलोक्येदं दत्[एतेन जयन्तस्य भर्त्ताऽस्य देवानामनुपवेशनं सूच्यते] 'कृतं स्मितम्' ईषद्धासो येन तथाविधेन

चन्दर्नोमितया पुरस्तमनोदत्त चरम् "चरो देहरो मे दराहा" इति देवद्विदा 'हरिणा इन्द्रेण 'चासद' चालित 'वक्षस्थित यत् हरिचन्दन' पीतवन्दन इति 'चङ्कः' यस्याः याहशी 'मन्दारमाला' मन्दारासादृत्योदयमपमालिका 'द्विदैवद' देवाना 'समद' समीपे [चव्ययीभावः । टच् समासान्त] 'चङ्कासने' चाकन्प क्षतस सुख्ये भागे ["चङ्क मपु सकम्" इत्यमरदिवनाम] उपवेशितम् चासीत् दत्तामनन्त इन्द्रेण मम (सम्बन्धे) विनया' चापधिता । यद्वा—'हरिदाहि' चदमिन्द्रेण 'विनया' । यत्र वा—मम हि न तु ग्यस्तस्य 'विनया' इत्यन्वयः । देवाः स्थिताः चङ्कमुपविष्ट इन्द्रोका सत्कार, उपवेशनस्य हरिमुक्त हरिरेव एकासने इति विशेषः कीर्तिमान् पुनः शार्दूलमान समीपे एव चासने समुपवेश्य मे स्वहस्तादाप्तम् इति सन्तोष का च माला स्वयमुन्मुक्ता इति चतुर्थः । एवम् एकैकमपि ममसत्कारविविधिम् इत्यभिप्राय ।*

NOTE

1, (a), मम—Construe with विनया in the verse following. (b). त्रिदिवसाम्—दिव is here चकारान्त meaning स्वर्ग । "स्वर्गः देवि-मन्दरम खाडिवं नम" इति विकाण्डशेष quoted by Bhanuji, दिवम् चौर्मी शीर्घ । (c) समदम्—चक्ष्णोः समीपे इति सम्+चक्षि+टच् समासान्त by the गणसूत्र— 'प्रतिपर (?) समनुभ्य चक्ष्णः' ।

2. (a) चन्दर्नोत etc—The force of इत is चार्धेम् चमरेषु स्त न तु मानवया वैदिकम् । Also see Tika. (b) चमितवदम्—for force see Tika (c) उद्वीक्ष्य—उद् implies upward motion. Hence चवम was standing and Indra was *seated* with Dushyanta. (d) चासद &c,—स्वम् implies that Indra took the garland off his own neck. Hence the magnitude of the honour.

मातलि.—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य—

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।
तव शरैरधुनानतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ २ ॥

* देवाः स्थिताः ..चतुर्थः .—adopted by Prof, Gajendragadkar.

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the claws of the Man-lion-

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।
सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातलिरिति ॥ 'कि' यत् । 'इव' चार्थवचः । 'माम् तथात्वं' । 'अमरेश्वरात् देवराजात् 'न अर्हति' लब्धुं न योग्यो भवति । 'पश्य' एतत् चिन्तय । किं तदित्याह —अन्वयः—अधुना आनतपर्वभिः तव शरैः पुरा च पुरुषकेसरिणो नखैः —उभयैः त्रिदिवं सुखपरस्य हरेः उद्धृतदानवकण्टकं कृतम् । व्याख्या—'अधुना' सम्प्रति 'आनतानि' अनुन्नतानि, नम्राणि इत्यर्थः, 'पर्वाणि' ग्रन्थयः, येषां तथाविधैः 'तव शरैः' बाणैः । 'पुरा च' कृतयुगे च 'पुरुषकेसरिणो' नरसिंहरूपस्य भगवतो नारायणस्य 'नखैः' इति 'उभयैः' द्वाभ्यां यथाक्रमम् [ग्रन्थकारस्य अनुवादः] त्रिविधं दीव्यन्ति इति 'त्रिदिवं' स्वर्गं, [इगुपधलक्षणः कः । द्विवचनेन समासो वा] 'सुखपरस्य' भोगनिरतस्य समर्थस्यापि 'हरेः' इन्द्रस्य सम्बन्धं 'उद्धृतानि' समुत्पाटितानि 'दानवरूपाणि कण्टकानि' सुखविघातकानि यस्मात् तथाविधं 'कृतम्' । पूर्वं हिरण्यकशिपोर्वधात् या शान्तिः स्वर्गस्य आसीत् अद्य दुर्जयवधात् सैव भवता भूयोऽपि विहिता । तत् इत्थमुपकृतवतो भवतः किमदेयमस्ति देवेन्द्रस्य इति भावः ।

राजेति । 'अत्र' अस्मिन् सत्कारे, वचकोद्गारे 'खलु नूनं' "शतक्रतोरेव" न मम 'महिमा' प्रभाव स्तुतः [कण्वस्याय] प्रशस्त. । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत् का मे स्तुति इति भाव । तदेव दर्शयति । अन्वय —महत्स्वपि कर्मसु नियोज्याः सिध्यन्ति (इति) यत् तम् ईश्वराणां सम्भावनागुणम् अवेहि । अरुणः तमसां विभेत्ता कि वा अभविष्यत् चेत् सहस्रकिरणः तं धुरि न अकरिष्यत् । व्याख्या— महत्स्वपि दुरूह अपि 'कर्मसु नियोज्या नियोक्तुं' वा नियोजयितुं शक्या अथवा इष्टवं [शक्यार्थे कृति हान्वयनिर्देश] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्तो भवन्ति फलं घटयन्ति इति 'यत् अस्यानां ■ कृतार्थ'ता 'तम्' [विधेयप्राधान्यात् पुलिङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमतां स्वामिनां 'सम्भावनाया' आदरस्य स्थैर्यं इष्टयाया समर्थनाया इति विद्यासागरपादा 'गुणं' महिमानम् 'अवेहि' जानीहि । 'अरुण' अनूरु गरुडाग्रज 'तमसां' ध्वान्तानां 'विभेत्ता' निरासक 'किं वा अभविष्यत्' नैव अभविष्यत् 'तत यदि सहस्र किरणा यस्य अतएव शक्तिमान् स सूर्यादी 'तं' धुरि यानमुखे न अकरिष्यत न अस्थापयिष्यत । धुरि धैर्य अरुणस्य तमसाम् विभेदः तत् तमोविभेदे धुरि करणतया सम्भावना एव कारणम् । एवमेव दानवजये इन्द्रस्य मदीयो नियोग कारण नाहम् । [अरुणत्वाविभेदरूपयोः क्रिययोः हेतुहेतुमद्भावे सति एकस्य हेतुत्वात् अन्यस्य अनिष्पत्ति । ततो सूक्ष्म्] । [सूतम् (रा०, वि० ■ ,) —"किं वाभविष्यदरुणस्तमसां वधाय" (न, व्या०)] ॥

NOTES

1. (a) ● सुखरत Indra was *pleasure-loving* This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort.* (b), उभये —उभ+अयच् = उभयम् a group of two. उभय ■ usually *singular* The plural may be defended ■ by "उभये देवमनुष्याः"—*Bhashya* Also see Tika, (c). त्रिदिवम्—त्रि+दिव्+क कर्तरि—त्रिदिवम् । Or तृतीयं दिवं त्रिदिवम् अपपाठि'आदि etc. ।

2. (a) सिध्यन्ति—सिध् of the दिवादि class means निष्पत्ति as in सिद्धमन्नम् । Hence secondarily ■ means to succeed' which is the sense here Comp स्वयमसिद्ध कथमन्यान् साधयेत । (b) सम्भावना

† Adopted by Prof, Gajendragadkar.

&c.—सम्+भू+णिच्+युच्, भावे=सम्भावना estimation 'सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानम्' *Vriti* योग्यताध्यवसानम् 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (ईश्वर) actually gives his agent the power to do the work (सम्भावनागुण) । Dushvanta wants to say I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to suceeed Hence 'अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः' । This is somewhat like" 'त्वदीयैर् गुणैरयम् भाजनत्वमुपयाति'' For an exactly similar idea compare "ननु अनुग्रह एव वीर्यमिव विजयश्री विपक्षे महत्य पत्युः " ..*Vikram*, (c) तमसां विभेत्ता वि+भिद्+तृच् कर्तरि=विभेत्ता We cannot have तृन् so to say, for that would bar the षष्ठी in तमसाम् । Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence तृन् should be out of the question

3 *Rhetoric*=From अत्र खलु to नाकरिष्यत् we have a complete syllogism The object is to establish the particular case "अत्र शतक्रतोर्महिमा स्तुत्यः ।' Towards this is cited the general proposition सिध्यन्ति . . तमीश्वराणाम्" । This much constitutes an अर्थान्तरन्यास । The portion "किं वा . . नाकरिष्यत्' is only an *illustration* of the general proposition, hence it furnishes a दृष्टान्त

मातलिः—सदृशं तवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयुष्मान्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you (*Passing a short distance*) O Long lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with pains left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (*Or*...worthy of divine melody)

मातलिरिति । 'एतत्' विनयवचनं 'तव सदृशं' योग्यम् । यतः विनीतात्मना भवन्ति इति भावः । ["तव" (त-, श्या-)—"एव" (रा-, वि , म-)] । कीर्तेः किञ्चित् 'अन्तर' दूरम् 'अतीत्य' गत्वा । 'इत' अस्यां दिशि इत्यङ्गुल्या निर्देशः 'नाकस्य' स्वर्गस्य 'पृष्ठे' उपरि 'अधिष्ठितस्य' कृताधिपत्यस्य 'आत्मनो यशसः'—दानवजयजातायाः कीर्तेः 'सौभाग्यं' सुभाहृद 'पश्य' । तदेव दर्शयति—अन्वयः—अमी दिवौकस गीतक्षमम् अर्थजातं विचिन्त्य सुरसुन्दरीणां कल्पलतांशुकेषु विच्छित्तिशेषैः तव चरितं लिखन्ति । व्याख्या—'अमी' दूरे दृश्यमाना 'दिव' स्वर्गे 'ओकः' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य 'क्षम' योग्य, सुरसुन्दरीभिर्गानार्हम् 'अर्थानां' वस्तूनां 'जात' समूह, पदावलीमित्यर्थः. [' अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु'' इति "जातजात्योघजन्मसु'' इति च विश्व] 'विचिन्त्य' ध्यात्वा ध्यात्वं निरूप्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येक पदावलिं रचयित्वा स्वर्गनितानां कल्पलताया ' यानि 'अंशुकानि' वस्त्राणि तेषु कल्पपादपवल्कलेषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्ति' अङ्गरागाः ["विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि' इति विश्व] 'शेषे' अवशिष्टैः' 'वर्णैः' तत उद्धृत्य इति भावः तव चरितं' दुर्जयजयादानं 'लिखन्ति' । प्रियजनेन सेव प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसनेषु स्वहस्तेन लिखितं ते यशः । अहो सौभाग्यम् इति भाव । *

NOTES

1 तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning

2 (a) विच्छित्ति &c—वि+छिद्+क्तिन् भावे=विच्छित्ति painting. शिष्+घञ् कर्मणि=शेष residue. विच्छित्ति (पञ्चमी) शेषैः । सुप् सुपा । (b) विचिन्त्य ..वि indicates *effort* on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter Hence the effort (c) गीतक्षमम्...गीत क्षमते इति गीत+क्षम+अ कर्तरि । Or गीतस्य क्षमं योग्यम् । The female voice is sweet,

* प्रियजनेन &c. adopted by Prof, Gajendaragdker,

hence सुरसुन्दरीणाम् not सुराणाम्। Comp, "इन्दुस्थाशनिपातिन्नरस्य गौप गुंगो-दयम्। आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यश ॥"...*Raghu,*

राजा—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया। कतमस्मिन् मरुतां पथि वर्त्तामहे।

KING Matali yesterday this region was not noticed by me while ascending the heaven eager as I was for the fight with the demons In which course of the winds are we?

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्त्तयति च प्रविभक्तरश्मिः।
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर्-
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः॥

MAVLI—This is the region, sanctified [by the second foot-step of Hari, free from the operation of the quality of Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the tripple-streamed river that is in heaven and causes the luminaries to revolve with their rays duly apportioned,

राजेति। 'पूर्वेद्युः' पूर्वस्मिन् दिने ["सद्यःपरुत् ..." इति निपातः] 'दिवमधिरोहता मरुद्भिः' सह य 'सम्प्रहार' युद्धं तत्र 'उत्सुकेन मया अयं प्रदेशो न लक्षित' मम मरुता पथ्याने हनि। तत्र 'कतमस्मिन् पथि' अधुना 'वर्त्तामहे' तिष्ठामः। अत्र हि राजा विनयात् कथान्तरावतारणतया आत्मस्तुतिप्रस्ताव परिहरति।

*मातलिरिति। अन्वयः- यः गगनप्रतिष्ठां त्रिस्रोतसं वहति ज्योतींषि प्रविभक्त-*रश्मिः वर्त्तयति च, तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोः एष द्वितीयहरिविक्रमपूतो मार्गः। व्याख्या यः गगने 'प्रतिष्ठा' स्थितिर्यस्याः तथाविधां 'त्रिस्रोतसं' त्रिमार्गगाम् आकाशगङ्गामित्यर्थः 'वहति' धारयति वितनोति वा 'ज्योतींषि' तारकादीनि 'प्रविभक्ता' यथायथं व्यवस्थापिता 'रश्मयो' यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'वर्त्तयति च' मण्डलशो भ्रमयति च 'तस्य' अतएव सर्वाभिनीलस्पर्शात् 'व्यपेत' दूरीभूत 'रजो' रजो-गुणो यस्मात् तस्य—'प्रवहस्य' तन्नाम्नो कृत्यावीरमन्तरस्य 'वायो एष' द्वितीयेन हरे,

वामनावतारे त्रिविक्रमस्य हरेर्द्वितीयेन पादन्यासेन 'पूतः' पवित्रः इत्यनेन इत्यर्थः, मार्गः' इत्यन्वयः। आवहप्रवहादिषु द्वितीयस्य प्रवहस्य वायोरयं विकारः। अत ज्योतिश्चिकारकर्षं रजः तमसा बहेन नास्ति। यान् पथ पूतो मन्दाकिनी वहन् तत्रै इति सूत्र। ततः हरिपादपातेन पुनः परमं सत्त्वं स्थित एव पन्थाः। * [रश्मिसंयमितेषु" (रा०) .. "रश्मिसंयमितेषु" (वि०, म०, त०, व्या०)। रजस् (रा० वा०) .. 'तस्य त्रिस्रोतसं दिवि प्रतिष्ठितं ... वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम्" (रा० वि०, म)]।

NOTES

1. (a) अमृत &c. अमृत+भुज् सवर्ण=सुर one having a share of the nectar. न सुर असुर सुरविरोधी an opponent to the gods. विरोधार्थे नञ्। 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः।' सम implies *reciprocity* व्यतिहार। सम्प्रहारे अभितः इति सम्+प्र+हृ+घञ्, अभिहरणे=सम्प्रहारः battle. Or सम् मारे meaning *fight* समरे सम्प्रहारे। युद्धम्। तस्मिन् तेन वा सम्प्रहारः। युद्धम्। (b) कतमस्मिन् &c. Seven courses of the wind are enumerated. These are आवह प्रवह, संवह, उद्वह, परिवह, परावह, in order of distance from the earth. But the names are differently given by different authorities. (c) *Remark*—Raghava thinks that the king introduces a new subject purposely to stop Matali's laudatory remarks.

2. (a) त्रिस्रोतसम् ..त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोता the three-streamed i. e., the Ganges which is supposed to have one stream in the heaven (the Milky way) one on earth, and a third in the nether regions. (b) रश्मिषु &c.... रश्मि conveys a pun. It also means the *reins of a horse* Just as a trainer turns the horse round and round catching hold of the reins, so does परिवह with regard to the heavenly bodies.

3. (a) * रजस् &c.... रजस् has a pun. It means धूलि also. The मार्ग is *devoid of* dust, because it is above प्रवह which alone con-

---

* Adopted by Prof Gajondragadkar

tains dust. (b) द्वितीय &c.—The allusion is to the वामनावतार of Hari. This was to relieve Indra of the oppression of the demon Bali, Vishnu appeared before him in the form of a Brahmana dwarf and asked for the grant of such space as he could cover in three steps. He said he wanted this, for then he would be able to practice penance on his own land; asceticism observed on another's soil brings no merit. Bali agreed. But lo! No sooner he pronounced the formula of gift than the manikin assumed gigantic proportions and covered the entire earth with one step, and the heavens with another. The demon, who was a devout Vaishnava, saw that it was his own Lord that had come to treat with him, and in ecstasy he put forth his head to the Lord to place his third foot on.

९ (a) प्रविभक्तरश्मिः—This is a क्रियाविशेषण refers prominently to the *manner of spinning*, and is therefore preferable to the attributive प्रविभक्तरश्मिः qualifying वायु. (b) तस्य द्वितीय मार्गम्—This refers to परिवह the *sixth* course. But Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana has the following quotations— 'भगण भुवनोद्भावित प्रवहानिलैः । पश्चाद्व्रजन्ति तद्वा वक्रता यथासनम् ।'—*Surya-siddhanta*, "प्रवह सेवचक्रयुक्ता भगणश्च प्रवहानिलेन"—*Siddhanta-siromoni*. यथाज्योतींषि वहति प्रवहेन समन्तः'—*Vishnu-purana*. This leaves no doubt that "ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः" applies to प्रवह and *not* to परिवह। The Bengali reading is therefore preferable. This is confirmed by the king's remark मेघपदवी-मवतीर्णौ स्वः (see below).

राजा—अतः खलु सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति। (रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः।

KING—Hence, surely my innerself with the internal and external senses, enjoys tranquility. (*Looking at the wheels*). We have descended to the reign of clouds.

Partially adopted by Prof. Gajendragadkar.

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known ?

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर्-
हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities

राजेति । 'अतः खलु' अतएव कारणात्' अस्मिन् भावे स्थितत्वात् इत्यर्थः। 'बाह्यैः': श्रोत्रनेत्रादिभिः 'करणैः' इन्द्रियैः 'अन्तः' अन्तःस्थितेन 'करणेन' अन्तःकरणेन मनसा [अत्र अस्मदोऽत्र बहुवचनात् अत्र स्वभावो 'मह मम अन्तरात्मा इव 'प्रसीदति' सत्सम्पर्कजनितप्रसादं लभते । 'रथाङ्ग' रथचक्रम् । 'मेघानां पदवीं स्थानं' गमन मारभ्य भूपृष्ठावतरणस्य मार्गम् 'अवतीर्णौ स्वः'।

राजेति । अन्वयः—अयं ते शीकरक्लिन्ननेमिः रथः अरविवरेभ्यो निष्पतद्भिः चातकैः, अचिरभासां तेजसा अनुलिप्तैः हरिभिश्च, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिशुनयति। व्याख्या—'अयं' 'ते' तव, त्वत्परिचालित इत्यर्थः; 'शीकरैः' जलकणैः 'क्लिन्ना' आर्द्रा 'नेमिः' चक्रधारा यस्य तादृशो 'रथः' [इदं तावत् प्रथमं सूचकम्] 'अराणां चक्राङ्ग विशेषाणां विवरेभ्यः' अन्तरालेभ्यः 'निष्पतद्भिः' उड्डीय बहिरायद्भिः 'चातकैः' मेघ प्रियैः पक्षिभिः (द्वितीयमिदम् सूचकम्] 'अचिरा' अल्पिका 'भा' दीप्तिः यासां तासां, विद्युतामित्यर्थः 'तेजसा' दीप्त्या 'अनुलिप्तैः' रञ्जितैः 'हरिभिः' त्वदीयैरश्वैश्च [एतत् तृतीयं लिङ्गम्] 'वारिगर्भं' जलपूर्णम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तरं' येषां तथाविधानां 'घनानां' मेघानाम् 'उपरि' ऊर्ध्वं गमनम् 'पिशुनयति' सूचयति । हरिपातनव्यापारा सन्निहिता-

मातले चक्रादारोपितरथमार्गेण भवति। अधश्च ते विद्युत्प्रभारञ्जिता। आर्द्रं च चक्राङ्कम्। तस्मान्मे मन्यते सुरवर्त्म मेघमार्गमवतीर्णा वयमिति।

NOTES

1 सबाह्य &c —बाह्यानि च अन्तश्च बाह्यान्त external and internal वन्द्व। The whole is an बहुव्रीहि। बाह्यान्त करणानि बाह्यान्त करणानि। अनेकधा— तैः सह वर्तमान। बहु—

2 *मेघ &c —This shows transition to the course *immediately* below Now मेघपदवी is in the course of सुवायु। 'सुवेर्वैश्वि-चयनीजवानि सुवायुवारम्भविद्युदावम्—*Siddhanta s romoni* quoted by *Nyayapanchanana* Hence the subject matter, of the previous remark must be the course *immediately above* सुवायु, *i e* प्रवह and *not* परिवह, *Cf* सुवायुवाह प्रवहश्चूर्ध्व। We say *immediately*, because "घनरात्रा, प्रमेदति" and "मेघपदवीमवतीर्णो स्म" are spoken of in *the same breath*

3 चकित &c—चित च विद्युत्जिती by अनथा। न चिरा—अचिरा transient, नञ् तत्—। तासामो भा यासां तासाम्। बहु—। *Cf* 'अचिरा-प्रविद्योतचञ्चला in Kirata II

4 वारि &c.—वारि गर्भे यस्य तत् वारिगर्भम्, उदधिवत्स बहु—of the बह्वादि class like कमण्डलुपाणि। Now see Tika

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते।

MATALI—In a moment the Long-lived One will be in the regions owned by himself

राजा—(अधोऽवलोक्य)—मातले, वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलोकः। तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः।
सन्तानात्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

KING—(*Looking below*)—Matali the region of men

*Adopted by Prof Gajendragadkar

appears of (or presents) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains, trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion, the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up

मातलिरिति। 'पश्चात्' अवमतिपात्य [ल्यब्लोपे पञ्चमी, कारकमध्ये वा] 'स्वस्य अधिकारस्य' नियोज्यस्य 'भूमौ' स्थाने भूपृष्ठे 'अस्ति' इति व्याहरति।

राजेति। 'वेगेन अवतरणात्' हेतोः 'मनुष्याणां लोकः भुवनं पृथिवी इत्यर्थः 'आश्चर्यं' विचित्रं 'दर्शनं' यस्य तथाविधं 'सत् खल्वनेभाति। तदेव दर्शयति। अन्वयः—पश्य मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखरादवरोहतीव। पादपाः स्कन्धोदयात् पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति। तनुभावनष्टसलिला आपगाः प्रकाशात् व्यक्तिं भजन्ति। भुवनम् उत्क्षिपता केनापि मत्पार्श्वम् आनीयते इव। व्याख्या—'पश्य' आश्चर्यमवलोकय [वाक्यार्थः कर्म]। 'मेदिनी' भूमिः 'उन्मज्जतां' सहसा उत्तिष्ठताम् इव प्रकटीभवतां 'शैलानां' पर्वतानां 'शिखरात्' शृङ्गात् 'अवरोहतीव' अधः पततीव। न हि शैला उन्मज्जन्ति, नापि मेदिनी अवरोहति। किन्तु वेगात् शैलानामुन्मज्जनं मेदिन्याश्च अवरोहणं इत्येतदाश्चर्यं दृश्यते। 'पादपाः' वृक्षाः 'स्कन्धस्य' प्रकाण्डस्य 'उदयात्' आविर्भावात् 'पर्णानां पत्राणाम् 'अभ्यन्तरे' मध्ये ये 'लीनाः' गुप्ताः, तद्भावं 'विजहति' त्यजन्ति। पूर्वं पत्रपुञ्जमात्रा इव दृष्टाः पादपाः सहसा काण्डादिमन्तो दृश्यन्ते। एतदाश्चर्यं वेगाद्भातम्। 'तनुभावेन' क्षीणतया 'नष्टानि' अलक्षितानि 'सलिलानि' जलानि यासां तथाविधाः 'आपगाः' स्रोतस्वत्यः 'प्रकाशात्' विस्तारात् तनुभावविगमात् इत्यर्थः 'व्यक्तिं' प्रकटतां 'भजन्ति' गच्छन्ति। यत्र यत्र दूरात् सूक्ष्मतया जलं दृष्टं सहसा प्रशस्ता नद्यस्तत्र दृश्यन्ते। इत्याश्चर्यं वेगादेव। 'भुवनं' मनुष्यलोकः 'उत्क्षिपता' ऊर्ध्वं प्रेरयता 'केनापि' अतिसुरासुरबलेन जनेन 'मत्पार्श्वं' मम समीपम् 'आनीयते इव' उपस्थाप्यते इव। वस्तुतस्तु अहमेवाधः पतामि। वेगात् पुनर्भुवनमुत्पततीव भाति। यदि दूरात् एकस्थानमेवावलम्ब्य आयामात्, तदेव भुवनं सहसा गिरितरुसरिदादिद्वारेण विमलप्रदेशमात्रमुत्पततीव इत्यहो आश्चर्यम्। ["प्रकाशात्"

(म०)—मन्तावे (रा०, वि०)—"मध्यात (त, व्या०) । मूलम् (रा०, वि, म०) । "तनुभागनष्टसलिलव्यक्ता प्रजन्यापगा" (त०, व्या०)] ।

NOTES

1 प्रपात—ल्यब्लोपे पञ्चमी (See Tika) or सप्तमी by the rule "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये"। The latter allows alternative षष्ठी। अस्मिन् मुहूर्ते मेघपदव्या वर्तमानो भवान् भवान् यदि वा स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते in the contruction

2 तनु &c—तनुत्व भाव । सामान्ये नपुंसकम् । We avoid the feminine तनुता भाव because that gives तन्वीभाव। A similar description occurs in Bhasa's अविमारक।

4 *Reading*—मन्ताशे has the plural needlessly, मध्यात तनुभागनष्टसलिलव्यक्ता प्रजन्यापगा of the Beng.—Rec may be explained thus—"आपगा नदी 'तनुभागेषु' सूक्ष्मांशेषु 'नष्ट' दूरत्वात् अदृश्य यत् 'सलिल' तस्य 'व्यक्ता' आविर्भाविन दर्शनेन पक्षे 'मध्यात प्रजनित' क्षतस्थाना इव भाति। Comp "यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्" Act I

मातलिः—आयुष्मन्, साधु दृष्टम् (सबहुमानं विलोक्य)—अहो उदाररमणीया पृथिवी।

MATALI ..Well observed O Long-lived One (*Watching with great appreciation*) Oh ! How grand and charming is the earth !

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते।

KING ..Matali, what mountain is this that has descended into the eastern and the western seas and pouring liquid gold, appears like a bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किम्पुरुषपर्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम्! पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः।
सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

MATALI .O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

मातलिरिति। 'उदारा महती च 'रमणीया' दर्शनीया च इति विश्वश्रीरिति'।

राजेति। 'अय' कतमः सानुमान्' पर्वतः 'पूर्वं' च अपरं पश्चिमञ्च 'समुद्रम् अवगाढ' प्रविष्टः 'कनकरसस्य सुवर्णद्रवस्य 'निष्यन्दं स्रवं'। तद्वान्, द्रवसुवर्णोद्गारी इत्यर्थः अतएव 'सन्ध्याकालीनः 'मेघपरिघः' मेघमाला 'इव आलोक्यते'।

मातलिरिति। 'किम्पुरुषाणां 'पर्वतः' तेषां स्थितत्वात्। 'तपस्विनां' परं श्रेष्ठं 'क्षेत्रं' सिद्धस्थानम् ["सिद्धस्थानेऽपि च क्षेत्रम्' इति विश्वाऽभिधानं]। तदेव स्थानमाहात्म्यं दर्शयति—'पश्य' इत्याद्यागमेतदालोचय।—अन्वय:—स्वायम्भुवात् मरीचेः यः प्रजापतिः प्रबभूव सुरासुरगुरुः स सपत्नीकः अत्र तपस्यति। व्याख्या—स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मा। तस्यापत्यम् 'स्वायम्भुवः' [अचि सति "ओर्गुणः" इति गुणे प्राप्ते—"अरीदिति—अकार्यं गुणबद्ध स प्रापूर्वकौ निधिरनियो यथा स्यात्'—तेन स्वायम्भुव इति सिद्धं भवति" इति हरिकारः]—ब्रह्मणो मानसः पुत्रः। तस्मात् 'मरीचेः, मरीचिसञ्ज्ञकात् ब्रह्मणो मानसपुत्रात् 'यः प्रजापतिः 'लोकस्रष्टा कश्यप इति नाम 'प्रबभूव' जज्ञे सुराणां देवानाम् 'असुराणां दानवानाञ्च 'गुरुः' पिता स मारीचः 'सपत्नीकः' अदित्या 'सह अत्र' अस्मिन् हेमकूटपर्वते 'तपस्यति तपश्चरति [क्यङि "तपसः परस्मैपदञ्च" इति परस्मैपदम्] पिता ब्रह्मणः पुत्रः। स्वयञ्च सर्वलोकगुरुः। सोऽपि अत्र तपस्यति। अहो हेमकूटस्य माहात्म्यम् इत्याशयः।

NOTES

1 (a) पूर्वापर &c—अव+गाह+क्त कर्तरि=अवगाढः। पूर्वश्च अपरश्च पूर्वापरौ। तौ च तौ समुद्रौ च पूर्वापरसमुद्रौ। तौ अवगाढः। (b) कनक &c — नि+स्यन्द+घञ् भावे=निस्यन्द or निष्यन्द, the ष being optional by the rule "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" (P. 8 3 72) We have षत्वं इति (See Tika) and not [illegible] because स्यन्द is rather अकर्मक। (b) सान्ध्य—सन्ध्यायां भवः इति सन्ध्या+अण्—सान्ध्य। सान्ध्य though कालवाची takes अण्

instead of ढक् by the rule 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य अण्'' (P. 4 3 16). It is of the सन्धिवेलादि class (c) परिघ—परिहन्यते अनेन इति परि+हन+अप् करणे=परिघ or पलिघ the ल being optional by the rule 'परेश्च घाङ्कयोः'' (P 8 2 22)

किम्पुरुष &c—कुत्सितः पुरुषः किम्पुरुषः a kind of demi-god तत्पुरुष by the rule "किं क्षेपे" (P 2 1 64) "कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्वकायत्वात् कस्यचित् अश्वमुखनरशरीरत्वात्''—*Bhanoji*.

6. (a) स्वायम्भुवम्—स्वयम् आत्मना भवति इति स्वयम्+भू+क्विप् कर्तरि—स्वयम्भूः a name of Brahman स्वयम्भुवः अपत्यम् इति स्वयम्भू+अण्=स्वायम्भुवः। We do not get स्वायम्भव because the गुण enjoined by the rule "ओर्गुणः (P 6 4 146) has exceptions, and this is one of them Thus "ओर्गुणः'' being barred, the rule "अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' applies and भू becomes भुव्। (b) सुरासुर &c—सुराश्च असुराश्च सुरासुराः or सुरासुरम्। द्वन्द्व। सुर and असुर are antagonists If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः' (P 2 4 9), otherwise these being प्राणिजाति, we have सुरासुराः as in 'पूजितो यः सुरासुरैः।'

राजा—तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि। प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि।

KING—Then surely (here are) blessings not to be passed by I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातलि—प्रथमः कल्पः। (नाट्येनावतीर्णौ)

MATALI—An excellent resolve (*They act alighting*).

राजा—(सविस्मयम्)—

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः।
अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते॥ १०॥

KING—(*With surprise*)—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise, no dust too is seen rising, upward shock is absent Your car though descended, is not noticed as such.

राजेति। 'तेन हि निमित्तेन, यतोऽयं प्रजापतिराश्रमो मतः इत्यर्थः 'अनतिक्रमणीयानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हाणि 'श्रेयांसि' शुभानि अत्र सन्ति। तदेव स्पष्टयति। 'भगवन्तं मारीचं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणक्रियया प्रपूज्य [अव्ययीभावसिद्धशब्दादि'। ततो गतिसमासः। "नानेन समासः अयन्तु सहस्यैव एव" इति भोजवचनात् साधु। प्रादिसमासाद्‌गतिसमासो वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततः श्रेयो भविता। भगवत्प्रदक्षिणं महते हि पुण्याय, तत्त्यागं न उपेक्ष्यम् इति भावः।

मातलिरिति। 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्पः' स कल्पः। 'नाट्येन अभिनयकर्मणा 'अवतीर्णौ' अवतरणमभिनीय स्थितौ इत्यर्थः।

राजेति। अन्वय—अभूतलस्पर्शतया रथाङ्गनेमयः उपोढशब्दा न। रजः प्रवर्तमानं न दृश्यते। निरुद्धनिकृत रथ अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते। व्याख्या—अविद्यमानः भूतलस्पर्शः भूमिसम्पर्को यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्कविरहात् इत्यर्थः रथाङ्गानां चक्राणां 'नेमयः' प्रान्ताः 'उपोढाः' प्राप्ताः 'शब्दाः' यैस्तथाविधाः 'न' येनाहं शब्दविरामात् जानं पन्था इति बलं प्रत्यक्षं स्याम्। 'रजः' धूलयः [जातावेकवचनम्] 'प्रवर्तमानं' चक्रैरश्वखुरैश्च उत्थितं सत् प्रसरत् 'न दृश्यते' येन रजोऽभावमवगम्य इदं गमननिवृत्तिं जानीयाम्। एतयोरुपरि पुनः निरुद्धा अवगतिः प्रतिघातजः क्षोभः यस्मात् तथाविधः 'तव रथः अवतीर्णोऽपि' हेमकूटशिखरे पतितोऽपि 'न लक्ष्यते' पतितत्वेन न ज्ञायते। यद्वा—गिरिशिखरे पतितोऽपि रथ अन्तरीक्षस्थतया स्थितत्वात् चक्रसम्पातशब्दो न जातः, न च भूमिसंस्थित नाम्युद्भूतो रथक्षोभः। तत्पतित इति न ज्ञातो मया रथ इति भावः।

NOTES

1. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रकृष्टत्वं दक्षिणस्य प्रदक्षिणम् preference of the right side. अव्ययीभाव of the तिष्ठद्गुप्रभृति class तत् अकरोत् इति प्रदक्षिण+अच् तदर्थे = प्रदक्षिणः one placed preferably to the right Or प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिण placed to the right, प्रादितत्—। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं कृत्वा इति प्रदक्षिण+च्वि+कृ+ल्यप्, गतितत्—। 2. प्रथमः कल्पः.—An excellent idea or resolve, or primary duty. Cf. "प्रथम कल्प" in Swapna IV etc.

मातलिरिति। अन्वयः—यत्र असौ वल्मीकार्धनिमग्नमूर्तिः, सन्दष्टसर्पत्वचा उरसा जीर्णलताप्रतानवलयेन कण्ठे अत्यर्थसम्पीडितः, अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं जटामण्डलं बिभ्रत् स्थाणुरिव अचलः मुनिः अभ्यर्कबिम्बं स्थितः। व्याख्या—'यत्र' 'असौ' दूरे दृश्यमानः 'वल्मीके' पिपीलिकाविशेषकृतस्तूपे 'अर्धं' यथा तथा 'निमग्ना' निहिता 'मूर्तिः' यस्य तथाविधः 'सन्दष्टा' सम्यक् लग्ना 'सर्पत्वक्' निर्मोको यस्मिन् तथाविधेन 'उरसा' वक्षसा [अचलत्वोपलक्षणम्। उपलक्षणे तृतीया] 'जीर्णानां' शुष्काणां लताप्रतानानां वल्लीतन्तूनां 'वलयेन' वेष्टनेन, वलयितलतातन्तुभिरित्यर्थः [आभरणमिव दृश्यमानम्] 'कण्ठे' 'अत्यर्थं' यथा तथा 'सम्पीडितः', 'अंसौ' स्कन्धौ 'व्याप्नोति' यत् तादृशं 'शकुन्तानां पक्षिणां नीडैः' कुलायैः [बहुवचनेन जटामण्डलस्य महत्त्वम्] 'निचितं' परिव्याप्तं 'जटामण्डलं' 'बिभ्रत्' धारयन्, अतएव 'स्थाणुरिव' काष्ठमयो दण्ड इव 'अचलः' स्थिरः 'मुनिः', 'अर्कस्य' सूर्यस्य 'बिम्बं' मण्डलम् तत् 'अभि' [अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिमुखीकृत्य इत्यर्थः 'स्थितः' तिष्ठति। तत्र मारीचाश्रम इति वाक्यशेषः।

NOTES

1. (a) वल्मीक etc.—This indicates motionlessness for a great length of time. अर्धं निमग्ना अर्धनिमग्ना। वल्मीके अर्धनिमग्ना वल्मीकार्धनिमग्ना। सुप्सुपा। तादृशी मूर्तिर्यस्य। बहु—। Or अर्धं निमग्ना मूर्तिर्यस्य स अर्धनिमग्नमूर्तिः, बहु—। वल्मीके अर्धनिमग्नमूर्तिः सुप्सुपा। (b) उरसा सन्दष्ट &c.—This implies अचलत्व। Hence इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। (c) अभ्यर्क etc.—अर्कस्य बिम्बम् अर्कबिम्बम्। तत् अभि इति अभ्यर्कबिम्बम्। अव्ययीभाव by the rule "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (P 2 1 14) Or we may have अभि and अर्कबिम्बम् uncompounded the latter taking द्वितीया owing to अभि which is a कर्मप्रवचनीय here in the sense of लक्षण (indicator)

राजा—नमस्ते कष्टतपसे।

KING—Salutation to thee of severe Penance

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

MATALI—(*Restraining the reins of the chariot*)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतह्रदमिवावगाढोऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven I am as if immersed in a lake of nectar

मातलि (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—(*Having fixed the chariot*)—Let Your Long-lived Self alight

राजा—(अवतीर्य)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(*Having alighted*)—Matali how art thou disposed now?

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतराम । (तथा कृत्वा) । इत आयुष्मन् । (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्र-भवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me I am alighting too (*Doing so*) This way, O Long-lived One (*Going round the stage*) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजेति । 'कष्ट कठोर' 'स्थो यम स्वर्गे नम ।

मातलिरिति । 'संयता- प्रग्रहाः' रज्जवो यस्य तम् । 'एतौ इमौ आवाम् 'अदित्या' इन्द्रजनन्या 'परिवर्द्धिताः' पालिता 'मन्दारवृक्षाः' यस्मिन् तादृशं प्रजापतेः' कश्यपस्य 'आश्रमं प्रविष्टौ स्वः' ।

राजेति । 'निर्वृतेः सुखस्य 'स्थानम्' आस्पदम् एव मारीचाश्रमः । 'स्वर्गस्य पदं' पुण्यम् 'अवगाढ' प्रविष्ट 'इव अस्मि' । नेदम् स्वर्गेऽपि लभ्यं सुखं मे इति भाव ।

मातलिरिति । 'स्थापयित्वा सुनयत कृत्वा ।

राजेति । 'इदानीं सम्प्रति 'भवान् क्व' केन प्रकारेण आत्मानं व्यापारयिष्यति ।

मातलिरिति । 'कदाचित् सम्यक् यन्त्रित स्थापित इत्यर्थः । 'तपोवनानां भूमः' स्थानानि दृश्यन्तां भवता । दर्शनयोग्या हि ता' ।

NOTES

1 वसति &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's mother here rears the Mandara saplings

2 भवान् कदम् &c.—He inquires if Matali will stay in the chariot or get down *

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustenances of life is secured with air; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of *ablution* for merit; in houses of rocks of gems, is performed *meditation*; in the presence of heavenly maidens, is practised *self-restraint* These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

प्राणेति। अन्वयः—सत्कल्पवृक्षे वने उचिता प्राणानां वृत्तिः अनिलेन (भवति)। *काञ्चनपद्मरेणुकपिशे तोये पुण्या अभिषेकक्रिया। रत्नशिलागृहेषु ध्यानम्। विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमः। अन्यमुनयस्तपोभिः यत्काङ्क्षन्ति तस्मिन् अमी तपस्यन्ति। व्याख्या— सन्तो' विद्यमाना 'कल्पवृक्षा' यस्मिन् तादृशे 'वने' कल्पतरुकानने इत्यर्थः 'उचिता' तपश्चरणयोग्या 'प्राणानां वृत्ति' जीवनधारणम् 'अनिलेन' वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपो बहुभोगाय प्रभवति।] अत्र कल्पपादपकाननमेव वर्तते, तथापि एते वायुभक्षा जीवन्ति, तदपि तनवो यत् पश्चात्तु तत्काननमेव भवति। इति आश्रमस्य तापसानाञ्च उत्कर्षः]। 'काञ्चनपद्मानां सुवर्णकमलानां 'रेणुभिः' परागैः 'कपिशे' पिङ्गलवर्णे 'तोये' जले पुण्या पावनी 'अभिषेकक्रिया' नियमस्नानकर्म क्रियते। [सुवर्णपङ्कजं अनुभव विहारप्रभृति जननितुम्। तत्र पङ्कजमन स्नोवर्णम्। तथाप्यमी विरता विहारविमुखा नियमस्नानमात्रपरायणा इत्यहो उत्कर्षस्तापसानामाश्रमस्य च]। 'रत्नशिलागृहेषु' या 'शिला' तद्गिरिगेहेषु 'प्रदेशेषु' ध्यानम् आत्मध्यानपरायणाः भवन्ति [शिलाप्रकाशिकमेव भोगाय सम्पद्यते। अत्र च बहूनि। तानि पुनरपि रत्नमयानि। अमी तु तेषु ध्यानमग्नाः सन्ति इति पुनरपि उत्कर्षस्तापसानामाश्रमस्य च]। 'विबुधस्त्रिय' सुराङ्गनाः। तासां 'संनिधौ' समीपे 'संयमः' पञ्चेन्द्रियनिग्रहः वर्तते [स्त्रीसंनिधानमेव तपसो विघ्नः। अत्र तु सुराङ्गना अप्सरसः सन्ति। तथाप्येते जितेन्द्रिया वर्तन्ते। अहो ऐश्वर्यं तापसानामाश्रमस्य च]। किं बहुना 'अन्ये मुनयः' विश्वामित्रादयः 'तपोभिः' तपश्चर्याभिः 'यत्' वस्तु 'काङ्क्षन्ति' लब्धुं काङ्क्षन्ति 'तस्मिन्' स्थितमपि तदवगाह्य [अत्रार्थे भावलक्षणे सप्तमी] 'अमी' दृश्यमाना मारीचाश्रमवासिनः 'मुनयः तपस्यन्ति' (कण्ड्वादि परस्मैपदम्)। [पुण्या . रत्नेषु काङ्क्षति' (गौ०, रा०, का०) "—धर्मा . स्त्रीषु काङ्क्षन्ति' (रा०, वि०, म०)]।

NOTES

1. (a) उचिता—योग्या, i.e., enough to keep body and soul together. Some explain उचिता=अभ्यस्ता and construe—अनिलेन प्राणानां वृत्तिः उचिता have practised to live upon air. (b) सत् etc.,—

---

*Adopted by Prof Gajendragadkar

There is here quite a forest of Kalpavrikshas any amount of luxuries can be got from them for the mere asking But they eat air This indicates contempt of luxuries. (c) काञ्चन etc —कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तस्मिन्—Raghava renders. तस्मिन् स्थाने। In that case यत means स्थानम्। But do ascetics practise penance to go to Hemakuta ?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। (परिक्रम्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः। (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति।

MATALI—High soaring indeed is the aspiration of the great (*Going round—in the air*) Vriddha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing ? (*Acting hearing*). Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः।

KING—(*Listening*)—Ha ! the subject deserves waiting for an opportunity

मातलिरिति। 'महतां प्रार्थना' याच्या 'उत्सर्पिणी' उत्कर्षगामिनी 'खलु'। 'आकर्ण्य' श्रुत्वा, गगनमभिनीय इत्यर्थः। 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यकया अदित्या 'पतिव्रता' भर्तृनिरतासां धर्मं समीक्षितधर्म: 'अधिकृत्य पृष्ट' सन् समीक्षाधर्मा-विषयके प्रश्ने कृते सति महर्षीणां पत्नीभि, सहितायै तस्यै' उत्तर कथयति इति 'ब्रवीषि किम्'।

राजेति। 'प्रतिपाल्य' प्रतीक्षणीय 'अवसर, विरामो यस्य तादृश अयं प्रस्तावः' तिव्रताधर्मकथनप्रस्ताव। विरते प्रस्तावे उपसर्पाम, अमुम अन्तरा प्रतिबन्ध।

NOTES

1 (a) वृद्धशाकल्य—This is some attendant of मारीच। (b)

हसे—सम्प्रदाने चतुर्थी। The complete sentence is तद्य प्रतिव्रतायमें कथयति। Hence the कर्म of कथयति is प्रतिव्रतात्वं, and is intended for तु। Hence the rule "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" applies. The followers of the *Vritti* restrict this rule to the कर्म of दा। They have therefore to cite क्रियार्थोपे च, or "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" which gives कर्मणि चतुर्थी with the construction of बोधयितुं कथयति। But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the Bhashyakara must be allowed to overrule the Vritti and taken as the morecorrect explanation (c) इति—*This refers to the whole* sentence 'दासायव्या—कथयति'। It is the कर्म of ब्रवीमि।

2 मे me —He means to wait till the discourse is finished.

मातलि—(राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि।

MATALI—*(Looking at the king)*—Let your Long-lived Self stay at the foot of this Asoka tree whilst I continue on the look out for an opportunity to report you to Indras father.

राजा—यथा भवान् मन्यते। [स्थितः। मातलिनिष्क्रान्तः.]।

KING—As you deem proper *(Stays—Exit Matali)*

राजा [निमित्तं सूचयित्वा]—

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे मुधा।
पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥१३॥

KING *(Act as an omen)*—I hope not for (the object of) my desire, why, O Arm, dost thou throb needlessly. My bliss has been slighted before, misery alone surrounds me (now) [*Or*—For bliss, previously slighted, turns into misery]

मान्वेषीति। 'इन्द्रस्य गुरु' मिति कथम चर्व 'निवेदयितु' मिति क्रियार्थ विवक्षितम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] अन्तरम् अवकाशम् तत्र 'अन्विच्छति' सः तादृशो भवामि।

राज्ञेति। 'निमित्त' इत्यत्र पाठभेदः 'सूचयित्वा' इत्यभिप्रेत्य। अन्वयः—मनोरथाय न आशंससे। हे बाहो मुधा किं स्पन्दसे। देव पूर्वावधीरितम्। दुःखं हि परिवर्तते—व्याख्या—'मनोरथाय' अभिलषिताय, शकुन्तलाप्राप्तये, मनोरथं लक्ष्यीकृत्य [''क्रियार्थोपपदस्य''—इति चतुर्थी] 'न आशंससे' न प्रार्थये। हे 'बाहो' मद्भुज मुधा' वृथा, व्यर्थमेव] 'किं स्पन्दसे' स्फुरसि। 'देवः' मया पूर्वं प्राक् 'अवधीरितम्' अवज्ञातं यथा [''ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र'' इति पूर्वनिपातो न]। 'दुःखं हि दुःखमेव बहुधा 'परिवर्तते' मां परितः तिष्ठति। अथवा—'देवी हि पूर्वम् अवधीरिता अत 'दुःखं परिवर्तते' दुःखरूपेण परिणमति। यतोऽत्र शकुन्तला मया दुःखैः परिहृतोऽस्मि। तस्मात् वामे निराशोऽहम्। तत् किमर्थं हवा मे बाहुः स्फुरति इति चिन्त्यं।

NOTES

1 मनोरथाय— क्रियार्थे चतुर्थी। For reasons see सर्वे above. Remember ''क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्'' also gives सम्प्रदाने चतुर्थी but acc. to some it applies only to अकर्मक roots.

2. पूर्वाव &c = अवधीर is a चुरादि धातु। अवधीर+क्त कर्मणि = अवधीरितम्। पूर्वम् अवधीरितम्। सुप्सुपा। In such cases पूर्व usually appears last in the compound This is by implication (ज्ञापक) in the rule 'भूतपूर्वे चरट्' in which पाणिनि writes भूतपूर्व instead of पूर्वभूत। But what is inferred by implication (ज्ञापकसिद्धम्) is not *universal* (न सर्वत्र)। Hence we get पूर्वावधीरित also।

नेपथ्ये—मा क्खु चावलं करेहि। कहं गदो एव्व अत्तणो पकिदिं [मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्]।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed practise haughtiness. How! have you already gone back to your nature!

*Adopted by Prof Gajendragadkar.

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अभूमिरियमविनयस्य। को नु खल्वेष निषिध्यते। (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये को नु खल्वयम् अनुबध्यमान [अवरुध्यमान-] स्तपस्विनीभ्याम् अबालसत्त्वो बालः—

अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्।
प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥१४॥

KING—(*Lending his ear*)—This is no place for turbulence Who could he possibly be that is being checked (*Looking in the direction of the voice—With amazement*) Ha! Who indeed could be this boy, attended by two female ascetics,—this boy of no boyish strength that for sport is forcibly dragging away from its mother a lion-cub that has half-sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough encounter

नेपथ्ये इति। 'चापलं' चपलता खलु मा कुरु'। इति निषेध। स्वभाविमे निषेधे 'खलु' पदार्थे 'चापल' इति स्वभाव चपलतासिद्धतः सत एव।

राजेति। 'अविनयस्य' औद्धत्यस्य 'इयम् अभूमिः' अस्थानम्। अत्र नास्ति वाक्ये अविनयस्य अवकाशो नास्ति इति भाव.। 'निषिध्यते' अविनयात् वार्यते। शब्दस्य अनुसारः अनुसरणम्। तेन। अत्र शब्दः श्रवणात् न दृष्ट इति नैव दृष्टं याति। 'अये' इति विस्मये। 'नु' वितर्के। 'खलु' अवधारणे। 'तपस्विनीभ्याम् अनुबध्यमान. अनुबध्यमानः 'अबालसत्त्वः विशिष्टस्य 'बल' सत्त्वमिव 'सत्त्व' यस्य तादृशः 'बालः' कः नु अयं बालः 'सिंहशिशुं' कर्षति इति परेण सम्बन्धः। अन्वय.—प्रक्रीडितुम् आमर्दक्लिष्टकेसरम् अर्द्धपीतस्तनं सिंहशिशुं बलात्कारेण मातुः कर्षति। व्याख्या— 'प्रक्रीडितुं' क्रीडाः प्रकर्तुम् 'आमर्दन' सङ्घर्षविमोदेन 'क्लिष्टः' विक्षोभितः केसराः स्कन्धवाला यस्य तत् 'अर्द्धम्' असमग्र यथा तथा 'पीतः' स्तनो येन तादृशम् अतएव सं स्तनपान असम्पूर्णे 'सिंहस्य' कस्यचित् आश्रमवेशवर्तिनः 'शिशुं' शावकं 'बलात् प्रसह्य [बलप्रयोगेन] ' कर 'कारं' करणं येन 'मातुः' सकाशात् सिंहीसमीपं अपकर्षयिता

इत्यर्थः [अपायापादाने पञ्चमी] 'कर्षति' अपनयति। यद्वा—'मातुः स्तनम्' इति सम्बन्धः।

NOTES

1 न लक्षसत्त्वो बाल —Compare "बालोऽप्यबालप्रतिमो बभूव"—*Buddha charita*, II 23

2 (a) अर्द्ध &c—अर्द्धं पीतः अर्द्धपीत सुप्सुपा। Next स्तन—। Or पीतस्तन' स्तन—। अर्द्ध पीतस्तन सुप्सुपा। (d) मातु—†The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother Hence there is अपाय and we get अपादाने पञ्चमी। Raghava takes it with स्तन and makes it षष्ठी। But in that case मातु is well nigh superfluous,—को हि मातृ पितृ स्तन पिबेत्? (e) बलात् &c—बल + घञ् भावे = बलात्कारः। बलात् is an अव्यय in the sense of हठ। "बलादिति हठार्थे"—Ganakara, बलात्कार forcible performance कर्मणा—। तेन। दशोतो करदे। See Swapna IV.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)
बाल—जिम्भ सिङ्घ दन्ताइं दे गणइस्सं [जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्यामि]।

(*Then enter the child engaged as described with two female ascetics*) BOY—Yawn, Lion, I will count thy teeth

प्रथमा—अविणीद, किं णो अपच्चणिव्विसेसाणि सत्ताणि विप्पअरेसि। हन्त वड्ढइ दे संरम्भो। ट्ठाणे क्खु इसिजणेण सव्वदमणोत्ति किदणामहेओसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि। हन्त, वर्द्धते ते संरम्भः। स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि]।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

† Adopted by Prof Gajendragadkar

Ha! your turbulence increases Rightly are you named Sarvadamana by the sages

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः। नूनमनपत्यता मां वत्सलयति।

KING—Why indeed does my mind soften towards this boy as towards a heart-begotten son Surely, childlessness makes me affectionate

तत इति। [illegible] 'कर्म' [illegible]

[illegible]

[illegible] इति। 'मुञ्च' [illegible]। यदा [illegible] मे मुद्रा [illegible] तदा मे [illegible]।

प्रवर्धत इति। [illegible] 'निर्विशेषाणि' [illegible] प्रवर्धयसि। [illegible]। एतेन [illegible] (अन्ययम्)। [illegible]। 'स्थाने खलु मुनिजनैः 'सर्वदमन' इति कृतं नामधेयं नाम [illegible]] [illegible]।

राजेति। 'किं नु' वितर्कार्थे [illegible]। 'खलु' [illegible]। [illegible] ['[illegible] [illegible]] स्निह्यति [illegible]। [illegible]—अनपत्यता [illegible] मां 'वत्सलं' [illegible] करोति [[illegible]]।

NOTES

1 (a) [illegible] &c —वि+शिष्+घञ् भावे=विशेषः difference, निर्गत विशेष एषां निर्विशेषाणि without difference [illegible]—। [illegible]निर्विशेषाणि। [illegible]। (b), स्थाने—An अव्यय meaning युक्तम्।

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लङ्घेदि जइ से पुत्तअं ण मुञ्चेसि [एषा त्वां केसरिणी लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि]॥

SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp.

बालः (सस्मितम्)—अम्हहे, बलिअं क्खु भीदोम्हि [अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि] । [अधरं दर्शयति) ।

BOY—(*Smiling*)—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed. (*Shows his lower lip.*)

राजा (सविस्मयम्)—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः ॥१६॥

KING (*With astonishment*)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaining in the state of a spark and awaiting fuel.

द्वितीयेति । 'एषा केसरिणी' सिंही 'त्वां' लङ्घयति' अभिभवति [समीपे भविष्यति वर्तमानम् । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति सूत्रेण] ।

बाल इति । 'अम्हहे' इति विस्मये । उपहासार्थे विस्मयाभिनय । 'बलीयः' अत्यर्थं यथा तथा 'भीतोऽस्मि', नैव भीत इत्यर्थः । 'अधरं दर्शयति' इत्युपहासप्रकारः ।

राजेति । [अन्वय —महतस्तेजसो बीजम् अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया एधापेक्ष स्थितो वह्निरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—'महतः' प्रबलस्य 'तेजसः' प्रतापस्य 'बीजं' निदानम् 'अयं बालः' स्फुलिङ्गस्य अग्निकणस्य या 'अवस्था' रूपं तया [हेतौ तृतीया] अतएव 'एधान्' काष्ठानि 'अपेक्षते' स्वरूपलाभार्थं 'एधापेक्ष' [कर्मण्युपपदे कः] 'स्थितः' 'वह्निरिव' ज्वलन इव 'मे' मम 'प्रतिभाति' प्रकाशते । अचिरादेव 'तेजसा' प्रभावेण अयं जगदयमभिव्याप्स्यति इत्यत्र अर्थः इति भावः. [एधापेक्ष (रा०, वि०, म)—"एधोपेक्ष" (स, क्षा)] ।

NOTES

1. अम्हहे—An अव्यय implying विस्मय । "विस्मये अम्हहे अम्हो निर्वेदे' प्रयुज्यते" इति कोषः ।

2 मइन्द —This is differently construed thus—अयं बालः महतस्तेजसो बीजम् । स्फुलिङ्गावस्थया स्थित एधापेक्ष वह्निरिव मे प्रतिभाति—*Raghava* एधापेक्ष स्फुलिङ्गावस्थया स्थित वह्निरिव अयं बालः महतस्तेजसो बीजं मे प्रतिभाति—*Vidyasagara, Nyaya Panchanana* Raghava wants a nominative to प्रतिभाति। He has disconnected बालः from it In the second construction मे प्रतिभाति is superfluous, because, that this बालः is महतस्तेजसो बीजम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion cub मे प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely In our construction मे प्रतिभाति goes with एधापेक्ष स्थित admitting the बालः to be महतस्तेजसो बीजम् one may doubt the एधापेक्षिता। But the king does not doubt it, hence he ought to say मे प्रतिभाति। The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark 'भविष्यति' &c —*Infra*

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमइन्दअं मुञ्च, अवरं दे कीलणअं दाइस्सं [वत्स, एतं बालमृगेन्द्रकं मुञ्च, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि]

FIRST H —My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with

बाल.—कहिं देहि णं [कुत्र । देह्येतत्]

BOY—Where ? Give it

राजा—कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथाह्यस्य—

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः।
अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥१६॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus tinged [*Or*—

opened] by early dawn that has enhanced its redness and in which the interstices between the petals are not perceptible

प्रयमेति । 'बालो मृगेन्द्र' इति 'बालमृगेन्द्र' । तथा चोक्तप्रमाणादनुवर्तिष्यम् [अनुकम्पायां कन्] । 'मुख' 'क्रीडनक' क्रीडार्थं द्रव्यम् ।

राजेति । 'अयम्' इत्यादि । 'अनेन अङ्के राजमण्डले 'वर्तते' प्रभुभावेन च तस्य 'लक्षण' चिह्नम् अपि धार्यते । 'तदिदं दर्शयति' । अन्वय — प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितः जालग्रथिताङ्गुलिः अस्य करः इद्धरागया नवोषसा भिन्नम् अलक्ष्यपत्रान्तरम् एकपङ्कजम् इव विभाति । व्याख्या — प्रलोभ्यं लोभनीयं 'वस्तुनि' च, 'प्रणय' प्रार्थना अभिलाषो वा तेन 'प्रसारितः' उत्तोलितः 'जालमिव ग्रथिताः' संश्लिष्टाः अङ्गुलयो यस्य तथाविधः अस्य करः पाणिः 'इद्धः' दीपितः वर्धित इत्यर्थः, 'राग' पद्मस्य लौहित्यं यया तथाविधया 'नवया' अचिरप्रवृत्तया 'उषसा' प्रभातेन 'भिन्नं' भिन्नं विकासितं वा 'अलक्ष्याणि' अदृश्यानि 'पत्राणां' दलानाम् 'अन्तराणि' अवकाशाः यस्मिन् तथाविधं 'एकं' मुख्यं पङ्कजं पद्मम् इव विभाति प्रकाशते । रक्तत्वं पाणिरित्यर्थः । ["नवो षसा" (रा॰ वि॰ म॰)—'नवोषसा' (मे॰, अ॰)] ॥

NOTE

1 चक्रवर्ति &c—Raghava quotes—' "अतिरक्तः करो यस्य वर्तिता-ङ्गुलिको मृदुः । आपादशालिनः सोऽत्र चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥ '

2 (a) जाल &c— omp "जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादम्—"*Buddha charita* I 65 "सुजातजालावनताङ्गुली मृदु"—*Ibid VIII*, 55 (b) *इद्धरागया—Commentators all take राग here as belonging to उषस् । This represents उषस् as beautifully red excessively red This serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to compare with the *excessively red* (अतिरिक्त) कर of the चक्रवर्ति-लक्षणान्वित boy (see note preceding). The reason why they adopt this undesirable construction is that the root इन्ध् is taken by them as अकर्मक and therefore the exposition इद्धो रागो यया is considered by them as grammatically indefensible They all

---

* Adopted by Prof, Gajendragadkar.

derive इड़ with कर्त्तरि क्त। Thus— 'इड़ सष्टक पयो लौहित्य यथा तथा' —*Raghava, Nyapanchanana* 'इड़ दीप्त &c —*Vidyasagara* To the contrary we say that कर्मणि क्त may be had also, supposing the root to be चन्तर्भावितण्यर्थ। The root however is often seen as सकर्मक। Westergard quotes— 'इन्धे हव्यवाहम्''—*Rig-Veda* 'यवाग्निर्नित्यमिध्यते' —*Mahabharata* "समिध्यानोऽप्यकोशलम्— *Bhatti*, 6 37, &c Hence इड़ दीपित भाव पक्षन्नौहित्य यथा as in the Tika is perfectly legitimate (c) मृत्तिका—मृत्त मृत्तिका मृत्तिका— तथा। इदम् is neuter according to Amara but the लिङ्गानुशासन of पाणिनि has it in the feminine The rule is प्रतिपदापत्तिपत्रगवाकरतपरिवृढ़ कविनध्...नकमिष ' (Ling 27)

द्वितीया—सुव्वदे, ण सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमाविदु [सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्]। ता गच्छ ममकेरए उडए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मित्तिआमोरओ चिट्ठदि तं से उवहर [तत् गच्छ। मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य, वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति। तमस्योपहर]।

SECOND H —Suvrata he cannot be stopped by mere words So you go In my cottage there is a colour-painted clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya, Present him with that

प्रथमा—तह [तथा]। (निष्क्रान्ता)।

FIRST H —So be it (*Exit*)

बालः—दाव इमिणा एव्व कीलिस्सं [तावदनेनैव क्रीडिष्यामि]। (तापसीं विलोक्य हसति)।

BOY—Till then it is with this that I shall play. (*Laughs looking at the female ascetic*)

द्वितीयेति । 'सुव्रता' इति प्रथमायाः नाम । 'वाचा' वाक्येनैव इति 'वाचामात्र' तेन क्रीडनेन वचसा इत्यर्थः [निदर्शनम् । मनुष्य वचादि । वाचा इति वाच् "आपद्यापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निर्देशात्] 'विरमयितुं' निवर्तयितुम् । यद्भि विविधैर्वर्णैः 'चित्रितः' आलेपितः । मृत्तिकानिर्मितः मयूरः' [शाकपार्थिवादि] । 'तं' मयूरम् 'पश्य' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'उपहर' आनय ।

वाच इति । 'तावत्' यावत् मन्मयूरो आनीतः [यावत् तावत्] । 'हर्षति' इति वाक्यशेषात् इह तावन्मात्रं हर्षे निषेधवाक्ये वक्तव्याः, एवम् ।

NOTES

I वाचामात्रेण वाच् produces the stem वाचा by the maxim अपि मागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपद्यापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।' So वाच्+आप् or टाप्=वाचा word, speech See Tika also.

राजा—स्पृहयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैर्
अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥१७॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy The blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech is charming by indistinct syllables—who long to cling to their lap, become soiled with the dust of their body

तापसी—भो, ण मं गणेसि [भो, न मां गणयसि] । (पार्श्वमवलोक्य) को एत्थ इसिकुमाराणं [कः अत्र ऋषिकुमाराणाम्] । (राजानमवलोक्य) भद्दमुह, एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुम्मोअहत्थग्गहेण डिम्भलीलाए बाहीअमाणं बालमिअन्दअं [भद्रमुख,

बाला

एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तग्रहेण हिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रकम्]।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*) Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose

राजेति। अङ्क विनायें स्पृशन्तु । भावे क्त । उत्सङ्गोऽयमिद] लालित विलास । दुष्ट ललित कस्य तस्य 'अर्थ्यः' तुभिलाताय बाल्याय ["स्पृहयामि" इति चतुर्थी] 'स्पृहयामि खलु'। यद्यपि दुर्विनीततो एतदर्थं मे अभिलाषो वर्तते एव। अन्वय —धन्या अनिमित्तहासैः आभ्यन्तरवृन्तसुकुमारान् अव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन् अङ्काश्रयप्रणयिन तनयान् वहन्त तदङ्करजसा मलिनीभवन्ति। व्याख्या—'धन्या सुकृतिनो जना 'अनिमित्ता' अकारणा ये हासा तै आविर्भूतः 'आलक्ष्या' ईषद्दृश्या 'दन्तानां मुकुला' कलिका, नवोद्गता दन्ता इत्यर्थः येषां तान 'अव्यक्ता 'अपरिस्फुटै' वर्णैः अतएव 'रमणीया मनोहारिण्यः 'वचसां वचनानां प्रवृत्तयो व्यापारणानि येषां तान्, 'अङ्के आश्रय निवास, तस्मिन् च 'प्रणय' प्रार्थना तद्वत 'तनयान् पुत्रान्' क्रोडे कुर्वन्त 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्गे' अङ्ग रजः धूलि [आतोऽपि वचनम्] तेन मलिनिता 'मलिना भवन्ति' ।

*पुत्रलालनसुखिना या मलिनता धन्यता नाम सा, मम तु अधन्यस्य नास्ति, अतएव परपुत्राय स्पृहयामि इति भाव ।

तापसीति। 'मनकायक्रिया इत्यत्र भवती । 'कश्चिदुमारस्य क: मम भासो' इति तर्जनम् [मूलम् (त- व्या-)—"अवतु न मामय अवधूतति" (रा-, वि-, म)]। "अवलीक" (त- व्या-)—"अवलोकयति (रा-, वि-, म-)]। भद्र मङ्गल मुख' यस्य तत्सम्बुद्धि । हे 'भद्रमुख' भोध्य 'एहि तावत् । आगत्य 'दुर्मोच' दुष्परिहर 'हस्तेन यह ग्रहणं मुष्टिरित्यर्थः यस्य तथाविधेन 'अनेन डिम्भानां बालानां 'लीलया विलासेन बालसुलभया क्रीडया बाध्यमान पीड्यमानं 'बालमृगेन्द्रकं मोचय'। यद्वा— 'अनेन कर्त्रा 'दुर्मोचेन हस्तग्रहेण करणेन 'बाध्यमानम्' इत्यन्वय । [मूलम् (वि-)— —दुर्मोक'. (रा-)—"दुर्मोच" (त- व्या-)—"ग्राहेण" (म-)]।

---

* Adopted by prof Gajendragadkar

NOTES

1. (a) अनिमित्त &c —अविद्यमानं निमित्तं येषां ते अनिमित्ताः। बहु— साहसा कृताः। द्वितीया तृतीया। The boy has laughed for no cause (c f — 'तापसौ विलोक्य हसति' above)

2. *Reading*—(a) भवतु &c —This evidently is the style of an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगत। (b) अवलोकयति —The लट् is used at the termination of a speech, ल्यप् is usual in the middle. Hence अवलोक्य is better

3. दुर्ललित &c —दुःखेन सुखयति परिहरति एतत् इति दुर् + सुख + णिच् कर्मणि = दुर्ललित। वह + अच् भावे = वह। Now see Tika. Raghava reads दुर्लक्ष। There is no reason to change ल into क। Monier-William has वाहेक for वहेक। But वह does not take वुन् and cannot give वाह in the भाववाच्य। The rule is 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (P 3 3 58) The defence—वह एव वाह is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्)—अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मतस्त्वया

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः॥१८॥

KING (*Approaching—With a smile*)—O thou child of a great sage, why is thy progenitor's self-restraint—even that from which comes the virtue of being the resort of all creatures—being thus defiled by thee with a disposition opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young black serpant (cobra)

तापसी—भद्दमुह, ण हु अअं इसिकुमारओ [भद्रमुख, न हि अयम् ऋषिकुमारः]।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage

महर्षीति। अयि इति कोमलामन्त्रणे। अन्वयः—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना त्वया जन्मतः सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि संयमः कृष्णसर्पशिशुना चन्दन इव किमिति दूष्यते। व्याख्या—'एवम् अनेन प्रकारेण 'आश्रमस्य विरुद्धा' विरुद्धा वृत्तिर्यस्य तादृशेन 'त्वया जन्मतः' महर्षेः पितुः [अपादाने मतिन्] 'सत्त्वानां प्राणिनां 'संश्रयः

मग्दग्द्रयश इदैव 'मुखी' यर्तो यस्य तथाविधोऽपि 'मघम' भानुमदनम येनानुमदम्नेन म हि सर्वप्राविरहरव तर्हि 'कृष्णसर्पस्य शिशुना 'चन्दन' ज्वालघी हव 'दव किमिति कथ दूषय' कञ्चुकीक्रियते। यथा कुमशोऽपि चन्दन सदैर्ज्वान्त वोर्धत्सायते तथा सर्वांसयोऽपि ने किल तनमजाल सर्वैस्त्यज्यते इति भाव ['मघम' (रा-, वि, म-)—'मघमो" (न, का-)। अन्मम (म-)—"कन्दर" (रा-, वि-)—जन्दय" (त-, का-)। 'मुख (न-, का-)—"मुख (रा- वि म)। "चन्दन' (त का यथी, —'चन्दनम् (रा वि म)]।

NOTES

I (a अन्दन—जन्धनि चदान इति जन+मनिद् पदार्थानि—see the source, i e the father सव। पिरे षष्ठी। Construe—जन्दन मघम। (b) कृष्णसर्प etc —कृष्णसर्प is a kind of cobra A शिशुमात्र with चपलदर्शिशु (in—चरिशव। Thus चरित मः ऋपघर। दर्शया—(निन्दनम्-)। महर्षिपुत्र is compared to कृष्णसर्पशिशु for contrast Think what you are, and what you are acting like (c) Metre—The metre is वसन्तदतिलका defined as 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' with the scheme—, ———‿—‿‿‿—‿‿—‿——(d) The following are compared—Boy snake Boy's father's मघम—Sandal tree Both मघम् and tree are सर्वजनपूज्य and both are दूष्य and shunned Here in the previous editions I had inadvertently stated boy's father—Sandal tree, father's मघम्—fragrance &c of the Sandal tree. It was an obvious slip contradicting the Tika

1 *Readings*—(a) मघमो for मघम and अन्दर for जन्दन refer to the father The construction being जन्दर दूष्यसि। (b) Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus explained

"आश्रमविरुद्धा तपोवनविष वहिनो हस्तिन्यांसयो यस्य तथोक्तेन तथा सत्साना न मदेव चरितचर्चेन मुख प्रीति पदान् ताड़शोऽपि संयम तपोवनवासिना सहज सर्वहिंसानिवृत्त पापाद कृष्णसर्पशिशुना चन्दनमिव किमिति किमर्थं अनुमन्, अनुमत चाश्रम चारित्रवर्धिवर्थ एवम् उक्तप्रकारेण दूषयसे मदीय क्रियते। Raghava explains सत्सर्पसम्मुख as "मुखयतीति मुख। सत्सर्पस्यवासोमुखस्य"।

Prof Gajendragadkar rightly objects that अङ्गात् in the sense of father is not expected from Kalidasa This is undoubtedly a blemish in our explanation But Raghava's which the prof adopts seems still more faulty. For (a) अजन्म — from the very birth — is superfluous. किमिति दशनैर्दष्टे answers equally well. (b) It implies that it would not be so serious if the boy did [illegible] later in more advanced years This is absurd, because such pranks are possible with thoughtlessness of childhood alone

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse The verse preaches a sermon and that to a mere infant Kalidase's sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महत्पुत्र the comparison with a कलभपति heightens the contrast no doubt ; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth !!

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात् तु वयम् एवं तर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः
प्ररूढः ॥१६॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus [*Aside —on feeling the touch of the boy while doing as requested*] Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung !

तापसी (उभौ निर्वर्ण्य)—अच्छरिअं अच्छरिअं [आश्चर्यमाश्चर्यम्] ।

HERMITS (*Marking both*)—Strange ! Strange !

राजा—आर्ये, किमिव ।

KING—What is it, noble lady

राजेति । [illegible] 'मनुष्य' [illegible] कर्म 'एव [illegible] इति । [illegible] ["एव र्तिनिदं" इति तु [illegible] ।] [illegible] [illegible] 'अवलोक्य' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'मम [illegible] 'सुख' यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सुखम् । [illegible] [illegible] [illegible]

NOTES

1. एव र्तिनिदं—[illegible]

2. (a) कुलाङ्कुरेण—[illegible] speaks of the continuity of the race. Hence it hints at the extinction of the पुरु [illegible] । (b) [illegible]—Indirectly deplores his own [illegible] ।

तापसी—इमस्स बालअस्स रुवसंवादिणी दे आकिदित्ति। विम्हिदम्हि अपरिइदस्स वि दे अप्पडिलोमो संवुत्तो त्ति [अस्य-

बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति। विस्मितास्मि अपरिचितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत्त इति]।

HERMIT—It is that your appearance resembles the features of this boy I am surprised that he has proved not untractable to you, though a stranger

राजा— (बालकमुपलालयन्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ कोऽस्य व्यपदेशः।

KING (*Fondling the boy*)—If he is not a hermit boy, then what is his race

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः]।

HERMIT—Puru's race

तापसीति। 'अस्य बालकस्य' अनुरूपं तेन साधु 'संवदति' संगच्छते या तादृशो 'तु आकृतिः रूपम्' इति एतदाश्चर्यम्। "विस्मित" इति राज्ञः प्रश्नस्य प्रतिवचनमेतत्। 'अपरिचितस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'ते अप्रतिलोमः अविरुद्धः [प्रादितत्—। अच् समासान्तः। ततो नञ् तत्—। अव्ययीभावपक्षे तु टच् समासान्तः ततो नपुंसकत्वम् । नञ्समास) 'संवृत्तो' जातः इति अनेन हेतुना 'विस्मितास्मि'। ["विस्मिता (स०, क्त)—"विस्मापिता" (रा०, वि०, अ०)]॥

राजेति। 'बालम् उपलालयन्' उपलालयमानम्' इच्छानुरूप मधुमान् बालकं रयन् [ईप्सायाँ वर्तमानात् चौरादिकात् लडधातोः हेतुमण्णिच्]। 'अथ' प्रश्ने। 'अस्य व्यपदेशः' कुलं 'कः'

NOTES

1. (a) रूपसंवादिनी—रूपेण साधु संवदति इति रूप+सम्+वद्+णिनि कर्तरि साधुकारिणि। (b) अप्रतिलोम—*प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिलोमन्+अच् समासान्तः=प्रतिलोम॰ against the hair, i.e., refractory, प्रादितत्—1 The अच् is attached by the rule "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् साम-

*Adopted by Prof Gajendragadkar.

लोम'। An अव्ययीभाव is not easily available here If allowed, the form will be प्रतिलोम + अच् समास = प्रतिलोम opposed न तथा। (c) विस्मिता—विस्मापिता supposes इति to be the *agent* हेतु) that can be विस्मय। This is unnecessarily round about.

उपलालयन्—The root लल् is चुरादि आत्मनेपदी giving उपलालयमान। The परस्मैपद however is seen in cases like "लालयेत् पञ्चवर्षाणि"—*Chanakyasataka* "उपलालयन्नपि मे बत्सो न लालयिष्यति"—*Malavikagnimitra* The defence is that in these examples a प्रेरणार्थकणिच् is attached to the चुरादि root Hence कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदम्। Thus लालक उपलालयते with स्वार्थिक णिच् only उपलालयमान बालक प्रयुक्त उपलालयन् with additional णिच् in the sense हेतु।

राजा (आत्मगतम्)—कथमेकान्वयो मम। अतः खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते। अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम्।
नियतैकयतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम्॥२०॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः [इदं

KING—(*Aside*)—How so! My collineal! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family-vow to the descendants of Puru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses abounding in pleasures in early life in latter days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes (*Aloud*) But this is not a place for morals (to come to) through their own motion

तापसी—अह भद्दमुहो भणादि। अच्छरासम्बन्धेण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुणो तवोवणे प्पसूदा [यथा भद्रमुखो

भणति। अप्सरःसम्बन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता]।

HERMIT—As gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजेति। 'कथम्' इत्याश्चर्ये। 'मम' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] एव 'अन्वयो' वंशो 'यस्य सः'। 'अत खलु पौरवाणामेष वासः' 'नाम' अनुकरोति यथा मम वंशे वसति' इत्येव प्रकाश्य 'मन्यते'। 'अन्वे' वयसि कर्तव्य 'कुलव्रत' कुलाचार। तदेव स्फुटयति। अन्वयः—पूर्वं ये क्षितिरक्षार्थं रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उशन्ति पश्चात् तेषां नियतैकयतिव्रतानि तरुमूलानि गृहीभवन्ति। व्याख्या—पूर्वम् प्राग्वयसि 'क्षि क्षिती,' धरायाः 'रक्षार्थं' रक्षणाय, न तु इन्द्रियसेवार्थं 'रसे' भोगद्रव्यैः 'अधिकेषु' बहुलेषु भोगाढ्येषु इत्यर्थः 'भवनेषु' 'निवासं' स्थितिम् 'उशन्ति' वाञ्छन्ति ['वश कान्तौ' इति धातु] 'पश्चात्' चरमवयसि 'तेषां नियतं' व्यवस्थितम् 'एकं' केवलं 'यतिव्रत' वानप्रस्थो येषु तथाविधानि 'तरुमूलानि' वृक्षतलानि 'गृहाणि भवन्ति' सम्पद्यन्ते। यदा धर्मोन्नता पौरवा धर्मार्थमेव यौवने गृहिणः वार्धके मुनिव्रतास्तरुतलं भजन्ते। अत्र तापसो पुत्रस्य इत्यादि तत्र पृच्छति 'एव पुनः,' अयम् मारीचाश्रमः 'आत्मनो गत्या स्वेच्छया 'मानुषाणां न विषय' अभूमिः। अत्र मानुषा देवयोनिभिर्देवैर्वा ईरिताः आगच्छन्तु न हि स्वेच्छया। तत् कथमिह पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भाव।

तापसीति। 'भद्रमुखो यथा भवति' तदेव एतत्। अन्यमेव मानुषाः स्वयमेव आगन्तुमशक्ताः। 'अप्सरोभि' अ 'सम्बन्ध सम्पर्क' तेन 'पुनः [पुनरिति भेदे] 'अस्य जननी अत्र देवानां गुरोः पितुः कश्यपस्य 'तपोवने प्रसूता।

NOTES

1. रसाधिकेषु—रस्यन्ते इति रस (आस्वादने चुरादि) + णिच् + अच् or घञ् कर्मणि = रसाः enjoyments सुप् सुपा (see Tika)

राजा (अपवार्य)—हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम्। (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope. (*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble lady, the wife

तापसी—को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम सङ्कीत्तिदुं चिन्तिस्सदि [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं चिन्तयिष्यति] ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of that deserter of his lawful wife ?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति। यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि। अथवा अनार्य्यः परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone Suppose I do ask to know the mother of this boy by name, or reference to another's wife is ignoble

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता) तापसी—सव्वदमण सउन्तलावण्णं पेक्ख [सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व]।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—Sarvadamana see the *Sakunta lavanya* (bird's beauty)

राजेति। 'इयं' इदं। 'इदं' तापसीवचनं द्वितीयम् 'आशाया जननं' हेतुः। सुतजन्मस्य एकान्वयत्वादि च प्रथमम्, इदन्तु द्वितीयम्। 'कस्य' इति प्रश्ने। 'सा' भवती यस्य पत्नी 'का आख्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी'। यस्य सा पत्नी तस्य का आख्या इत्यर्थः।

तापसीति। 'धर्मार्थां' धर्मप्रयोजना धर्मसहाया वा 'दाराः' [शाकपार्थिवादि ।] यद्वा—'धर्मस्य दाराः' [तादर्थ्ये षष्ठीसमासः]। तान् यः साधु 'परित्यक्तवान्' तस्य 'नाम कः संकीर्त्तयितुम् उच्चारयितुं 'चिन्तयिष्यति। पापकारस्य पापिनामोच्चारणम् इति भावः।

राजेति। 'इयं कथा' दारत्यागकथा। 'माम्' अनन्यं लक्ष्यं विषयीभूतं करोति। अस्य शिशोर्मातरं यदि तावत् नामतः [तृतीयार्थे तसि] 'पृच्छामि। अथवा परस्य

दारार्था व्यवहार आलोचना तत्सम्बन्धिनी कथा 'चनार्थ'' आर्यजनविदर्शित।
'मदनमयूरो इमे यथा । ["सन्मयूर" (क-)—एरमयूर" (रा-वि-, त, का)]
तापमीति । 'शकुन्तस्य' मयूरस्यास्य 'लावण्य' माधुरी 'प्रेक्ष्य'। दर्शनीयम्
इदमित्यर्थ ।

1 सङ्कोर्तयितुं चिन्तयिष्यति —Even the *thought* (चिन्तयिष्यति) to utter is sinful, let alone actual utterence, Cp. "कदापि सत् पापानामनमर्थ यमे यत ।

2 (a) यदि तावत—Highly idiomatic Indicates forming a resolve, making a suggession &c Compare "यदि तावदेव क्रियताम्" —Act V (b) पन्नायं—पर्यान मध्ये आलोचने इति आ+दन् कर्मणि= आर्ये anything good or noble न आर्य । Or taking आर्य to mean the महत् great men, we have by अथवा here आर्य = pertaining to the grea (c) परदार &c —वि+अव+ह+घञ् भावे=व्यवहार । 'वि नानार्थेऽव सन्देहे हरण हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत ॥—*Katya na*

3 मन्मथ &c —मदो मदन or मद्यो मयूरः मन्मयूर । The reading मन्मयूर is very common But it is faulty, मद्+मयूर changes द् into न by the rule "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (P 8, 4, 45) giving मन्मयूर or मद्मयूर । Now the rule रषाभ्यां नो णः समानपदे (P. 8 4 1) does not apply to मद्मयूर owing to the injunction 'पूर्वत्रासिद्धम्' (P 8 4 1) Even if it did apply, the न here would not become ण because of the prohibition पदान्तस्य (P 8 4 37) as मद् has न at the end of the पद।

बालः (सदृष्टिक्षेपम्)—कहिं वा मे अम्वा [कुत्र वा मे अम्बा] ।

BOY (*Casting his looks about*)—Where could my mother be ?

उभे—णामसारिस्सेण वञ्चिदो माउवच्छलो [नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः] ।

2 भवित—भव+क्त कर्मणि। The root has the sense of ... Hence it is द्विकर्मक। Here प्रधाने कर्मणि क्त by the maxim "प्रधाने दुहादीनाम्"।

3 स्वप्नचित्तिका—See स्वप्नचित्तिकायाम्, Act VI

बाल—अन्तिए रोअदि मे एसो भद्दमोरओ [अन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः]। (क्रीडनकमादत्ते)।

BOY—Sister, this nice peacock pleases me (*Takes the toy*).

प्रथमा (विलोक्य सोद्वेगम्)—अम्महे, रक्खाकरण्डअं से मणिबन्धे ण दीसदि [अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते]।

FIRST (*Having noticed—With alarm*)—Oh ! the amulet of protection is not seen on his wrist

राजा—अलमावेगेन। ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम् (आदातुमिच्छति)।

KING—Away with anxiety Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion cub. (*Wants to pick it up*)

उभे—मा क्खु मा क्खु। एदं अवलम्बिअ—। कहं गहिदं णेण [मा खलु, मा खलु। एतदवलम्ब्य—। कथं गृहीतमनेन]। (विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः)।

BOTH—O don't O don't, Having touched it —How so ! Taken by him ! (*Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest*)

बाल इति। हे 'अत्तिके' भगिनी 'एष भद्रः' शोभनो' मयूरः मे' मह्यम् [रोच- मानत्वात् सम्प्रदाने चतुर्थी] 'रोचते'। क्रीडनकमित्यत्र ["अत्तिके" (स्त्रा-) —"भात" (प्रा, वि-)—"आर्यके" (सं)]। 'आदत्ते' गृह्णाति [कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च आत्मनेपदम्]।

प्रथमेति । 'उद्वेगेन मुग्ध एव' अह । 'कल्प' पुष्पधारादिकाणी वधिरम्' । धृष्ट वारम्: 'कासइकम' कल्पादिकम् । 'बन्ध' इत 'करहक मणिरमे न दृश्यते' । तदर्शनाद्वेग ।

राजेति । 'ननु इदमन्य' इति अङ गुप्ताः निर्देशः । 'मिहमावेन' यो 'विमर्द' सङ्कल्प । तस्मात 'परिवष्ट' नृपात सन भूमौ पतितम् ।

उभे इति । 'मा खलु' आददान इति आदाननिषेध । [चावैकी दिशम्]। निषेधकारणमाह—'तत्र'स्वाकरण्डकम् 'कपन्वा' आदाय—चिरति इति आत्मीय । नमस्तार्त एव वाक्ये राजा स्पार्शेन तु तत्र प्रतिषिद्धवान तै आहतु 'कथम्' आस्तदे । 'द्यपि वदपि 'निर्दिश' व्यापित दृष्टौ' यथौ राजा एवायमिति मन्यते नाह विषयाधिकारान् बालि विमर्द परस्परावलोकनमध' इत न च किंचिदुक्तम् ।

NOTES

1 अज्जिके—अज्जिका is used in Dramas for the elder sister. "भगनी ज्येष्ठभगिन्यास्तु नाट्योक्तौ कौन्तेनिका' इति विश्वमेदिन्यौ ।

2. (a) अम्महे—Indicates विस्मय surprise 'विस्मये अम्महे' अह विस्म' कोपि मनुष्यते'' इति कोष । (b) न दृश्यते—She noticed this when the boy put his hand to take the toy

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—सुणादु महाराओ । एसा अवराजिदा णाम ओसही इमस्स जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल मादापिदरो अप्पाणं वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हादि [शृणोतु महाराजः । एषा अपराजिता नाम ओषधिः अस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरौ आत्मानं च वर्जयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Maricha at the time of his natal ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो तं सप्पो भविअ दंसइ [ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति]।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him

प्रथमेति । 'मातापितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरः किल भूमौ पतिताम् एतां न गृह्णाति' वक्तव्यं' हुड, । वहचात् लिखनीं से ।

राजेति । 'अथ विकल्पे' । अपरो भूपतितां 'गृह्णाति' इति विकल्पे किम् स्यात्' ["अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्यारम्भसमुच्चये ॥" इति मेदिनी]।

NOTES

1 महाराज—They know it now for certain that he is the King.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

KING—Has its transformation ever been seen by your Honoured Selves ,

उभे—अणेअसो [अनेकशः]।

BOTH—Several times

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते)।

KING (*Within himself with joy*)—How is it I do not greet my desire though fulfilled,

द्वितीया—सुव्वदे, एहि इम वुत्तन्तं णिअमव्वावुडाए सउन्दलाए निवेदेम्ह [सुव्रते, एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयामि]। (निष्क्रान्ते)।

SECOND HERMIT—Subrata, come we shall report this fact to Sakuntala engaged in austerities

बाल.—मुञ्च मं जाव अम्बाए सआस गमिस्सं [मुञ्च मा यावदम्बाया: सकाश गमिष्यामि]।

BOY—Release me I will go to my mother

भवतीभ्यामिति। 'अस्यां' औषधं 'विक्रिया विकार: सर्पीभवनम् 'कदाचित् प्रत्यक्षीकृता साक्षाद्दृष्टा किम् ?

अनेके इति। 'अनेकश. बहुश बहुषु कालेषु विक्रिया प्रत्यक्षीकृता [कालाधिकरणे शस्]।

राजेति। सम्पूर्णमपि मे मनोरथम् अनुरूपपुत्रलाभरूप 'कथमिव' किमिव कारण 'न अभिनन्दामि स्वागतयामि। अनुचितमेतत्, तदेव अभिनन्दामि। 'यदि व्रजति' आलिङ्गति।

द्वितीयेति। 'एहि इत आगच्छ 'नियमे तपश्चरणे 'व्यापृतायै' नियुक्तायै शकुन्तलायै ["कर्मणा यमभिप्रैति—" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी]।

बाल इति। 'यावत्' इत्यवधारणे। { "अम्बाया:" (स-, व्या-, म)— 'मातु:' (रा-, वि) }।

NOTES

1. अनेकश —न एक अनेक which is a सुर्वनाम। अनेकस्मिन् काले इति अनेक+शस् अधिकरणे=अनेकश by the rule "बह्वल्पार्थात् शस् कारकादन्यतरस्याम्" (P 5 4 42) See also अनेकश in our Bh. II

2 सम्पूर्णमपि—He has no doubt that this is his boy

3 नियम etc —नि+यम+अप् भावे=नियम, vow व्रतम्। "नियमो यन्त्रणायाञ्च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते" इति मेदिनी। यम is expected to take घञ्, but it has अप् optionally by the rule "यम समुपनिविषु च"। नियाम

is also correct and has the same sense वि+आ+पृ+क्त कर्तरि = व्यापृता engaged. Now see Tika.

४ समानम्—समाने कायते इति समान+काय+घञ् कर्तरि = समाकयम्। समान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य छन्दस्यमूर्ध" प्रभृत्युदर्केषु (P 6 3 84).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि।

KING—My son, even with me you will congratulate your mother

बाल—मम क्खु तादो दुस्सन्दो ण तुमं [मम खलु तातो दुष्यन्तः न त्वम्]।

BOY—Dushyanta indeed is my father, not you.

राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति।

KING (*Smiling*)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)। शकुन्तला—विआरकाले वि पकिदित्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसा आसि अत्तणो भाअहेअसु। अहवा जह साणुमदीए आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं [विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्य ओषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भागधेयेषु। अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाव्यते एतत्]।

(*Then enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid*) SAKUNTALA—Even having heard Sarvadaman's herb to be in its natural state when there was an occasion for transformation, I placed no hope in my luck. Or from what is related by Sanumati, this seems possible.

राजेति। 'विवाद' पुत्रेण इति सवाचनस्य प्रतिवादः। 'प्रत्याययति' प्रत्ययं

जनयति [बोधनार्थत्वात् न मन्वादेशः] । "मम वाली दुष्यन्तः" इति मद्गृहीतो प्रत्यय इति । 'एकस्या वेण्या धरा' इत्यर्थेन वेणीं धारयती इत्यर्थः । धौतवसनिकाया एकवेणीधारणमाचारः ।

शकुन्तलेति । 'अवेदनमत्र बोधयति' [illegible] 'विरहतः' [illegible] 'कानि दर्शयति' [illegible] 'सुमना यदि' [illegible] एव [illegible] 'सावधेयेषु' [illegible] 'मे कार्यं न करोति' [illegible] । 'अथवा पश्चात्तापेन मे [illegible]' । 'शकुन्तला यथा' [illegible] 'तदा' [illegible] 'एतत् [illegible]' । [illegible] [illegible] ।

NOTES

1 विरमतु एव—The conviction comes after all from the contradiction.

2 एकवेणी—&c.—एकावेणी । तस्या धरा । If we attach [illegible] with the [illegible]—[illegible] we get [illegible] ।

3 विभर्ति &c.—[illegible] is misplaced. It should be taken with सुमना ।

राजा (शकुन्तलां विलोक्य)—अये सेयमत्रभवती शकुन्तला यैषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥२१॥

KING (Seeing Sakuntala)—Ha! Here is her Ladyship Sakuntala—She who with a pure conduct wearing two pieces of very good garments, with her face wasted by penances bearing a single braid of hair undergoes the long observance of separation from me who was excessively unkind (cruel) to her.

शकुन्तला (पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा)—न खलु अज्जउत्तो विअ । तदो को एसो दाणिं किदरक्खामङ्गलं दारअं मे

गत्तसंसग्गेण दूसेदि [न खलु आर्य्यपुत्र इव। ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति]।

SAKUNTALA—(*Seeing the king, pale with remorse*)—Certainly not like my husband! Who then is this with the contact of his body defiling my boy unto whom auspicious guard was provided?

राजेति। अन्वय—यदि या भवमवती एषा परिधूसरे वसने वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणि सा च शुद्धशीला शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति। व्याख्या—'यदि' अर्थे। 'या भवमवती' मान्या 'एषा' दृश्यमाना परिधूसरे अतिमलिने 'वसने वस्त्रे 'वसाना' परिदधाना 'नियमेन' व्रतोपवासादिना 'क्षाम कृश' 'मुखं' यस्याः तादृशी धृता एका वेणि यया तादृशी इनोत्सृष्टमालधृति 'सा एवं शुद्ध निष्कलङ्क' 'शीलं' स्वभावो यस्याः तादृशी शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य सुतरां क्रूरस्य मम दीर्घं विरहस्य विरहोचितं वा 'व्रतम्' आचारं 'बिभर्ति' धारयति। *शुद्धशीलेन यदि विज्ञाने सदसत् मलिनवसना कृशशीलाममिति ज्ञातम्। ततो नातिदूरे धामेव कपोलेन कठोरं तपश्चरन्ती काचित् तापसीति। ततश्च समीपे एवमावस्था देव्या मेघ तापसी किन्तु विरहिणीति। अनन्तरं प्रत्यभिज्ञा यदि मेघं शुद्धशीला शकुन्तला इति यदि च क्रूरस्य ममैव विरहव्रतम् इति तेन चावेदितमिव। अर्थं तु—परिधूसरे वसने वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणि (अतएव) शुद्धशीला या एषा अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति सा इयमभवती शकुन्तला इत्यं व्याख्यते। अत्र सा इयं शकुन्तला प्रत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विरहव्रतं बिभर्ति इत्यनुपपत्ति स्पष्टैव।

शकुन्तलेति। पश्चात्तापेन विवर्णं विवर्णम्। न खलु नूनम् आर्यपुत्र इव अयं दृश्यते। यदि आर्यपुत्र न तर्हि क एष इदानीम् [वाक्यालङ्कारे] कृतं विहित रक्षाविधानं मङ्गलं शुभं यस्य तादृशं मे दारकं पुत्रं आत्मनः शरीरस्य स्पर्शेन सम्पर्केण 'दूषयति' कलुषीकरोति। अपराजितामन्त्रविभूषं 'बालं' मे स्पृशन्नयं क इति शङ्कायां वितर्कः। * दूरत्वादस्फुटमेतद्वाक्यम्।

*शुद्धशीलेन. ०मदैवमाक्षिप्य Adopted by prof Gajendragadkar,

NOTES

1 (a) वसने—The upper and the lower garments (b). परिधूसरे—धूसर is पाण्डु grey परि is intensive Indicates the absence of all care after toilet (c) नियम &c—क्षै + क्त कर्तरि = क्षामम् wane. नियमेन (See नियमक्षामुपुता, above) क्षामम् । मुखं मुखम् । तादृशं मुखं यस्याः । बहु—। नियमक्षाममुखी is an optional form by the rule "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" (P 4 1 54) (d) धृतैक &c—एका वेणिः एकवेणिः । Both वेणि and वेणी are correct (See एकवेणीधरा above), the ङीष् being optional by the Ganasutra "कृदिकारादक्तिनः". (e). विरहव्रतम्—See Tika The व्रत consists of several observations of which केशसंस्कारवर्जनं is prominent

2 कलत्रया &c—रक्ष्यते अनया इति रक्ष+घञ्, करणे स्त्रियाम् = रक्षा guard Now see Tika.

बाल. (मातरमुपेत्य)—अम्ब एसो को वि पुरिसो मं पुत्तेत्ति आलिङ्गदि [अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति]।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here ■ a man who embaces me as his son

राजा—प्रिये, क्रौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि।

KING—My darling even the cruelty inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination since I see myself recognised by you

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ, समस्सस समस्सस। परिच्चत्तमच्छरेण अणुअम्पिदम्हि देव्वेण। अज्जउत्तो क्खु एसो [हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि दैवेन। आर्यपुत्र खल्वेष]।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage

my heart I am pitied by destiny that has renounced its spite. This is indeed my husband

राजेति। 'त्वयि' त्वां प्रति 'प्रवृत्तम्' आचरितं 'क्रौर्यमपि' क्रूरतापि 'अनुकूलः' मत्सुखः 'परिणामो' विपाको यस्य तथाविधं 'संवृत्तं' जातम्। कुत एवमित्याह—यत् यस्मात् 'अहम्' आत्मानं मत्स्वरूपं त्वया प्रत्यभिज्ञातं सन्तं 'पश्यामि'। साधु ते शीलं यत् विस्मृतिरपि चिरस्थायिनी न भूत्। पाठान्तरे—'अनुकूलपरिणामं संवृत्तं' इति स्वार्थसुगमार्थात्। 'तत्' तस्मात् 'इदानीमहमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातमिच्छामि' इति पूर्णता स्वादानन्दस्य। ['यत्...पश्यामि'' (रा., वि., म.)—"तत्...इच्छामि" (त., श्या.)]।

शकुन्तलेति। 'परित्यक्त' परिहृत 'मत्सरो' मात्सर्यं येन तथाविधेन 'दैवेन' विधिना 'अनुकम्पितास्मि'। पुरा वामो यो हि विधिराख्यं पुत्रं च मे सहितं न ददौ, स एवाद्य हृदय इह त्वत्समीपे मया योजितवानिति भावः।

NOTES

1 पुत्र इति—This is elliptical for पुत्र इति भावार्थः।

2 परित्यक्त &c—मत्सर is मात्सर्य 'spite', परश्रीकातरता।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम्॥२२॥

KING—My darling, O thou with fine face (*Or*—with a gracious expression of face,—Through luck thou standest before me whose gloom of delusion is dispelled by recollection. Rohini has approached union after the eclipse of the moon

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतु जयत्वार्यपुत्रः]।

[अर्द्धोक्ते वाष्पकण्ठी विरमति]।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper (*Stops with tears in her throat when half uttered*)

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥२३॥

KING—O fair one, I have prospered through the pronouncement of prosperity was checked by tears. Because I have seen your face with lips pale red through absence of decoration (Or—red though without decoration)

राजेति । अन्वयः—हे सुमुखि, दिष्ट्या स्मृतिभिन्नमोहतमसो मे प्रमुखे स्थितासि । उपरागान्ते शशिनः रोहिणी योगं समुपगता । व्याख्या—हे सुमुखि [illegible] 'दिष्ट्या' [illegible] 'मिह' [illegible] प्रमुखे' [illegible] [illegible] ।

समुपगतेति । [illegible] ।

वाष्पेणेति । अन्वयः—जयशब्दे वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम् । यत् [illegible] पाटलोष्ठपुटं ते मुखं दृष्टम् । व्याख्या—[illegible] 'जयतु' [illegible] 'प्रतिषिद्धे'ऽपि [illegible] मया जितम् [illegible] । [illegible] 'पाटलम्' [illegible] 'मुखं' दृष्टम् । [illegible] इति भावः ।

NOTES .

1. (a) प्रमुखे—अग्रत [illegible] । [illegible] । (b) सुमुखि—सुमुखी and सुमुखा are optional forms (See [illegible] above).

1. उपराग &c—उपरञ्जनम् or उपरज्यते अनेन इति उप+रञ्ज+घञ् भावे करणे वा=उपरागः। This is restricted to mean ग्रहणम् (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper coloured (उपरञ्जन) at the time of eclipse, शश्र चन्द्र। तमिस्र। (d शर्दिन—this agrees better than शर्दिना with से।

2. Remark—Raghava construes प्रमुखे स्थितासि इति यत् तत् रोहिणी योग सदृशतां। Hence he takes this as an instance of निदर्शना or निदर्शनम् (See under "मृद्वात्यनुर्व्वन—", Act 1)"कर्द्वयं दृष्टान्त एक-वाक्यता सम्भवदनुपमा, निदर्शना"—Raghava. The printed text of Raghava is here very unreliable. I have made obvious corrections. If we take the first half as one complete sentence and the second half another then it becomes an instance of प्रति वस्तूपमा (See under 'मृद्वात्यनुर्व्वन— Act 1) दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a separate अलङ्कार। Note, however the दृष्टान्त of later writers is दृष्टान्त पुनरेतषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्"। But in the present case the मुख्यधर्म is not reflected (प्रतिबिम्ब)। Hence we should not call it a दृष्टान्त

3 (a) वाचकरुणो—ङीप् is optional attached in the feminine by the Vartika 'कष्टमावकरुणे ष्वद्' (b) विरमति—'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदम्।

4 यत्र स्तार &c—This gives a विभावना (See 'इद' विना—Act 1) If पाटल is bright red. Others make their lips red by स्तार, yours are ruddy without स्तार। It seems better to take पाटल as pale red, स्तार makes it bright red

बालः—अम्ब को एसो [अम्ब क एषः]।

BOY—Mother, who is this?

शकुन्तला—वच्छ दे भाअहेआइं पुच्छेहि [वत्स, ते भाग-धेयानि पृच्छ]। (रोदिति)।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (*Weeps*).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवानभूत्।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

(पादयोः पतति)।

KING—O fair one, let the grief of repudiation disappear from thy heart. Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time. Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man tosses off taking it for a snake. (*Falls at her feet*)

*वशकुलमिति। 'ते' तव आगतेयानि श्रवणानि 'वृत्त'। "क एष" इत्यस्य उत्तरं मे भाग्यमेव दातुं प्रभवति। प्रत्यादिष्टाया अपि वृथा न एव। यदि सम्राट्सुतस्य चक्रवर्ती भवेत् इति मे भाग्यं तदा "अयं मे पिता" इति वक्तुं न्याय्यम्। अथ ईदृशं मे भाग्यं यदि दैव मम वक्तुं न पर्यवस्यति तदा "धराधिपोऽयं दुष्यन्त" इत्य वाक्यं पर्याप्तं परिचय। इति मनसा प्रागुक्तमालोचयन्ती दुःखदग्धा 'रोदिति'।

राजेति। इयं मयानिकृत प्रत्यादिष्टदुःखं भूयोऽप्यनुभवन्तीति राजा वाचनाह। अन्वय—हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपैतु। तदा किमपि मे बलवान् मनसः सम्मोह अभूत्। शुभेषु प्रबलतमसां वृत्तयः एवंप्रायाः हि। अन्धः शिरसि क्षिप्तां स्रजमपि अहिशङ्कया धुनोति। व्याख्या—हे 'सुतनु' शोभनाङ्गि शकुन्तले 'ते' तव 'हृदयात्' मनसः 'प्रत्यादेशात्' मत्कृतात् प्रत्याख्यानात् जातं यत् 'व्यलीकं' दुःखं तत् 'अपैतु' दूरीभवतु दुःखं त्यज इत्यनुनय। 'तदा' प्रत्याख्यानकाले 'किमपि' कुतोऽपि अनिर्वचनीयात् कारणात् 'मे बलवान्' गुरुः 'मनसः सम्मोह' चेतोविकृति 'अभूत्' जात। प्रत्याख्यानञ्च अज्ञानकृतम् इत्यनुनयानुकूला युक्तिः। 'शुभेषु' मङ्गलेषु विषये 'प्रबल' घोर 'तमः' मोह अन्धकारश्च येषां तेषां 'वृत्तयः' व्यापाराः 'प्रायेण' बाहुल्येन

Adopted by Prof, Gajendaragdker,-

["प्रायशानशने ग्रहो मुन्धवाङ्कुन्ययोरपि" इति विश्वः] 'एवम् हि' ईदृशी एव [तत्पुरुषपक्षे मयूरव्यं सकादि । अन्यथा सुप् सुपा इति समास । प्रायशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसक्तौ पसर्जनत्वाभावात् परनिपातः] इत्यकाया युक्तं समर्थनम्। 'वत्सः' यदा त्वया अभिभूत सन् 'शिरसि निजमस्तके 'चिह्नाम्' अनेन स्थापिता सतमपि' मात्रामपि राज्ञसमास 'वत्से सर्वस्य शङ्कया' व्याख्या 'पुनीतिः कथ्यति, द्विरुक्तौ च्यवति । इति समर्थन इति दृष्टान्त । ["राजा" (स, ना -) 'राजा शकुन्तलायाः पादयोः प्रविपत्य (रा-, वि-, न)] 'पादयो पतति' इति प्रसादनम् [राघवभट्टोक्तमित्यावि]।

NOTES

1 रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika)

2 (a) • सुतनु &c,—Sakuntala avoids replying to the boy's question and she weeps. The King sees what is passing in her mind (See Tika on मानवीयानि सुन्ध) and is anxious to appease her. (b) सुतनु—शोभना तनु इति सुतनु, सम्बंधा—with सुक् attached in the feminine, here तनुशब्द is कामाचाची । See our 'याज्ञवल्क सुतनु'—Uttar III sl, 15 Hence the vocative singular is सुतनु and not सतनी । (c), प्रसादेन etc —"प्रत्यादेश व्यथितस्मृते" इत्यमर । The renunciation still rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy

3 एव प्रायः—प्रायेण एवम् इत्यपायाः usually such मयूरव्य सकादि or सुप् सुपा । To account for the परनिपात of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता प्रजा । This gives जितप्राया प्रजा. । The compound will take different case-endings according to the compound Thus जितप्राया प्रजा पश्येतु जितप्रायाम् प्रजा न पश्येत्, जितप्रायैः प्रज कि, सवे etc.—If we had not compounded we should have said प्रायेण जिता प्रजा पश्येतु प्रायेण जिताम् प्रजा न पश्येत, प्रायेण जितैः प्रजा न जयं etc —In these प्रायेण does not changes its विभक्ति, it is एकविभक्ति । Its पूर्वनिपात is prohibited by the rule "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" ।

4 पादयो पतति—Raghava etc make the king fall at her feet

• Partially adopted by Prof. Gajendragadkar.

before the speech But the repetition उट्ठेदु उट्ठेदु shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet The king fell at her feet after uttering the verse and was *immediately* raised by Sakuntala

शकुन्तला—उट्ठेदु उट्ठेदु अज्जउत्तो। णूणं मे सुअरिअप्पडिबन्धअं पुरा किदं तेसु दिअहेसु परिणाममुहं आसि। जेण साणुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो [उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः। नूनमे सुचरितप्रतिबन्धकं पुरा कृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखम् आसीत्। येन सानुक्रोशोऽपि आर्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः]। (राजोत्तिष्ठति)।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise, surely something formerly done by me obstructing my good work (merit), was by these days about to bear its fruit (mature) through which my husband though kindly disposed towards me, became p tiless *(The King rises)*

शकुन्तलेति। 'मे' मया 'पुरा कृतम्' अनुचितं 'सुचरितस्य' पुण्यकर्मणः 'प्रतिबन्धकं' प्रतिरोधकं पुण्यफलरोधकमित्यर्थं तेषु दिवसेषु' प्रत्याख्यानदिवसेषु 'परिणामे' परिणतौ 'मुखं' यस्य तादृशं, फलाभिमुखमिति यावत् आसीत्। 'येन' येन सानुक्रोशोऽपि सदयोऽपि आर्यपुत्रोऽपि' आर्यपुत्र मयि 'विरसो रसो राग' अनुराग स्तद्रहित ["शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इति कोषः] यस्य तथाविधः, निरनुरागः संविधानम् 'सहसा'। पुरा पुण्यप्रतिबन्धकं कृतं तेन तथा सहसा। मामकापि कृतं कर्म फलप्रत्याख्यानवेलायां विपक्वमासीत्। तेन पुण्यफल विरहम् प्रत्याख्याता। तस्य मनैव मादपराध विदाय न ते दोषः।

शकुन्तला—अह कहं अज्जउत्तेन सुमरिदो दुक्खभाई अअं जनो [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागी अयं जनः]।

SAKUNTALA—How was this miserable person remembered by my husband ?

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो बाष्पबिन्दुरधरं परिबाधमानः ।
तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति)।

KING—With the dark of grief extracted, I will tell you O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sucking in your slight-curved eye-lashes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me (though : paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [*Or*—I shall first] be free from remorse. (*Does as said*),

'कथ' इति प्रश्ने । दुःख भजन प्राप्नोति यस्याऽऽह [इति भजते, त्रिष्टुभ्] 'कथ' जन [इत्यामनिर्देश] इत्यभिप्राये 'कथ ब्रूत' ।

राजेति । 'उद्धृतम् उत्पाटितम् विषादरूपं शल्यं' यस्य, यैन तादृशो भूत्वा 'कथयिष्यामि कथं ब्रूत इति । मन्थोऽयमेतयोः वर्णयति । अन्वय —हे सुतनु कान्ते, यो बाष्पबिन्दुः पूर्वं ते अधरं परिबाधमानः मया मोहात् उपेक्षितः तमद्य आकुटिलपक्ष्म-विलग्नं प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे 'सुतनु' वरगात्रि 'कान्ते' प्रिये मत्कृते यो बाष्प' नेत्रजलस्य बिन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले 'ते' तव 'अधरं' परितः 'बाधमानः' पीडयन् नेत्रयोर्निर्गत्य, कपोलौ अतिक्रम्य अधरे न केवलं स्थितः किन्तु एकैकस्य स्वदृश्यमानस्य उपघातेन विराजमानेन च अधरं पीडयन्नपि मया मोहात् विमर्शाभावात् उपेक्षितः, औदासीन्येन दृष्टः अतएव यो विषादशल्यभूतो मे हृदयमद्य दिन दारयति 'तं' तथाविधं बाष्पम् मद्दर्शनजम् 'अद्य आकुटिलेषु' ईषद्वक्रेषु 'पक्ष्मसु' नेत्रलोमसु 'विलग्नं स्थितं' न तु ततः प्रसृतं 'प्रमृज्य' शोधयित्वा 'विगत' अपगतः 'अनुशयः' पश्चात्तापो यस्य तथाविधो 'भवामि तावत्' भवाम्येव [तावदवधारणे । तर्हि एवा नेदम् । बाष्पं प्रमृज्य एव नान्यथा । अथवा प्रथमेव त्वत् कथयामि)। पूर्वं चिरोपेक्षया प्रत्यादेशः अपराद्धः एव सर्वे प्रत्यादिष्ट इति तात्पर्यम् । ['बाष्पबिन्दु' (द, म-

आ०, म०)—'बहुबिन्दु' (वि)। 'कार्ये' (त०, आ०)—'वाष्पम्' (रा, म०)]
यथोक्त वाष्पबिन्दुप्रमार्जनम् इत्यर्थः ।

NOTES

1 एष ख &c —The विवाद here is the same as the अनुशय in the verse following

2 *Reading*— a) वाष्पबिन्दु — बहुबिन्दु is rare and has no special recommendation. We have retained the more common reading (b) कार्ये —Here वाष्पम् becomes a repetition and should be avoided

शकुन्तला (नामसुद्दा दट्ठ।)—अज्जउत्त, एदं त अङ्गुलीअअं
[आर्यपुत्र एतत्तदङ्गुलीयकम्]

SAKUNTALA—(*Seeing the signet ring*)—My husband, this is that ring?

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring was indeed memory recovered

शकुन्तला—विसम किदं णेण जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चाअणकाले दुल्लहं आसि [विषमं कृतमनेन यत् तदा आर्यपुत्रस्य प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीत् ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लता कुसुमम् ।([illegible])

KING—Then let the creeper do bear flower as a token (witness) of its union with the season

राजेति। अङ्गुलीयस्य उपलम्भात् प्राप्ति तस्मात् 'खलुतत एव स्मृति.' इत्यर्थम् 'उपलब्धा' प्राप्ता ।

शकुन्तलेति। 'अमेन अङ्गुरीयकेन 'विषम विसदृश' 'कृतम्'। 'यत्' यस्मात् 'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्ययोत्पादनस्य काले दुर्लभमासीत्'।

रजेति। तेन यस्मात् यदि ऐनेनैव प्रत्यायनं तत इत्यर्थे 'लता लतैव तन्वी त्वम 'ऋतुना' वसन्तेन, मया इति गृढम यः समवाय 'समागम, पुनः समागम इति भाव तस्य 'चिह्न' सूचकम् इद ' 'कुसुमम् अङ्गुरीयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां गृह्णातु। इत्यङ्गुलीयकं भूयोऽपि दातुमिच्छसि।

NOTES

1. नामसुद्रां दृष्ट्वा—She notices it while the king wipes off the tear from her eyes

2, तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to the advent of the season, so let the ring be witness of our reunion The flower is in the creeper, let the ring be with you

शकुन्तला—ण से विस्ससिमि। अज्जउत्तो एव्व धारेदु [नास्य विश्वसिमि। आर्यपुत्र एव एतत् धारयतु]।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it

(ततः प्रविशति मातलिः)। मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् वर्द्धते।

(*Then enters Matali*) MATALI—O joy ; The Long-lived One thrives by union with his lawful wife and by seeing his son's face,

राजा—अभूत् सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः। मातले, न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात्।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed. Matali, I guess this event is not known by Indra

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां परोक्षम्। एह्यायुष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति।

MATALI (*Smiling*)—What is out of sight of the omnipotent? Come, O Long-lived One, Maricha the Perfect, grants you a visit

प्रत्युत्तरेति। 'कथं' शब्द [illegible] [[illegible]] न विस्मितिः पूर्व प्रत्यादेशकाले [illegible] विषमाचरणादिति भाव।

मातलिरिति। 'दिष्ट्या' इति हर्षे अव्ययम् ('दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च' इति मेदिनी) धर्मपत्नी [illegible] 'शाकुन्तलम् धर्मपत्नी' च 'समागम' तेन 'पुत्रमुखस्य' यत् 'दर्शनं' तेन च 'वर्द्धते'। [illegible] इति भाव।

राजेति। [illegible] विधिना [illegible] 'स्वादु मधुर 'फल' यस्य तादृशः अमूत'। [illegible] 'न खलु' [illegible] 'विदित स्यात' [illegible] सिद्ध। विदित इति [illegible] तेन [illegible] इति न षष्ठी।

मातलिरिति। [illegible] राज्ञा [illegible] 'कि' [illegible] आह—'देवराजा' प्रभुणा 'परोक्षम्' [illegible] 'कि [illegible] न [illegible]। [illegible]।

NOTES

1 धर्मपत्नी &c—धर्मार्थं पत्नी धर्मपत्नी। [illegible] etc या [illegible]। पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भार्या, जाया &c because पत्नी implies यज्ञ योग by the rule "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे"- (P 4-1

2 अमूत—[illegible]।

3, सस्मितम्—Smiles at the King's simplicity

4 [illegible]—[illegible]।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः। त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि।

KING—Sakuntala let the boy be supported by you I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेन सह गुरुसमीवं गन्तुं [जिह्रेमि आर्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्]।

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors

राजा—अभ्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

KING—This may be done on auspicious occasions. Come, Come

(सर्वे परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमासनस्थो मारीचः)। मारीचः (राजानमवलोक्य)—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी
दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्त्ता ।
चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म जातं
तत् कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥२६॥

(*All go round the stage Then enters Maricha with Aditi seated*) MARICHA (*seeing the king*)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of the son's battles called as Dushyanta the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only)to Indra

शकुन्तलेति । 'गुरुसमीपे गन्तुं जिह्रेमि' सलज्जं । आर्यपुत्रसाहचर्येण लज्जा [गन्तुम् इति "कर्मणि क्तः" इति पदे गत्वो' सह 'जिह्रेमि' इत्यर्थः । "अव्ययकृतो भावे' इति पदे तु 'गन्तु' गमन तस्मात् 'जिह्रेमि इति]।

राजेति । 'अभ्युदयेषु' मङ्गले काले, यदा, तेषु 'आचरितव्यमपि कर्तव्यमपि । अभ्युदयेषु गुरुसाक्षात्कारे यदि भर्त्रा सह वा यायात्, तत्र न दोषः [अपि सामञ्जस्यकरणे]। यद्वा—'अभ्युदयकालेषु आचरितव्यमपि' आचारोऽपि अनुसर्तव्य । भर्त्रा सह गुरुसाक्षात्कार आचार । तमाचारं अनिषिद्धस्य [अपि समुच्चये]।

मारीच इति । अन्वयः—अयं दुष्यन्त इत्यभिहितः भुवनस्य भर्त्ता । पुत्रस्य रणशिरसि अग्रयायी । यस्य चापेन विनिवर्तितकर्म (सत्) कोटिमत् तत् कुलिशं मघोनः

आभरणं जातम् । व्याख्या—'अयम्' एष दृश्यमानो जनः 'दुष्यन्त इति अभिहितः' स्यात्, दुष्यन्त इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः 'भुवनस्य' भुवः 'भर्ता' पालकः, 'ते' तव 'पुत्रस्य' इन्द्रस्य यो 'रणे' समरे तेषां 'शिरसि' समरमूर्धनि 'अग्रयायी' पुरोगामी । सम्प्रति भुवो भर्ता, परोपकारी द्वितीयोऽपि इति भावः । तस्यास्य चापं गमनमात्रं समरेषु किन्तु एतस्य 'यस्य चापेन' धनुषा 'विनिवर्तितं' सुसम्पादितं 'कर्म' तव दनुजवधरूपं यस्य तथाविधं सत् 'कोटिमत्' प्रशस्तकोटियुक्तं 'तत्' प्रसिद्धं 'कुलिशं' वज्रं 'मघोनः' इन्द्रस्य 'आभरणम्' भूषणमात्रं 'जातम्' । यस्य कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुजो भूष्यते, वध-पातनं अस्य चापेन क्रियते इति भावः ।

NOTES

1 गन्तुं जिह्रेमि—The तुमुन् may be explained in two ways In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य it is attached It is natural to say then that the general rule 'कर्तरि कृत्' applies, not being barred by special injunction This requires तुमुन् to be in the कर्तृवाच्य। गन्तुम् then means गन्ता। The Bhashyakara simplifies the matter by laying down that a कृत् producing an अव्यय word is to be in the भाववाच्य। गन्तुम् then means गमनम्। गन्तुं जिह्रेमि=गमनात् जिह्रेमि।

2 अपि चाचरितव्यम्—&c (a) अपि implies option कामचार। (b) आचरितव्यम् has उक्त (i e, भर्ता सह गुरुसाक्षात्कार) for its कर्म understood In the alternative exposition (See Tika) आचरितव्यम्=आचारेण वर्तितव्यम्। यथा आचारः तथा वर्तव्यम्। (c) एहि एहि—The repetition implies *impatience* See also Prathama I 29 note 8.

3 (a) दाक्षायणि—दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष+फक् स्त्रियाम्=दाक्षायणी तत्सम्बुद्धौ। अदिति was Daksha's daughter (b) ते—Yours hence you should feel interested in him (c) तत्—*That* thunderbolt i e, that one which in days of yore had done such service. प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते। (d) मघोन—See मघवत्, *Ante*

अदिति—सम्भावनीआणुभावा से आकिदी [सम्भावनीयानुभावा अस्य आकृतिः]।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तदुपसर्प ।

राजा—मातले,

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्त्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञभागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥२७॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son So approach

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three words, the disposer of the share at sacrifices,—(the pair) in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self born Soul Supreme] took up abode for birth

अदितिरिति । 'अस्य आकृतिः' शरीरं 'सम्भावनीय,' अनुमेयः 'अनुभावः' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजययोग्यता इत्यर्थः यस्याः तादृशी । देहं दृष्ट्वा एव सामर्थ्यमस्य अनुमीयते इति भावः ।

मातलिरिति । 'एतौ दिवौकसां देवानां 'पितरौ' अदितिकश्यपौ 'पुत्र' इव 'प्रीतिः' तस्याः यत् 'पिशुनं' सूचकम् ['पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः] तेन 'चक्षुषा' [जाताविकवचनम्] 'आयुष्मन्' त्वाम् 'अवलोकयतः' । इन्द्रतुल्योऽसि इत्यर्थः । प्रीतौ भवन्तौ त्वयि ; 'तत्' तस्मात् 'उपसर्प' समीपं गच्छ ।

राजेति । अन्वयः—हे मातले, इदं तत् दक्षमरीचिसम्भवं स्रष्टुरेकान्तरं द्वन्द्वं यत्

मुनयो द्वादशधा स्थितस्य तेजसः कारणं प्राहुः, यत् भुवनत्रयस्य भर्तारं यज्ञभागेश्वरं सुषुवे, यस्मिन् आत्मभवः परः पुरुषोऽपि भवाय आस्पदं चक्रे । व्याख्या—'हे मातलि' ननु पृच्छामि 'इदं' दृश्यमानं तत् 'दक्षमरीचिसम्भवं' तदुत्पत्तिस्थानम् [अपादाने अच्] स्रष्टा ब्रह्मणः 'स्रष्टुः' ब्रह्मणः 'एकम्' एकमात्रम् 'अन्तरम्' अन्तर्हितं व्यवधायक-मिथुनं दम्पती, एकपुरुषमात्रव्यवहितमित्यर्थः 'द्वन्द्वं' मिथुनं किम् । इदं किं तत् द्वन्द्वम् इति वाक्ययोजना । अथ तद् द्वन्द्वमेव विशिनष्टि—'यत्' द्वन्द्वं मुनयः वेददर्शिनः महर्षयो द्वादशधा' द्वादशसु मासेषु द्वादशधा स्थितस्य तेजसः आदित्यस्य तस्य 'कारणं' जनकं 'प्राहुः' वदन्ति । पुनः कीदृशं द्वन्द्वम्—'यत्' द्वन्द्वं भुवनानां त्रयस्य त्रिभुवनस्य 'भर्तारं' पालकं 'यज्ञभागेश्वरं' यज्ञभागानां स्वामिनम् । यद्वा—यज्ञभागाः सन्ति येषां तेषां देवानामित्यर्थः [मत्वर्थीयोऽच्] 'ईश्वरं' स्वामिनम् इन्द्रमिति यावत् 'सुषुवे' जनयामास । पुनश्च कीदृशं द्वन्द्वम्—'यस्मिन्' द्वन्द्वे 'आत्मभवः' आत्मनो जातः स्वयम्भूः, 'परः' परमः सर्वातिशायी 'पुरुषोऽपि' पुरुषोत्तमो विष्णुरपि 'भवाय' जन्मने आस्पदं स्थानं 'चक्रे' स अकरोत् समुपस्थितमित्यर्थः । 'आत्मभवः' इत्यत्र 'आत्मभुवो ब्रह्मणोऽपि परः' इत्यपि केचित् [ब्रह्मणोऽपि वयोवृद्ध्या ज्येष्ठस्य कश्यपस्यादितेर्नाती इति]। ["आत्मभवः" (रा-, वि-, म-)—"आत्मभुव" (क ख्या)]

NOTE

I (a) द्वादशधा—द्वादशसु मासेषु इति द्वादश+धाच् । Refers to the Sun The sun changes its character apparently in different months The summer-sun is supposed not to be the same as the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the existence of twelve suns (b) यज्ञ &c—यज्ञस्य भाग यज्ञभागः । स अस्ति एषाम् इति यज्ञभाग+अच् मत्वर्थे—यज्ञभागाः those who enjoy a share in sacrifices i e, the gods तेषाम् ईश्वर. । Also see Tika.

2 (a) आत्मभव—Qual पुरुषः । Refers to Vishnu See Tika. आत्मभुव is पाठान्तर । आत्मभू is Brahman "ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ" इत्यमर. । (b) भवाय—Even the आत्मभव (Self-born) went to him for the sake of भव (birth) = इति पर हि त्रियात्वविरोध स्थानम् । (c) भवाय = भू + अच्

कर्मणि or घ करणे=भव birth. स्थले । मातर्येर चतुर्थी । (d) आस्पदम्= आ समन्तात् पद्यते अस्मिन् इति आ+पद+घ अधिकरणे=आस्पदम्-residence, abode, प्रतिष्ठा । The सुट् comes in by निपातन in the rule "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" । (e) द्वन्द्व—द्वयम् अभिव्याप्यते इति द्वि द्वि=द्वन्द्वम् by निपातन in the rule "द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचन-व्युत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोग-अभिव्यक्तिषु" (P 8 1 15) 'द्वित्वस्य द्वितीयपदस्य पूर्वपदस्य अभाव, अत्वमौत्वमपदस्य निपात्यते' —*Kasika* (f) स्रष्टुः—From the Creator ब्रह्मणः प्रजापतिप्रभृती । (g) एकान्तरम्—Each separated by *one* step Thus (1) Brahman Marichi, Kasyapa (2) Brahman, Daksha, Aditi

3 *Remark*—†आत्मभव seems to be the better reading It brings out the विरोधाभास more prominently Thus—It is *absurd* to speak of भव of one who is आत्मभव (आत्मभवो भव इति विरोध) । But the majesty of the Lord Supreme (पर पुरुष) is incomprehensible Everything is possible with him (परोऽसौ पुरुष अचिन्त्यमहिमा महिम्नैव आस्पदं भवेत् इति विरोधपरिहार) । Hence the अलङ्कार is विरोधाभास ।

मातलि—अथ किम् ।

MATALI—What else (yes) ?

राजा (प्रणिपत्य)—उभाभ्यामपि वासवनियोज्यो दुष्यन्त प्रणमति ।

KING (Prostrating himself)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

MARICHA—My son live long. Protect the earth

अदितिः—वच्छ अप्पडिरहो होहि [वत्स, अप्रतिरथो भव] ।

ADITI—My son be you without a rival car

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति) ।

---

† Adopted by Prof Gajendragadkar

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet)

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न योग्या, पौलोमीसदृशी भव ॥२८॥

MARICHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (i.e. Sachi)

अदिति:—जादे, भत्तुणो बहुमदा होहि। अअं अ दीहाऊ वच्छओ उहअकुलनन्दणो होदु। उवविसह। [जाते, भर्तुर्बहुमता भव। अयञ्च दीर्घायुर्वत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु। उपविशतम्]।

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband, and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families Sit down.

एहीति। 'णिओज्ज' अत्र [अत्राऽऽदौ जातु कुत्रापि ।] 'वासवस्य इन्द्रस्य नियोज्यः'। 'प्रभाव्यात् उभे अपि अनुकूलयितुं समर्थः' इत्यर्थः ['क्रियार्थोप-पदस्य— इति कर्मणि चतुर्थी]।

अदितिरिति। प्रतिकृतो इव 'प्रतिमा उपचारात् प्रतिरूपी। 'अविद्यमान प्रतिरूपो' यस्य तादृशी 'भव'।

मारीच इति। अन्वयः—भर्ता आखण्डलसमः सुतः जयन्तप्रतिमः, त्वम् पौलोमी-सदृशी भव अन्या आशीः ते योग्या न। व्याख्या—भर्ता पतिः दुष्यन्तः 'आखण्डलेन' इन्द्रेण 'समः' तुल्यः। तव 'सुतः' पुत्रः सर्वदमनः 'जयन्तेन' इन्द्रपुत्रेण तुल्यः 'जयन्त-प्रतिमः' [नित्यसमासः। यद्वा—प्रतिमाति इति प्रतिमः सदृशः। जयन्तस्य प्रतिमः]। अतएव हे 'वत्से' पौलोम्या इन्द्रपत्न्या शच्या 'सदृशी' तुल्या अविधवा इत्यर्थः 'भव'। भर्तुः सुतस्य च तथाविधत्वात् 'अन्या आशीः' ते योग्या अनुरूपा 'न'। [पौलोमी-सदृशी' (रा., वि., म.)—"पौलोमीसदृशा" (न., व्या.)]।

यदितिरिति। 'भर्तुः बहुमता पूजिता भव'। 'पयस्व वत्सक' [कर्मार्थे वत्] 'दीर्घमायु' यस्य तथाविधः सन् 'उभयो' द्वयोरपि दैवकस्य मातकस्य च कुलयो' व ग्रयो 'नन्दन,' प्रीतिमद 'भवतु'।

NOTES

1 उभाभ्याम्—कर्मणि चतुर्थी (See Tika), Or treating प्रणमति as अविवक्षितकर्मा we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Vartuka "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्।

2 (a) जयन्तप्रतिम—Amara has 'स्युरुत्तरपदेत्वमी। निभसङ्काशनी-काशप्रतीकाशोपमादय॥" By आदि several other words are included It प्रतिम is one of these, then it can mean *equal* only when final in a compound (उत्तरपद)। So the वाक्य—जयन्तस्य प्रतिम does not mean *Jayanta's equal* The वाक्य thus should not contain प्रतिम, i e. the समास is obligatory (नित्यसमास)। If however प्रतिम is *not* included, or if some derivation may be given to make it mean सम then of course an ordinary समास becomes possible (See Tika) (b) पौलोमी &c,—पौलमी is पुलोमजा, i e शची, Indra's wife "पुलोमजा शचीन्द्राणी" इत्यमरः। पौलोम्या सदृशी Sachi's equal *This also implies चवैधव्य which the sage thought was the best benediction he could pronounce

3 *Reading*—The Beng reading, पौलोमीमङ्गला means the same मङ्गलम् is *an auspicious thing* पौलम्या मङ्गलम् इति auspicious luck of Paulomi, i e, अवैधव्यम्। तत् अस्ति अस्याः इति पौलमी-मङ्गल + अच् मत्वर्थे नियाम्।

4 *बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour more than अवैधव्य। Besides, her benediction seems to have reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou the husband's favourite so that repudiation may not occur again

(सर्वे प्रजापतिमभितः उपविशन्ति)।

* Adopted by Prof, Gajendragadkar.

(All sit down round the Progenitor)

मारीच. (एकैकं निर्दिशन्)—

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥२९॥

MARICHA—*(Pointing to each one at a time)*—How auspicious! Virtuous Sakuntala this noble child, and thyself—indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth Action—have come together!

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमित्यपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः —

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥३०॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight! Thus the favour is strange indeed! For, flower appears first, then the fruit The rise of clouds happens first, after that the shower This is the order of the cause and the caused But of your favour the prosperity is in advance

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MATALI—Thus do ordainers show favour.

'प्रजापति' कश्यपम् 'अभित' इ परितोऽर्थे, द्वयर्थे ।

मारीच इति । 'एकम् एकम्' इति वीप्सा [द्विर्वचनम् । बहुव्रीहिवद्भाव] 'निर्दिशन्' अङ्गुल्या दर्शयन् । अन्वय —दिष्ट्या साध्वी शकुन्तला, [illegible] सदपत्यं भवान् —श्रद्धा वित्तं विधिः इति तत् च त्रितयं—समागतम् । व्याख्या—'दिष्ट्या' मङ्गले अव्ययम् । अहो मङ्गलम् । यद्वा—'दिष्ट्या' हर्षे । अहो आनन्द । 'साध्वी' पतिव्रता 'शकुन्तला' इदं 'सत् साधु अपत्यं' सन्तति इत्यर्थः, 'भवान्' त्वं राजोत्तमो दुष्यन्त —'श्रद्धा' शास्त्रोक्ता भक्ति , 'वित्तं' शास्त्रीयक्रियायाः द्रव्यसंपद्रूपोचित धन, 'विधि'

शास्त्रीयकर्मानुष्ठानम्' इति तत् च यदेव प्रसिद्धं त्रितयं त्र्यवयवं वस्तु 'श्रद्धा वित्तम् एकत्र मिलितम् [भाविनमकस्मात्सत्समागममुद्दिश्य तथोक्तवान्]। मङ्गलमेतत् [मान्यो मे इति वा] यत् सहायुषा शकुन्तला, विलम्ब' सर्वदमन- विधिश्चेति भगवान् इति त्रयमत्र युतम्।

राजेति। हे 'भगवन् एष समागमो भवदनुग्रहस्य फलम्। अनुग्रहश्च मे पुरोग स्मृतः। पुरापि भवद्दर्शनेन मङ्गलिस्मितस्याभवत्तदेव समवैम। किन्तु अद्य दर्शनम् 'प्राक् अभिनिष्ठ' अभिलषितस्य फलस्य सिद्धि' निर्वर्तिता। दर्शनं ज्ञातम् इति अपूर्वं खलतो 'ह अनुग्रह प्राक्फलं पश्चात् दर्शनम् इत्यपूर्वता। 'तत' इति चेत् प्राप—कथम्—पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलम्। प्राक् घनोदय तदनन्तरं पयः। इयं निमित्तनैमित्तिकयोः क्रमः। तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः। इत्यत्र—'पूर्वं' प्रथमं कुसुममुदेति पुष्पमाविर्भवति ततः 'तदनन्तरं' तत्कर्म 'फलं' दृश्यते। 'प्राक्' आदौ 'घनोदयः' मेघसमूहः 'तदनन्तरं' ततः परं' दृश्यते 'पयः' जलम्। 'इयम् एव निमित्तस्य कारणस्य नैमित्तिकस्य कार्यस्य' कार्यस्य च 'क्रमः' नियमः आनुपूर्वी। 'प्रथमं कारणं पश्चात् कार्यम्' इत्येव कार्यकारणयोः क्रमः। भवतु, किं तेन इत्याह—'तव प्रसादस्य तु सर्वलोकानुग्राहकस्य पुनः' पुरः' पूर्वं तत्-कार्यं 'सम्पदः' प्रसादफलस्य सिद्धिः। प्रसादो भविष्यति भवाननुकम्पितुम् इति ज्ञानात् सम्पद् प्रागेव प्रसादपात्रमुपतिष्ठते। यथा—मयि प्रसन्नो भगवान् इति ज्ञानात् पूर्वमेव अनुग्रहोत्तरस्य सम्पद् सम्पन्ना इति भावः।

मातलिरिति। 'विधातारं कर्माणि ईशा इत्यर्थे एवम् अनेन विधिना प्रीणन्ति अनुगृह्णन्ति। भवताम् लौकिकं कार्यकारणक्रमं सत्यं। अलौकिके तु क्रमो भिन्न एव। इत्थमिदम् ईशा यदेवेच्छन्ति तत्फलं तदेव सम्पद्यते। इह समवाप्तिरिति शुभस्य पुत्रकलत्रसमागमो भवतु इति। यदि तत्फलसम्पदा सा इच्छा भवेत् अत्यद्भुतमर्पयते तर्हि अनीयता भवता आराध्येत।

NOTES

1 त्रितयम्—त्र्यवयवं वस्तु इति त्रि+तयप्=त्रितयम् a triad But we cannot speak of a group before the constituents become समागत: सोऽपि समागतानि त्रितयं भवति। त्रितय समागमम् is defended saying that

the language is used with an eye to the *future concurrence*. See Tika 'भाविन्या' &c

2. निमित्त &c.—निमित्त is cause कारणम्। निमित्तेन सदृशम् इति निमित्त+ठक्=नैमित्तिकम् effect कार्यम्

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाह-विधिना उपयम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य। पश्चादङ्गुलीयकदर्शनादूढपूर्वां तद्दुहितरमवगतोऽहम्। तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात्।
पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥३१॥

KING—O Perfect One having wedded this handmaid of thine by the Gandharva rites of marriage and rejecting through laxity of memory when brought by friends after some time, I had become an offender to your kinsman, the Revered Kanva. Afterwards through seeing the ring I knew his daughter as previously married. This appears strange to me. The perversion of my mind is of that kind by which, with the form before the eyes, the belief can be "It is not an elephant," (then) doubt can arise when it is passing out of sight, but conviction can come after seeing the foot-prints

टीका। हे भगवन्, आज्ञां करोति या सा आज्ञाकरी ताम् [अत्र आज्ञा निर्देश] कस्यचित् कालस्य पश्चात् [कालमात्रस्य सम्बन्धमात्रविवक्षायाम् षष्ठी]। 'आनीताम्' मत्-समीपम् आनीताम्। 'स्मृतेः शैथिल्यात्' दुर्वासः शापात् 'प्रत्यादिशन्' निराकुर्वन्। 'अपराद्धः' कृतापराधः। 'युष्मत्सगोत्रस्य' भवता 'समानगोत्रस्य' ... 'कण्वस्य' ... 'तत्रभवतः' पूज्यस्य 'कण्वस्य' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'अपराद्धोऽस्मि' कृतापराधोऽस्मि। 'ऊढपूर्वाम्' पूर्वम् ऊढाम् ['सुप्सुपा'] इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'अवगतोऽहम्' [कर्तरि क्त]। तत् एतत् साक्षाद्दृष्टायाम-ज्ञानम् अङ्गुलीयकदर्शनात् ज्ञानम् 'चित्रमिव' आश्चर्यं 'प्रतिभाति'।

अन्वय —यथा समक्षरूपे गजो न इति, अतिक्रामति तस्मिन् संशयः स्यात्, पदानि दृष्ट्वा तु प्रतीतिः भवेत् मे मनसो विकारस्तथाविधः। व्याख्या—'यथा' येन प्रकारेण यादृशेन विकारेण इत्यर्थः, समक्ष प्रत्यक्ष 'रूपं' यस्य तादृशे अक्षि स्थिते सति अयं गजो न इति निश्चयेन तत 'अपक्रामति दूरे गच्छति' 'तस्मिन् जीवे गजो वा स्यात् इति 'संशयः स्यात् पश्चात् 'तु पदानि' भूमौ पदचिह्नानि 'दृष्ट्वा' अयं गज एव इति 'प्रतीतिः' सम्प्रत्ययो भवेत्'—'मे मम 'मनसः विकारः चित्तभ्रमः 'तथाविधः तादृशः। इदं साक्षादुपगताया शकुन्तलाया नेयं मत्परिणीता इति मे ज्ञानमासीत्। तत पुरोभ्रूता दूरे नीयमानाया तस्या दूयमानेन हृदयेन सन्देहोऽभूत्। पश्चात् अङ्गुलीयकदर्शनेन परिणीता एव इति प्रतीतिर्जाता। अङ्गुलीयकदर्शनसाध्या प्रतीतिः साक्षाद्दर्शनात् नाभूत् इति किमेतत् चित्रं न बुध्यते मया।

NOTES

1 (a) आज्ञाकरीम्—आज्ञां करोति इति आज्ञा + कृ + ट् कर्तरि तत्स्त्रीलिङ्गम् = आज्ञाकरी a maid-servant ताम्। (b) अपराद्धः—अप + राध + क्त कर्तरि। (c) युष्मत् &c —सगोत्र is well-known in the sense of समान गोत्रमस्य where समान becomes स by the rule "ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु (P, 5 8 85) युष्माभि. सगोत्र, having the same गोत्र with thyself But this sounds improper because कश्यप himself is the originator of the गोत्र [स्वगोत्रप्रवर्तकस्य पुनः किं गोत्रम्]। †We therefore propose to expound गोत्रेण सह, सगोत्र *having a gotra* युष्माभि सगोत्रः *now* means having a *gotra because of thee* i.e. you have given him his *gotra*, he derives his *gotra* from you

2. (a). समक्षरूपे—सामीप्यमक्ष्णो. इति सम + अक्षि + टच् समासान्त = समक्षम् vicinity of the eyes अक्ष्णो—। The टच् comes in by the Ganasutra "प्रति (पर!) समनुभ्योऽक्ष्ण." । समक्षम् अस्ति अस्य इति समक्ष + अच् मत्वर्थे (अर्शआदि)=समक्षम् before the eyes तादृशं रूपं यस्य तस्मिन् (b)

पदानि—पदचिह्नानि। The strangeness lies in this—गजरूपे गजो न इति ज्ञानं परोक्षरूपे तस्मिन् पदानि दृष्ट्वा गज इति प्रतीतिः।

[N B + 'we therefore &c ' in notes (c) above is adopted by Prof Gajendragadkar]

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया। सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्नः। श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence Delusion too in you is accountable Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि।

KING—I am attentive

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यक्षवैक्लव्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता, तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टेति। स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntala whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarastirtha, at the very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you And that curse has its termination at the sight of the ring

मारीच इति। 'आत्मनः अपराधः'। तस्य शङ्का अपराधशङ्का तया इति भावः। 'त्वयि' इत्यस्य 'अर्थात्' चेतोविकारोऽपि सोऽपि 'उपपन्नः' युक्त एव, कारणाधीन इत्यर्थः ['उपपन्नः' (क॰, वि॰, न्या॰) 'अनुपपन्नः' (रा॰, म॰)]।

यदैवेति। 'अप्सरस्तीर्थं' नाम 'अवतरणं' पर्वतनिपाते सान्निध्यं कर्तुं गमनं तस्मात् इतो 'प्रत्यक्ष' साक्षाद्दृष्टं 'वैक्लव्यं' कातरता यस्याः तथाभूतां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीं दक्षकन्यकामदितिम् 'उपगता' प्राप्ता। तत्र कालान्तरे सोऽपि पदान्तो अनुकम्पमाना ता यद्रोदमा प्राप्ता इत्यर्थः। 'तपस्विनी' दीना [एतेन तथा एव प्राप' शाप इति सूच्यते]। ["प्रत्यादिष्टा" (क॰, न्या॰)—'प्रत्यादिष्टा नाम्नशा' (रा॰, वि॰,

म॰)] ॥ 'स च अयं' शापः । अवसीयते अनेन इति 'अवसानम्' अन्तःकरणम् [करणे ल्युट्] । 'अङ्गुलीयकदर्शनम् अवसानं' यस्य तादृशः । यद्वा—अङ्गुलीयकदर्शनात् अवसानं यस्य तादृशः [भावे ल्युट्] ।

NOTES

1 सुपपन्न —The reading अनुपपन्नः contradicts सम्मोहः । But सम्मोह is a *fact* and cannot be denied The sage only explains how the सम्मोह was caused

राजा (सोच्छ्वासम्)—एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

KING—(*With a sigh of relief*)—Here, I am cleared of infamy

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिट्ठिआ अकारणपच्चादेसी ण अज्जउत्तो । ण उण सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण विदिदो । अदो सहीहिं सन्दिट्ठह्मि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइदव्वं त्ति [दिष्ट्या अकारणप्रत्यादेशी न आर्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भर्त्रे अङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति] ।

SAKUNTALA (*To herself*)—O Joy ! It is not that my husband disowned me without reason But I do not remember myself as cursed Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband

'सोच्छ्वासम्' उच्छ्वासेन सन्तापाज्जनितश्वासत्यागेन सह । 'एषः अयमहं 'वचनीयात् निन्दायाः 'मुक्तोऽस्मि' । धर्मदारत्यागी अहं दुष्यन्त, अस्य नाम न कर्तव्यम्, इति या मे निन्दासीत् सा अपगता ।

शकुन्तलेति । 'दिष्ट्या' हर्षे । अहो आनन्द 'आर्यपुत्रो मे अविज्ञाय'

धारए' यच्चिन् त्वं यथा तथा 'प्रत्यादिश्य' नियाकरोति यत्ताहशो 'न' । यस्माद् तत प्रत्यादिष्टा, कोऽस्य दोषः । 'न पुन' किन्तु नाहम् 'अस्मान मर्म स्मरामि' । दुःष्मन्ते कारणमाह—'अथवा'पश्चात्तु 'मम प्राप्तः' अपि तु 'विच्छेदं दृष्ट्वा हृदय यस्मात् तदाविमृश्य कथा 'न विदितः' प्राप्तः । तदापि प्रमाणम्—'वत,' यस्मात् 'मर्वे दर्याभि- मान्मनयात्र मार्थेनुदाय 'यद्वान्तोक दर्शयितव्यमिति मत्वैभि' आत्मनायकार्दे र्वान्दिताद्वि । मर्मादि मापि तानिविम्नुतः न स्यात ।

NOTES

1 वक्तव्य न—वच + तव्यत् कर्मणि = वक्तव्यम् that which has to be said The .... here is a ... Hence वक्तव्य means that for which one is .... I निन्दा । तदात्म । वक्तव्यार्थ ध्वनी ।

2 प्रत्यादेश ...—प्रत्यादेश is a .... (See Tika) प्रत्यादेश + प्रति + आ + दिश + विनि कर्मणि आत्मकायिनि । She was under the impression that the King had only repudiated her Now she sees, what happened was not without reason This gives her great relief and her mind is now perfectly clear towards her husband

मारीचः—वत्से, विदितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः कार्यः । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे
भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥३२॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts. So now no resentment must be cherished by thee towards thy co-worker in the path of virtue Know that your were baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming rough by obstruction of memory through the curse; the obstruction having departed from him, yours surely is the ascen-

-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room easily when it is clear

भावोऽयमिति । 'विदित' ज्ञात, 'बद्धे' वस्तु, इत्यादि इति यावत् यथा तादृशो 'असि'। 'तत्' तस्मात् मद्' तथा एकान्तं 'धर्मं चरति' यस्य मति' यति' इति ईदृशे मम ' कोप 'न कार्य '। अन्वय'—आयात् श्रुतिरोधरूक्षे भर्तरि प्रतिहता असि। अपेतरसापि (भर्तरि) तव प्रभुता एव। छाया मलोपहतप्रसादे दर्पणतले न मूर्च्छति, शुद्धे तु सुलभावकाशा। व्याख्या—श्रुति कर्णादि यत् तत् 'श्रुतिरोध' कर्णावरणके तत्र इत्यर्थे। 'आयात्' दुर्बोधता दत्तात् जात यत तत् 'श्रुतिरोध' तमः तेन [यद्वा—श्रुतेः 'रोधेन' विरोधेन हेतुना] 'रूक्षे' कर्कशे अमसृणे इत्यर्थः 'भर्तरि'पत्यौ 'प्रतिहता' प्रत्यवहिता 'असि' 'अपेत दूरे गत 'तमो यस्मात् तस्मिन् पत्यौ 'तव प्रभुता' प्रभाव 'एव। यथा मलिनमयीमोह्यमुखाधरेषु प्रतिहत सन् क्षमनात् विरमति, मसृणेषु शुद्धेषु च चलति, तथा त्वमपि रूक्षे पत्यौ प्रतिहता,मसृणे तस्मिन्नधुना प्रसन्नबला [illegible] । इत्यलमग्रे—'छाया' प्रतिबिम्ब 'मलेन' श्यामिकया 'उपहत' नष्टः प्रसादो' निर्मलता यस्य तस्मिन् 'दर्पणस्य मुकुरस्य 'तले' पृष्ठे' 'न मूर्च्छति' न प्रसरति शुद्धे तु' निर्मले पुनस्तस्मिन् 'सुलभः' सुखप्राप्य 'अवकाश' स्थान यया तादृशी भवति।

NOTES

1 विदित—विद्+क्त कर्मणि। The क्त is अतीते *not* वर्तमाने। The rule "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" *allows* वर्तमाने क्त but *does not bar* अतीते क्त। Hence we get here तृतीया कर्तरि in मया।

2 आयात् &c—(a) प्रतिहता—suggests collusion against a hard thing (b) श्रुतिरोध &c—श्रुतेः रोधः श्रुतिरोधः—*Raghava* But see below. Also see Tika रूक्ष is *harsh* also *rugged* (c) भर्तरि—अधिकरणे सप्तमी। (d) अपेत &c—तमस् is मोह। The mention of तमस् here seems to support the explanation of श्रुतिरोध in the sense of तमस् as given in the Tika (e) मलोप &c—मल here also supports श्रुतिरोध in the sense of तमस्। (f) *Remark*—The sloka ends in उपमा। The अलङ्कार is प्रतिवस्तूपमा according to दर्पण। The counter parts in the two halves are—(1) भर्तृ and दर्पणतल, (2) श्रुतिरोध and मल (3) रूक्ष and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिहता असि and

न मुञ्चन्ति, (5) करेणाक्रम्य and गृह, (6) प्रभूतः and सुखमापत्कारत्व, (7) त्वम (understood) and ज्ञाता।

राजा—यथाह भगवान्।

KING—As the Perfect One says.

मारीच—वत्स, कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेय।

MARICHA—My son, I hope this your boy born of Sakuntala, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा। (बालं हस्तेन गृह्णाति)।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the permanance of my race. (*Takes the boy by the hand*).

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेनमवगच्छतु भवान्। पश्य—

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः।
इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to become so and to rule over the circle of kings Note that, without a rival car, this boy having crossed the seas in a car with a gliding motion through the absence of obstruction, will very soon conquer the earth with the seven islands. Here known as Sarvadamana through forcible taming of animals, he will again acquire the name Bharata from sustaining the world

वत्सेति। 'कच्चित्' इति कामप्रवेदने अव्ययम्। 'अस्माभिर्विधिवत्' यथाविधि 'अनुष्ठितं' जातकर्म यस्य तथाविधः 'एष पुत्रः' शाकुन्तलेयः, [पुत्र इति सामान्यतोऽभिनन्दनहेतुः। अस्माभिरनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः] 'त्वया कच्चिदभिनन्दितः', अभिनन्दितो भवतु इति कामो मे।

राज्ञीति। 'अत्र खलु' अस्मिन् शाकुन्तलेये एव मे वंशस्य प्रतिष्ठा स्थितिः। पुत्रः सन्ततेरेव निदानम्। तत अभिनन्दित इति किमु वक्तव्यम्।

मारीच इति। अवश्यं 'तथा भविष्यति' चक्रवर्तिलक्षणो भविष्यति इत्याशयम् अपि च चक्रवर्तिनं सुताम् 'एतमवगच्छतु भवान्'। अन्वयः—अयम् अप्रतिरथः अनुद्घातस्तिमितगतिना रथेन तीर्णजलधिः पुरा सप्तद्वीपां वसुधां जयति, इह सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्लोकस्य भरणात् भरत इति आख्यां यास्यति। व्याख्या—'अयम्' एव शाकुन्तलेयः अविद्यमानः प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य तादृशो भूत्वा 'अनुद्घातेन' उद्घाताभावेन, प्रतिकूलप्रतिरोधविरहात् इत्यर्थः, स्तिमिता स्थिरा, अविच्छिन्ना इति यावत् 'गतिः' यस्य तादृशेन 'रथेन तीर्णः लङ्घितः 'जलधयः' सप्तद्वीपपरिखाभूताः समुद्राः येन तथाविधः सन् 'पुरा' अचिरेणैव 'सप्तद्वीपां' जम्बुप्रभृतिद्वीपसमन्वितां 'वसुधां' वसुधात्रीं धरित्रीं जयति जेष्यति [पुरा इति भविष्यदासत्तौ अव्ययम्। तद्योगे 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यति लट्]। 'इह' अस्मिन्नाश्रमे 'सत्त्वानां' प्राणिनां 'प्रसभं' बलात् ["क्लीबे तु प्रसभं हठम्।"] 'दमनात्' शासना-द्धेतोः, सर्वदमनः' सर्वदमननामा अथ 'पुनः' भूयोऽपि 'लोकस्य भरणात्' पृथिव्याः पोषणात् 'भरत इति आख्यां नाम [इतिना अभिहितत्वात् प्रथमा] यास्यति' लप्स्यते।

1. कच्चित् &c —Welcome him because he is your son (पुत्रः) also congratulate him because he had the good fortune of having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेय —शकुन्तला was really not a मानुषी, hence "चतुष्पाद्भ्यो मनोमानुषीभ्यस्तत्समिकाशः" does not apply and we have ढक्। Comp. "मानुषीषु कथं वा स्यात्" etc etc. Act I.

2 (a) तथाभाविनम्—अवश्यं तथा भविष्यति इति तथा+भू+णिनि कर्तरि आवश्यके = तथाभावी। तम्। (b) द्रष्टव्य—There is nothing to see here; दृश् here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self

अदितिः—भअवं इमाए दुहिदिमणोरहसम्पत्तीए कण्वो वि दाव सुदवित्थारो करीअदु । दुहिदिवच्छला मेनआ इह एव्व उवचरन्ती चिट्ठइ [भगवन्, अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि तावन् श्रुतविस्तरः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका इहैव उपचरन्ती तिष्ठति] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish *Menaka attached to her daughter* is indeed staying here, in attendance

राजेति । भगवता त्वया कृताः 'संस्कारा' जातकर्मादयो यस्य तस्मिन् 'अस्मिन्' शाकुन्तलेये 'सर्वं' वयम् 'आशास्महे' कामयामहे । सर्वं सम्पन्नमस्य भगवत्संस्कारमहिम्ना सम्पत्स्यत इत्याशयः ।

अदितिरिति । अस्या एतस्याः [सम्प्रतिनिर्दिश्यमानायाः] 'दुहितुः' यो 'मनोरथः' अभिलाषः तस्य परिपूर्णतारूपा तस्य या सम्पत्तिः सिद्धिः तस्याः [विस्तरापेक्षया षष्ठी] श्रुतः विस्तरः व्यासोक्तिः, साकल्येन कथितस्य येन तादृशः [विस्तरं श्रवयत्वं सम्पन्नता तापिकणोऽपि गमकत्वात् समासः] 'क्रियताम्' सर्वमेतद्वृत्तं कण्वाय निवेद्यतामिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां वत्सला स्नेहवती 'मेनका इहैव उपचरन्ती' मां सेवमाना 'तिष्ठति' । श्रुतविस्तरा एव सा इत्याशयः ।

NOTES

1 (a) दुहितृमनोरथसम्पत्तेः श्रुतविस्तर—This is equivalent to श्रुतदुहितृमनोरथसम्पत्तिविस्तारः । (b) दुहितृ &c.—वत्स+लच्, 'वत्सांसाभ्यां कामबले' = वत्सला affectionate Hence, she too ought to be informed But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मणोगदं मे भणिदं भअवदीए [मनोगतं मे भणितं भगवत्या] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—What is in my mind is said by her Worshipful self

मारीच—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is indeed present to his noble self.

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then [*Or*—Hence] surely the sage is not very angry with me

मारीच—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिरावेदयितव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good news to him Who is here Ho! Who is here?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(*Entering*) DISCIPLE—Worshipful Sir here I am

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात् तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sky in my words report the good news to noble Kanva that Sakuntala with her son has been accepted by Dushyanta who has recovered his collection at the expiry of her curse

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् (निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. (*Exit*).

प्रतिगृहीतेति । ["मनोगतम्" (वि॰, रा॰, क्षा)—"मनोरथम्" (पा॰, म॰) । "भणितम्" (वि)—"भणित" (रा म)—"व्याहृतम्" (रा क्षा॰)] ।

राज्ञेति । 'सत' षष्ठ्याङ्केतौ विदितसर्ववृत्तान्तत्वादित्यर्थः 'मम' सखार्थे 'भवति-कृत्वं खलु' लघुकोप एव ।

मारीच इति । 'शुद्धाद्वि' विदितवृत्तान्तोऽपि 'सखी मम्दापि प्रियम् आपृच्छ्य' "प्रियमेतदुक्त विदित किं नै" इत्याशापितमत्। 'व कौतुक [इति न कस्यादि । तेन मन्यामीति इति मात्र व्याख्यानम्] ॥

मारीच इति । इदानीमेव "अविप्रत्याह्म 'विज्ञापया' भावाधीन [एतेन मौनिदमलम् । 'मम वचनात्' मम वचनमवलम्ब्य [ल्यब्लोपे पञ्चमी] । 'तस्याः 'माप' तथा मन्यतम । तस्य 'निजनौ' प्रवमानौ 'अनिमित्ता' अर्थ्यस्तिता दुष्यन्तेन ।

NOTES

1 (a) तव प्रसादात्—प्र+सद्+घञ् भावे=भाव । प्रसादो भाव प्रसादः । प्रादितम्— । तवम प्रसाद । तस्मात् । (b) प्रत्यक्षम्—अक्षिमुखकमयम् इति प्रति +अक्षि+टच् समासान्त=प्रत्यक्षम् cognizance of the senses षष्ठी— । The टच् is by Ganasutra—"प्रति (परे) समनुभ्योऽक्ष्ण "। प्रत्यक्षम् अक्षि मत अस्मिन् वा इति प्रत्यक्ष+अच् मत्वर्थे=प्रत्यक्षम् cognizable by the senses Or take अक्ष as the word here, meaning इन्द्रिय । प्रतिगतम् अक्षाणि प्रत्यक्षम् । प्रादितत्— ।

मारीचः—वत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding the car of your friend Indra, proceed to your capital

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What the Worshipful Sage commands

मारीचः—अपि च,

तव भवतु बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,
त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।
युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यैर्-
नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥३४॥

MARICHA—Moreover Let Indra be pouring heavily on your subjects, you too with protracted sacrifice gratify the denizens of the heaven May you two thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds

मारीच इति। 'अपत्येन' शाकुन्तलेयेन दारैः' शकुन्तलया च [दारशब्दो बहुत्वे पुंसि] 'सह राजधानीं प्रतिष्ठस्व, प्रतिगच्छ 'सापत्यदारः' (त, व्या॰)—"सापत्यदारसहित (वि॰)—"सापत्यदारसहित" (रा म॰)।

अपि चेति—अन्वय —'बिडौजा तव प्रजासु प्राज्यवृष्टिर्भवतु, त्वमपि विततयज्ञैः स्वर्गिणः प्रीणयस्व। एवम् उभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः अन्योन्यकृत्यैः युगशतपरिवर्तान् नयतम्। व्याख्या—'विट्' व्यापकम् 'ओजः' प्रतापो यस्य स 'बिडौजाः' इन्द्रः [पृषोदरादि] 'तव प्रजासु विषये प्राज्या प्रभूता 'वृष्टिः' वर्षणं यस्य तादृशो 'भवतु' [एतत् इन्द्रस्य कृत मनुष्यलोकानुग्रहः]। त्वमपि विततैः' अजस्रं प्रवर्तितैः 'यज्ञैः' येन तथाभूतः सन् 'स्वर्गिणः' स्वर्गस्थान्, सुरानित्यर्थः 'प्रीणयस्व' तर्पयस्व' [एतद् त्वत्कृत देवलोकानुग्रहः। अग्निमुखेन भाक् दुष्यन्त करिष्यति। तत्र स्वाभिलिन्द्रकृतम् अपि भाग'। एवं न हि शुक्यतो देवानुग्रहमुत्तरा यागे किन्तु यागेन सह तेषु देवेषु प्रतिमंविधानेन चात्मोपकार इति। अत कर्तृगामिनि क्रियाफले णिचि प्रीणयतेरात्मनेपदम्]। 'एवम् अनेन विधिना 'उभयोर्लोकयो' देवमानवलोकयो' अनुग्रहेण श्लाघनीयैः प्रशस्यैः [कृतिविषये उभयत्राम् नित्यमत्र प्रत्यय] 'अन्योऽन्यस्य' परस्परस्य 'कृत्यैः' कर्मभिः 'युगानां सत्यत्रेतादीनां 'शतपरिवर्तान्' शतम् आवृत्तीः आवर्तनानि 'नयतम्' अतिवाहयतम्। परस्परोपकारैः शतयुग जीवतम् इत्यर्थः। [मूलम् (वि॰)—"अस्मिन् जीवयातम्" (त॰, व्या)— स्वर्गिणः प्रीणयातम्' (म)। "परिवृत्तीः (त, व्य) राघवस्तु एतं श्लोक' न पठति]।

NOTES

I (a) सापत्यदारः—अपत्यश्च दाराश्च अपत्यदारौ। द्वन्द्व। Here we do not get अपत्यदाराः in the *plural* because only two things being mentioned we get dual by the rule "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने"।

The Lexicons direct बहुत्व of दार, no doubt भार्यां जायाय पुंभूम्नि दाराः—इत्यमर. But they say nothing of compounds ending in दार। Hence in the absence of special provisions the general principle "द्वा वयोर्द्विवचने कवचने" applies. This is the view of Nagesa who cites the example 'भर्तृदारयो' भार्यांजमो' in support. The compound is in the masculine owing to the rule 'पत्वद्वन्द्व इत्यलद्वदृषयो। भवलदाराभ्यां सह। बहु—। सापत्न्यदारमहित and सापत्न्यदारस्थित are unnecessary circumlocutions. (b) प्रतिहत—'क्षमवर्षविन्य स्य इत्याकलेदम्।

2 विडौजा—वेवेष्टि इति विष (व्याप्ति)+क्विप वर्त्तरि=विड् व्यापकम् all pervading. Now see Tika. The form expected is विडोजा, but पृषोदरादित्वात विडौजा इति। Or विडति भिनत्ति रिपून् इति विड+क वर्त्तरि=विडम् the cleaver of enemies. तादृशम् ओजो यस्य विडौजा—no irregularity. *A* name of Indra. (b) प्राज्य &c—प्र समन्तात् भज्यते इति प्र+अज+ण्यत् कर्मणि=प्राज्यम् clarified butter घृतम्। प्रकृष्टम् आज्यमस्मिन् प्राज्यम् very creamy. Primarily this applies to milk which is very rich. Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quality*, next, from *milk* we transfer to *water*. Hence प्राज्य applied to rain, means *abundance* प्राज्य। इति । Vidyasagara has प्राज्य इति यथात्। (c) युग &c—परि+हृ+घञ् भावे परिवर्त्त revolution.* शतमदाना परिवर्तैः प्राज्यपादिवाद्वि। सुनाचा शतपरिवर्त्ता। तान्। (d) अन्योन्य &c—कर्तव्यानि इति कृ+ण्यत् कर्मणि कृत्यानि duties. अन्यत् अन्यस्य कृत्यानि has अन्यत् repeated owing to वाक्तिहार (reciproc ty) by the Varttikas 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' and 'असमपदयोर्ने समासवत्। Next we get अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि the षष्ठी in the first अन्यत् becoming = by the Varttika 'समासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः। Lastly compounding with कृत्यानि we have अन्योन्य-कृत्यानि। In this अन्यस् does not drop स। This is an irregularity suggested by the word बहुलम् [बहुलग्रहणात् पूर्वपदस्थाया विभक्तेर्न लुक्]। (e) उभय &c—उभौ लोकौ उभयलोकौ the two worlds

* Adopted by Prof, Gajendragadkar

i. e., heaven and earth उभ become उभय when compounded (See Tika) Also see our Notes under 'उभयलोककदुम्बो'; in Kirat XIII तयो चनुपक उभयलोकानुपद. । तेन द्रावनीयानि । ते: ।

3 *Readings*—In क्षितिप दौष्यन्तिम् the चरम् is superfluoc, and the च in क्षितिपः is rather awkward to explain. 'क्षितिपः दौष्यन्तिम् gets rid of the च no doubt but the चरम is still there These seem to illustrate attempts on the part of senbes to avoid the आत्मनेपद in दौष्यन्त । But that ought to present no difficulty and does not justifv interfererce with the text As explained in the Tika, the आत्मनेपद is quite legitimate

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

KING—I shall try for the good to the utmost of my power, O Worshipful Sage

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you?

राजा—अत्र परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतदस्तु (भरतवाक्यम्)—

प्रवर्तता प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this? However let this be (*The principal actor's benedictory speech*)—May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour And may the Self-born Nila-Lohita (Siva) whose power is manifest all round, cancel my re birth.

(*Exeunt all*).

राजेति। 'अतः परम्' अतो परं किमपि प्रियमस्ति? अतः परं किं ते भूयः प्रियं करोमीत्यर्थः। तथापि 'यथाशक्ति इतिहासं ग्रन्थं करिष्यामि।

मारीच इति। 'ते' नृप, तव वा 'भूयः' पुनरपि 'किं प्रियम् उपहरामि' समीपस्थं करोमि।

राजेति। 'अतः' अस्मात् मनोरथसिद्धि व्यतिरिक्त 'परम्' अधिकम् 'अपि प्रियम् अस्ति किं' नास्तीत्यर्थः इति भावः। यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु'। अनेनाभिनय-समाप्तिः। 'इदमस्तु' इत्युक्तवाक्यानुसारेण तस्मिन् राजरूपो नटो विरमति। 'भरतस्य' नटस्य विरते राजरूपे नटे तदेव प्रविश्य नटान्तरस्य इत्यर्थः 'वाक्यम्' समाजिकेभ्य आशीर्वचनम्। अन्वयः—पार्थिवः प्रकृतिहिताय प्रवर्तताम्, श्रुतिमहतां सरस्वती महीयताम्, ममापि च परिगतशक्तिरात्मभूर्नीललोहितः पुनर्भवं क्षपयतु। व्याख्या—'पार्थिवः' पृथिवीपतिः 'प्रकृतीनां प्रजानां' 'हिताय' न स्वात्मतुष्टये 'प्रवर्तताम्' यततां राजभिः प्रजा प्रीयन्ताम्। 'श्रुत्या वेदशास्त्रेण ये महान्तः तेषाम्, अनूचानानां शास्त्रज्ञानामित्यर्थः 'सरस्वती' वाणी 'महीयताम्' पूजां लभताम् [महीङ् पूजायां कण्ड्वादिः अकर्मकः]। प्रजानाञ्च शास्त्रज्ञवाक्येषु श्रद्धा वर्धताम्। एवं राज्ञे प्रजाभ्यश्चाशिषमुक्त्वा आत्मनः आशास्ते—'ममापि च परिगता' सर्वाभिस्तत्तिभिः परितो व्याप्ता 'शक्तिः' यस्य तादृशः, सर्वथा शक्तिमत्त्वबुद्धिविधायक इति यावत् 'आत्मनो भवति यः' तादृशः। अनन्दतनोऽयमित्युक्तोऽस्ति इति बुद्धिविनाशक, कण्ठे अर्धे चात्मभागे 'नीला' लोहिताङ्गे देवीभागे 'लोहिता' रक्तः अर्धनारीश्वरः शिव 'पुनर्भवं' पुनर्जन्म 'क्षपयतु' उच्छिनत्तु ['श्रुतिमहतां' (क०)—'श्रुतिमहता' (रा, वि)—'श्रुति-महतो' (त, म०)। 'महीयताम्' (क)—'महीयताम्' (वि,)—'महीयसाम्' (रा०)—'न हीयताम्' (त कृ)]।

NOTES

1 भरतवाक्यम्—The acting is over The stage-Manager now pronounces benediction upon the audience—वयमुदारसंगति काव्यनाटकादिवाक्यम् भरतवाक्यम्। नाटकाभिनयसमाप्तौ, समाजिकेभ्यः नटेन आशीर्वचने इत्यर्थ—*Raghava* The word नट is avoided and भरत substituted for it, because the नट is not supposed to ... after the प्रस्तावना is over. The spe ... the poe wishes (See *Introduction*)

2 (a) प्रवर्तताम्—Let him busy himself. (b) प्रकृति &c. प्रकृतिभ्यो हित प्रकृतिहितम् । तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी : or प्रकृतिहित कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति कर्मणि चतुर्थी । (c) *Remark* This line refers to the adoption of measures by prior kin detrimental to the welfare of the people (See *Introduction* It is an आशिस् to the ruling king (d) श्रुति &c—श्रु or श्रुतौ महान्तः श्रुतिमहान्तः । तेषाम् । (e) सरस्वती &c—Hints at t scepticism and current unbelief in the Vedas This is tended as a benediction to the people Do you follow t Vedas, and you all prosper (f) क्षपयतु—क्षप (चुरादि)+ल (तिप्=तु)। The root क्षप् does not appear in the धातुपाठ । It however seen in authoritative writings (शिष्टप्रयोग) । Con 'क्षपितक्षपाद्येऽभ्यता' इत्यादि । Vamana says शिष्टप्रयोगे क्षपिधातु धातुपाठस्याप्रमाणत्वम् । The धातुपाठ is only *illustrative* and r *exhaustive* New roots are constantly being introduced alo with the development of the language, 'बहुलमेतन्निदर्शनम् इति शब्द' धावनेः । तत एव गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगात्'—*Kasikavritti Su Vritti* Or क्षै क्षये (भ्वादि)+णिच्+लोट् तु=क्षपयतु । घटादित्वात् ह्र Bhattoji says 'क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देश क्षपयति (g) पुनर्भवम्—भवतीति भव (भू+अच् कर्तरि) birth (See आत्म *Note*) पुन भूयो भव पुनर्भव । सुप् सुपा । तम् । (h) परिगत &c—प गता परिगता encompassing all round, शक्तिः—। तादृशी शक्तिः *i e*, His majesty is manifest all round, *i e*, His existence provided by *direct perception*. Or by His all embracing (गत) power, let him frustrate the operation of my कर्म cancel my rebirth (i) आत्मभूः—Amara gives this as a pro name of ब्रह्मन् । Kalidasa here applies it to Siva. This is evid from the word नीललोहित । At the time of Kalidasa there the word was still an ordinary attributive. The poet flouri before the lexicographer (See *Introduction*) •

(Siva) ... lopted by Prof. Gajendragad

सप्तमोऽङ्कः । The Seventh Act

[समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम्]

Addendum.

P 519 (Act V) line 24 for "यथा—सर्वत शब्दस्य दिग्वाचित्व' मोहत्य 'दिक्पूर्वपदात् ङीप्' इति ङीप्. read "यथा—'द्वि दारिद्र्य (४भो.) सर्वतोमुखी शुभ्रा उपपन्ना' इति अन्वयद्वारा एव विश्वमयी गौरवशालामुखशब्दस्य स्वाहवाचित्व कृत्वा सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात् ङीप्" इति ङीप्."।